

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 19

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 19. 262 с.

Проаналізовано вплив інтелектуальної спадщини на політичне та культурне життя українців Галичини у різні історичні періоди – у складі Габсбурзької монархії, Польської держави та СРСР. Розглянуто героїчні сторінки боротьби членів УПА, масові депортації населення з Галичини у 1939–1941 рр. Охарактеризовано науковий доробок істориків Інституту суспільних наук АН УРСР упродовж 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст. Розкрито можливості біологічної зброї як засобу масового знищення, що становить загрозу існуванню людства. Подано рубрику «Рецензії», що ознайомлює читачів із новими виданнями польської історіографії. Натомість розділом «Науковий семінар» поінформовано про зміст доповідей, виголошених на семінарах відділів нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Інститутом релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігії.

Для істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією України.

From the history of Western Ukraine / Edited and compiled by Iryna Orlevych; National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2023. Vol. 19. 262 p.

The impact of intellectual heritage on the political and cultural life of Ukrainians in Galicia in different historical periods – as part of the Habsburg Monarchy, the Polish state, and the USSR is analyzed. The heroic pages of the struggle of the members of the Ukrainian Insurgent Army, the mass deportations of the population from Galicia in 1939–1941 are considered. The scientific work of historians of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR during the 70^s – the first half of the 80^s of the 20th century is characterized. The possibilities of biological weapons as a means of mass destruction, which poses a threat to the existence of humanity are revealed. The «Reviews» section is submitted, which introduces readers to new editions of Polish historiography. Instead, the «Scientific seminar» section informs about the content of the reports delivered at the seminars of the departments of the modern history of Ukraine and Ukrainian literature of the I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine together with the Institute of Religious Studies – a branch of the Lviv Museum of the History of Religion.

For historians, local historians and anyone interested in the history of Ukraine.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Орлевич Ірина Василівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Колб Наталія Михайлівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Александрович Володимир Степанович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Артимшин Павло Іванович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Єкабсонс Ерікс, professor, Faculty of History and Philosophy Department of History, Institute of History of Latvia

Kamil Ruzsala, doktor (PhD), Assistant Professor of Modern History, Institute of History, Jagiellonian University

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Надрага Марта Степанівна, кандидат історичних наук, старший дослідник, директор бібліотеки Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького

Патер Іван Григорович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Pudlocki Tomasz, dr. hab., profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Dyrektor Archiwum Nauki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Мисак Наталія Федорівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 12 грудня 2023 р.)

Свідectво про реєстрацію ЗМІ KB № 19969–9769P від 17.05.2013 р.

Христина БАЗЮК

магістр історії

аспірант відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

АНГЛІЙСЬКА Й ШОТЛАНДСЬКА ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ЗА «ATLAS MARITIMUS & COMMERCIALIS...», 1728)

Зауважено, що протягом XVI–XVIII ст. Річ Посполита та Британська імперія були надійними торговими партнерами, а шотландські й англійські купці стали невід'ємною частиною місцевої торговельної еліти. Стверджено, що для додаткового аналізу цих зв'язків варто дослідити таке маловивчене джерело, як «Atlas maritimus & commercialis; or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation/Sailing Directions for All the Known Coasts and Islands on the Glob, with a Sett of Sea-Charts» (1728).

Пояснено, що ця книга була створена для торговців, мандрівників і зацікавленої аудиторії початку XVIII ст. й складалася із двох частин: у першій розміщено текстовий опис світової торгівлі та всіх на той час відомих морських портів і шляхів, а в другій – навігаційні вказівки та мапи. Відзначено, що розділ № 22 описує торгіві відносини з Річчю Посполитою та Пруссією. Прослідковано, що у ньому розповідається про географічне положення Речі Посполитої (переваги та недоліки), її основні портові міста, їх зв'язок із іншими державами, імпорт (тканини) та експорт (зерно), а також товари, які є найперспективнішими для зору їх продажу за кордон (вовна), найцікавішими для дослідження (бурштин), чи ті, які виробляють в обсягу, недостатньому для масового експорту (вино). Згадано, що одними з основних торгових партнерів Речі Посполитої були порти, зосереджені на узбережжі Балтійського моря.

Досліджено, що значну частину аналізу присвячено детальному опису того, як шотландські купці проводили торгівлю на території Речі Посполитої: спосіб транспортування товарів, їх продаж та дистрибуція, соціальне становище основних клієнтів, найпопулярніший крам (тканини, ювелірні вироби, коштовності). Підсумовано, що інформація, надана цим атласом, є результатом спостережень за торговельними відносинами Речі Посполитої та Британської імперії протягом XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: Річ Посполита, Британська імперія, Балтійська торгова зона, XVII–XVIII століття, шотландські купці, торгівля, Руське воєводство.

Торгові відносини Речі Посполитої та Британської імперії у період XVI–XVIII ст. розвивалися головню на землях, які прилягали до Балтійського моря. Британські та шотландські купці привозили свої товари в міста Гданськ і Ельбінг – два основні (та

єдині) морські торгові порти Речі Посполитої (рис. 1). Ці процеси добре досліджені у польській науковій літературі, тематично її можна поділити на 3 блоки. Перший стосується феномена торгівлі в обраному регіоні, так званій «Балтійській зоні». Ця територія детально описана в працях Генрика Самсоновича (Henryk Samsonowicz) (Myśliwski, 2022), а також Пала Жигмонда Паха (Pál Zsigmond Pach) (Pach, 1968). Другий блок вивчає найвагомішу для британської торгівлі продукцію, наприклад сукно та корабельні будівельні матеріали (Zins, 1965; Zins, 1967; Fedorowicz, 1980). Третій зосереджений на питанні польського імпорту й експорту (Bogucka, 2017; Maczak, 1970). Якщо детальніше виокремити питання шотландської торгівлі в Речі Посполитій, то окреслена тема зацікавила польських (Biegańska, 1985; Biegańska, 2001; Charewiczowa, 1925; Górnik, 2020; Kowalski, 2015; Ozog, 1995), британських (Bajer, 2012; Smout, 1986; Stuart et al., 1915) та українських істориків (Шиян, 1999; Шиян, 1998; Шиян, 1994).

Рис. 1. Карта європейських морських портів із «Atlas maritimus & commercialis...»*

Джерельну базу таких досліджень складають: надання міського громадянства шотландцям; королівські привілеї, які стосуються торгівлі; реєстрація народження, смерті та шлюбів; торгові угоди; судові справи; листування шотландських купців. Більшість із цих документів створені на території Речі Посполитої, тому їх можна знайти у польських та українських архівах. Натомість кількість джерел, які походять із території Великобританії, значно менша. Переважно це дані генеалогічного змісту, записи з місцевих портів, щоденники торговців і мандрівників, а також результати статистичних описів, здійснюваних на території Речі Посполитої за вказівкою британського монарха. До цих документів варто додати ще один вид джерел, а саме атласи.

* Джерело: <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0293&pid=alvin-record:182131>

Тому мета роботи – ввести в науковий обіг дані, які описують торгівлю англійських та шотландських купців на території Речі Посполитої (зокрема її частини – Руського воєводства), отримані в результаті опрацювання «Atlas maritimus & commercialis...»¹ (1728). Стаття складається із двох частин. У першій розповідається про історію створення атласу та його структурні особливості. В другій наведено оригінал і переклад тексту (з авторськими коментарями), який висвітлює інформацію про торгівлю між Британською імперією та Річчю Посполитою.

Частково причини створення «Atlas maritimus & commercialis...» розкриваються у вступі та зверненні до читача (рис. 2). Авторський колектив зауважує, що це видання побачило світ для того, аби ввести в обіг якомога точніші карти, а його основна аудиторія – це «Джентльмени, Торговці та Мореплавці» (Halley et al., 1728, p. ii). Детальнішу інформацію розміщено у двох працях, які досліджують історію створення атласу. Джеффри Гоупс (Jeffrey Hopes), якого можна вважати першим дослідником цього видання, зауважує, що у Британській імперії на початок XVIII ст. припадає період масового зацікавлення пригодницькими романами, подорожами та заморськими територіями. Умовно описи далеких країв поділялися на фантазійні видумки та точні наукові праці (саме до останніх відносимо «Atlas maritimus & commercialis...») (Hopes, 1994, p. 113).

Іншу причину створення атласу подає Пет Роджерс (Pat Rogers), який звертає увагу на те, що початково «Atlas maritimus & commercialis...» було задумано для популяризації нової системи картографічної проєкції, розробленої Генрі Вілсоном (Henry Wilson) для допомоги у навігації, на яку 1721 р. було отримано патент. Він також аналізує рекламну кампанію, яка супроводжувала вихід атласу, і пропонує такий висновок: початкова реклама атласу наголошувала на його перевагах для моряків (напрямах морських шляхів і картах плавання), однак із часом основною категорією зацікавлених покупців було визначено торговців. Тому «Atlas maritimus & commercialis...» – перша британська праця,

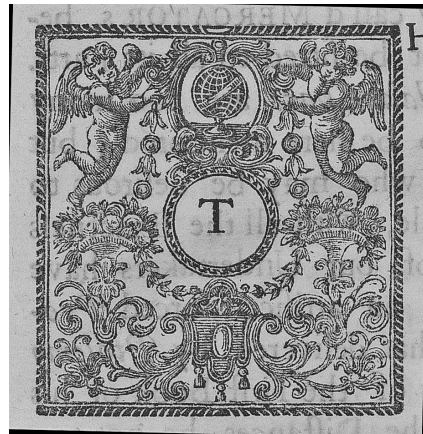

Рис. 2. Буквиця у вступі «Atlas maritimus & commercialis...»*

¹ Повна назва: «Atlas maritimus & commercialis: or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation: describing all the coasts, forts, harbours, and noted rivers, according to the latest discoveries and most exact observations together with a large account of the commerce carried on by sea between several countries of the world as likewise of all inland trade by means of navigable rivers; the rise progress, and decay thereof, in its various branches, with methods for farther improvements, to which are added sailing directions for all the known coasts and islands on the globe; with a sett of sea-charts, some laid on after Mercator, but the greater part according to a new globular projection, adapted for measuring distances (as near as possible) by scale and compass, and authorized by letters patent under the great seal of Great-Britain. The use of the projection justified by Dr. Halley. To which are subjoin'd two large hemispheres on the plane of equinoctial; containing all the stars in the britannic catalogue: of great use to sailors for finding the latitude in the night», далі у тексті – «Atlas maritimus & commercialis...».

* Джерело: <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0007&pid=alvin-record:182131>

яка змогла забезпечити надзвичайно точний опис усіх відомих на той час морських шляхів із огляду торгівлі та навігації (Rogers, 2023, pp. 69–78).

Відомо, що праця над атласом тривала майже 10 років: у першому виданні книжки Данієля Дефо (Daniel Defoe) «Робінзон Крузо» (1719) можна знайти оголошення про намір видати атлас, у якому буде понад 40 нових карт, тоді як датою публікації «Atlas maritimus & commercialis...» є 3 червня 1728 р. Таке відтермінування, вважає Дж. Гоупс, спричинене передусім великою вартістю книжки, що зробило її малодоступною для широкого загалу. Як наслідок, наразі її можна віднести до рідкісних – науковець налічує всього 15 відомих йому примірників атласу в світі станом на 1994 р. (Hopes, 1994, pp. 114–115).

Серед авторів атласу назвемо такі імена: видавець Вільям Тейлор (William Taylor), астроном Едмонд Галлей (Edmond Halley) та Натаніель Катлер (Nathaniel Cutler); гравер Джон Гарріс (John Harris), картограф Джон Сенекс (John Senex) і математик Генрі Вілсон (Henry Wilson) створювали картографічні проєкції для цього видання. Окремо варто згадати Д. Дефо – у науковій літературі досі точаться дискусії стосовно того, який відсоток тексту з описом світової торгівлі належить йому як співавторові (Rogers, 2022, pp. 250–276). «Atlas maritimus & commercialis...» складається з двох частин. Перша розповідає про всі відомі на той час країни з огляду географії, торгівлі та навігації. Друга надає вказівки для плавання, описує водні шляхи й гавані, а також містить 54 карти і 5 діаграм (рис. 3).

Торговим відносинам Речі Посполитої та Британської імперії присвячено розділ № 22 («Звіт про торгівлю в Польщі та Пруссії») в першій частині атласу. Нижче подано неповний опис цього тексту, який поділено на тематичні блоки з авторськими коментарями².

Звіт про ТОРГІВЛЮ в Польщі та Пруссії. Географічне розташування Речі Посполитої. Польща розташована настільки невідгідно, що вона має доступ до моря лише в одному місці – Данцигу³, а також на невеликій ділянці берега коло нього; тому можна сказати, що вона не має більше портів, окрім цього міста, а також Ельбінгу⁴. З іншого боку, це має свої зручності, а саме те, що Данциг розташований в усті Вісли, а ця ріка протікає далеко, через серце всього королівства, будучи судноплавною впродовж 300 льє; ... ціле королівство Польща постачає іноземні товари лише цією річкою, в основному через цей порт (Halley et al., 1728, p. 125).

Що стосується важких товарів, які завозять до Польщі, ... то їх переважно переплавають вгору Віслою та іншими судноплавними річками, що впадають у неї, яких є кілька, і деякі з них дуже великі, як, зокрема, Буг, який майже такий же великий, як сама Вісла; і від цих річок розвозять товари до тих місць, де вони повинні використовуватися; і завдяки цим річкам ... товари доставляють до Данцига та Ельбінга. Це велика втрата для поляків, що річка Борисфен, яку вони називають Непер⁵, а також Дністер, але особливо перша, яка в іншому разі була б дуже корисна для торгівлі Польщі, перериваються в їхньому судноплаванні кількома порогами або водоспадами, які роблять їх

² Текст взято із відсканованого документа, оригінал якого зберігається в бібліотеці університету Уппсали.

³ Зараз Gdańsk.

⁴ Зараз Elbląg.

⁵ Зараз Дніпро.

непридатними для країни; в результаті поляки не мають значної торгівлі цим шляхом, який в іншому разі вони могли б використовувати для своєї користі на території Чорного моря. Козаки також є ще однією великою перепоною, бо вони майже всі пірати, як і татари: так що південна частина країни певним чином дика та варварська, однак, з іншого боку, тут є теплий комфортний клімат і плідний ґрунт (Halley et al., 1728, pp. 126–127).

Ганзейські міста. У цій конкретній частині узбережжя Балтики розташовано чимало старих ганзейських міст (див. також Подоляк, 2009), які колись були відомі

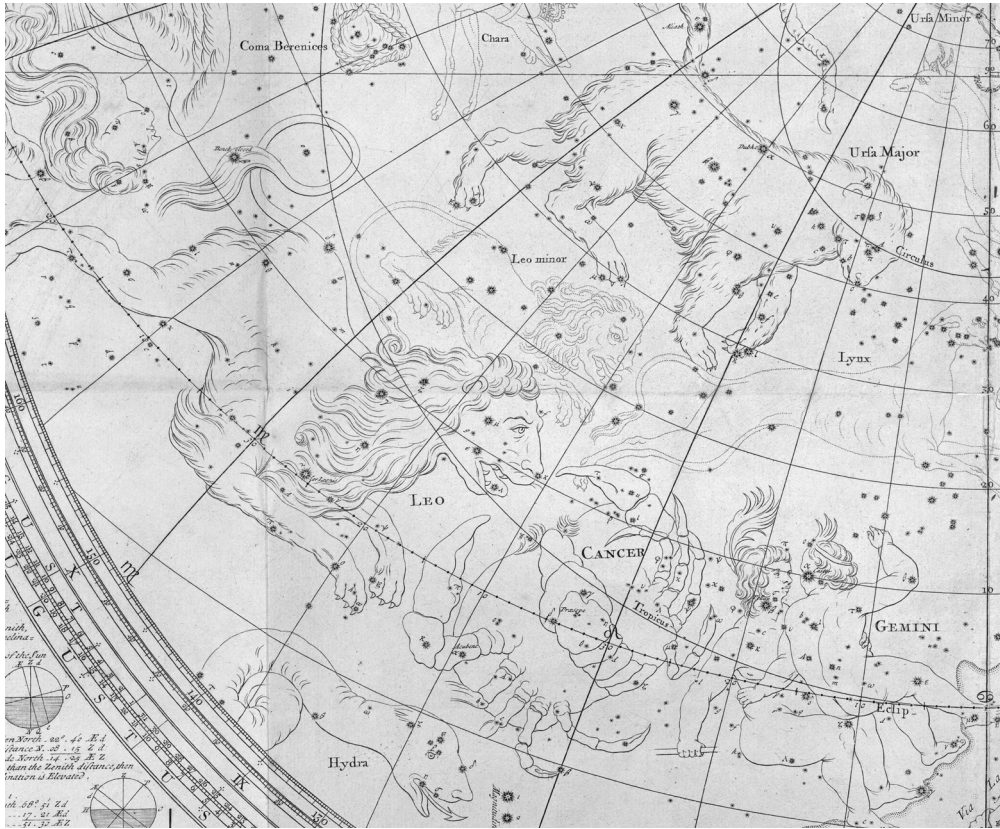

Рис. 3. Карта зоряного неба з «Atlas maritimus & commercialis...»*

за рахунок своєї торгівлі, і чия кількість у певний час досягала 72, з яких зараз залишилися лише чотири, а саме Любек⁶, Гамбург⁷, Бремен⁸ і Данциг. Ельбінг колись також був ганзейським містом, а також декілька інших у цій країні, деякі з них є зруйнованими, і ніхто не продовжує членство в Ганзейському союзі, окрім Данцига.

* Джерело: <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0395&pid=alvin-record:182131>

⁶ Зараз Lübeck.

⁷ Зараз Hamburg.

⁸ Зараз Bremen.

За цим звітом купці з Польщі, а також Лівонії, які проживають у Лондоні, називаються ганзейськими купцями; ті торговці, які походять зі східної частини країни, – естерлінгами (Halley et al., 1728, p. 125).

Міста Ельбінг, Кенігсберг, лівонці й естонці. Міщани в Ельбінгу і Кенігсбергу⁹ вивозять деревину та дошки, льон, осетрові й багато зерна. Лівонці (переважно з Риги та Ревела¹⁰) – переважно коноплі, а також льон і насіння льону. Естонці на Нарві¹¹ колись експортували московські товари, які вони отримували на санах з Новгорода, торгової столиці Московії; але зараз весь цей торг поглинуло нове місто Петербург, і торгівля на Нарві звелася до мінімуму (Halley et al., 1728, p. 125).

ПРУССІЯ. Географія. У домініонах короля Пруссії ми повинні зараз враховувати всю торгівлю на річці Одер, яка раніше, як і Лівонія, належала шведам. Але відколи Щецин¹² відступили прусському королю, всю цю частину Померанії та всю торгівлю герцогства Померанія слід вважати прусською. Оскільки тут є декілька великих річок, які впадають в Фрішаф¹³ та Курішаф – два великі озера або морські рукави на цій стороні ... це місце, де відбувається найбільше торгівлі та найчисельніше населення на найменшій території з усіх відомих нам місць на світі, окрім Об'єднаних провінцій та Австрійських Нідерландів. Через ці ріки чудово вивозять польські, литовські, курляндські, ліфляндські, німецькі та московські товари, їх спускають до узбережжя для експорту; і ці країни, знову ж, постачаються крамом з решти світу тими самими річками (Halley et al., 1728, p. 125).

Імпорт. Торгівля зерном є настільки масштабною у всіх цих місцях, що якби я запропонував будь-які розрахунки або припущення щодо її кількості, вона б виглядала жахливою та неймовірною; те ж стосується розмірів експорту коноплі та льону (Halley et al., 1728, pp. 125–126).

На цих землях переважно торгують зерном, деревиною, дошками та осетром, як і в інших територіях; і голландців справді можна назвати їхнім головним відповідником; також не було відправлено кораблів як з Лондона до Щецина, так і з Щецина до Лондона, недостатньо за рік – але віднедавна англійці й особливо шотландці провадять дуже активну торгівлю зі Щецином. Також вони доставляють сюди велику кількість зерна з тієї частини Польщі, яка межує із Сілезією, та з самої Сілезії по річках Одер та Варта. Але перед тим, як шведи втратили свої землі, більшість зерна надходила до Швеції: і тут відбувається масштабна торгівля між таким містом, як Щецин, та Швецією, коли жодні війни її не переривають; щецинці імпортують залізо й мідь в обмін на їхнє зерно (і роблять це в дуже великій кількості), які вони відправляють судноплавством по Одеру до Сілезії та австрійських країн, і навіть до Угорщини та Польщі (Halley et al., 1728, p. 125).

⁹ Зараз Калининград.

¹⁰ Зараз Tallinn.

¹¹ Зараз Narva.

¹² Зараз Szczecin.

¹³ Фрішаф – довга затока біля Ельбінгу. Дані взято з географічного словника: Bohun E. A geographical dictionary representing the present and ancient names of all the counties, provinces, remarkable cities, universities, ports, towns, mountains, seas, streights, fountains, and rivers of the whole world: their distances, longitudes, and latitudes: with a short historical account of the same, and their present state. London: Printed for Charles Brome. 1693. URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A28561.0001.001/1:10?rgn=div1;view=fulltext>

Щецинці отримують численні товари від Британських вовняних мануфактур (але до останнього часу це було переважно шляхом через Голландію) ...: на Данциг припадає велика частина товарів, вироблених вовняними мануфактурами Великої Британії, ... також усі важкі товари з Великої Британії, такі як тютюн, цукор, рис та їм подібні, голландці постачають за набагато меншу ціну. Тому, якщо коротко, англійська торгівля з Данцигом відбувається у значно менших обсягах, ніж раніше, та все ж англійські товари імпортуються до Данцига, а також відправляються в Польщу стільки ж, як колись, а можливо й більше, ніж коли-небудь (Halley et al., 1728, p. 125).

РІЧ ПОСПОЛИТА. Що виробляють і експортують. Польща, як було зауважено в описі річки Вісла, є найродючішою країною на пшеницю та жито; а оскільки це надзвичайно велике королівство, яке має лише одну річку для перевезення своїх товарів, і лише один порт для їх експорту (а саме Данциг), то купці з Данцига потребують дуже великої кількості зерна для експорту (Halley et al., 1728, p. 125).

Основою їхньої торгівлі (як було і до цього) досі є товари для побудови кораблів, такі як коноплі та льон, смола і дьоготь, деревина та щогли; а також залізо, сталь, мідь і злакові, а саме пшениця, жито й овес. Жителі Данцига наразі експортують переважно зерно, менше полотна, поташ, осетрові і польський льон, вітрильне полотно і т. д. (Halley et al., 1728, p. 125).

Таким чином Данциг та прилеглі порти, такі як Ельбінг та Кенігсберг, є головними локаціями для експорту зерна у всьому Балтійському морі, та й у всьому світі; немає іншого такого місця на землі, в якому стільки ж зерна експортується, як з порту Данциг. Жителі Данцига мають привілей (так виглядає, що він був наданий їхнім королем), що ніхто, окрім цих міщан, не має дозволу купувати те зерно, яке польські баржі чи судна привозять на місцевий ринок; тоді магістрат встановлює на нього ціну: але щоби жителі країни, які є продавцями, не були потурбовані чи затримані, жителі Данцига зобов'язані купити весь обсяг товарів, привезених на човнах, нехай буде те, що буде (Halley et al., 1728, p. 125).

Кажуть, що в Польщі є залізо, сталь та свинець; однак їх кількість не є настільки великою, а якість настільки високою, щоби їх вивозити. Але кажуть, що вони надсилають велику кількість заліза, сталі та сталевого дроту через мореплавство Борисфена в Евксинське або Чорне моря, а цим шляхом далі в Константинополь¹⁴: що само собою є торгівлею. Поляки мають великі льонові мануфактури, але це переважно для внутрішнього попиту, окрім тих товарів, які ми називаємо ялинковим полотном, та які громадяни Данцига експортують у великих кількостях; їх використовують для вітрил невеликих доставок до Англії та навіть Іспанії й Італії. Та поляки мають ще одну річ, справжньої ціни якої вони навіть не підозрюють або ж не мають достатньої індустрії для її покращення. Їхня овеча вовна є найкращою у всьому Північному світі, за винятком англійської та ірландської вовни: вони привозять товар до Данцига, звідки голландці отримують його у великих кількостях; і це надзвичайно корисно для їхніх вовняних мануфактур у Лейдені¹⁵. Французи також привозять частину цього, але вони знаходять способи отримати англійську й ірландську вовну на таких легких умовах, що відмовляються від польської вовни. Проте багато польської вовни привозять у

¹⁴ Запас İstanbul.

¹⁵ Запас Leiden.

Німеччину; та віднедавна шведи також купують її, аби допомогти виробництвам, які вони нещодавно заснували. Поляки також мають вино; але оскільки воно виробляється у південних частинах країни, де клімат є теплішим, а саме зі сторони Угорщини та Молдавії, тож його є не настільки багато, аби робити запаси, попри це вони мають його в Данцигу: і здебільшого те вино, яке ми п'ємо тут як велику рідкість і називаємо його токайським або ж токавським угорським вином, насправді є не чим іншим, як польським вином з гір Кракова та Подолії. Деякі з найкращих дошок зі східних країн, як ми їх називаємо, або дубових дошок для будівництва кораблів, які до цього дня використовують на наших корабельнях для будівництва торговельних суден, привезені з Данцига, Кенігсберга та Щецина і спускаються Віслою й Одером із Великопольщі. Мед і бджолиний віск також експортують звідси у великих кількостях, переважно до Голландії, за винятком воску – він частково надходить до Англії, як і ялинове пиво. Ляну пряжу й попіл привозять із Данцига до Англії у великих кількостях; з останніх набагато більше надсилають до Голландії та Франції (Halley et al., 1728, p. 126).

Вони мають декілька внутрішніх родовищ металів і мінералів у Польщі, які везуть за кордон кінями й екіпажами, а також до Угорщини та спадкових домініонів імператора їх доставляють річкою Вісла; такі як кам'яна сіль, свинець і мідь: перші вони везуть і далеко, й близько, вони надзвичайно потрібні в Угорщині, Австрії, Моравії тощо. А також свинець і мідь; але останній у вигляді начиння, переважно через надмірну вагу. У них також є селітра в горах Крапак або Крахпакт¹⁶, яку не привозять до Данцига, оскільки її краще постачати морем (Halley et al., 1728, p. 126).

Є ще один товар, про який варто згадати, – це бурштин, хоча і не можна сказати, що він дуже важливий, але його немає більше ніде в світі, і найдопитливіша частина людства зацікавилася, як він виробляється та формується. Здебільшого його можна знайти на березі моря, хоча дехто каже, що білий або товстий бурштин також зустрічається на суші; однак це трапляється дуже рідко. Я вважаю, що його можна знайти переважно в морі та на узбережжі Пруссії, або в Данцигу чи в Кенігсбергу, або на прилеглому узбережжі, й ніде більше я не зустрічав його, в будь-якій іншій частині світу (Halley et al., 1728, p. 127).

Імпорт. Данциг є головним ринком, до якого голландці та шотландці відправляють свої мариновані оселедці, які є настільки затребуваним товаром у Польщі, що кажуть, ніби голландці продають в Данцигу, Ельбінгу та Кенігсбергу приблизно 14 000 тонн маринованого оселедця щороку, окрім того, що Шотландія надсилає оселедці в ті самі місця також у дуже великих кількостях. Голландці мають конкретну і справді неймовірну за цінністю торгівлю зі всіма цими портами східних країн, а саме з: Штральзундом¹⁷, Щецином, Кольбергом¹⁸, Данцигом, Ельбінгом, Кенігсбергом, Мемелем¹⁹, Ригою, Ревелем, Нарвою та Петербургом, для одного конкретного виду товарів, а саме їхніх грубих та звичайних солодових спиртних напоїв, які ми називаємо Дженева або Джин; який настояний з ягід ялівцю, називається Джунев, змінено Джином. Ці два продукти, а саме оселедці та ялівцеві спиртні напої, є основними товарами, які голландці відправляють

¹⁶ Очевидно, гори Карпати.

¹⁷ Зараз Stralsund.

¹⁸ Зараз Kołobrzeg.

¹⁹ Зараз Klaipėda.

у Данциг і Кенігсберг, і які вони можуть називати своїми власними товарами. Решта голландських вантажів складається переважно з англійських вовняних виробів, цукру та тютюну з англійських колоній, а також французького шовку, вина та бренді. Я справді мав згадати про голландські товари зі Східної Індії, такі як прянощі, б'язь, шовк, каву та чай тощо. Ми можемо припустити, що голландці доставляють їх до всіх місць, де мають торгівлю. Голландці могли б мати чудову торгівлю з Данцигом завдяки їхньому китовому жиру з Гренландії, але жителі Данцигу знайшли способи видобувати жир у великих кількостях із менших осетрових та інших риб, яких вони виловлюють, а також із кількох видів місцевого насіння, окрім насіння льону та ріпаку, які вони використовують менше: все ж вони таки надсилають сюди рибний жир з Голландії, а також китовий плавник, сіль і сірку (Halley et al., 1728, p. 126).

І всі ці купці поповнюють товар у Данцигу та Ельбінгу: тому для тих, хто це спостерігає, не дивно, що Данциг є таким загальноновизнаним місцем торгівлі (Halley et al., 1728, p. 126).

Опис процесу торгівлі всередині Речі Посполитої. Міста Данциг і Ельбінг є єдиними морськими портами в усьому Польському королівстві, яке позбавлене морського узбережжя, до того ж величезна довжина півдня Польського королівства призводить до того, що його найвіддаленіші частини забезпечують найкращими товарами не власники складів і крамарі, які продають товари з рук в руки, і з портів до міст, і з міст до ринкових міст, і з цих міст до власників крамниць у села оптом, а ті знову мешканцям у роздріб, як в Англії; але, коротко кажучи, всю торгівлю ведуть мандрівні купці, тобто ті, кого англійською називають розносниками та дрібними торговцями. Вони подорожують від міста до міста та від однієї джентльменської садиби до іншої, завдяки їм дами забезпечені вишуканим льоном, мереживами, стрічками, шовком, тобто всіма видами галантерейних, торгових і швейних виробів, які привозять до Данцига з Англії, Голландії, Франції й Італії. Ці торговці подорожують, деякі з конем, інші без; деякі з трьома, або чотирма, або п'ятьма кіньми: і це звичайне явище для них, коли вони приходять до джентльменської садиби, мати кімнату або дві, виділені їм господарем або господинею дому, і залишатися там на три, чотири чи п'ять днів, доки не лише сім'я приміряє товари й буде забезпечена всім, що вони бажають, а й доки вони не надішлють звістку до джентрі, які живуть поблизу них; вони приїжджають, особливо дами, у своїх фаєтонах і колісницях, щоб побачити товар і потішити себе: весь цей час торговці (які зазвичай є шотландцями) вільно розважаються, за наказом господаря дому про них і їхніх коней добре піклується весь дім, і їм завжди повністю оплачується все, що вподобано господарями; польські жінки вважають справою честі негайно платити за те, що вони купують: і оскільки польським як чоловікам, так і жінкам надзвичайно подобається отримувати радість від одягу, за це вони викладають чималі гроші. Напевно це зробило торгівлю Данцига й Ельбінга дуже значною, коли торговці завжди зверталися туди для поставки товарів, якщо розпродавали свої запаси. Ці торговці, які їздять із багатьма кіньми, є заможними і перевозять товари великої вартості: і прості люди настільки цілковито підкоряються їм, навіть як на життя, так і на рабство, що купці торгують з максимальною безпекою, ніколи не зазнаючи найменшої шкоди з боку простолюду; і якщо в будь-який момент торговці будуть боятися небезпеки, джентльмени змусять жителів села охороняти їх у подорожі від місця до місця й заборонять їм брати за це плату. Кількість цих торговців у Польщі настільки велика, що якщо ми можемо вірити історії сера Джона Денгема (John Denham) та

містера Кіллегрю (Killegrew), яких було послано з Англії, щоб отримати їхню кількість під час правління короля Чарльза II (Charles II), тоді нараховуємо їх 53 000. І ті джентльмени, які мали Королівське Доручення та Ліцензію Короля польського оподатковувати їх подушно, привезли додому 10 000 фунтів стерлінгів, окрім витрат на подорож, які мають бути дуже значними. Дивіться поему (див. також Biegańska, 2001, pp. 22–23) сера Джона Денгема з цієї нагоди в його працях. Існує окремий вид цих торговців, яких називають золотарями; тобто вони називають себе так: і зазвичай вони подорожують лише з одним конем: вони везуть усілякі дрібні золотарські вироби, як-от золоті персні, печатки з золота, срібла та сталі, табакерки – одно слово, різноманітні іграшки як зі срібла й золота, так і зі сталі, чавуну та латуні, з усім, що ми називаємо столовим посудом, ножами, виделками, пряжками, гудзиками тощо, деякі з них мають дорогоцінні камені, діамантові каблучки, сережки, діамантові пряжки для головних уборів, без яких польське дворянство ніколи не обходиться і дуже цінує: але також вони дуже часто використовують підроблені коштовності. Знову ж таки, ці торговці купують стару тарілку й обмінюють її на нову: вони також купують коштовності, каблучки та будь-яку схожу річ за можливості; і будучи досить хитрими у своїй торгівлі, вони зазвичай отримують більше прибутку, купуючи товари, ніж продаючи. Таким чином здійснюється торгівля імпортованими товарами в Польщі (Halley et al., 1728, p. 126). Підсумовуючи, доцільно зазначити, що виданий на території Англії в 1728 р. «Atlas maritimus & commercialis...» є цінним маловідомим джерелом для дослідження торгових відносин між Річчю Посполитою та Британською імперією. Авторам атласу вдалося зібрати й узагальнити інформацію про економічні відносини двох держав впродовж XVII – на початку XVIII ст. Ці дані включають: географічні особливості розташування Речі Посполитої, аналіз її імпорту й експорту, торгові відносини з найближчими сусідами, опис діяльності шотландських купців на території Речі Посполитої, а також декілька тематичних карт. Перспективним для подальшого дослідження вважаю пошуки аналогічної інформації у виданнях французьких та голландських атласів того часу, які також звертали чималу увагу на торгові відносини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Подоляк, Н. (2009). *Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть*. Київ: Темпора.

Шиян, Р. (1994). Торговля міст Руського і Белзького воєводств XVI – першій половині XVII ст. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 228, 123–159.

Шиян, Р. (1998). Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 33, 50–55.

Шиян, Р. (1999). До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 р.). *Львів: місто – суспільство – культура*, 3, 137–149.

Ваґер, Р. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.21083/irss.v38i0.2399>

Biegańska, A. (1985). Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw. *Scottish Slavonic Review*, 5, 19–34.

Biegańska, A. (2001). The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century). *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 43/1, 1–27. <https://doi.org/10.1080/00085006.2001.11092268>

Bogucka, M. (2017). Baltic Shipping in the 17th–18th Centuries in the Light of Materials from the Archive in Amsterdam. *Zapiski historyczne*, 82/4, 123–137. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.77>

Bohun, E. (1693). *A geographical dictionary representing the present and ancient names of all the counties, provinces, remarkable cities, universities, ports, towns, mountains, seas, streights, fountains, and rivers of the whole world: their distances, longitudes, and latitudes: with a short historical account of the same, and their present state*. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A28561.0001.001?view=toc>

Charewiczowa, Ł. (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolinskich.

Fedorowicz, J. K. (1980). *England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century Trade: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511896170.003>

Górnik, D. (2020). The Scottish diaspora in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Language, Culture, Politics. *International Journal*, 1, 169–182.

Halley, E., Cutler N. (1728). *Atlas maritimus & commercialis; or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation / Sailing Directions for All the Known Coasts and Islands on the Glob, with a Sett of Sea-Charts*. London: James Knapton. <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0004&pid=alvin-record:182131>

Hopes, J. (1994). L'Atlas Maritimus et Commercialis de 1728. *XVII–XVIII. Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe*, 38, 113–123.

Kowalski, W. (2015). *The Great Immigration Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500–1660*. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.3366/shr.2016.0282>

Maczak, A. (1970). The balance of polish sea trade with the west, 1565–1646. *Scandinavian Economic History Review*, 18/2, 107–142. <https://doi.org/10.1080/03585522.1970.10415601>

Myśliwski, G. (2022). Bałtycka strefa gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza. *Zapiski Historyczne*, 87/4, 39–67. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2022.36>

Ozog, C. (1995). Scottish Merchants in Poland 1550–1750. *Journal of the Sydney Society for Scottish History*, 3, 53–75.

Pach, Zs. P. (1968). The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 3/4, 287–321.

Rogers, P. (2022). *Defoe's Tour and Early Modern Britain: Panorama of the Nation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.4000/miranda.52710>

Rogers, P. (2023). The making of Atlas Maritimus (1728): A shift towards commercial geography. *Journal of Historical Geography*, 80, 69–78. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2023.02.008>

Smout, T. (1986). *Scotland and Europe 1200–1850*. Edinburgh: John Donald.

Steuart, A., Baskerville, B., Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793*. Edinburgh: T. and A. Constable for the Scottish History Society.

Zins, H. (1965). Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w. *Rocznik Lubelski*, 8, 37–62.

Zins, H. (1967). Znaczenie Strefy Bałtyckiej dla angielskiego budownictwa okrętowego w drugiej połowie XVI wieku. *Rocznik Lubelski*, 10, 125–137.

REFERENCES

Podoliak, N. (2009). *Mohutnia Hanza. Komertsiinyi prostir, miske zhyttia i dyplomatiia XII–XVII stolit*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Shyian, R. (1994). Torhivlia mist Ruskoho i Belzkoho voievodstv u XVI – pershii polovyni XVII st. *Zapysky naukovooho tovarystva imeni Shevchenka*, 228, 123–159 (in Ukrainian).

Shyian, R. (1998). Kuptsi-shotlandtsi v mistakh Ruskooho voievodstva u XVI–XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 33, 50–55 (in Ukrainian).

Shyian, R. (1999). Do istorii lvivskoi torhivli druhoi polovyni XVII st. (za danymy mytnoi knyhy 1669 r.). *Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, 3, 137–149 (in Ukrainian).

Bajer, P. (2012). *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th to 18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.21083/irss.v38i0.2399> (in English).

Biegańska, A. (1985). Scottish merchants and traders in seventeenth- and eighteenth century Warsaw. *Scottish Slavonic Review*, 5, 19–34 (in English).

Biegańska, A. (2001). The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century). *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, 43, 1, 1–27. <https://doi.org/10.1080/00085006.2001.11092268> (in English).

Bogucka, M. (2017). Baltic Shipping in the 17th–18th Centuries in the Light of Materials from the Archive in Amsterdam. *Zapiski historyczne*, LXXXII, 4, 123–137. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2017.77> (in English).

Bohun, E. (1693). *A geographical dictionary representing the present and ancient names of all the counties, provinces, remarkable cities, universities, ports, towns, mountains, seas, streights, fountains, and rivers of the whole world: their distances, longitudes, and latitudes: with a short historical account of the same, and their present state*. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A28561.0001.001?view=toc> (in English).

Charewiczowa, Ł. (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolinskich (in Polish).

Fedorowicz, J. K. (1980). *England's Baltic Trade in the Early Seventeenth Century Trade: A Study in Anglo-Polish Commercial Diplomacy*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511896170.003> (in English).

Górnik, D. (2020). The Scottish diaspora in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Language, Culture, Politics. *International Journal*, 1, 169–182 (in English).

Halley, E., Cutler N. (1728). *Atlas maritimus & commercialis; or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation / Sailing Directions for All the Known Coasts and Islands on the Glob, with a Sett of Sea-Charts*. London: James Knapton. <https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0004&pid=alvin-record:182131> (in English).

Hopes, J. (1994). L'Atlas Maritimus et Commercialis de 1728. *XVII–XVIII. Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe*, 38, 113–123 (in French).

Kowalski, W. (2015). *The Great Immigration Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500–1660*. Leiden; Boston: Brill. <https://doi.org/10.3366/shr.2016.0282> (in English).

Maczak, A. (1970). The balance of polish sea trade with the west, 1565–1646. *Scandinavian Economic History Review*, 18, 2, 107–142. <https://doi.org/10.1080/03585522.1970.10415601> (in English).

Myśliwski, G. (2022). Bałtycka strefa gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza. *Zapiski Historyczne* 87, 4, 39–67. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2022.36> (in Polish).

Ozog, C. (1995). Scottish Merchants in Poland 1550–1750. *Journal of the Sydney Society for Scottish History*, 3, 53–75 (in English).

Pach, Zs. P. (1968). The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 3/4, 287–321 (in English).

Rogers, P. (2022). *Defoe's Tour and Early Modern Britain: Panorama of the Nation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.4000/miranda.52710> (in English).

Rogers, P. (2023). The making of Atlas Maritimus (1728): A shift towards commercial geography. *Journal of Historical Geography*, 80, 69–78. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2023.02.008> (in English).

Smout, T. (1986). *Scotland and Europe 1200–1850*. Edinburgh: John Donald (in English).

Steuart, A., Baskerville, B., Thomson, J. (1915). *Papers relating to the Scots in Poland 1576–1793*. Edinburgh: T. and A. Constable for the Scottish History Society (in English).

Zins, H. (1965). Angielski wywóz sukna na Bałtyk w drugiej połowie XVI w. *Rocznik Lubelski*, 8, 37–62 (in Polish).

Zins, H. (1967). Znaczenie Strefy Bałtyckiej dla angielskiego budownictwa okrętowego w drugiej połowie XVI wieku. *Rocznik Lubelski*, 10, 125–137 (in Polish).

Khrystyna BAZIUK

Master in History

the PhD student

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7625-4985>

e-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

ENGLISH AND SCOTTISH TRADE IN THE TERRITORY OF THE POLISH–LITHUANIAN COMMONWEALTH (ACCORDING TO «ATLAS MARITIMUS & COMMERCIALIS ...», 1728)

It was noted that during the 16th–18th centuries the Polish-Lithuanian Commonwealth and the British Empire were reliable trading partners, and Scottish together with English merchants became an integral part of the local trading elite. It is argued that for additional study of these connections it is worth investigating such a little-studied source as «Atlas maritimus & commercialis; or, a general view of the world, so far as relates to trade and navigation/Sailing Directions for All the Known Coasts and Islands on the Glob, with a Sett of Sea-Charts» (1728).

It is explained that this book was created for merchants, travelers and an interested audience at the beginning of the 18th century and consisted of two parts: in the first you could find a textual description of world trade and all seaports and routes known at that time, and in the second – navigational instructions and maps. It is renowned that section No. 22 describes trade relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Prussia. It has been observed that it

talks about the geographical position of the Polish-Lithuanian Commonwealth (advantages and disadvantages), its main port cities, their connection with other states, imports (cloth) and exports (grain), as well as goods that are most promising from the point of view of their sales abroad (wool), the most interesting for research (amber) or those that are produced in a volume insufficient for their mass export abroad (wine). It was mentioned that one of the main trade partners of the Polish-Lithuanian Commonwealth was the ports concentrated on the coast of the Baltic Sea.

It has been found that a significant part of the analysis is devoted to a detailed description of how Scottish merchants conducted trade on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth: the method of transporting goods, their sale and distribution, the social status of the main customers, the most popular goods (fabrics, jewelry products, jewels). It is concluded that the information provided by this atlas is the result of observations of trade relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the British Empire during the 17th – early 18th century.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, British Empire, Baltic trade zone, 16th–18th centuries, Scottish merchants, trade, Ruthenian Voivodeship.

Назарій ЛОШТИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу рукописів

Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-7808>

e-mail: nazarii.loshtyn@gmail.com

АРХІВ СВЯЩЕННИЧОЇ РОДИНИ МАЛЬЧИНСЬКИХ У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНІКА

Вивчено архівну спадщину священницької родини Мальчинських, представники якої були пов'язані з двома українськими регіонами, що належали до різних імперій – Романових та Габсбургів. Розглянуто особливості архівного фонду родини, який зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаніка. Зроблено акцент на його значенні для дослідження історії українського духовенства XIX ст. Наголошено на важливості архівної спадщини родини як джерела для вивчення історії українського духовенства у контексті Російської імперії та Австрійської держави. Зазначено, що архівний фонд містить документи, які, на жаль, нерівномірно розкривають життєвий шлях та діяльність членів родини, особливо о. Михайла та о. Юліана Мальчинських.

Доведено, що цінною є наукова спадщина о. Юліана, зокрема рукописи його праць із історії Унійної Церкви та ліквідації унії на Холмщині, а також зібрані ним документи до історії Церкви. Зауважено, що основна частина документів архівного фонду розкриває життя єпископа Франца Мальчинського – найвідомішого представника родини, який був очільником унійної Церкви в Болгарії (1861–1867) та католицьким місійним єпископом у Алессіо (Албанія) в Османській імперії (1870–1908).

Вказано, що презентовані документи потребують подальшого дослідження для розкриття більш повної картини життя та діяльності священничої родини Мальчинських і духовенства загалом у другій половині XIX ст. Акцентовано на тому, що архівна спадщина родини Мальчинських є важливим джерелом для глибшого розуміння історії та культури українського духовенства, однак нерівномірність розподілу документів створює перешкоди для подальших реконструкцій життєвих шляхів членів родини та внеску її представників у розвиток українського духовенства того часу.

Ключові слова: архів, документ, священник, Холмщина, Мальчинські, Франц Мальчинський.

Вивчення документальної спадщини українського духовенства є важливим напрямком архівознавчих досліджень, особливо якщо йдеться про цілі священничі

родини. Тим паче, якщо це родини, доля яких пов'язує різні українські регіони, що перебували у складі двох імперій – Романових та Габсбургів. Саме до таких належить родина Мальчинських, чий архівний фонд зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника).

Священнича родина Мальчинських походить із Холмщини (тоді – Російська імперія). Після ліквідації Холмської греко-католицької єпархії у 1875 р. члени родини переїхали до Галичини (тоді – Австро-Угорська монархія). Мальчинські пов'язані родинними зв'язками з відомою галицькою родиною Крип'якевичів, теж вихідців із Холмщини. Анна, донька о. Михайла Мальчинського, була дружиною о. Михайла Крип'якевича, греко-католицького священника, дідуся історика Івана Крип'якевича. Батько історика – Петро-Франц – був названий на честь свого дядька Франца Мальчинського. Ще один член родини – Юліан, брат Анни та Франца. Біографія членів родини Мальчинських не досліджена в історіографії.

Архівний фонд надійшов до відділу рукописів у 2007 р., разом із іншими архівами родини Крип'якевичів, а саме о. Петра Франца Крип'якевича та Савини Сидорович (Сус, 2016). У результаті наукового опрацювання було сформовано архівний фонд 316 «Мальчинські: Михайло (?–?) – греко-католицький священник, Юліан (1841–1889) – греко-католицький священник, Франц (1829–1908) – католицький єпископ», що містить 38 одиниць зберігання загальною кількістю 107 документів 1836–1877 рр.

На жаль, розподіл справ не рівномірний: 4 архівні справи належать Михайлу Мальчинському, 10 – Юліану, решта – Францу. Документи мають різноманітний зміст та не дають можливості повноцінно відтворити життєвий шлях та діяльність представників священничої родини.

Інформації про о. Михайла Мальчинського вкрай мало. Не відомі ні дата народження, ні дата смерті. Був парохом у с. Голуб'я (сучасне *Golebie* у Польщі) на Холмщині. У самому селі храм, тоді ще православний, за даними І. Крип'якевича, вперше згадується у 1578 р. (Крип'якевич, 1997, с. 138). Після Берестейської унії 1596 р. парафія стала унійною (греко-католицькою) та була такою аж до ліквідації унійного Холмського єпископства у 1875 р.

Перша серед справ о. Михайла – це рукописна книжка під заголовком «*Zbiór Dziel Żywotworczych Ciekawych i Zabawnych*» (ЛНБ-1, арк. 1). До книжки записані твори Адама Міцкевича (Adam Bernard Mickiewicz) «*Конрад Валенрод*» та інша поезія, балада «*Trzy krzyże pod Brykowem*» поета-романтика Шимона Конопацького (Szymon Konopacki), польські переклади сонетів італійського поета епохи Відродження Франческо Петрарки (Francesco Petrarca), твори поета Казімежа Бродзінського (Kazimierz Brodziński), сатира француза Нікола Буало (Nicolas Boileau-Despréaux) у польському перекладі Яна Крушинського (Jan Kruszyński), «*Duma o Sokorze*» Юзефа Ліпінського (Karol Józef Lipiński), «*Lubor. Ballada z powieści ludu*» та інші твори поета Юзефа Богдана Залеського (Józef Bohdan Zaleski), а також декілька неідентифікованих творів.

Три справи стосуються господарських і фінансових питань. Перша – це розписка о. Михайла про те, що він взяв зі скарбони церкви у Голуб'ї 163 злотих і 10 грошів – «*Kwit za z[lotych] p[olskich] 163 i gr[orzy] 10*». Документ засвідчено підписом «*Dnia [нерозчитаний знак] 6 Marca 1865 roku zapłaciłem. J. Malczynski*» (ЛНБ-2, арк. 1) у присутності 4 осіб: Івана Гурського, лавника, братчика Івана Гурського, Павла Семінки, Матвія Щуцького. Згаданий «*J. Malczynski*» – можливо син пароха, що міг

обіймати якусь посаду при парафії. На звороті документа – різноманітні математичні розрахунки та господарський запис.

Другий документ – це рахункова книга о. Михайла («*Rachunki moje*») (ЛНБ-3, арк. 1) та парафії («*Rachunek w Hołubiu*») (ЛНБ-3, арк. 3–4). Документ не датований. На першому аркуші, ймовірно І. Крип'якевич, проставив запис «1850?». Третій – недатований фінансовий документ під назвою «*Stan oblig pozostałych po s[więtej] p[amięci] X[iędzu] Michalu Malczyńskim Proboszczu Hołubia*» (ЛНБ-4, арк. 1–1 зв.).

Юліан Мальчинський (1841–1889), син Михайла, також був священником. У 1870 р. емігрував до Галичини та займав тут різноманітні церковні посади: парох с. Серни Мостиського деканату (1879), священник-помічник у парафії Руда Монастирська Потелицького деканату (1880–1884), парох с. Ліски Варяжського деканату (1884–1887). Окрім того, він збирав документи до історії духовенства Холмської єпархії (ЛНБ-14) – окремі зібрані ним матеріали публікував І. Крип'якевич (Крипякевич, 1905; Крипякевич, 1906).

Перший документ із біографічними даними містить заголовок «*Табеля [не розчитане слово] свойствъ*». Документ не датований. Однак, якщо відштовхуватись від запису у документі, що о. Юліану 37 років (ЛНБ-11, арк. 1), то документ можна датувати 1878 р. У таблицю внесені біографічні дані священника, ймовірно як кандидата на зайняття якоїсь посади. На це вказує запис у першому стовпці таблиці. На момент створення документа кандидат обіймав посаду приватного сотрудника у Поториці («*въ Поторжицъ*», «*при Поторжицкой церкви*») протягом останніх 10 місяців. Із документа відомо, що свячення він отримав у 1865 р. і 9 років працював як парох у Виткові Холмської єпархії.

Ще один документ, що розкриває дані про життя о. Юліана, – це друкований «*Arkusz wyplat stałych należytości*», що датується вереснем 1875 р. – лютим 1876 р. – у цей час Юліан Мальчинський працював як «*prow[izoryczny] nauczyciel szkoły wudziałowej*» у Сокалі (ЛНБ-12, арк. 1). Безпосередньо з працевлаштуванням на посаду вчителя пов'язана чернетка листа до Перемишльської єпархії, із якої довідуємось додаткові біографічні дані. Зокрема, автор листа згадує, що він отримав філософську і богословську освіту у Холмській семінарії (ЛНБ-13, арк. 1).

Ще частина документів стосується наукової діяльності о. Юліана – це рукописи його праць та зібрані колекційні матеріали до історії духовенства Холмщини. У фонді родини Мальчинських представлено такі наукові праці о. Юліана: «*Wiadomości dotyczące historii Kościoła Wschodniego zostającego w jedności z Kościołem Powszechnym*» та «*Prawa i przywileje Kościoła Greaco-Unickiego*», а також 2 фрагменти з церковної історії (ЛНБ-8), ліквідації унії на Холмщині (ЛНБ-7) й фрагмент викладу з канонічного права (ЛНБ-9) та виписки з документів (ЛНБ-10).

Праця «*Wiadomości dotyczące historii Kościoła Wschodniego...*» (ЛНБ-5) записана до окремого зошита, який не списаний повністю. Ймовірно, що вона не завершена автором. Спершу автор уклав хронологічний перелік стародрукованих книг, на основі яких писав працю. Цей перелік цікавий як із погляду історіографії, адже показує, які праці тоді використовували для написання історичних текстів, так і у контексті історії читання, бо є свідченням роботи о. Юліана з книжками. Сам текст складається з двох розділів: «*I. W jakim obrządku i czy w jedności [z] Kościołem Powszechnym przyjęła Ruś wiare S[więta]?*»; «*II. Jak długo Ruś w została w jedności z Kościołem Powszechnym?*». На полях вміщено численні примітки автора до тексту. Праця «*Prawa i przywileje*

Kościola Greaco-Unickiego) (ЛНБ-6) записана до двох зошитів. Вона складається з Вступу, Частини I «*Prawa i przywileje dotyczące zmiany obrządku*», Частини II «*Prawa i przywileje w rozmaitych materiach*».

Серед 3 представників родини Мальчинських найвідомішим є старший син отця Михайла – Франц Мальчинський (1829–1908). Свячення він отримав у Римі у 1860 р., після закінчення навчання у Папській Урбаніанській колегії Пропаганди віри. Відомий він як очільник унійної Церкви у Болгарії (1861–1867) та католицький місійний єпископ у Алессіо (сучасна Лежа в Албанії) в Османській імперії у 1870–1908 рр.

Окрім декількох недатованих та невідданих документів із часу перебування у Римі (ЛНБ-16), цікавим джерелом до відтворення життя Ф. Мальчинського у період його навчання є щоденникові записи (ЛНБ-17). Вони охоплюють період від 1854 р. до 1859 р. Серед документів їх автор дав назви для декількох підтем, а саме «*Dziennik podróży*», із невеликими нотатками від 1854 р. про подорож через Львів і Краків до Риму (ЛНБ-17, арк. 1–2), «*Dziennik ważniejszych wypadków zająć mogących w Koll[egium] Urb[anum] de Prop[aganda] Fide*» за 1855 р. (ЛНБ-17, арк. 6–6 зв.), із примітками про навчання у 1856–1859 рр. (ЛНБ-17, арк. 12–21).

Тематично схожою є збірка різноманітних рукописних нотаток Ф. Мальчинського за 1857 р., зокрема невелика записка «*Wystawa kwiatów i roślin w R[oku] 1857 od 14 do 21 Kwiet[nia]*» (ЛНБ-18, арк. 1–2 зв.) та рукописний зшиток «*Krótką treść odprawionych rekolekcji duchownych w Willi Mont'alto R[oku] 1857 poczynając d[nia] 23 Października do 30 t[ego] m[iesiąca]*» (ЛНБ-18, арк. 4–13 зв.).

Також серед документів Ф. Мальчинського збережено 2 рукописи поетичних творів – це переклад вірша «*Дарь Маріу (сь Італіянскаго)*» (ЛНБ-15, арк. 1) та записи релігійних творів «*Pieśń*» і «*Krzyż*» (ЛНБ-15, арк. 1 зв. –3).

Цінний матеріал про період навчання майбутнього єпископа становить листування, що охоплює період 1855–1859 рр. Хронологічно «вибивається» лише лист нествановленої особи від 1870 р. (ЛНБ-28). Недатованим є лист Августа Запольського (August Zapolski) із запрошенням взяти участь у поминальному богослужінні за його брата (ЛНБ-22, арк. 1). Більшість листів мають побутовий зміст. Адресовані вони зі Львова (о. Й. Залевський (ім'я не встановлено) (ЛНБ-21, арк. 1–1 зв.)), Кракова (о. Адриан Гарліцький (ЛНБ-20, арк. 1–3)), Любліна (від братів Едварда та Юліана (ЛНБ-24)). Найбільше листів до Франца Мальчинського надійшла від о. Микола Назаревича (ЛНБ-23) й родини Персіцьких (ЛНБ-26) (по 8 листів) та Йосифа Мосевича (ЛНБ-25) (13 листів) за 1855–1859 рр. Не вдалось встановити особу, що в одному з листів підписана, як «*ks. Jakób*» (ЛНБ-27, арк. 1). Один лист надійшов від Станіслава Гіщинського (ЛНБ-19).

Значну частину фонду, 10 одиниць збереження, становлять різноманітні друковані брошури з часу навчання Ф. Мальчинського у Римі. Видання «*Accademia Poliglotta Del Collegio Urbano*» представлено окремими брошурами за 1855–1860 рр. У цьому виданні друкувались прозові та поетичні тексти студентів Папської Урбаніанської колегії. У примірнику за 1855 р. (з провінцією «*Francesco Malczynski Al[u]nni del: Goll[egio] Urbano di Propaganda Fide*») опубліковано вірш італійською мовою під назвою «*Tu per me?*» за підписом «*Sig[nor] Francesco MALCZYNSKI di Holubie nella Pollonia Russa*» (ЛНБ-29, арк. 12 зв. –13). У цьому ж примірнику власник записав власний переклад російською мовою вірша «*I tre doni innanzi a Maria Immacolata*» авторства «*Michele Roussaeu de Taganrog*» (ЛНБ-29, арк. 15). Невеликі прозові тексти

опубліковано у брошурах за 1856 р. (ЛНБ-29, арк. 29), 1857 р. (ЛНБ-29, арк. 42 зв.), 1859 р. (ЛНБ-29, арк. 91 зв.) та 1860 р. (ЛНБ-29, арк. 108 зв.) і ще один вірш «*Gioia e Desiderio*» за 1858 р. (ЛНБ-29, арк. 76–76 зв.).

Із брошури «*Alumni Pontificii Collegii Urbani De Propaganda Fide*» з власницькими записами «*F. Malczynski*» (ЛНБ-30, арк. 1) та «*Ks. Fr. Malczynski*» (ЛНБ-30, арк. 11), у якій опубліковано інформацію про студентів Урбаніанської колегії, довідуємось, що Ф. Мальчинський був руського обряду (*Ritus Ruthenus*) у чині аколита (*Acolythus*) (ЛНБ-30, арк. 5 зв. –6, 14 зв. –15). Цікаво, що у графі «*Diocesis vel Missio*», де вказувалась приналежність до єпархії, у Ф. Мальчинського записано «*Miss. Designanda*», тобто немає призначення до конкретної єпархії.

Інформацію про навчальні курси у Папській Урбаніанській колегії опубліковано у брошурі «*Solemnis Praemiorum Distributio Apud Collegium Urbanu De Propaganda Fide*» за 1855–1858 рр. (ЛНБ-33), а у виданні «*Biografia Di tre Giovai Alumni del Pont. Collegio Urbano*» (Рим, 1855) Антоніо Брешіані (Antonio Bresciani) опублікував біографії 3 відомих студентів колегії (ЛНБ-31). Навчальні матеріали колегії представлено виданнями «*Elogia Sacro*» (Рим, 1858) (ЛНБ-32) та «*Theses De Theologia Universa*» (ЛНБ-34).

Із часу навчання у Римі також походить видання «*Quando nel di 1 d'aprile 1860 sacro agli osanna pel figlio di David solennizzavasi dagli accademici tiberini in Roma la dolorosa memoria della passione del Nazzareno Signore l'accademico G. arcivescovo di Tebe non indifferente alle amare contingenze della chiesa universa e dell'augusto visibile suo capo preludeva con questo ragionamento*» (Рим, 1860) (ЛНБ-35). Ще 3 одиниці збереження – це фрагменти неідентифікованих брошур (ЛНБ-36; ЛНБ-37; ЛНБ-38).

***

Архівна спадщина священничої родини є цінним джерелом до історії українського духовенства ХІХ ст. Важливо наголосити, що родина Мальчинських поєднує 2 регіони – Холмщину та Галичину. Відповідно, представлені в архіві документи дають змогу вивчати як історію українського духовенства у Російській імперії, так і в Австрійській державі.

На жаль, лише незначна частина документів стосується о. Михайла Мальчинського та його сина о. Юліана Мальчинського. Водночас документи єпископа Юліана Мальчинського розкривають лише ранній етап його життя – здебільшого йдеться про час навчання у Папській Урбаніанській колегії Пропаганди віри у Римі. Можна припустити, що саме на цей період припало формування майбутнього єпископа у Лежі в Албанії.

Наступним етапом після опрацювання архівного фонду та його удоступнення для користувачів відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаніка має бути подальше ґрунтовне вивчення цих документів і дослідження історії священничої родини Мальчинських.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Крипякевич, І. (1905). «Литературный споръ» в Холмщині 1872 р. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*, 66, 5–6.

Крипякевич, І. (1906). Автобіографія холмського священника з першої половини ХІХ віка. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*, 78, 143–157.

Крип'якевич, І., Крип'якевич, Р. (1997). Матеріали до історії церков Холмщини і Підляшшя. В *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження*. Київ, 134–152.

ЛНБ-1: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника), ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 1, 113 арк.

ЛНБ-2: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 2, 2 арк.

ЛНБ-3: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 3, 4 арк.

ЛНБ-4: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 4, 1 арк.

ЛНБ-5: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 5, 7 арк.

ЛНБ-6: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 6, 9 арк.

ЛНБ-7: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 7, 6 арк.

ЛНБ-8: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 8, 7 арк.

ЛНБ-9: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 9, 2 арк.

ЛНБ-10: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 10, 4 арк.

ЛНБ-11: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 11, 1 арк.

ЛНБ-12: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 12, 1 арк.

ЛНБ-13: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 13, 1 арк.

ЛНБ-14: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 14, 39 арк.

ЛНБ-15: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 15, 3 арк.

ЛНБ-16: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 16, 4 арк.

ЛНБ-17: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 17, 24 арк.

ЛНБ-18: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 18, 32 арк.

ЛНБ-19: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 19, 2 арк.

ЛНБ-20: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 20, 3 арк.

ЛНБ-21: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 21, 1 арк.

ЛНБ-22: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 22, 1 арк.

ЛНБ-23: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 23, 18 арк.

ЛНБ-24: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 24, 12 арк.

ЛНБ-25: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 25, 20 арк.

ЛНБ-26: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 26, 14 арк.

ЛНБ-27: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 27, 1 арк.

ЛНБ-28: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 28, 2 арк.

ЛНБ-29: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 29, 111 арк.

ЛНБ-30: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 30, 20 арк.

ЛНБ-31: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 31, 35 арк.

ЛНБ-32: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 32, 12 арк.

ЛНБ-33: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 33, 51 арк.

ЛНБ-34: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 34, 18 арк.

ЛНБ-35: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 35, 10 арк.

ЛНБ-36: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 36, 27 арк.

ЛНБ-37: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 37, 10 арк.

ЛНБ-38: ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 316 (Мальчинські), оп. 1, спр. 38, 14 арк.

Сус, І. (2016). Архів українського етнографа Савини Сидорович у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*, 8(24), 297–306.

REFERENCES

Крупякевич, І. (1905). «Literaturnyi spor» v Kholmshchyni 1872 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Imeny Shevchenka*, 66, 5–6 (in Ukrainian).

Крупякевич, І. (1906). Avtobiografiia kholmshchyni z pershoi polovyny XIX vika. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Imeny Shevchenka*, 78, 143–157 (in Ukrainian).

Крупякевич, І., & Крупякевич, Р. (1997). Materialy do istorii tserkov Kholmshchyni i Pidliashshia. In *Kholmshchyna i Pidliashshia: istoriko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv, 134–152 (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (LNNBU im. V. Stefanyka), f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 1, 113 ark. (In Polish).

LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 2, 2 ark. (in Polish).

LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 3, 4 ark. (in Polish).

LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 4, 1 ark. (in Polish).

LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 5, 7 ark. (in Polish).

- LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 6, 9 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 7, 6 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 8, 7 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 9, 2 ark. (in Polish and Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 10, 4 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 11, 1 ark. (In Ukrainian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 12, 1 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 13, 1 ark. (in Polish and Ukrainian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 14, 39 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 15, 3 ark. (in Polish and Ukrainian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 16, 4 ark. (in Italian and Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 17, 24 ark. (in Italian and Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 18, 32 ark. (in Italian, Latin and Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 19, 2 ark. (in Italian and Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 20, 3 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 21, 1 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 22, 1 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 23, 18 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 24, 12 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 25, 20 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 26, 14 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 27, 1 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 28, 2 ark. (in Polish).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 29, 111 ark. (in Italian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 30, 20 ark. (in Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 31, 35 ark. (in Italian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 32, 12 ark. (in Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 33, 51 ark. (in Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 34, 18 ark. (in Latin).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 35, 10 ark. (in Italian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 36, 27 ark. (in Italian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 37, 10 ark. (in Italian).
LNNBU im. V. Stefanyka, f. 316 (Malchynski), op. 1, spr. 38, 14 ark. (in Italian).
Sus, I. (2016). Arkhiv ukrainskoho etnohrafy Savyny Sydorovych u fondakh viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 8(24), 297–306 (in Ukrainian).

Nazarii LOSHTYN

PhD (History)

Research Fellow of the Manuscript Department

V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-7808>

e-mail: nazarii.loshtyn@gmail.com

**THE ARCHIVE OF THE MALCHYNSKY PRIESTLY FAMILY
IN THE COLLECTIONS OF THE MANUSCRIPT DEPARTMENT OF THE
V. STEFANYK LVIV NATIONAL SCIENTIFIC LIBRARY OF UKRAINE**

The article is dedicated to the studies of the archival heritage of the Malchynsky priestly family, whose members were connected to two Ukrainian regions belonging to different empires – the Romanovs and the Habsburgs. The study delves into the peculiarities of the family's archival collection housed in the Manuscript Department of the V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine. Special emphasis is placed on its significance in researching the history of Ukrainian clergy in the 19th century. The importance of the family's archival legacy as a source for studying the history of Ukrainian clergy in the context of the Russian Empire and the Austrian state is highlighting. The archival collection comprises documents that, unfortunately, unevenly disclose the life and activities of family members, particularly Fathers Mykhailo and Yulian Malchynsky.

Of particular value is the scholarly legacy of Father Yulian, including manuscripts of his works on the history of the Uniate Church, the dissolution of the Union in Holmshchyna, and documents he collected on the history of the church. The majority of the documents in the archival fund shed light on the life of Bishop Franz Malchynsky, the most prominent family representative, who served as the head of the Uniate Church in Bulgaria (1861–1867) and as a Catholic missionary bishop in Alessio (Albania) in the Ottoman Empire (1870–1908).

The presented documents necessitate further investigation to unveil a more comprehensive picture of the life and activities of the Malchynsky priestly family and the clergy in general in the second half of the 19th century. While the archival heritage of the Malchynsky family is an important source for a deeper understanding of the history and culture of Ukrainian clergy, the uneven distribution of documents presents challenges for reconstructing the life paths of family members and their contributions to the development of Ukrainian clergy at that time.

Keywords: archive, document, priest, Holmshchyna, Malchynsky, Franz Malchynsky.

УДК [930.2.85(477.83/.86):94(477.83-25)]"182"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-26-48>

Володимир ЧЕМЕРИС

*аспірант відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5789-6683>
e-mail: volodya753@ukr.net*

Роман ГОЛИК

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник
відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>
e-mail: roman_holyk70@ukr.net*

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ: «ІСТОРІЯ ЛЬВОВА» ІГНАЦІЯ ХОДИНІЦЬКОГО

Досліджено роль і місце «Історії Львова» Ігнація Ходиніцького у книжковій культурі та історіографічній традиції Галичини початку ХІХ ст. Наголошено, що у цей час вона була першою спробою синтезувати історію міста від найдавніших часів. Простежено основні пункти біографії І. Ходиніцького як священника і як автора численних видань першої третини ХІХ ст. Зауважено, що в його особі відобразився тип тогочасного інтелектуала – ерудита і водночас компілятора. З'ясовано, як «Історія Львова» І. Ходиніцького розкривала виникнення міста, його ранньомодерну й середньовічну історію, а також період після 1772 р., інкорпорації міста і краю в Австро-Угорщину.

Звернуто увагу, що І. Ходиніцький, з одного боку, намагався бути нейтральним щодо історії різних етнокультурних громад міста, а з іншого – повторював історіографічні схеми і стереотипи ранньомодерних польських істориків та кліше, якими керувалися його сучасники. Вказано, що у цьому відобразилася загальна специфіка його історіографічного підходу, в якому компіляція думок давніших авторів (зокрема, Б. Зіморовича і Я. Юзефовича) була настільки ж цінною, як і власні спостереження. Водночас наголошено на неоднорідності тексту «Історії Львова» І. Ходиніцького. Акцентовано на проблемі використання і коментування джерел у книжці.

Розглянуто різницю між «хронологічними» і тематичними розділами праці, у яких було окремо викладено історію релігійного, правового та інтелектуального життя Львова і його книгодрукування. Встановлено, що, не зважаючи на значною мірою компілятивність

праці І. Ходиніцького, вона заповнила важливу нішу культурної та історичної пам'яті галичан початку XIX ст. та була першою систематичною історією Львова цього періоду.

Ключові слова: історія, історіографія, культура, книжка, культурна пам'ять, історична пам'ять, Львів, Галичина, Ігнацій Ходиніцький.

Книжкова культура Галичини початку – першої половини XIX ст. – одна з маловивчених тем не лише української, а й східноєвропейської історіографії. Очевидно, культурний простір тогочасної Галичини та її центру (Львова) цього часу вже був предметом наукових студій. Однак вчені зверталися до проблем просторового й архітектурного розвитку тогочасного Львова, його топографії й топонімії (Долинська, 2006; Prokoryuch, 2009), містецького життя міста й краю (Левицька, 2019; Świątowska 2020), діяльності різних інституцій (Орлевич, 2001), образу Львова й Галичини у різних національних дискурсах (Woldan 2000, Wolff 2010). В українському, польському та німецькому дискурсі існують також роботи з історії літературного життя краю та галицької історіографічної традиції початку–середини XIX ст. (Charewiczowa, 1938). Зроблено й певні кроки для фіксації книжкової культури краю кінця XVIII – першої половини XIX ст., зокрема каталогізування української й польської книги/друкованої продукції цього часу (починаючи від «Галицько-руської бібліографії» Івана Левицького і до робіт сучасних українських та польських бібліографів). Зрештою, предметом розгляду ставали й окремі знакові книжки цього часу, зокрема тоді, коли це стосувалося української книжності, як у випадку «Русалки Дністрової», праця окремих представників «Руської Трійці» або ж «Хроніки міста Львова» Дениса Зубрицького.

Предметом цієї статті, натомість, є попередниця «Хроніки...» Дениса Зубрицького, «Історія Львова» Ігнація Ходиніцького (Ignacy Chodunicki) – автора, постать якого в історії Львова й Галичини маловідома і, як видається, недооцінена. Мета дослідження – вивчення леополітани І. Ходиніцького як явища книжкової культури та історіографічної думки початку XIX ст.

Попри те, що І. Ходиніцький написав і частково видав досить багато великих текстів, зокрема біографічних, життєпис самого автора наразі можна окреслити дуже фрагментарно. Як не дивно, свідчення про цього вченого уривкові, а тому все ще потребують глибших студій та уточнення.

Загальна біографічна силуета автора наразі досить скупа. Ігнацій Ходиніцький (у хрещенні Казімеж (Казимир) Ходиніцький, 28 лютого 1786, Ходорів – 11 грудня 1847, Львів) – польський священник-кармеліт, історик, автор книжок із історії Львова, історії релігії та історії Європи, а також 3-томного біографічного словника учених-поляків (тобто, фактично, польських інтелектуалів). Однак вже на цьому етапі дослідники життєпису І. Ходиніцького розходяться: частина авторів стверджують, що у світському житті він був Казимиром, натомість Люція Харевич/Харевичова (Lucja Henryka Marja Charewiczowa) стверджувала, що його називали Жеготою (Charewiczowa, 1938, s. 35).

Деталі біографії священника і, як тоді казали, письменника також часто суперечливі й фрагментарні. Відомо, що майбутній автор «Історії Львова» народився 28 лютого 1786 р. у Ходорові. Поет та редактор «Gazety Lwowskiej» Францішек Валігурський (Franciszek Waligórski), який був особисто знайомий із священником, у 1861 р. писав, що той до 1799 р. навчався у школі у Бережанах, 1804 р. закінчив гімназію у Львові, після якої 14 липня 1805 р. став монахом-кармелітом і певний час був звичайним ченцем у Львові (Waligórski, 1861, s. 754). Ще один біограф, Константин фон Вурцбах

(Constantin Wurzbach Ritter von Tannenberg) у «Біографічному словнику Австрійської імперії» («Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich») відзначав, що І. Ходиніцький вивчав також університетську філософію у Львові, однак вступив до ордену на кілька років пізніше – 25 травня 1809 р., після чого у 1811 р. був висвячений на римо-католицького священника з рук львівського архієпископа для римо-католиків Кастана Кіцького (Kajetan Ignacyicki) (Wurzbach, 1856, s. 354). Потім за сумлінне виконання монастирських обов'язків І. Ходиніцького призначили пріором у Львові та в Більшівцях. Наприкінці 1846 р., у 60 років, монах став секретарем провінції кармелітів. Ця посада вимагала регулярних подорожей і підірвала здоров'я І. Ходиніцького. Важко захворівши, він помер у грудні 1847 р., напередодні доленосних подій «Весни народів» 1848 р., і був похований на Личаківському цвинтарі. Однак із незрозумілих причин на його могилі не було встановлено постійного хреста чи каменя, і як наслідок, вже у 1873 р. кармеліти не пам'ятали точно місце його останнього спочинку.

Наукова діяльність І. Ходиніцького була пов'язана з чернечим життям. Він керував архівом та бібліотекою монастиря кармелітів у Львові. Тут, як зазначали його прихильники, весь вільний час присвячував літературі та історії. На думку сучасників, у цих сферах монах досяг помітного успіху, його вважали найерудованішим зі своїх чернечих співбратів у регіоні або ж у польських провінціях ордену кармелітів загалом. Мемуаристи акцентували також на його сумлінності і любові до праці. Той самий Ф. Валігурський у 1861 р. зазначав, що у монастирі не було жодної книжки, якої би не торкнулася рука І. Ходиніцького, і що саме він упорядкував бібліотеку, уклав її каталог та підготував літопис монастиря. Священника І. Ходиніцького Ф. Валігурський характеризував теж якнайкраще: «Був то священник з покликання у повному значенні того слова. Цілком посвячений Богу, провадив життя дуже святоблिवе і стисло пристосоване до правил ордену, а наймилішою і єдиною його розвагою у хвилинах, вільних від обов'язку покликання, були наукові студії й праці ... Попри поважний вік, в якому я познайомився з ним особисто, він працював цілими днями від рання до пізньої ночі» (Waligórski, 1861, s. 754).

Письменник Владислав Завадзький (Władysław Wincenty Zawadzki herbu Rogala, 1824–1891) 1878 р. у нарисі «Література в Галичині» зазначав, що Ігнація Ходиніцького вважали найпрацьовитішим істориком у Галичині після Францішка Сярчинського (Franciszek Siarczyński) – священника, публіциста, географа та директора Інституту Оссолінських у Львові (Zawadzki, 1878, s. 72). Ймовірно, сучасники дійсно поважали І. Ходиніцького як зберігача тогочасної культурної та історичної пам'яті, натомість він будував свої тексти на принципах своєрідного «компілятивного енциклопедизму». Те, що знаходив цікавого для історії, літератури та бібліографії, монах намагався публікувати у монографіях чи періодиці і так врятував від забуття багато цінних історичних матеріалів.

У цьому плані його працю можна у чомусь порівняти з діяльністю Варлаама Компаневича, українського священника, ченця-василіянина, який упорядковував джерела Святоюрського і Онуфріївського монастирів та видав на їх основі літописи про історію цих монастирів, а також декілька інших праць (Ісаєвич, 2007, с. 57). З іншого боку, праці Ігнація Ходиніцького з історії релігійного життя краю мали часткову аналогію у роботах іншого сучасника руського/українського священника Михайла Гарасевича, барона де Нойштерна із його фундаментальною латиномовною «Annales Ecclesiae Ruthenae» (1809). Його також вважали одним із найосвіченіших русинів/українців початку ХІХ ст.

Справді, на тлі книжок інших галицьких авторів видана й не видана книжкова історіографічна спадщина І. Ходиніцького виглядала досить імпозантно. Серед його праць, зокрема, виділялися дослідження з світової історії («Діяння історично-політичні Європи та інших частин світу на початку XIX ст.»/«Dzieje historyczno-polityczne Europy i innych części świata na początku wieku XIX» (1817–1820, 6 томів)¹, історії Галичини й Львова («Історія столичного королівств Галичини й Володимирії міста Львова від його заснування аж до нинішніх часів»/«Historja stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terażniejszych» (1829), історико-біографічні праці («Лексикон вчених поляків та польок, що містить короткі риси їх життя, особливі відомості про твори і критичний розгляд деяких важливих праць», т. 1–3, 1833 р., який містить майже 360 біографій польських інтелектуалів)/«Dykcjonarz uczonych Polaków i Polek, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych» (у трьох томах, 1833, репринт 1974; містить близько 360 біографій польських авторів-інтелектуалів), «Історична відомість про фундації монастирів ордену кармелітів, що колись в Польщі та Литві, а пізніше під пануванням Австрії, Росії і Пруссії перебували» (1846)/«Wiadomość historyczna o fundacyach klasztorów Zakonu Karmelitańskiego, niegdyś w Polsce i Litwie, a później pod panowaniem Austrii, Rosyi i Pruss zostających» (1846). Також Ігнацій Ходиніцький залишив по собі не опублікований польський переклад 30 томів праці «Chronik des neunzehnten Jahrhunderts» («Хроніка XIX століття») Карла Вентуріні (Carl Venturini).

Однак трактування образу І. Ходиніцького у науковій літературі та пошуки його слідів в історії Львова не були такими простими. Як зазначали вже пізніші автори, його об'ємистим творам бракувало критичного підходу, він надто довіряв чужому слову, без верифікації переписував із різних джерел цілі уривки, некритично поєднуючи їх. Тому молодший сучасник Ігнація Ходиніцького, дослідник польської літератури, енциклопедист, філософ та психолог Міхал Вишневський (Michał Wiszniewski) оцінював «Лексикон вчених поляків» позитивно, але обережно. Він наголошував, що хоч той став бібліографічною рідкістю, але не був доведений до логічного кінця і мав не зовсім досконалу, на думку М. Вишневського, будову: «Шкода, що автор не закінчив цей твір і що він дав йому словникову форму; інакше це було б найкраще читиво про польську літературу для початківців» (Wiszniewski, 1840, s. 151), зазначивши також, що не всі відомості були критично опрацьовані. У такому амбівалентному контексті формував образ І. Ходиніцького як Ходинецького (sic!) і В. Завадзький наприкінці 1870-х років. Начебто виправдовуючи монаха і відзначаючи його працезданність, автор «Літератури в Галичині» акцентував на тому, що ідея критичної оцінки джерел, пошуку та верифікації фактів в історичній науці, яку тоді репрезентував Йоахим Лелевель (Joachim Lelewel), у Львові часів Ігнація Ходиніцького ще не встигла міцно закріпитися. Саме у цьому ключі дослідник і мемуарист пояснював специфіку історичного підходу монаха (а також його сучасників) та змальовував його: «У Львові в келії кармелітського ордену сидів старий монах, оточений працями Нарушевича, Чацького, Оссолінського та інших історичних авторів і, виписуючи з них одне й

¹ Можливо, публікація священником декількох томів із історії Європи вказувала на тодішній інтерес жителів Галичини до самої ідеї Європи, стимульований, зокрема, австрійською книжковою культурою і модою на французьку культуру (прикладом чого була поява франкомовної «Gazette de Leopold» ще у 1776 р.). Пор.: Голик, 2019, с. 18.

друге, компілював багатотомні праці ... Був тоді кс[ьондз] Ходиніцький автором дуже працьовитим і плідним. Його письменницькі заняття нараховували цілий шерек літ. Його працям не можна відмовити в пожиточності, бо розповсюджували історичні знання. Але укладені без належної критики, переписувані звідти й звідси, на віру в чуже слово, не мали наукової вартості. Були компіляціями, а не історією. Можна пошанувати сивого монаха, який хотів бути пожиточним як вмів і міг, однак до поступу ..., до роз'яснення наукового предмету, такий спосіб заняття історією не міг причинитися» (Zawadzki, 1878, s. 73).

Схожі оцінки були поширені й потім. Так, вже на початку ХХ ст. архівіст і журналіст, історик Львова Францішек Яворський (Franciszek Jaworski), досліджуючи львівські екслібриси, знайшов аж 3 різних «бібліотечних знаки» Ігнація Ходиніцького, а один із них опублікував (Jaworski, 1906, s. 381–382). Екслібрис, який дослідник виявив у збірці Павликовських, не містив нічого особливого і був стереотипним, витриманим у німецькому канцелярському стилі: у квадратній рамці вміщено порядковий номер книжки 188 і латинський напис: «Ex Collectione Librorum P. Jgnatii Chodynicki Carmelitae Ant. Reg. Obs». Цей знак разом із текстами священника, зауважував Ф. Яворський, допоміг би реконструювати бібліотеку І. Ходиніцького та його читацькі інтереси. Проте до цієї ідеї дослідник ставився негативно, різко оцінюючи самого І. Ходиніцького, його книгозбір, твори загалом та леополітану зокрема: «... результат не винагородив би зусиль. Адже був кс[ьондз] Ходиніцький компілятором найгіршого стилю. Брав з других рук некритично, головню з праць Нарушевича, Чацького, Оссолінського, а там, де використовував рукописи, не вмів відрізнити зерна від полови». Далі львовознавець кінця ХІХ – початку ХХ ст. дещо злагоджував оцінку наукової праці свого попередника: «Попри це, він є першим істориком Львова, і хоч далеко йому до використання архівних засобів, все ж зумів використати Зіморовича і Юзефовича, яких мав у рукописі» (Jaworski, 1906, s. 381). Але відразу за тим дослідник знову нівелював цю оцінку: «Як і сама наукова індивідуальність, так нічим не відзначається екслібрис. Ходиніцького, поза тим, що є, і поза тим, що в час розпорошування і нищення монастирських бібліотек знайшовся монах, який не лише сам збирав книжки, але й позначав їх власним екслібрисом» (Jaworski, 1906, s. 381). Далі Ф. Яворський роздумував про долю приватної бібліотеки І. Ходиніцького, вказуючи, що її, мабуть, більше немає у монастирі і що вона розійшлася містом, де ще на початку ХХ ст. її екслібриси можна було нерідко побачити.

Натомість наприкінці 1930-х років Л. Харевич, розповідаючи читачам про внесок І. Ходиніцького у дослідження Львова, починала з екслібрисного сюжету Ф. Яворського. Однак у її інтерпретації не було таких категоричних оцінок. Тут було сформовано нейтральний образ ченця-ерудита, який трудиться над багатотомними працями у келії монастиря кармелітів. Також вчена наводила рисунковий портрет І. Ходиніцького, який створив кустош Оссолінеуму, художник, письменник та етнограф Фелікс Моравський (Feliks Jan Szczęśny Morawski) зі збірки бібліотеки Баворовських (Charewiczowa, 1938, s. 36). Водночас, покликаючись на наведену вже думку В. Завадзького, Л. Харевичева (Харевичова, Харевич) повторювала закиди у некритичності текстів І. Ходиніцького. Основними джерелами фактів з історії Львова у працях ченця дослідниця вважала «Хроніки» Бартоломія Зіморовича (Józef Bartłomiej Jan Zimorowicz) та Яна Юзефовича (Jan Tomasz Józefowicz) й називала «Історію Львова» Ігнація Ходиніцького компіляцією, яка, однак, «містить багато цінних відомостей про

перший період ... австрійської займанщини (1772–1828), а також опис Львова, його влади, на підставі шематизмів і австрійської статистики» та стала першим об'єктом критики й полеміки (Charewiczowa, 1938, s. 37). Пізніші історії Львова, включно з тритомником, який підготував Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, теж наголошували (наприклад, у передмові Ярослава Ісаєвича) на комплікативності «Історії Львова» і вказували лише її бібліографічні особливості: основний наклад/перше видання – 1829 р., друге видання/другий наклад зі зміненою титульною сторінкою – 1865 р. (Ісаєвич та ін., 2006, с. 15).

«Історію Львова» І. Ходиніцький писав у 1820-х роках, опублікувавши її у 1829 р. Умовно працю вченого-кармеліта можна поділити на 2 частини: перша написана з орієнтацією, зокрема, на хроніку Б. Зиморовича «Потрійний Львів». Використав Ігнацій Ходиніцький і працю Яна Юзефовича, публікації польських середньовічних та ранньомодерних хронік, «Історію Польщі», а також роботи сучасних йому авторів, включно з Миколою Карамзіним (Николай Карамзин), який тоді був досить популярним і серед галицьких вчених під час висвітлення руського періоду історії міста. Іншу частину літератури та лектури І. Ходиніцького, натомість, склали тексти австрійських авторів, які подавали матеріали з історії краю після 1772 р. Тому, попри використання ранньомодерних наративів, а також юридичних актів періоду Корони і Речі Посполитої (як *Volumina Legum*) львівський священник звертався також до новіших статистичних джерел, таких як шематизми, та використовував австрійську статистику, що давало змогу формувати відносно об'єктивну картину сучасного І. Ходиніцькому Львова. Проте, як і інші тогочасні автори, І. Ходиніцький у самому тексті не часто і не завжди точно робив поклики на того чи того автора, тому нині не завжди зрозуміло, звідки він брав те чи те твердження.

Натомість добре видно коло читачів, на яких розраховував автор «Історії Львова». Прикметно, що І. Ходиніцький присвятив книжку голові львівського магістрату Янові/Йоганнові Гомме (Jan Homme, Johann Anton Homme (1825–1841)) та жителям міста. Також важливим є список пренумератів-благодійників-передплатників книжки, серед яких були найвідоміші на той час львівські урядники та представники духовенства й інтелігенції (Chodunicki, 1829, с. V–X). Автор визначив досить чітко, хоч і відносно широке, коло своїх адресатів: 142 особи, частина з яких замовила навіть по 12 примірників книжки. Центром замовників-меценатів видання в Ігнація Ходиніцького поставала громада міста, міська рада Львова та її тодішній президент Я. Гомме. Далі І. Ходиніцький апелював до потенційних читачів – передплатників. До них належали представники тогочасної міської аристократії та вищого духовенства римо-католицького, греко-католицького та вірмено-католицького обрядів (від графів Дзедушицьких (Dzieduszycy) до русько-українського єпископа львівського Михайла Левицького й перемишльського Івана Снігурського), керівники львівських духовних семінарій та чернечих згромаджень, настоятелі храмів (від Вавжинця Белянського (Wawrzyniec Bielański), тогочасного префекта римо-католицької духовної семінарії у Львові, вікарія Львівської вірменської катедрі Якуба Аксентовича (Jakób Axentowicz) до Сабатія Гарасевича з греко-католицької духовної семінарії та настоятеля тодішніх львівських василіан Варлаама Компанієвича), цісарсько-королівські радники, шамбеляни. Замовниками книжки стали тодішні галицькі книгарі: Францішек Піллер (Franciszek Piller), Кун і Ян Міліковські (Kuhn i Jan Milikowski), Бартоломій Яблонський (Bartolomiej Jabłoński). Ще одну нішу майбутніх читачів займали урядники (судові консилярі,

інгросисти, циркулярні комісари, а поруч із ним – професори університетів та гімназій, звиклі богослови, звичайні міщани й міщанки). Саме цим читачам й призначалося 185 примірників «Історії...». Водночас І. Ходиніцький вказував, що сам був уважним читачем текстів, із яких брав відомості для своєї книжки. Серед них – як неопубліковані ще тоді історії Львова Бартоломія Зіморовича та Яна Юзефовича, так і пізньосередньовічні й ранньомодерні видання історії Яна Длугоша (Jan Długosz), Мартина Кромера (Marcin Kromer), Александро Гваніні (Alessandro Guagnini), Мацея Меховіти (Maciej Miechowita), Марціна Белського (Marcin Bielski), Веспасіана Коховського (Wespażjan Hieronim Kochowski), Самуеля Грондзького (Samuel Grądzki), Шимона Старовольського (Szymon Starowolski), Шимона Окольського (Szymon Okolski), того ж таки Бартоломія Зіморовича, а також історія російської державності Миколи Карамзіна та «Історія польського народу» Адама Нарушевича (Adam Tadeusz Stanisław Naruszewicz) (Chodynicki, 1929, s. XI–XIV)².

Загалом же книжка І. Ходиніцького обсягом 490 сторінок у семи розділах охоплювала історію Львова від часів перед заснуванням міста до кінця 1820-х років.

У вступі автор пояснював публікацію своєї праці появою аналогічних видань про Краків і Варшаву³. Автор «Історії...» також прославляв Львів і намагався показати, що він завдяки своєму «минулому і теперішньому квітучому стану» належить до передових європейських міст (sic!) та заслуговує на власну історіографію (Chodynicki, 1829, s. XI). Такий панегірик можна прочитувати у відносно нейтральному ключі як локально-патріотичну позицію одного з міщан Львова, якому дійсно небайдужий образ власного міста в очах інших, так і завуальовану похвалу австрійській владі, за якої текст було видано й написано.

Перший, вступний розділ книжки І. Ходиніцького був відносно невеликим (23 сторінки) й подавав коротку історію краю та галицьких князів перед тим, як друга, майже вдвічі більша частина праці (уже 250 сторінок) відображала історію Львова від княжих часів і до приходу Габсбургів. Відліком для своєї історії І. Ходиніцький, як і Б. Зіморович, взяв коротку історичну генеалогію Русі, руських князів, русинів взагалі на тлі інших слов'янських племен. Однак використовував вже видання літопису Нестора у редакції, доступній авторам початку XIX ст. Водночас він намагався скорелювати конструкції давньоруського літописця з історичними

² Зокрема, тут фігурував Ян Длугош із його «Historica Polonica», Мартин Кромер із «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX», Марцін Бельський із його «Kroniką polską»; Алессандро Гваніні де Ріццоні (Alessandro Guagnini dei Rizzoni) із його «Хронікою європейської Сарматії»/«Sarmatiae Europaeae descriptio» тощо) та сучасних йому авторів (таких як Адам Нарушевич із його «Історією польського народу»/«Historia narodu polskiego», Микола Карамзін із його «Історією держави Російської» («Историей государства Российского»), Якоб Августа Гоппе (Jacob August Hoppe) з його «Давнішою і новішою історією Королівства Галичини і Володимирії» («Aeltere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien» Wien, 1792). Втім на початку книжки Ігнацій Ходиніцький апелював до античної історіографії, навівши на шмуцтитуллі латиною вислів Ксенофонта Афінського (Ξενοφόντος) про те, що держава громадян, які розпоряджаються своїми правами, є прекрасною у мирі та непереможною у війні.

³ Ігнацій Ходиніцький не наводив назв, але, очевидно, йшлося про виданий у Кракові 1827 р. «Історичний опис міста Кракова та його околиць» («Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic») Амб्रोзія Грабовського (Ambroży Grabowski) та «Опис історично-статистичний міста Варшави» («Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy») Лукаша Голембійовського (Łukasz Gołębiowski) (Варшава, 1827) – праці відомих тоді авторів.

побудовами польських хроністів, зокрема Я. Длугоша. Ігнацій Ходиніцький навіть досить категорично стверджував, що відомості польського автора щодо середньовічних племен на руських територіях певніші, аніж свідчення руських історіографів. Передісторію самого Львова монах починав із короткої відносно детальної історії Галицько-Волинських земель за схемою, що згодом стала майже звичною: від «хорватської» «Червоної Русі» й «Червенських городів» до «знаменитого Князівства чи Королівства Данила» та його переходу «під польське берло» (пор.: Голик, 2017, с. 136–137). За цього середньовічну землю «сирбів і хробатів» львівський автор зображав найдавнішою частиною Русі (Chodynicki, 1829, s. 3). Саму ж Русь чи русинів у світлі цієї концепції зображав первісно дуже могутньою силою, згодом, однак, послабленою поділом на удільні князівства, зокрема Галицьке й Володимирське. Генеалогію «Червоної Русі» і «Червенських городів» Ігнацій Ходиніцький виводив від міста Червеня («Червено-Россія») перетворена на Червону Русь, протиставляючи «холмську» концепцію походження міста відому від Миколи Карамзіна, «галицькій» («Червенські городи» – «Галич») і розміщуючи його біля тогочасного Станіславова (Chodynicki, 1829, s. 5, 6, 7). «Піднесення Львова» у регіоні І. Ходиніцький зображав відповіддю Лева Даниловича на експансію монголів, прагненням уникнути залежності від них. Автор «Історії Львова» подавав і розповсюджену на той час версію про Лева Даниловича як фундатора нового міста і думку М. Карамзіна, що Львів заснував ще у 1259 р. Данило Романович, натомість його син переніс сюди свою столицю у 1269 р. (Chodynicki, 1829, s. 24). Ймовірно, порівнюючи концепції Б. Зіморовича та інших авторів, вчений кармеліт вважав первісною назвою міста «Львігород», натомість форми «Львів» (Lwów) і Leontopolis називав пізнішими. Тому, засвідчуючи ранньомодерну латинську назву міста, І. Ходиніцький наводив як приклад знайдений у ХІХ ст. напис із Галицької брами: «Dux Leo mihi fundamenta jecit, Posterі nomen dedere Leontopolis» («Князь Лев заклав мої фундаменти, Нащадки дали ім'я Леонтополіс») (Chodynicki, 1829, s. 25). Проте, як частково і його попередники, Ігнацій Ходиніцький не був впевненим, вагався, на честь кого назване місто та навіть кому воно завдячує свій герб: князю Леву Даниловичу чи «королю звірів» – леву (Chodynicki, 1829, s. 27). Однак під впливом уявних реконструкцій Бартоломея Зіморовича Ігнацій Ходиніцький зображав саме князя Лева «головним будівничим» «Львігорода». У його (чи у запозичених із «Потрійного Львова») візіях руський князь очистив зарослу лісами місцевість, поставив дерев'яний Високий замок на Лисій горі та вмістив туди королівські реліквії й військові трофеї, потім розбудував Низький замок, а до рогу між обома замками заповнили хати міщан. Розвиваючи цю думку далі, І. Ходиніцький, треба визнати, намагався локалізувати уявні вже тоді об'єкти княжої доби, зокрема князівські резиденції, у реальному просторі Львова першої третини ХІХ ст.: «Той замок стояв у західній частині, біля монастиря тринітаріїв, у самому місті, а коли у пізніших часах був розібраний, на тій площі знаходилося торговище дерев для опалу, яке недавно перемістили у місце публічних проходів» (Chodynicki, 1829, s. 25). Постаті руських князів, передовсім Данила Романовича, у якому монах все таки бачив засновника міста, автор «Історії Львова» зображав позитивно, відзначаючи його мужність та сміливість, детально описував життя володаря у контексті виникнення Львова й поза ним. Прикметно, що Ігнацій Ходиніцький намагався порівнювати звістки про князя Данила у текстах Миколи Карамзіна, Яна Длугоша, Мартина Кромера і Мацея Стрийковського (Maciej Strykowski), або ж прямо

протиставляв, наприклад, думки Бартоломія Зіморовича і Миколи Карамзіна. Шукаючи слідів польської присутності в історії давньоруського Львова, кармеліт, наприклад, піддавав сумніву «перше спалення Львова» Лешком Чорним (Leszek Czarny), конфронтуючи повідомлення Якоба Гоппе із його «Давньої й нової історії Королівства Галичини й Лодомерії» («Ältere und neuere Geschichte der Königreiche Galizien und Lodomerien», Відень, 1792), того ж таки Яна Длугоша, Мартина Кромера, Марціна Бельського (Chodynicki, 1829, s. 28, 30). Отже, львівський автор прагнув надати своєму дискурсові критичного спрямування. Інколи він сягав доволі рідкісних вже тоді старопольських текстів, наприклад, «Morze łaski Boskiej, które Pan Bóg w Koronie Polskiej ... wylewa» (1740) барокового Пйотра Яцка Пруща, Гіацинта (Piotr Jacek Pruszczy, Hiasynt), щоб ствердити, що Лева Даниловича поховали Самборі «у василіанському (sic!) монастирі, який він збудував для себе» (Chodynicki, 1829, s. 31). Ще в іншому місці, описуючи коронацію образу Діви Марії з Домініканського костелу у Львові, спеціально покликався на текст «книги “Hasło Słowa Bożego”, друкованої у Львові у Святої Трійці, у р. 1754, in folio» (Chodynicki, 1829, s. 274). Йшлося, очевидно, про об'ємистий анонімний друк під довгою розбудованою назвою: «Hasło Słowa Bożego Łaskę, Pokoju u Chwałę Wcielonego Słowa Matki ... Nayświętszey Bogarodzicy Y Panny Maryi Od Zwycięstwa Cudowney w Obrazie Lwowskim ... Przez Ręce ... Mikołaja Ignacego ... Wyzyckiego ... Ukoronowanej Roku Generalnego Jubileuszu 1751 ... Głoszące Czyli Kazania Przez Całą Solenną Oktawę tak Koronacyi iako у Anniwersarz teyże ... miane» (Lwów, 1754). Концептуально монах-кармеліт починав свою книжку, приймаючи, загалом, польську історіографічну канву. Проте навіть не всі польські автори тогочасного Львова погоджувалися з думками І. Ходиніцького щодо руських початків міста та етимології його назви⁴. Водночас, описуючи картину завоювання княжого замку під час походу Казимира III Великого (Kazimierz III Wielki) й описуючи долю двох королівських корон із резиденції руських князів, Ігнацій Ходиніцький не погоджувався з Адамом Нарушевичем, що вони мали належати королям Данилу Романовичу та Леву Даниловичу, бо, як стверджував, більшість середньовічних і ранньомодерних польських авторів не називала князя Лева королем (Chodynicki, 1829, s. 35). Загальна картина давнього Львова в Ігнація Ходиніцького так чи так повторювала Зіморовичеву схему: від первісного поділу міста на ділянки до «тріумфу Казимира Великого» 1340 р. і далі (Chodynicki, 1829, s. 38). Загалом, тексти Б. Зіморовича та Я. Юзефовича стилістично й фактологічно проглядали у тексті І. Ходиніцького в описі середньовічного та ранньомодерного Львова, його історії, постатей та пам'яток. Все це, значною мірою, поширювало також і міти та стереотипи цих авторів. Ці уявлення були міцно вплетені в основний текст праці І. Ходиніцького: інколи час його розповіді несподівано зливався з часом розповіді Б. Зіморовича. Тоді автор «Історії Львова» намагався обумовити це у примітках. І

⁴ Сумніви виникли, наприклад, в уродженця Чижок, мешканця Львова письменника Станіслава Любича Яшовського (Stanisław Lubicz Jaszowski, 1803–1842), який у науковому часописі закладу Осолінських сумнівався, чи в «Історії Львова» потрібен розділ про «Червону Русь», а також заперечував проти полонізованого звертання Ігнація Ходиніцького до Лева Даниловича як до «Леона» (Станіслав Яшовський доволі резонно зауважив, а місто б називали «Леонів», а не «Львів»). Зрештою, С. Яшовський планував видати власну історію Львова, однак у підсумку вирішив уникнути звинувачень щодо плагіату й розвивав львівські сюжети у художніх текстах 1830-х років («Польські повісті історичні», «Битва під Стубном» тощо).

саме примітки/поклики розкривали і методи читання львівського кармеліта, і його історичні та географічні знання. На маргінесах текстів Б. Зіморовича і Я. Юзефовича І. Ходиніцький прагнув подати читачам важливі, на його думку, деталі. Передовсім, йшлося про порівняння різних візій історичних подій, постатей або ж про топографічну локалізацію історичних об'єктів на мапі сучасного йому Львова чи географічне місцезнаходження згаданих у тексті міст і сіл на карті Галичини початку ХІХ ст. Так, наприклад, І. Ходиніцький спеціально локалізував для читачів львівські сакральні об'єкти: костел Святої Катерини (на низькому замку Святого Станіслава (на Краківськiм передмісті, нижче від костелу Святої Анни)), Святого Хреста з монастирем (трансформований у міський театр і нормальну школу, відповідно) (Пор.: Chodynicki, 1829, s. 70, 72, 89). У контексті облоги Львова військами Богдана Хмельницького автор «Історії...» вказував, що «церква схизматична» поруч із «схизматичним» монастирем (про яку говорили ранньомодерні автори, як про шлях, яким русини-«схизматики» запровадили козацькі війська до костелу кармелітів) була дерев'яною, згодом стала унійною/греко-католицькою, зрештою, її розібрали у 1800 р., а на тім місці спорудили приватну будівлю (Chodynicki, 1829, s. 131–132). Загалом, коли мова йшла про монастирі й монастирське життя Львова, І. Ходиніцький намагався поправляти Б. Зіморовича. Наприклад, коли той писав, що Беата з Костелецьких Острозька (Beata Ostrogska z Kościeleckich) і її донька змушені були місяць переховуватися у Львові в аптеці домініканського монастиря, Ігнацій Ходиніцький, йдучи за «монашою» логікою, стверджував, що, очевидно, йшлося лише про помешкання світського аптекаря, а не про келії ченців (Chodynicki, 1829, s. 85). В окремих випадках І. Ходиніцький подавав примітки, які можна назвати «протоархеологічними». Наприклад, коментуючи звістки про смерть Штефана ІV Томші (Štefan Tomša) у Львові 1564 р., повідомляв сучасників, що «гриб того Томші в 1824 р., коли переробляли притвор церкви Святого Онуфрія, випадково був відкритий, і в ньому, крім адамашкового сукна і оксамитного з гафтами й золотими гудзиками, нічого більше не знайшли» (Chodynicki, 1829, s. 91).

У географічному чи історико-географічному аспектах монах досить вибірково інформував читачів про окремі регіони (як Буковина – «значний край на схід від Галичини, за часів австрійських названий Буковиною» (Chodynicki, 1829, s. 90), Покуття – за І. Ходиніцьким, колишня назва «Коломийського повіту за містом Кути», або ж Коломийський циркул (Chodynicki, 1829, s. 97)). Або ж галицькі міста, містечка і села чи передмістя: Стрий («циркулове місто в Галичині над рікою тої ж назви, що впадає до Дністра» (Chodynicki, 1829, s. 158)), Кросно, Обертин, Снятин, Скала, Роздол, Медика, Мартинів, Живець, Дукля, Ланьцут, Щирець, Бережани, Збоїща, Малехів тощо. Це, певною мірою, проектувало історію на сучасну монахові географію. Окрім того, І. Ходиніцький намагався пояснити читачам суть історичних подій або реалій, які не впливали самі собою з текстів ранньомодерних хроністів – таких, наприклад, як Берестейська унія 1596 р. (І. Ходиніцький говорив про Берестейський синод 1594 р., як про час поєднання «королівської Русі з Римською церквою» (Chodynicki, 1829, s. 141). Він також пояснював читачам, що таке кварцярне військо і від чого походить його назва (Chodynicki, 1829, s. 151), а також припускав, йдучи за історичними слідами (зокрема топонімією), що довкола Львова мали розвиватися винниці, які занепали внаслідок війн і татарських набігів (Chodynicki, 1829, s. 196). Він також намагався пояснити частину урбанонімів/топонімів, зокрема, пов'язував

назву (під)львівського Знесіння з «місцем, де Яблоновський зніс татар під Львовом» (Chodynicky, 1829, s. 228). Загалом же історія ранньомодерного Львова в «Історії...» І. Ходиніцького, слідом за Б. Зіморовичем і Я. Юзефовичем, була історією значного міста Речі Посполитої – оплоту латинської/римської церкви, яку відвідували польські королі, і твердині, яку облягали й намагалися захопити «схизматики» та іновірці (козаки, татари, турки) та інші вороги Корони (шведи). Так чи так, розділ, присвячений пізньосередньовічному і ранньомодерному Львову, в І. Ходиніцького вийшов найбільшим і майже центральним.

Натомість третій, знов відносно невеликий, розділ книжки, що займав 28 сторінок, був присвячений сучасним І. Ходиніцькому австрійським часам в історії Львова. Тут монах намагався обґрунтувати австрійську політичну міфологію Галичини на підставі прав угорських королів на середньовічну «Галіцію і Володимирію» (останню він не вважав ілюзорною, стверджуючи, що приналежність до Австрії після 1772 р. Сокаля, Холма і Збаража давала повне право австрійській владі на символічне володіння Волинню). Цей розділ був важливою спробою синтезу ранньоавстрійської історії Львова. Він послідовно описував різні етапи й форми ранньоавстрійської присутності в місті: губернаторство Антона фон Пергена (Johann Baptist Anton von Pergen), встановлення чи ритуалів відновлення щорічних львівських контрактів, публічної данини (hoľdu) вірності Галичини, яку 29 грудня мали складати всі стани міста й провінції, обрахування вартості міських та передміських кам'яниць Львова, поруч із візитами імператора Йосифа II (Joseph II, Josef Benedikt Anton Michel Adam) у 1780 і 1786 рр. Останньому І. Ходиніцький у дусі австролялізму вибудовував цілий панегірик, наголошуючи, що його діяльність зробила місто квітучим, і кількість його жителів значно зросла (від 25 тис. до 32 тис. за 2 роки), а реформа магістрату й судочинства сприяла кращому управлінню містом. Святоюрські ярмарки у сприйманні І. Ходиніцького теж виглядали привабливою ініціативою австрійського уряду, так само, як упорядкування міського публічного життя взагалі. Кармеліт перелічував також найбільш позитивні, у його баченні, кроки нового імператора Франца I (Franz Joseph I) назустріч Львову (починаючи від упорядкування міських ґрунтових книг). З іншого боку, початок ХІХ ст. у Львові був для І. Ходиніцького часом екстремальних подій, таких як великий (25-градусний) мороз взимку 1803 р., що спричинив жертви, як велика пожежа серед єврейських дерев'яних будинків у тому ж році (тут автор «Історії Львова» відразу наводив для порівняння приклад попередньої великої пожежі 1800 р., у якій постраждали церква Святого Миколая та костел Святого Яна (Chodynicky, 1829, s. 282).

Однак парадигма пожеж у ранньоавстрійському Львові І. Ходиніцького була частково рівноцінною з парадигмою візитів австрійських можновладців, зокрема брата Франца I, архикнязя Карла (Karl Joseph von Österreich), візит якого до Львова 1803 р. кармеліт також детально описував. Водночас на рецепції львівської реальності ХІХ ст. у свідомості священника позначилися також етнічні стереотипи, які частково споріднювали його з ранньомодерними хроністами, яких він переказував, зокрема насторожене ставлення до євреїв. Автор «Історії Львова» навіть протиставляв рішення імператора Йосифа II від 1789 р., який надавав привілеї єврейським мешканцям, що вели до збільшення їхньої релігійної громади та чисельності («збільшення у Львові тої кляси народу, яка згодом могла би стати обтяжливою для християнського віровизнання») (Chodynicky, 1829, s. 283), рішенням імператора Франца I, який, навпаки,

обмежив ріст кількості визнаців юдаїзму й скасував постанови Йосифа II. Ігнацій Ходиніцький трактував це як добрий знак.

Ігнацій Ходиніцький спеціально наголошував на австролялізмі львів'ян і культурі монаршої родини та цісаря. (Зокрема, у формі святкування іменин тодішнього імператора Франца I 4 листопада 1804 р. – ритуалу, якому він теж приділяв досить багато уваги і який детально описував.) З іншого боку, автор «Історії Львова» нотував, як надзвичайні події, також приїзд до міста інших монархів, наприклад, Марії Кароліни Австрійської (Maria Karolina Luise Josepha Johanna Antonia von Österreich).

Ранньоавстрійська епоха у тексті І. Ходиніцького пов'язана і з несподіваною появою російських війська у місті 1809 р., і з їхнім відступом та повторним приходом австрійського війська і поверненням Львова «під лагідне панування ... Цісаря» (Chodynicki, 1829, s. 285). Прикметно, що кінець Наполеонівської кампанії 1814 р. й взяття Парижа союзними військами монах описував як триумф для львів'ян, тобто не крізь призму бонапартизму, що теж мало акцентувати на відданості галичан австрійському трону (Chodynicki, 1829, s. 290–291). Але, йдучи за хронологічною канвою, Ігнацій Ходиніцький поруч зі значущими й бурхливими історичними подіями (як, наприклад, відголоски європейських війн або ж зібрання крайового станового сейму (1817)) описував й спокійні, буденні соціальні акції міста, наприклад, відкриття 1811 р. Інституту убогих або ж філантропійна діяльність жіночого Товариства добродійності (1816), а поруч із ними похоронні церемонії можновладців, наприклад, Адама Казимира Чорторийського (Adam Kazimierz Ambroży Marek Czartoryski) у 1823 р. З іншого боку, нарівні з візитами «Найяснішого Цісаря» І. Ходиніцький досить детально описував й такі небуденні львівські події, як руйнація 14 липня 1826 р. старої міської ратуші: «Було то завалення ратушної вежі, найдавнішої пам'ятки і найкращої оздобы, що посередині самого міста ... на 30 сажнів вгору була піднесена» (Chodynicki, 1829, s. 300). Автор «Історії Львова» пояснював руйнування конструкції: «... коли нижня частина її, у формі чотиригранника, незначно розсунувшись, тягарем верхньої частини, у восьмигранник збудованої, стиснена, розступилася на два боки, через що верхня частина мусіла осунутися перпендикулярно всередину аж до склепіння, але не могла там залишитися, упала разом з годинником і двома його дзвонами, на сам ринок, скерувавшись на захід, так, однак, щасливо, що з будинків, які її близько оточували, жодного не пошкодила» (Chodynicki, 1829, s. 301). Водночас кармеліт відготовував й чисто людський вимір події – трагедію восьми львів'ян, яких знайшли під завалами вежі: «... двох жовнірів, яких цікавість аж на сам верх вежі запровадила, і 15-літня дочка трубача, з пишалкою, сильно стисненою в руці, на якій та нещасна ще перед самою смертю, коли годинник, власне, другий квадранс на сьому вдарив, за звичаєм, свистала. Один тільки хлопець залишився живий, сильно вдарений цеглами в крижі, і з перестрашу мову втратив, але потім старанням лікарів повністю повернувся до здоров'я» (Chodynicki, 1829, s. 301). Проте й тут автор «Історії Львова» повертався до «спонтанної археології» та історіософських ремінісценцій, описуючи віднайдений під завалами «поперечний камінь ... в архівальному вікні вежі», який «мав напис німецький, готичними літерами вирізьблений: "Hans Bleiber Anheib des Bau 1491"». Так, отже, той колос, який 335 літ оздоблював то місто і пильнував над його публічною безпекою, обвалився в одній хвилині, не залишивши ані сліду зі своєї величності» (Chodynicki, 1829, s. 302). Цією подією, зверненою водночас і в минуле,

і в теперішнє, І. Ходиніцький обривав історичний огляд австрійського періоду історії Львова, свідком якого був.

Натомість далі історіограф початку XIX ст. обрав іншу наративну тактику, формуючи розділи не за хронологією, а за тематикою. У відносно невеликому (14 с.) четвертому розділі його книжки йшлося про права і привілеї, «користі і свободи» надані Львову «пануючими» (Chodynicki, 1829, s. 303). Автор «Історії...» вибудовував довгий ряд привілеїв міста: від гіпотетичних прав, які дістало місто за династії Романовичів через тевтонське (магдебурзьке) право, і до привілеїв часів Речі Посполитої та Наддунайської монархії. За цього І. Ходиніцький далі намагався пояснити важливі й незрозумілі вже для читача XIX ст. історичні правові та інші терміни, наприклад, зупинявся на різницях між типами ранньомодерних земельних надань/ланів (польські, франконські, німецькі, хелмінські) (Chodynicki, 1829, s. 305). Автор «Історії...» також наголошував, що власне підміські лани володіння стали основою для підльвівських сіл та пізніших львівських дільниць, виводячи їх, передовсім, від значніших німецьких власників та їхніх ланів Замарстинова – від Sommersteinhof, Кульпаркова – від Golberghof і Клепарова – від Klepperhof (Chodynicki, 1829, s. 308)⁵. З іншого боку, кармеліт аналізував зміну львівських міських прав: від права складу й права «Лембурга» бити дрібнішу монету – півгріш у пізньому середньовіччі й ранньомодерних часах – до реорганізації цехів і цехових привілеїв, встановлення дорожнього мита і прерогативи набуття табулярних дібр уже в австрійському Львові. Цікаво, що галицька архівістика у цій візії виглядала інструментом для пошуку приватної власності й прав львів'ян, а не підтримання їхньої історичної пам'яті: «... створений був зі старих актів, колись гродських і земських провінційних судів, порядний архів з необхідними індексами, з якого той, хто хоче скористатися, за оплатою необхідної такси, міг би належного собі права у своїх інтересах завжди доходити» (Chodynicki, 1829, s. 316). Водночас і тут давалася чути стереотипність мислення монаха, коли йшлося про різні етнорелігійні спільноти Львова, зокрема про євреїв: «В наступних віках, особливо за панування Зигмунта III, євреї в надто великій кількості знаходилися у Львові, де майже звичаєм стало, що скільки було єврейських домів, стільки шильдів протекційних стояло в різних гербах шляхетських» (Chodynicki, 1829, s. 305). З іншого боку, цей розділ був однією зі спроб сформуванню першу історію львівських прав та привілеїв, і в цьому плані був особливим.

П'ятий розділ книжки демонстрував релігійні аспекти міського життя Львова як осідку трьох митрополитів. Тут візія І. Ходиніцького, як і у випадку заснування руського Львова, дещо змінювалася. Релігійну першість у місті він давав русинам із їхнім грецьким обрядом, а вірменів із їхнім обрядом і мовою називав майже сучасниками княжих русинів. Хронологічно останніми у «релігійному Львові» монах вважав поляків та німців – представників західного/латинського/римського обряду. Відповідно, релігійне місто у його баченні було структурованим. Насамперед йшлося про греко-католицьку митрополію. Тут І. Ходиніцький, значно відхиляючись від теми, широко подавав історію руської унійної церкви взагалі, Галицької митрополії і Львівського єпископства зокрема. Його книжка містила «сонм/розсет» (тобто хронологічний перелік) митрополитів Галицьких і львівських єпископів, а також описувала основні

⁵ Згодом проблематика ланів як виміру землевпорядкування й топографічного та урбанімічного маркування Львова постала перед дослідниками XX–XXI ст. (див.: Долинська, 2006).

греко-католицькі церкви: 7 існуючих на той час (від митрополичого собору Святого Юра до церкви греко-католицької духовної семінарії) і 9 неіснуючих (від церкви і монастиря Святого Івана Хрестителя і церкви Богоявлення до церкви Святого Хреста) (Chodynicki, 1829, s. 335–339). Далі автор «Історії Львова» описував сферу вірменського архієпископства у Львові, теж детально зупиняючись на генезі вірменського християнства загалом і його історії на Русі та у Галичині зокрема. Цей підрозділ теж вмщував «сонм» архієпископів вірменського обряду у Львові, описував Вірменський архикатедральний костел Успіння Богородиці та подавав неіснуючі вірменські храми (костел Святого Хреста, Святої Анни, Святого Якова) (Chodynicki, 1829, s. 355–357). Зрештою, І. Ходиницький описував єпископство й митрополію латинського/римо-католицького обряду теж за подібною схемою: історія виникнення, список архієпископів галицьких і львівських, 18 діючих на той час храмів та монастирів (від Катедрального костелу Внебовзяття Діви Марії до Інституту сестер Милосердя при костелі Святого Казимира) і майже таку, навіть більшу, кількість недіючих, зниклих або перетворених у світські заклади костелів (від костелу Святої Катерини до костелу Святого Марка) (Chodynicki, 1829, s. 395). Також до цього розділу була додана історія й список тогочасних шпиталів: від шпиталю в будинку сестер милосердя до шпиталю Лазаря. Завершенням розділу був короткий підрозділ про некатолицькі конфесії: громади протестантів (аугсбурзьке і гельветське визнання) та adeptів православ'я (греко-дизунійне визнання) у Львові, які на той час не мали власної церкви, а, як зауважував автор «Історії...», відправляли служби у приватнім мешканні (Chodynicki, 1829, s. 398). Цей розділ теж був, певною мірою, новаторською історією релігійного життя у Львові. Проте тут було помітно не тільки католицизм І. Ходиницького, але також і його осторогу перед іншими, нехристиянськими визнаннями, зокрема євреями, яким не було виділено окремого місця серед релігійного Львова.

У шостому розділі І. Ходиницький прагнув змалювати науковий Львів, описуючи водночас розвиток освіти й навчання, шкіл, гімназій та університету (чи університетів – Йосифінського і Франціанського, на історії й структурі якого зупинявся детально (Chodynicki, 1829, s. 405–407)) як місць, що формували інтелектуалів, або ж, як бібліотеки й друкарні, сприяли акумуляції й поширенню їхніх ідей. Прикметно, що І. Ходиницький спочатку описував руські друкарні як первинні, а потім польські/латинські як пізніші, вторинні, й спеціально наголошував на цьому (Chodynicki, 1829, s. 411–412). Він також сформував список львівських друкарів (від Івана Федорова-Федоровича і Михайла Сльозки, польських/латинських ранньомодерних друкарів та друкарень, аж до сучасних Ігнацію Ходиницькому друкарень Піллерів), а також їхніх видань (від «Апостола» до газет та журналів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.). Поруч із ними, монах маловав силвети «вчених людей»/книжників – ранньомодерних авторів (від Григорія з Сянока, Яна Томаша Юзефовича, Еразма Сикста до Яна Алемєбка і Бартоломія Зіморовича та Шимона Шимоновича (Szumon Szumonowic)) та коротко резюмував їхні праці.

В останньому, сьомому, розділі автор «Історії...», синтезуючи австрійські довідники-шематизми з власними спостереженнями, подавав детальний опис сучасного Львова: його фізичне розташування, забудови, державні установи, населення, економіку. Саме цей розділ, поруч із третім розділом книжки І. Ходиницького, був для пізніших читачів та дослідників найціннішим, бо допомагав побачити цілісну картину міста першої третини ХІХ ст. Тут головним став кількісний образ Львова, його географічних

координат, фінансових параметрів, кількості працівників адміністративних структур, а отже, показників, важливих для ранньоавстрійського бюрократичного мислення (див. уривки в додатку). Свою книжку І. Ходиніцький закінчував панегіриком Львову, у якому порівнював місто з найкращими центрами монархії, а заодно демонстрував його австрополялістські настрої, що теж було однією з характерних рис цілої книжки.

Загалом концептуально І. Ходиніцький брав за основу схему польської історії, доповнюючи її руською та (локально) вірменською історією. Водночас, на думку Гаральда Біндера (Harald Binder), попри те, що «Історія...» Ігнація Ходиніцького акцентувала на місцевій польській культурі, вона не намагалася встановити однозначного зв'язку між містом та національною ідентичністю (Binder, 2003, p. 62).

Так чи так, «Історія Львова» стала, на думку Л. Харевичової, першою працею, яка спонукала до критично-полемічних дискусій у Львові щодо історії та культури. Сам І. Ходиніцький у «Rozmaitościach» (додаток до «Газети Львівської») у 1829 р. повідомляв про анонімну рецензію (на думку Л. Харевичової, авторства Д. Зубрицького), яку сприйняв дуже болісно. Вона, як він вважав, була позначена браком безсторонності, диктаторським тоном, ображала читачів уїдливими випадками. Натомість Д. Зубрицький згодом зазначав, що І. Ходиніцький, пишучи історію Львова, вирішив «впакувати в неї якийсь значний уламок історії польської чи галицько-руської» і критикував монаха за це, проставляючи його підхід власному (Zubrzycki, 1844, s. 2). Натомість, радше хороше враження «Історія...» справила у 1833 р. в огляді Й. Пішеля (J. Pizsel) (ім'я не встановлено) (Хапów, 1833)⁶. Він зазначав, що автор, який 30 років живе у Львові, заслуговує похвали за непроторований шлях й благородну мету збереження джерел, а також за зручність книжки для дослідника й легкість для читача (Хапów, 1833, s. 3). Автор критичного нариса побачив у тексті І. Ходиніцького добрий, продуманий план, рівномірність викладу, політичну незаангажованість, «любов до правди й свободу пера» (Хапów, 1833, s. 3). Критик відзначив, як позитивну (!) рису праці, те, що І. Ходиніцький значну її частину побудував, перекладаючи праці Б. Зіморовича, Я. Юзефовича та інших авторів, які були недоступними для ширшого кола читачів. Єдиним загальним побажанням Й. Пішеля як читача було те, щоб автор таки зазначав, звідки взяв той чи той матеріал, і щоб вінис на поля книжки дати для кращого орієнтування у хронології. Водночас на багатьох сторінках своєї книжки Й. Пішель перечисляв огріхи І. Ходиніцького, зроблені, як він вважав, через брак даних, сумнівну або застарілу інформацію. У багатьох випадках уявлення критика про історію Русі, Львова й Галичини відповідали тогочасній історіографії і науковій міфології, однак чимало з них не застаріли й пізніше. Наприклад, Й. Пішель слушно зауважував, що у книжці бракує інформації про кількість греко-католиків у Львівській єпархії, а також про єврейські друкарні, їх генезу та друки (Хапów, 1833, s. 32, 34)⁷. Проте загальна оцінка «Історії Львова» І. Ходиніцького у Й. Пішеля була прихильною, і критик повністю поділяв структурування теми, яке пропонував кармеліт. Зрештою, позитивним сигналом для священника став переклад і публікація витягів із його «Історії...» у віденській періодиці.

⁶ Про цього автора наразі відомо небагато лише його прізвище, ініціали та псевдонім, під яким він виступав, зокрема у публікації про зауваги до книги І. Ходиніцького.

⁷ Останнє зауваження насправді було глобальнішим, бо І. Ходиніцький взагалі намагався уникати інформації про єврейські спільноти Львова і Галичини і ставився до них, ймовірно, негативно (про що свідчив навіть заключний абзац його книжки).

Ігнацій Ходиніцький був історіографом – «книжником»-ерудитом початку ХІХ ст., який багато читав і багато писав, вибираючи й поєднуючи дані з різних книжок. Він мислив у парадигмах польськості, але водночас намагався бути об'єктивним до руської. Через компілятивність та брак ретельного опрацювання джерел його «Історію Львова» важко назвати повноцінно науковою у сучасному розумінні того слова. Однак некритичність до джерел у той час була тоді поширеною, а компілятивність як вияв ерудованості – частою ознакою тих, кого вважали вченими. Зрештою, значення самих джерел далеко не завжди належно оцінювалося навіть серед освічених релігійних кіл⁸, доступ до першоджерел на той час був обмеженим, публікація інформації з них вважалася своєрідним відкриттям. Водночас слід відокремлювати 2 типи розділів «Історії Львова» І. Ходиніцького. У хронологічних розділах основний текст був компілятивним, натомість авторські спостереження були винесені у примітки. У тематичних розділах, хоча компілятивність теж проглядалася, виклад уже був аналітичним, хоча тут було вперше зроблено спробу показати релігійну, правову, культурну історію Львова, зокрема історію його друкарів та інтелектуалів.

Загалом, твір І. Ходиніцького викликав інтерес до історії Львова, тому навіть після появи «Хроніки міста Львова» Д. Зубрицького був перевиданий у 1865 р. (зі зміненою обкладинкою). Це означало, що цей текст вплинув на рецепцію історії Львова серед польських та українських істориків. Ймовірно, саме вихід книжки І. Ходиніцького був одним із чинників, що спонукав до появи перекладу праці Б. Зіморовича польською мовою у 1835 р., через 6 років після публікації «Історії...» (Zimorowic, 1835). Поява праці І. Ходиніцького поруч із виходом роботи також стала додатковим стимулом для Д. Зубрицького написати критичніше й докладніше дослідження про Львів, зокрема про його ранньомодерну добу. Очевидно, вже наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. «Історія Львова» І. Ходиніцького здавалася анахронізмом. У цей час відомішими стали не праці львів'янина Ігнація Ходиніцького, а історичні дослідження варшав'янина Казимира Ходиніцького (Kazimierz Chodynicki, 1890–1942). Проте «Історію Львова» І. Ходиніцького далі сприймають як пам'ятку історичної думки і як книжкову цікавинку. Невипадково 2010 р. в американському видавництві раритетних книг Kessinger Publishing вийшло факсимільне видання «Історії...» І. Ходиніцького. Потенційно це може бути свідченням певного інтересу до цієї книжки, а відповідно, потреба детальнішого вивчення цієї праці залишається актуальною.

⁸ Владислав Завадзький з цього приводу наводив і коментував доволі промовистий уривок спогадів історика Августа Беловського (August Bielowski) з «Dziennika Literackiego», який свого часу відвідував монастирські бібліотеки Львова: «... [Беловський], оглянувши всі надані йому бібліографічні цікавинки, міссали, проповіді, житія святих тощо, при виході побачив біля дверей бібліотеки купу сміття, з-за якої хаотично визирали стоси листків.

– А що це? – недбало спитав він, показуючи на цю купу пилу й безладу, якої довго не торкалися.
– Е, це рукописи, – зневажливо махнув рукою молодший брат, який багато років служив монастирським бібліотекарем, мабуть, найвченішим у чернечому колі, оскільки йому було довірено опіку над бібліотечними скарбами. Можна собі уявити, як Беловський був здивований таким нехтуванням рукописів, які, на його думку, були найважливішим джерелом історичних досліджень, і з якою охотою він кинувся визбирувати з пилу й досліджувати цю занедбану частину бібліотеки, де він знайшов матеріали, які були справді важливі і набагато цінніші за всі ті цікавинки, які раніше показував йому вчений бібліотекар монастиря» (Zawadzki, 1878, s. 73).

ДОДАТОК

Ігнацій Ходиніцький

ДЕТАЛЬНИЙ ОПИС МІСТА ЛЬВОВА (УРИВОК)⁹

Старовольський в своїм трактаті *Polonia sive status regni Pol. descriptio*, що містить географію й статистику Польщі, географічно означив розміщення Львова на 46 градусів широти і на 49 градусів довготи¹⁰; за новішими спостереженнями, за якими йде Ліхтернштерн, це місто лежить між 49° 51' 40" північної широти та 41° 42' 30" східної довготи. Від західної частини краю, міста Бяла, воно знаходиться на відстані 57 поштових миль, від південно-східного кордону до Буковини – 59 ½, від російського ж кордону, до міста Броди, – лише 14, від того ж кордону до міста Гусятин – 28 миль. Відстань між ним та найважливішими закордонними і краєвими містами така: від Кракова – миль 48, від Варшави – 50, від Любліна – 24, від Замостя – 14, від Кам'янця-Подільського – 25, від Вільна – 100, від Відня – 106, від Праги – 118, від Оломоуца – 84, від Брно – 88, від Карлсбаду – 132, від Цешина – 65 ½, від Пресбурга – 87, від Семліна – 121, від Германштадту¹¹ – 112, до Тімішоару – 97, до Кашови – 45, до Вроцлава – 80.

У давніх часах більшість будинків Львова, за звичаєм краю, була зведена з дерева й глини, однак коли нещасні пожежі нераз ціле місто нищили за одну годину, почали зноситися вгору кам'яниці, і з того часу стали будувати з твердого матеріалу, який близькі копальні щедро доставляли, а вміння майстрів із Німеччини, Італії, Польщі, які тут замешкали, піднесло Львів до такого вигляду, що може рівнятися з найбільшими європейськими містами. Проте найбільше у 1811 р. із великим завзяттям взялися до покращення міста: нижча Вірменська вулиця була сполучена з валом, а через це й з містом. Рів при валі за Босацькою брамою – колись багнисте місце, – був засипаний землею, з самим валом і з дорогою зрівняний. Через сад Бернардинського монастиря проклали нову дорогу, через яку Сербянська й нова вулиця з галицьким передмістям ближче і вигідніше сполучення дістали. Також на багатьох порожніх плячах змурували нові кам'яниці. Була тут колись посеред міста досить зі смаком збудована ратуша, яка, від старості похилена, була у 1801 р. наполовину розібрана, а на її місці у 1826 р. розпочато будову нової, котра парадністю своєї структури й гарної симетрії там буде далеко перевищувати. Перший наріжний камінь до неї, коли вже будова була на три поверхи зведена аж до даху, заклав 21 листопада 1827 р. князь Август Лобкович, губернатор краю, за благословенням Анджея Алойзи Анквіча, Архієпископа Львівського латинського обряду, у присутності усіх Магістратур й цивільної влади та великої кількості народу.

У самому місті – кільканадцять порядних брукованих вулиць і кількадесят на його розлогих передмістях¹². Ц. – к. урядові слушно слід віддати належне, що наказав забрукувати болотисті міські дороги (на яких часто валялися безрогі, свині) та оброслі очеретом калюжі за мурами міста (де часом стріляли диких качок). Утримання тих бруків належало спочатку до крайової адміністрації, яка згодом передала цей

⁹ Перекладено за вид. (Chodynicky, 1829, с. 441–451).

¹⁰ Градус має 60 хвилин, хвилина має 60 секунд, секунда – 60 терцій (примітка автора).

¹¹ Нині – Сібіу.

¹² Усіх вулиць у місті та передмістях, яким дано власні назви, налічується 77, кам'яниць і двориків у цілім Львові налічується 2 810.

обов'язок місту, відступивши йому при цьому доходи з усіх міських рогаток, котрі, після доходів із податків зі консумпції трунків, становлять основне джерело міського доходу. Утримання бруків, поверхня яких у 1818 році складала 16 ½ тисяч квадратних сажнів або ж виносила 10 5/16 моргів, і нині дещо збільшена, коштувало річно в задержавленню (оренді) 5784 золотих ринських; освітлення ж вулиць, що почалося з 1801 р., коштувало на той час місту щорічно 19 000 золотих ринських, але зараз є, здається, за меншу ціну в оренді. Утримання криниць і водопроводів вимагало від міста у роках 1815, 1816, 1817, 1818 щорічно 5 000 золотих ринських накладу. Тільки самі гостинці й дороги міські мають довжину 18 338 віденських сажнів або 4 2338/4 000 миль, – таких, які кам'яною підкладкою з шутром висипані, а загалом 23 градуси навширшки, що обіймають 70 200 сажнів квадратних, або 43 7/8. Деякі з них витягнені й поза рогатки міста, особливо до міських посіlostей ґрунтових, натомість загал пронизує ціле місто в різних напрямках, за якими вони названі та пораховані; їх число давніше складало 75, але від 1825 р. для легшого перегляду було скорочено до 21 гостинця, котрі перебувають у далеко кращому стані, аніж були перед 1818 р., хоч тоді кошти утримання були більші, аніж зараз.

Між передмістями й містом, яке омиває із західного боку ріка Полтва, давні укріплення, колись найжачені багатьма баштами, стараннями губернiального радника де Ретценхейма були зруйновані та замінені на преппишний променад, що, значно піднесений, вирівняний й деревами обсаджений, робить Львів містом надзвичайно приємним, і буває кожною порою, зокрема увечорі. У самому місті багато гарних кам'яниць, натомість над передмістями горують кам'яниці Гаузнера, Мате й Піллера, палац Потоцьких і Лончинських, загальний шпиталь, казарми гарнізону й артилерії. Не бракує також і садів й парків, місць для променад служби, серед яких найбільш відвідувані: Кортума (в якому знаходиться також агрономічний Інститут з гарним ботанічним садом), Венгліньського, Центнерівка й Залізна Вода. Натомість Поєзуїтський сад своїм розміром і відповідним до свого положення плануванням перевищує усі інші, літньою порою його відвідують відоміші особи. Стрільниця, поставлена ще в давніших часах для тренування мешканців у мистецтві стріляння в ціль, є також місцем забави для осіб міського стану. У ній знаходиться закладений 1823 р. професором університету Ернестом Віттманом ботанічний сад, на який товариство міських Стрільців уступило частину вибраного ґрунту. Той сад містить у собі біля тисячі рослин – переважно крайових, деякі з них були спроваджені навіть із далеких околиць, і має далі бути утримуваний та збільшуваний з добровільних складок. Довкола Пелчинського ставу у 1820 р. позакладано гарні променад, а на його березі поставлено величаву будівлю, де міститься Інститут мистецтва плавання, що запевнює всілякі користі не лише військовим особам, але й цивільним, які хочуть набути вправності в русі тіла.

Є також у Львові для всезагального задоволення публіки добре обсаджений Театр, який ще перед ревіндикацією Галичини й Володимирії стояв на тім місці, де пізніше було торговище дерева на опалення. За австрійського уряду той Театр був розібраний, а місце на його будову було визначено в 1783 р. на тім місці, не знаходився Низький замок. Але що ніхто приватно, ані якісь товариства не хотіли взяти на себе побудову Театру, то цей намір довго залишався без наслідків. Тимчасом ліквідований францисканський костел призначив уряд на театр, а у 1795 р. директор німецького театру Булла виставив у формі іонічної будови великий редутовий зал, за планом директора будівничого Мерца, причому хвалебну старанність й шляхетну клопітливність

проявила консілярова Гогфельд де Адельсберг, яка значними коштами спомогла ту будову. За найвищим розпорядженням, Булла отримав привілей на проведення редутив і балів-маскарадів, та ставав пожиттєвим власником того будинку, після якого право власності переходило до Магістрату. На тім же Театрі, актори польської сцени, котрі не мали довгий час театрального приміщення, почали від 1809 р. під власною Дирекцією давати вистави польською мовою.

Узгір'я, що зносяться над містом, дають чудовий вид на довколишні болоні й дальші села, а часто служать і для прогульок. На тих узгір'ях були колись винниці, з яких до ста бочок вина, і то не найкращого, брали кожного року на десятину руські князі, як про це свідчать міські архіви, підтверджує Жончинський в «Натуральній історії Королівства Польського» і Целларій в «Описі Польщі». У давніх часах знаходився у Львові шпихлір, а в нім – такий запас збіжжя, щоб на довгий час для багатьох людей міг вистачити, але зараз, крім військових складів/магазинів, тут немає жодних громадських складів збіжжя. Була тут і людвисарня, у якій відливали воєнні гармати, натомість велика зброярня ще від того часу містить у собі склад воєнних ризштунків. Багаство усіх речей, необхідних як для потреб життя та для розкоші, спровадило сюди багато шляхетських родин, яким Львів частково завдячує своєю оздобою та підтримкою, а закладені ними на передмістях юридики: Сенявщина, Поточчина, Яблонівщина, Вишневещина, Глоговщина, Куропатнічизна, Белзеччина довгий час носили імена своїх засновників.

Після переходу краю під австрійське урядування місто Львів, визнане столицею Галичини й Володимирії, стало осідком таких органів влади та магістрату:

Губернаторство, або високий уряд краєвий, як найперша магістратура для вищого керування усіма інтересами краю, запроваджене було відразу після входження у володіння Королівств Галичини й Володимирії рескриптом Марії Терезії з дня 13 травня 1773 р. Його системізований стан складається з губернатора, віце-президента, 2 надвірних радників, 17 урядових радників, стільки ж концепієнтів, і відповідне число концепіальних практикантів¹³. Для провадження справ перебувають при ньому під належними керівниками окремі урядові відділи: податковий протокол, регістратура, експедитора, і генеральний уряд таксовий і експедиторний.

Уряд циркулярний Львівський був запроваджений після розподілу краю на циркули, яких тепер нараховується 19 і які безпосередньо підлягають високій крайовій владі. У кожному циркулі урядує староста, який має при собі кількох комісарів, одного секретаря, одного протоколіста, рахмістра, регістранта та кількох канцелістів. До виділу здоров'я є при кожному циркулі доктор, хірург і акушерка, для інтересів будівництва – інженер, практикант і будівничий практикант, для утримання циркулярної каси – один касир, один контролер і два чи кілька урядових писарів.

Адміністрація дібр камеральних і сольних, до влади якої належать усі колишні добра королівські, староства, війтівства і тенути, мастки ліквідованих монастирів і солеварні, набутих урядом у приватників за земні угіддя. Складається з адміністратора, що має ранг і титул губерніального радника, 2 чи 3 ад'юнктів у економічному виділі, одного у лісовому виділі, протоколіста й ад'юнкта протоколу, експедитора і ад'юнкта експедитори, реєстратора і ад'юнкта реєстратури, 17 канцелістів і 3 акцесистів. Цій

¹³ Число урядників у всіх владах і магістратурах Львова у цій праці подана за «Шематизмом Королівств Галиції і Льодомерії», друкованого за рік 1828 р.

адміністрації на провінції підлягає 4 окружних інспектори, 44 камерально-господарські уряди, 23 окружних надлісничих, 3 сольних інтенденти, 3 завідувачі камеральних залізних копалень, 2 урядників залізних гут.

Дирекція цивільної архітектури, що від 1785 р. складає окремих відділ під назвою Вищої будівельної дирекції з двома наступними дирекціями, але в 1809 р. усі три були оголошені відокремленими одна від одної. До першої відносяться усі будівлі, що мають закладатися в краю, над якими у Львові наглядають: 1 директор, 3 ад'юнкти, 2 урядові інженери, 1 експедитор і реєстратор, 3 рисувальники, 2 копіїсти, 2 практиканти, 2 урядові канцелісти, один рахмістр, 2 наглядачі та 1 ревізор, натомість на провінції – інженери циркулярні та практиканти будівництва.

Дирекція водного будівництва та річковсплавності, до відання якої належать усі проблеми, що стосуються безпеки судноплавства, означених ріками границь краю, а також осушення рік та боліт. Складається з 1 директора, 1 ад'юнкта і 3 рисівників. При канцелярії працює 1 протоколіст, реєстратор і експедитор, а також 2 канцелісти. У провінції, поділений з цього огляду на 6 секцій, при кожній знаходиться 1 навігаційний інженер та 1 присяжний практикант.

Дирекція будови доріг та мостів затруднена з утримання у доброму стані усіх цісарських гостинців та мостів, ремонтом зіпсованих і закладання нових за планами, які сама укладає. Її склад: 1 директор, 6 ад'юнктів, 6 інженерів, 8 рисівників, 2 платних практиканти, 1 рахмістр, 4 рахівники та 1 урядовий актуарій. На провінції під кермом дирекції залишається 31 дорожний комісар з належним числом осіб, призначених до нагляду за гостинцями й мостами.

Адміністрація митних доходів виникла 1774 р. та розтягує свою владу на усі товари, спроваджені до краю чи вивезені з нього, що підлягають штемпельованню й оплаті мита, а також на мита, які беруть на рогатках й мостах у провінції. Складається з адміністратора, який має титул та ранг губерніяльного радника, 3 аксесорів, 3 секретарів, 1 протоколіста, 1 експедитора, 7 концептових практикантів, 1 ад'юнкта реєстратури, 5 офіціалістів урядових, 1 екзаменатора, 1 митного комісара, 1 завідувача документів, 1 ревідента рахунків, 4 офіціалістів і 2 рахункових аксесорів. Цій магістратурі підлягають 6 інспекторатів, або наглядових на провінції, які розтягають свою владу на 3 головні та 3 звичайні митні склади, 53 комерційних, 45 торгових, і 19 банктотних (боллетуючих) митних урядів, а так само на 25 урядів до штемпельовання товарів.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Голик, Р. (2017). (Не)знане місто?: княжий Львів у середньовічній, ранньомодерній і модерній культурній пам'яті. *Княжа доба: історія і культура, 11*, Львів, 129–156.

Голик, Р. (2019). У калейдоскопі світів: Європа, європейці та неєвропейські континенти в культурній пам'яті галицьких українців. В І. Соляр (відп. ред.), *Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України*: кол. моногр. Львів, 11–39.

Долинська, М. (2006). *Історична топографія Львова ХІV–ХІХ ст.* Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

Ісаевич, Я., Литвин, М., Стеблій, Ф. (редкол.). (2006). *Історія Львова*: у 3 т., 1. Львів.

Ісаєвич, Я., Литвин, М., Стеблій, Ф. (редкол.). (2007). *Історія Львова*: у 3 т., 2. Львів.

Левицька, М. (2019). *Львівський портрет кінця XVIII – першої половини XIX століття (художній і меморіальний виміри)*. Київ: Наукова думка.

Малець, С. (1992). *За часів Маркіяна Шашкевича*. Львів: Центр Європи.

Орлевіч, І. (2001). *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.)*. Львів.

Binder, H. (2003). Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34.

Charewiczowa, Ł. (1938). *Historiografia i miłośnictwo Lwowa z 52 ilustracjami w tekście*. Lwów.

Chodyncki, I. (1829). *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terazniejszych*. Lwów.

Prokopovych, M. (2009). *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. West Lafayette: Purdue University Press.

Świętosławska, A. (2020). Pomiędzy romantyzmem a biedermeierem. Lwowskie malarstwo pierwszej połowy XIX wieku. *Sztuka Europy Wschodniej*, 8, 123–136.

Woldan, A. (2000). The Imagery of Lviv in Ukrainian, Polish, and Austrian Literatures: From the Sixteenth Century to 1918. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture*. Cambridge, Mass, 75–93.

Woolf, L. (2010). *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Waligórski, F. (1861). Historia fundacyi kościołów i klasztorów lwowskich. *Gazeta Lwowska*, 162, Dodatek 28.

Wiszniewski, M. (1840). *Historia literatury polskiej*, 1. Kraków.

Wurzbach, C. (1856). Chodyncki, Ignaz. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich: enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, 2. Wien.

Xanów, J. [Piszel, J.] (1833). *Uwagi nad dziełem: Historja stołecznego Królestw Galicji i Lodomerji Miasta Lwowa, od założenia jego, aż do czasów terazniejszych*. Lwów.

Zawadzki, W. (1878). *Literatura w Galicji (1772–1848). Ustęp z pamiętników Władysława Zawadzkiego*. Lwów.

Zimorowic, J. B. (1835). *Historia miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia*. Lwów.

Zubrzycki, D. (1844). *Kronika miasta Lwowa*. Lwów.

REFERENCE

Holyk, R. (2017). (Ne)znane misto: kniazhyi Lviv u serednovichnii, rannomodernii i modernii kulturnii pamiaty. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 11, Lviv, 129–156 (in Ukrainian).

Holyk, R. (2019). U kaleidoskopi svitiv: Yevropa, yevropeitsi ta neievropeiski kontyenty v kulturnii pamiaty halytskykh ukraintsiv, In I. Soliar (Ed.). *Ideia Yevropy v suspilnomu dyskursi suchasnoi Ukrainy: kolektyvna monohrafiia*. Lviv, 11–39 (in Ukrainian).

Dolynska, M. (2006). *Istorychna topohrafiia Lvova XIV–XIX st.* Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha» (in Ukrainian).

Isaievych, Ya., Lytvyn, M., & Steblii, F. (Eds.). (2006). *Istoriia Lvova. y 3 t., 1.* Lviv (in Ukrainian).

Isaievych, Ya., Lytvyn, M., Steblii, F. (Eds.). (2007). *Istoriia Lvova. y 3 t., 2.* Lviv (in Ukrainian).

Levytska, M. (2019). *Lvivskiy portret kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia (khudozhnii i memorialnyi vymiry).* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Malets, S. (1992). *Za chasiv Markiiana Shashkevycha.* Lviv: Tsentru Yevropy (in Ukrainian).

Orlevych, I. (2001). *Stavropihiiskiy instytut u Lvovi (kinets XVIII – 60-i rr. XIX st.).* Lviv (in Ukrainian).

Binder, H. (2003). Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook, 34* (in English).

Charewiczowa, Ł. (1938). *Historiografia i miłośnictwo Lwowa z 52 ilustracjami w tekście.* Lwów (in Polish).

Chodyncki, I. (1829). *Historia stołecznych królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa: od założenia jego aż do czasów terazniejszych.* Lwów (in Polish).

Prokopovych, M. (2009.). *Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914.* West Lafayette: Purdue University Press, 2009 (in English).

Świętosławska, A. (2020). Pomiędzy romantyzmem a biedermeierem. Lwowskie malarstwo pierwszej połowy XIX wieku, *Sztuka Europy Wschodniej, 8*, 123–136 (in Polish).

Woldan, A. (2000). The Imagery of Lviv in Ukrainian, Polish, and Austrian Literatures: From the Sixteenth Century to 1918. *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture. Ed. John Czaplicka.* Cambridge, Mass, 75–93 (in English).

Woolf, L. (2010). *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* Stanford, CA: Stanford University Press (in English).

Waligórski, F. (1861). Historia fundacyi kościołów i Klasztorów lwowskich. *Gazeta Lwowska, 162, Dodatek 28* (in Polish).

Wiszniewski, M. (1840). *Historia literatury polskiej.* Kraków, 1840, 1 (in Polish).

Wurzbach, C. (1856). Chodyncki, Ignaz. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich: enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben,* 2, Wien (in German).

Xanów, J. [Piszel, J.] (1833). *Uwagi nad dziełem: Historia stołecznych Królestw Galicyi i Lodomerji Miasta Lwowa, od założenia jego, aż do czasów terazniejszych.* Lwów (in Polish).

Zawadzki, W. (1878). *Literatura w Galicyi. Ustęp z pamiętników.* Lwów (in Polish).

Zimorowic, J. B. (1835). *Historia miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia.* Lwow (in Polish).

Zubrzycki, D. (1844). *Kronika miasta Lwowa.* Lwów (in Polish).

Volodymyr CHERMERYYS

*PhD student of the Department of Modern History of Ukraine
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine,
e-mail: volodya753@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5789-6683>*

Roman HOLYK

*Doctor of Historical Sciences
Senior Researcher
of the Department of Modern History of Ukraine
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3123-1920>
e-mail: roman_holyk70@ukr.net*

**HISTORIOGRAPHY AND BOOK CULTURE GALICIA
OF THE EARLY 19th CENTURY: IGNACY CHODYNICKI'S «HISTORY OF LVIV»**

The role and place of Ignacy Chodynicky's «History of Lviv» in the book culture and historiographical tradition of early nineteenth-century Galicia is investigated. It is emphasised that at that time it was the first attempt to synthesise the history of the city from the earliest times. The main points of Ignacy Chodynicky's biography as a priest and as the author of numerous publications of the first third of the nineteenth century are traced. It is noted that he reflected the type of intellectual of the time – an erudite and at the same time a compiler. The article shows how I. Chodynicky's «History of Lviv» revealed the origin of the city, its early modern and medieval history, as well as the period after 1772, when the city and the region were incorporated into Austria-Hungary.

The authors emphasises that I. Chodynicky, on the one hand, tried to be neutral with regard to the history of different ethno-cultural communities of the city, and on the other hand, repeated historiographical schemes and stereotypes of early modern Polish historians and clichés used by his contemporaries. This reflected the general specificity of his historiographical approach, in which the compilation of the opinions of earlier authors (in particular, Zimorowicz and Józefowicz) was as valuable as his own observations. At the same time, the heterogeneity of the text of I. Chodynicky's History of Lviv is emphasised. The problem of using and commenting on sources in the book is highlighted.

The difference between the «chronological» and «thematic» sections of the work, which separately described the history of religious, legal and intellectual life of Lviv and its book printing, is considered. It is established that, despite its largely compilation nature, I. Chodynicky's book filled an important niche in the cultural and historical memory of Galicians of the early nineteenth century and was the first systematic history of Lviv of this period.

Keywords: history, historiography, culture, book, cultural memory, historical memory, Lviv, Galicia, Ignacy Chodynicky's.

УДК 070(438):94(477.83/.86)"1866/1867"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-49-56>

Ostap SEREDA

PhD (History)

*Associate Professor of the Humanities faculty
of the department of history*

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2995-5770>

e-mail: osereda@ucu.edu.ua

PRZEGLĄD POLSKI AND THE «RUTHENIAN QUESTION» IN GALICIA IN 1866–1867

The article examines evolution of the understanding of the «Ruthenian question» among conservative Cracow politicians during the short period of intensive territorial restructuring of the Habsburg monarchy. Several Polish politicians attempted at smoothening conflict with Ruthenian deputies in the Galician Diet and at diminishing the influence of Russophilism among the Galician Ruthenians. The author focuses on the texts on the «Ruthenian question» that appeared in the Cracow-based periodical, *Przegląd Polski* (Polish Survey) that was controlled by the young Cracowian conservatives (*stańczyce*).

Analysis of the articles by Floryan Ziemiałkowski, Stanisław Tarnowski and Bernard Kalicki demonstrate the polarity of Polish political positions regarding Ukrainian national movement in Galicia: from denial of a separate «Ruthenian nationality» to the promotion of Polish-Ruthenian alliance against the Russian imperial expansionism. If Floryan Ziemiałkowski regarded Galician Ruthenian movement an artificial creation of the Habsburg bureaucracy, Stanisław Tarnowski argued that the «Ukrainian idea» is an ally in the Polish struggle for independence. Furthermore, Bernard Kalicki stated that both nations had one common enemy, the Russian Empire, and did not exclude that an independent Ukrainian state is possible in the future.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, «Ruthenian question», Cracowian conservatives, Galicia.

The aim of this article is to examine gradual evolution of the understanding of the «Ruthenian question» among conservative Cracow politicians during the short period of intensive territorial restructuring of the Habsburg monarchy. To achieve this goal, the key articles devoted to the «Ruthenian question» by several prominent Polish authors that were mostly published in 1866–1867 in the Cracow-based periodical, *Przegląd Polski* (Polish Survey) have been analyzed. The existing studies on the Polish-Ukrainian relations in Galicia in the 1860s (by Ukrainian historians Olena Arkusha, Ihor Chornovol, Mykhailo Demkovych-Dobrians'kyi, Marian Mudryi, Leonid Zashkilniak and Polish historians Zbigniew Fras, Kazimierz Karolczak, Stefan Kieniewicz, Stanisław Pijaj, Jerzy Zdrada and others) serve as the basis and starting point for this short exploration.

The Austro-Hungarian compromise of 1867, in the opinion of Robert Kann, was intended to preserve the monarchy and its Great Power position with the essential minimum changes in its structure and naturally could not resolve the national problems of the monarchy (Kann, 1991). Still, political developments of 1866–1867 changed the political balance in Galicia and created new political climate that smoothed Ruthenian-Polish relations. Some pragmatic Polish politicians played a significant role in the formation of the dualist system and could count on the further autonomization of Galicia. Since Poles were quite confident about their positions in Galicia, they wanted to mediate the ongoing conflict with the Ruthenian political leaders. They were also interested in diminishing the appeal of Russophilism among the Ruthenians. Prince A. Sapieha (1828–1903) even warned his Polish fellow-deputies that if they did not stop teasing Ruthenians and deny their separate nationality they would turn them into the Russians (Fras, 1993). Prince Adam Sapieha (1828–1903) even warned his Polish fellow-deputies that if they did not stop teasing Ruthenians and deny their separate nationality they would turn them into the Russians (Чорновол, 2002, с. 131–132).

On the other hand, a democratic federalist opposition led by the leader of East Galician democrats, Franciszek Smolka (1810–1899) argued that by keeping solidarity with the Czechs and demanding a federalist restructuring of the empire, Galicia could gain self-rule under the monarchy. As a result, the Galician Diet accepted on 28 September 1868 a resolution that demanded the establishment of a provincial government responsible to the Galician Diet. Ruthenian deputies boycotted the vote on the resolution, that considerably weakened Polish positions. Naturally, some Polish politicians wished to receive support of Ruthenian deputies for the resolution campaign¹.

Since the early 1860s also the attitude of leading Polish periodicals in Galicia to the «Ruthenian question» underwent profound changes. Most of them differentiated between «true Ruthenians» (Ukrainophiles) and Russophiles. Consequently, Galician Ukrainophiles and «Rus'-Ukraine» in general were increasingly seen as an ally against Russia, particularly in the press published by Cracow conservatives and democratic «federalists».

One can clearly see the evolution of the Polish position in the case of the young Cracowian conservatives (otherwise known as *stańczycy*). In general, their views were determined by political realism and conservative social doctrine, thus they stood for the compromise with Austria against Russia and for achieving social harmony in the peasant-landlord relationship (Wyka, 1951). In terms of their relationship with the Ruthenians they suggested the forming of an anti-Russian alliance with other peoples of former Polish-Lithuanian Commonwealth, and of smoothing tensions with Ruthenians in order to gain stronger position in the Habsburg Empire (Wereszycki, 1948). Several articles in their Cracow-based periodical, *Przegląd Polski* (Polish Survey) demonstrate the change of opinions on their policy towards Ruthenians. The first issue of *Przegląd Polski*, published in July 1866, was opened by an article by Florian Ziemiałkowski (1817–1900) (a renown Polish democrat, who in the couple of coming years organized the pro-governmental group of *mamelucy*), who summed up the traditional Polish liberal approach to the «Ruthenian

¹ The president of Galician Diet, Prince Leon Sapieha stated in September 1869, that if the Ruthenians would support the Diet's resolution it could become a political success. His son, Prince Adam planned to sign a written agreement with the Ruthenian Diet leaders (see: Kieniewicz, 1939, s. 361).

question» (Ziemiałkowski, 1866)². He focused on the political rise of modern nationalities, defended their rights to political freedom, and blamed Austrian ruling «caste» for its hatred of freedom and lack of own national identity. He argued for the decentralization of Austria and hoped that in the future «by the power of Polish idea», Austria will gain control over all Polish territories from Russia.

However, the national and social development of Galicia, in the view of Ziemiałkowski, was paralyzed by the «Ruthenian question». Florian Ziemiałkowski differentiated «rightful», historical, and «artificial», newly-invented for political reasons, nations. Exactly the Ruthenians who for centuries belonged to the Polish nation (as Bavarians belonged to the Germans) were, according to F. Ziemiałkowski, purposely created by the German bureaucracy, as a political tool against Polish national movement. Florian Ziemiałkowski did not admit any national meaning in the «Ruthenian question», and pointed that «it was once centralist, then Orthodox, then became Muscovian at the top and social at the bottom – it was everything, but not Ruthenian in nature». Accordingly, he did not recognize the existence of any other, apart from the Polish, nationality and national movement in Galicia. Florian Ziemiałkowski demanded the Ruthenians to rid themselves of compromising political relations and become «truly Ruthenian». Then, he promised, the «Ruthenian question» «will be immediately resolved in the spirit of freedom, brotherhood and full equality of rights» (Ziemiałkowski, 1866, s. 16–17). Yet, at the moment Ruthenians «could not demand that their underdeveloped language be given an equal place with the Polish language, because it will be against the course of civilization». Characteristically, F. Ziemiałkowski did not even mention the Galician Ukrainophiles. This position was shared by many Galician Polish liberals and also conservatives (so-called *podolacy*).

The approach of the younger generation of Polish West Galician conservatives was clearly different. What historian Józef Szujski (1835–1883) and literary critic Count Stanisław Tarnowski (1837–1917) suggested concerning the Polish-Ruthenian cooperation represented a change of established political paradigm regarding the non-Polish nationalities of former Polish-Lithuanian Commonwealth.

As many other Polish politicians, J. Szujski worried about the Polish-Ruthenian conflict. He admitted the lack of a reasonable Polish policy towards Ruthenian aspirations. The typical approach of the Polish politicians to the «Ruthenian question» Szujski presented in a such way: «... it is not worthy to deal with Ruthenians because they are fabricated and biased group; there is no Ruthenian language and nation; their aspirations for separate nationality are [caused by] clerical, centralist or Muscovian agitation» (Kieniewicz, 1952, s. 84).

Yet, since the Polish positions in the monarchy were still weak, J. Szujski regarded this tactic as a false one. He justified the demands of Ruthenians and argued that the denial of «their right for national development ... will only strengthen hostile influences» (Kieniewicz, 1952, s. 86). The article by J. Szujski (that was published in Cracowian conservative newspaper *Czas* in February 1866) was noticed by the Ruthenians, and even *Slovo* was satisfied with his conclusions (3-пид, 1866, c. 3).

Count S. Tarnowski went even further in his political analysis of the third session of the Galician Diet. His article appeared in the same issue of *Przegląd Polski* with that of F. Ziemiałkowski, and clearly contrasted with it. Although S. Tarnowski, likewise

² Young Cracow conservatives and Ziemiałkowski parted very soon due to the logic of the political contest over influence in the province (see: Ludwikowski, 1980, s. 43).

F. Ziemiałkowski, did not see any national motivations in Ruthenian political activity, only the hatred of Poles, he admitted that the Galician Ruthenians differed from the Poles by language, church ritual and customs. Tarnowski expected the emergence of a «real» national movement of Galician Ruthenians, and placed it in the context of a Polish-Russian contest. He claimed that «if the Ruthenian issue would become the issue of nationality, if it would prove to be indeed Ruthenian, not Russian», the Poles would open their arms and heart to Rus' (Tarnowski, 1866, s. 146). But such non-Russian «true Rus'» was still to be «created» in both empires with the active participation of Poles. In Tarnowski's view, the «Ukrainian idea» would contribute to the Polish fight with Russia: «... do not oppress, but nourish, nurse the Ruthenian nationality in Galicia, and this will strengthen it on the banks of the Dnipro; allow it to be developed in L'viv, and soon it will flourish in the Volhynia, the Podolia and the Ukraine, it should be educated here, in the school of Western civilization, and then it will fight there; it will be Rus', but Rus' fraternized with Poland and devoted to the same ideal ... We have started and carry on our struggle with Russia, Rus' will resolve this struggle finally» (Tarnowski, 1866, s. 147).

Stanislaw Tarnowski summed up that in the face of Russian expansionism, «the holy union between Poland and Rus' is based on the fact that the development of Rus' means security and salvation for Poland, and that a strong position of Polish nationality is the only condition for the development, progress, and the very existence of Rus'» (Tarnowski, 1866, s. 148).

Concerning political relations in Galicia, S. Tarnowski was no less skeptical than F. Ziemiałkowski about the possibility of a political agreement with the existing Ruthenian clerical leadership. But he was not satisfied with the Polish approach of total negation of Ruthenian demands in Diet, and made several critical comments. Tarnowski argued that since the Polish position in Galicia were still not certain, Vienna could easily interfere into the Polish-Ruthenian relations and use Ruthenians against Poles (Tarnowski, 1866, s. 149), and insisted on the need to make concessions to the Ruthenians by admitting their language to the provincial schools, court and administration. He summarized his position towards the Galician Ruthenians as «to break the St. Georgians, but to support the Ruthenians ... to give them everything what they would need for the development of their nationality, even if they do not exist now, in order to make possible their existence in future» (Tarnowski, 1866, s. 149).

Probably due to the growth of political Russophilism among Ruthenians, *stańczycy* made more resolute advances to the Ukrainophiles in 1867. This was done in a series of articles on «Ruthenian question» by Bernard Kalicki (1840–1884), an employee in the apparatus of Galician Diet and protégé of Prince Leon Sapieha (1803–1878). He was also close to the circle of Cracowian conservatives, especially to the historians J. Szujski and Walerian Kalinka (1826–1886) (Tyrowicz, 1964, s. 445–446).

From the very beginning, B. Kalicki agreed with the main tenets of Ukrainophiles' national-political doctrine. He wrote about the Ruthenian nation inhabiting «the great area, that used to be called Ruthenian, Podolian, Volhynian Principalities, and the Ukraine, between the banks of the Dniester and the Dnipro and much further beyond the Dnipro, in south to the Black Sea coast, in north, to Vilno» (Kalicki, 1867, s. 324). He sympathetically presented a detailed history of the Ukrainian national movement. Bernard Kalicki based this position on the populist understanding of the nation. He openly argued with the Polish «ultra-democrats», who adhered to the liberal doctrine but negated separatness

of the Ruthenians because the latter did not possess its own nobility: «... there is nothing more uncalled-for, unreasonable and destructive for both the Polish and Ruthenian causes, than the negation of Rus', then the allegation that the Ruthenian nationality is fiction only, without any real base, that it is only and exclusively the cover of Muscovian agitation or Austrian bureaucracy's invention ... People who confess this belief, support it by malicious argument that the Ruthenian nationality in Galicia was created by Stadion, and in the taken provinces – by the Muscovians. Concerning the first case, we are deeply convinced that the creation of nations is not in power and ability even of the most genius personalities ... Secondly, Russian government from the first years of the Ruthenian national awakening in the taken provinces used all its governmental power to oppress and exterminate it, and [Russian] exterminatory policy was used with the same brutality against both Rus' and Poland» (Kalicki, 1867, s. 323).

He argued that both nations had one principal enemy – the Russian Empire. In this, B. Kalicki followed the arguments of S. Tarnowski, yet, he did not hesitate to discuss the possibilities for a future independent Ruthenian state. Only together with Rus', could Poland fulfill its mission – defend the rights of nations against the Muscovian pan-Slavism (Kalicki, 1867, s. 333). Bernard Kalicki also focused on the conflict between Galician Ukrainophiles and older generation of Greek Catholic clergy. He made several pages-long quotations from the Ukrainophile journal *Meta*, probably with the intention to make the Polish public realize that Ukrainophiles in Galicia were in fact an anti-Russian faction. Like S. Tarnowski, B. Kalicki summed up that «the slogan of all Poles should be: death for Muscovy and St. Georgians – victory for Rus'!».

The leading figure in the Polish resolution campaign, F. Smolka also opted for gaining Ruthenian support in exchange for concessions, since his attempts to boycott the election to the Austrian parliament were blocked by a majority of Ruthenian deputies (Karolczak, 1994, s. 35). Throughout the 1860s he constantly tried to make symbolic gestures underlining political solidarity between the Poles and Ruthenians³. But the attempt to organize a symbolic celebration of the 300-year anniversary of the Lublin Union (seen as the example of peaceful settlement of relations with Ruthenians) and the promotion of Jagellonian ideas in 1869 met with strong disapproval by both Russophiles and Ukrainophiles who treated it in terms of imposing Polish political dominance. There were also other figures (including Tadeusz Romanowicz (1843–1904), a future ideological opponent of Roman Dmowski⁴) in the democratic camp who were critical about the hard Polish policy towards Ruthenians (Tyrowicz, 1965) and for some time already seen as potential allies by the Ukrainophiles (Молода, 1892, с. 1–2).

One of the fruits of these tendencies was the conciliatory project of Iulian Lavrivs'kyi. The factual background of his attempts at Polish-Ruthenian reconciliation in 1868–1871 was already reconstructed by several Polish and Ukrainian historians (Мудрий, 1997). The failure of moderate elements from both sides to reach an agreement deepened the Polish-Ruthenian conflict in Galicia over the next decades. Yet the new public discourse on the

³ Smolka in January 1861 led the procession to St. George Cathedral in order to convince Metropolitan Hryhorii Iakhymovych not send a separate Ruthenian delegation to Vienna (see: Чорновол, 2000, с. 230–232).

⁴ On the role of Tadeusz Romanowicz in Galician political life, and particularly Polish-Ukrainian relations, of the second half of the 19th century (see: Janowski, 1996, s. 71–74).

Ukrainian movement that emerged in the political atmosphere of 1866–1867 set important precedent in the long history of Polish-Ukrainian conflicts and reproachments in Galicia.

SOURCES AND LITERATURE

Fras, Z. (1993). Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii ruskiej w Galicji w latach 1860–1875. *Studia Wschodnie. Prace Historyczne*, 2. Wrocław, 69–75.

Janowski, M. (1996). *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*. Warszawa.

Kalicki, B. (1867). O kwestyi ruskiej. *Przegląd Polski*, 8.

Kann, R. A. (1991). The Austro-Hungarian Compromise of 1867 in Retrospect: Causes and Effect. *Dynasty, Politics and Culture. Selected Essays*. Boulder, Colorado, 193–218.

Karolczak, K. (1994). Sprawy narodowościowe w Galicyjskim Sejmie Krajowym w latach 1861–1873. *Galicyjskie dylematy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Kieniewicz, S. (1939). *Adam Sapieha (1828–1903)*. Lwów.

Kieniewicz, S. (red.). (1952). *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*. Wrocław.

Ludwikowski, R. R. (1980). *Szkice na temat Galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848–1892)*. Warszawa.

Tarnowski, S. (1866). O sesji sejmowej z roku 1865–1866. *Przegląd Polski*, 1.

Tyrowicz, M. (1964). Bernard Kalicki. *Polski Słownik Biograficzny*, 11. Wrocław.

Tyrowicz, M. (1965). Demokracja galicyjska wobec wojny polsko-austriackiej 1866 r. *Z dziejów polskich ruchów społecznych w XIX wieku. Studia – szkice – odczyty*. Warszawa, 175–189.

Wereszycki, H. (1948). *Historia polityczna Polski w dobie powstaniowej 1864–1918*. Warszawa.

Wyka, K. (1951). *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849–1869*. Wrocław.

Ziemiałkowski, F. (1866). Nasze zadanie w obecnym położeniu. *Przegląd Polski*, 1.

З-під кордону. Голос польського історика о справі руской. (1866). *Слово*, 15.

«Молода Русь» в роках 1860–66' із рукописів з р. 1866. (1892). *Діло*, 32.

Мудрий, М. (1997). Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і рр. XIX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 3–4. Львів, 58–117.

Чорновол, І. (2000). Видатні депутати Галицького сейму і австрійського парламенту у «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського. *Молода нація*, 3.

Чорновол, І. (2002). *Українська фракція Галицького Крайового сейму 1861–1901 рр.* Львів.

REFERENCES

Fras, Z. (1993). Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii ruskiej w Galicji w latach 1860–1875. *Studia Wschodnie. Prace Historyczne*, 2. Wrocław, 69–75 (in Polish).

Janowski, M. (1996). *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889–1914*. Warszawa (in Polish).

Kalicki, B. (1867). O kwestyi ruskiej. *Przegląd Polski*, 8 (in Polish).

Kann, R.A. (1991). The Austro-Hungarian Compromise of 1867 in Retrospect: Causes and Effect. *Dynasty, Politics and Culture. Selected Essays*. Boulder, Colorado, 193–218 (in English).

Karolczak, K. (1994). Sprawy narodowościowe w Galicyjskim Sejmie Krajowym w latach 1861–1873. *Galicyjskie dylematy*. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP (in Polish).

Kieniewicz, S. (1939). *Adam Sapieha (1828–1903)*. Lwów (in Polish).

Kieniewicz, S. (red.). (1952). *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*. Wrocław (in Polish).

Ludwikowski, R. R. (1980). *Szkice na temat Galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848–1892)*. Warszawa (in Polish).

Tarnowski, S. (1866). O sesji sejmowej z roku 1865–1866. *Przegląd Polski*, 1 (in Polish).

Tyrowicz, M. (1964). Bernard Kalicki. *Polski Słownik Biograficzny*, 11. Wrocław (in Polish).

Tyrowicz, M. (1965). Demokracja galicyjska wobec wojny polsko-austriackiej 1866 r. *Z dziejów polskich ruchów społecznych w XIX wieku. Studia – szkice – odczyty*. Warszawa, 175–189 (in Polish).

Wereszycki, H. (1948). *Historia polityczna Polski w dobie powstaniowej 1864–1918*. Warszawa (in Polish).

Wyka, K. (1951). *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849–1869*. Wrocław (in Polish).

Ziemiałkowski, F. (1866). Nasze zadanie w obecnym położeniu. *Przegląd Polski*, 1 (in Polish).

Z-pid kordonu. Holos polskoho istoryka o spravi ruskoj. (1866). *Slovo*, 15 (in Ukrainian).

«Moloda Rus» v rokakh 1860-66' iz rukopysiv z r. 1866. (1892). *Dilo*, 32 (in Ukrainian).

Mudryi, M. (1997). Sproby ukraińsko-polskoho porozuminnia v Halychyni (60–70-i rr. XIX st.). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 3–4, 58–117 (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2000). Vydadni deputaty Halytskoho seimu i avstriiskoho parlamentu u «Spomynakh z moho rzyttia» Oleksandra Barvinskoho. *Moloda natsiia*, 3 (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2002). Ukrainska fraktsiia Halytskoho seimu 1861–1901 rr. Lviv (in Ukrainian).

Осип СЕРЕДА

кандидат історичних наук

доцент гуманітарного факультету

кафедри історії

Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2995-5770>

e-mail: osereda@ucu.edu.ua

**«PRZEGLĄD POLSKI» I «РУСЬКЕ ПИТАННЯ»
У ГАЛИЧИНІ У 1866–1867 РОКАХ**

Розглянуто еволюцію розуміння «руського питання» серед консервативних краківських політиків під час короткого періоду інтенсивного територіального реструктурування Габсбурзької монархії. Зазначено, що чимало польських політиків намагалося зладити конфлікт із руськими депутатами в Галицькому сеймі та зменшити русофільські впливи серед галицьких русинів. Зосереджено увагу на текстах щодо «руського питання» краківського часопису «Przeгляд Polski», який контролювали молоді краківські консерватори (відомі як *stańczycy*).

Стверджено, що аналіз статей Флоріана Земялковського (Florian Ziemiałkowski), Юзефа Шуйського (Józef Szujski), Станіслава Тарновського (Stanisław Tarnowski) та Бернарда Каліцького (Bernard Kalicki) демонструє розходження польських політичних позицій щодо українського національного руху в Галичині: від заперечення існування окремої руської національності до обстоювання необхідності польсько-руського союзу проти російського імперського експансіонізму. Встановлено, що якщо Ф. Земялковський уважав галицько-руський рух штучним винаходом габсбурзької бюрократії, то С. Тарновський переконував, що «українська ідея» – союзник польської боротьби за незалежність, щоби́льше, Б. Каліцький стверджував, що обидві нації мають спільного ворога – Російську імперію, і не заперечував можливості існування незалежної Української держави у майбутньому.

Ключові слова: польсько-українські відносини, «руське питання», краківські консерватори, Галичина.

УДК [070(477.82):371]"192"

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-57-69>

Діана МІШКЕВИЧ

магістр

*кафедри новітньої історії України ім. М. Грушевського
Львівського національного університету ім. І. Франка*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6751-9306>

e-mail: diana.mishkevych@gmail.com

ВОЛИНСЬКА ПРЕСА У 1920-х РОКАХ І ТЕМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано кілька періодичних видань, опублікованих на Волині у 1920-х роках. Зазначено головні проблеми волинського українського шкільництва, які постали одразу після завершення війни, а саме: недостатня кількість шкільних приміщень для здійснення навчального процесу, брак коштів із державного бюджету для підтримки освіти у краї, потреба видачі кредитів на будівництво закладів освіти. Висвітлено питання утисків україномовної школи у рамках польської політики асиміляції населення та заснування на їх місці двомовних шкіл відповідно до освітнього закону міністра освіти С. Грабського або ж повне переведення освітніх закладів на польську мову навчання.

Обґрунтовано проблему відсутності кваліфікованих вчительських кадрів для повноцінного функціонування шкіл із українською мовою навчання. Встановлено головні мотиви проведення законоучительського з'їзду в Почаєві, однією з головних тем для обговорення якого було питання українських шкіл та організація їх роботи.

Згадано про низький рівень публікації україномовної літератури різного роду, порівняно з виданнями поляків та євреїв. З'ясовано причини конфліктів між українцями та поляками, які проживали на Волині, що зазвичай полягали у питаннях мови.

Ключові слова: українське шкільництво, преса, Волинь, утравістичні школи, С. Грабський, С. Добруцький, законоучительський з'їзд.

У період, коли інформація ще не могла так швидко поширюватися, порівняно з нинішнім часом, одним із найкращих способів донесення новин до людини була преса. Промовисті заголовки газетних рубрик могли за лічені секунди ознайомити з подіями, що відбуваються у світі, окремій державі, місті чи малому населеному пункті. По закінченню Першої світової війни свою діяльність поступово розгортали десятки україномовних газет різної тематики. На території Волинського воєводства у різний період його існування діяли редакції безлічі часописів, що на своїх сторінках відображали питання політики, освіти, сільського господарства, місцевого самоврядування, громадських організацій, літератури, мистецтва. Здебільшого газети були багатопрофільними – вміщували теми з усіх сфер життя. Рідше траплялися публікації вузького профілю, як-от газети з порадами для господарства чи суто політичні, метою яких було ознайомити населення з прийдешніми виборами, коли ті були на часі.

Досліджень із історії поширення та тематики часописів, що були розповсюджені на території Волинського воєводства, зовсім небагато. У монографії Степана Костя (Степан, 2022) описано окремі факти з історії преси другої половини XIX – першої половини XX ст. на території Буковини, Волині, Карпатської України. Також у його науковій розвідці виділено окремі види преси і призначено їм окремі розділи: професійна преса, дитяча преса, жіноча преса, спортивно-руханкова та краєзнавча преса. Детальніше описують стан україномовної преси Волині публікації Ігоря Павлюка (Павлюк, 2006, с. 19), Лариси Понедельник (Понедельник, 2012), Софії Степанюк (Степанюк, 2022). Остання присвятила своє дослідження діяльності та головним темам часопису «Українська нива», який видавався у 1927–1936 рр.

Окремої уваги заслуговує дисертація Л. Понедельник «Літературно-мистецьке життя Волині у міжвоєнний період (1921–1939) рр.» (Понедельник, 2015), зі змісту якої ми можемо не тільки прослідкувати за розвитком літературного життя Волині, бібліотечної справи, мистецьких здобутків у досліджуваній період, а й розглянути розвиток видавничої справи.

Висвітлення теми української середньої освіти, що часто потрапляла до рубрик волинської преси, зовсім поверхнево представлено у сучасних дослідженнях. Для вивчення історії Волинського краю міжвоєнного періоду важливим є використання джерел, зокрема газетних статей, які розкривали тогочасні події без художнього викривлення та показували вплив освітніх проблем та нововведень на мешканців Волині.

Мета статті – на основі окремих рубрик волинських часописів «Дзвін», «Селянська правда», «Досвітня зоря», що публікувалися у 1920-х роках, простежити, яким чином була висвітлена проблема українського шкільництва у зазначений період, із якими труднощами зіштовхувалась польська влада, запроваджуючи свою політику в регіоні. З'ясувати, яким був відголос місцевого українського населення на події, що відбувалися з освітою, зокрема на впровадження в дію освітнього закону, автором якого був професор Станіслав Грабський.

Матеріали з фондів періодичних видань Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, що видавали на території Волинського воєводства у міжвоєнний період, вказують на досить активне публікування у цей час україномовних часописів різної тематики. Не зважаючи на палке бажання польської влади підпорядкувати для себе всі сфери діяльності українців у межах приєднаних до Другої Речі Посполитої українських територій, а також прагнення до рішучих дій у напрямку політики асиміляції населення, окремі галузі змогли зберегти свою українську самобутність та продовжували популяризувати мову, культуру, історичні надбання.

У період між 1921 та 1939 рр. на території Волині виходило приблизно 300 різних газет і журналів українською, польською, єврейською, чеською, німецькою та іншими мовами. Луцьк, Рівне, Ковель, Володимир, Дубно, Кременець, Костопіль, Здолбунів були містами, де активно працювали видавничі центри краю (Понедельник, 2015, с. 88). Здебільшого в українській періодиці друкували відомості щодо української історії, культури, матеріали краєзнавчого та етнографічного змісту, українську поезію, мемуари, часто траплялися повідомлення з діяльності громадських організацій і товариств.

У періодичних виданнях активно публікували представників провідних національних партій. Так, Українська народна партія у Рівному випускала газету «Дзвін» у 1923–1928 рр. Автори газети описували стан освіти та наголошували на негативному

впливі польської влади у бік українського шкільництва, яке намагалися полонізувати (Понедельник, 2015, с. 90).

Польська влада старалася всіляко контролювати видання україномовних газет, подекуди навіть вдавалася до каральних заходів: повністю закривала часописи, проводила судові процеси над керівниками та редакторами газет, інколи звільняла їх із місця роботи. Проте видання періодики не припинялося (Понедельник, 2015, с. 98).

Волинські часописи, першої половини 1920-х років зосереджували свою увагу на проблемах, що постали перед українським шкільництвом по закінченню Першої світової війни. Нагальною справою була нестача шкільних приміщень через повоєнні руйнування. На сторінках волинської періодики труднощі, які виникали в українських селян у повоєнні роки, можна простежити на прикладі статей газети «Селянська правда». Увага зосереджена на проблемах Горохівського повіту. Зазначено, що до початку війни у повіті повноцінно функціонували 80 шкіл (75 із яких – початкові) та працювало 142 вчителі й навчалася загалом 4 963 учні. Війна знищила у повіті 44 шкільних будинки, 32 було зруйновано на 35 %. Відповідно катастрофічно не вистачало приміщень для повноцінного шкільного процесу. Відбудувати школи коштами громади видається абсолютно неможливим, тому автор наголошує на необхідності «грубої» допомоги з боку держави. Станом на 1923 р. повіт мав уже 52 школи з 72 вчителями, із яких 49 за національністю були поляками, 16 – українцями, решта – представники національних меншин. Повністю українських шкіл на той час у повіті вже не існувало, натомість було декілька установ, що могли викладати окремі предмети українською мовою. У статті йдеться також про брак учительського персоналу, водночас вчителям українського походження категорично відмовляли у роботі (З Волині, 1923а).

На території Волинського воєводства поступово проводилася повоєнна відбудова. Звичайно українці зіштовхувалися з чималими перешкодами, бракувало будівельних матеріалів. У плані шкільництва за час відбудови станом на 1 січня 1927 р. вдалося відновити 169 шкільних приміщень (Відбудова, 1927).

Так званою допомогою від держави у грошовому еквіваленті ставали кредити. Як зазначено у газеті «Народний вісник», на початку 1928 р. на будівництво нових та реставрацію старих шкільних приміщень Міністерство освіти для Кураторії Волинської шкільної округи в Рівному відкрило кредит на суму 80 000 злотих на будову народних шкіл у гмінах Волинського воєводства. Кошти розподіляли відповідно до окремих потреб у повітах. У Ковельському повіті гміна Велицьк отримала 4 000 злотих на будівництво 2-класної школи у колонії Гай, гміна Голоби – 10 000 злотих на будову 4-класної школи в Новій Дуброві, гміна Повурськ – 4 500 злотих на будівництво 3-класної школи у колонії Цегольня. Кременецький повіт отримав 15 500 злотих на спорудження шкільних приміщень у селах Весолівка (гміна Білокриниця), Рибчій та Шумбарі (гміна Борки), Піщатинцях (гміна Борсуки). У Любомльський повіт було надіслано 8 000 злотих для побудови 2-класних шкіл у селах Борки та Руда (гміна Любомль) та 20 000 злотих для будівництва 7-річної школи Ягодзинь-Римачах (гміна Бережчі). Луцький повіт одержав 15 000 злотих для 7-річних шкіл у Лаврові (гміна Полонка) та Хорохорині (гміна Щурин) по 10 000 і 5 000 злотих, відповідно. Окрім того, 3 000 злотих було також скеровано для школи у Новому Гнезні, що у гміні Брани, Горохівського повіту. Кредит мав бути сплачений протягом 15-ти років (Кредити, 1928).

Так, 26 червня 1928 р. було видано ще один кредит для будівництва закладів освіти на суму 130 000 злотих. Розподілені вони були таким чином: 50 000 злотих – на зведення

7-річної школи у м. Ковелі, 27 000 – для школи в Ягодині-Римачах, 15 тис. злотих – у с. Хорохорин, 10 000 – для школи у передмісті Чугалі (м. Кременець), на будівництво школи у Степанській Гуті – 15 000 злотих. Для продовження будови шкіл у селах Нове Гнезно та колонії Цегельня по 10 000 і 3 000 злотих, відповідно (Гроші, 1928). Держава заохочувала спорудження нових шкільних закладів, до того ж у цьому була нагальна потреба.

Після приєднання території Волині до Другої Речі Посполитої на сторінках окремих періодичних видань можна натрапити на статті пропагандистського змісту. Звичайно звучить дуже голосно. Річ у тім, що для того, щоб передбачити обурення місцевого населення до нової влади та з метою запобігання активним проявам антипольських нахилів, польське керівництво, контролюючи видання часописів, намагалось популяризувати ідею єдності українського та польського народів. Зокрема, у газеті «Досвітня зоря» йшлося про тісні зв'язки польського народу з українським, про велику кількість спільних рис та ресурсів, які змогли б об'єднано протистояти силам Сходу та Заходу. Розуміючи, що здебільшого тиск на старше покоління українців відповідних результатів для новоствореної держави не принесе, влада визначила надати перевагу вихованню молоді у дусі національного призначення разом із міжнародною солідарністю та доброзичливістю без надмірних войовничих впливів (Загальна, 1923). Таким чином було взято курс на втручання влади до шкільної системи освіти.

Серед проблем, які виникали перед українським шкільництвом, варто також назвати питання української мови у школах. Нізвідки з'явилося твердження, що «українці не розуміють української мови». Уже згаданий часопис «Селянська правда» містить цікаву статтю щодо цієї теми. Польські пани, як наголошує автор, краще розуміються на тому, що потрібніше й зрозуміліше для українців. Такий висновок був зроблений на основі наказу до народної школи в містечку Бережниця (Сарненський повіт): замінити викладання української мови на польську, оскільки перша є не зовсім зрозумілою для місцевих мешканців. Із того часу школи з народною мовою викладання у місті більше не було (З Волині, 1923b). Така політика видається абсолютно нелогічною, оскільки більшість місцевих мешканців україномовні, хоча вона все ж є вигідною для поляків у плані активної колонізації населення.

Культурно-економічні та селянські періодичні видання Волині рідко висвітлювали інформативні факти щодо українського шкільництва. У газеті «Селянська правда» здебільшого публікували головні новини Волинського воєводства, новини з країн Західної Європи та Америки, постанови Соймів у Польщі та різні впровадження, що починали діяти на той час. «Досвітня зоря» була більш строкатим виданням. Заснована влітку 1923 р. у м. Володимирі, газета стала друкованим органом партії Українського національного єднання. Засновником був Іван Крупчинський. На її сторінках можна було знайти новини з Радянської України, Росії, Галичини, відомості з діяльності волинських «Просвіт», економічне життя. Часопис був знаним і закордоном – його читали у Польщі та навіть в Америці (Адамович, 2021). Часто друкували статтю «До шкільного сезону», у якій редактори пропонували список україномовних підручників для школярів та рекомендовану літературу для вчителів: «Ярина» – український буквар, складений Андрієм Воронцем та додаток «Як учити з букваря “Ярина”»; «Український правописний словничок» Григорія Голоскевича, «Короткий курс історії України з малюнками» Дмитра Дорошенка, «Історія Греції та Риму» Миколи Ковалевського (До шкільного, 1923). Із кожним номером рекомендовані підручники оновлювали, часто лишали у кількох номерах найважливіші, як-от буквар «Ярина».

Законоучительський з'їзд 1923 р. Православна Церква була неабияк зацікавлена у широкому впровадженні української мови у навчально-виховний процес. Із цією метою у Почаєві проводили перший на Волині законоучительський з'їзд, головою якого був єпископ Любинський Антоній. Членами цього з'їзду були представники від Єпархіальної влади, представники від духовенства, делеговані від кожного повіту, штатні законочителі у середніх і вищих школах та особи від Єпархіальної влади як досвідчені педагоги (Школа, 1923). Вони висували деякі вимоги до делегата Кураторіуму Волинського шкільного органу Арцимоновича (ім'я не встановлено), завданнями якого були керівництво та контроль за початковою та середньою загальноосвітньою, фаховою і позашкільною освітою на території певного шкільного округу, а також виділення грошей на освіту (Стрільчук, 2022, с. 54). Серед цих вимог визначальними були надання шкільному вихованню релігійно-морального змісту та обов'язкове вивчення української мови у школах, де навчаються діти, чия рідна мова – українська. У школах повинні були працювати законочителі з парафіяльного духовенства, які б викладали Закон Божий. З'їзд наголошує на важливості активної співпраці місцевих українських вчителів із священниками. Пропозицією було також забезпечити дітям на дні православних та державних свят вільне відвідування богослужіння у церквах. Важливою була профілактика сектантської пропаганди, яка на той час поширювалася серед населення. Згадувалося про релігійне виховання православних дітей у притулках. Делегат від Кураторіуму уважно вислухав всі пропозиції духовенства та пообіцяв додати їх до розгляду Куратору. Члени ж подумували над запровадженням періодичних зібрань законоучительських єпархіальних з'їздів, щоб таким чином контролювати забезпечення у середніх та вищих школах викладання Закону Божого (Про законоучительський з'їзд, 1923).

Реформа освіти професора Станіслава Грабського у волинській пресі. Оскільки Друга Річ Посполитана той час була багатонаціональною державою, потреба задовольняти культурні проблеми інших народностей була однією з пріоритетних, щоб врахувати їхні інтереси. З метою усунути національну боротьбу, що могла б загрожувати державній єдності Речі Посполитої, було ухвалено закон про народну освіту від 30 грудня 1924 р. Автором його був професор С. Грабський.

Станіслав Грабський – польський політик, державний діяч, економіст. У 1923 р. та протягом 1925–1926 рр. займав посаду міністра освіти і релігії. Він відомий насамперед тим, що проводив жорстку політику колонізації на українських землях. Саме з його ініціативи було створено програму реформування шкіл на території Волинського воєводства (та й інших підконтрольних Польщі українських землях) (Єфименко, 2004, с. 183). Закон про освіту С. Грабського передбачав перетворення окремих українських та польських шкіл на двомовні або, як ще їх називали, утраквістичні (Гаврецька, 2020). Зрозуміло, що головною метою запровадження цієї програми була повна ліквідація шкіл національних меншин, більше це стосувалося українських.

Станіслав Грабський відомий також завдяки своїй широкій науковій діяльності – не все ж погане все таки ця людина поєднувала у собі. У 1900–1939 рр. він працював викладачем, був професором економіки Ягеллонського й Львівського університетів, Господарської академії в Дублянах. Із приходом радянської влади до Польщі у 1939 р. С. Грабський був засуджений та засланий до Сибіру. Через 3 роки його реабілітували і він переїхав жити до Лондона. Згодом повернувся до Польщі і від 1946 р. працював завідувачем кафедри історії суспільного устрою Варшавського університету. Наукові

праці С. Грабського присвячені проблемам економіки, історії господарства й політики (Зашкільняк, 2007).

Повернемося до закону про освіту. Насамперед треба зауважити, що шкільний устрій був однаковим для всіх національностей, які проживали на території Речі Посполитої, з метою виховання свідомих громадян держави, які взаємно шануватимуть один одного. Школи, у яких навчалось 25 % дітей етнічних українців, білорусів чи литовців, мали право викладати предмети рідною мовою, якщо не менше ніж 40 дітей, точніше їх батьків, звернуться з такою вимогою до відділу освіти. Якщо ж тих, хто бажає навчатись мовою своєї етнічної групи, буде не достатньо, то викладовою мовою буде державна, себто польська, або ж школа стане двомовною. Також варто відзначити, що у будь-яких народних початкових чи середніх школах, де раніше не було польської мови, її запроваджували як обов'язкову. Вивчення польської літератури, історії та географії було невід'ємною частиною навчального процесу (Статут, 1923).

Польську як обов'язкову впроваджували також в учительських семінаріях на територіях Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського та Віленського воєводств, таким чином семінарії ставали двомовними (Гаврецька, 2020). Ще до впровадження закону С. Грабського окремі часописи писали про необхідність перетворення учительських семінарій Галичини, Волині та Полісся на утраквістичні (Українські, 1923). Можливо, так намагалися готувати місцеве населення до введення нового закону про освіту.

Закон також передбачав щорічне подання вимог від місцевих жителів щодо того, якого типу повинна бути школа. На жаль, згодом до нього було включено вимогу про те, що замінити мову викладання у школі можна було лише через 7 років після першого подання заявки (Крамар, 2015, с. 168). Так, польська влада отримала можливість розширювати кількість шкіл із польською мовою навчання, що змінити у подальшому було дуже складно.

Як пише автор публікації у газеті «Українська нива», яка була надрукована набагато пізніше 1936 р., завдання, яке було покладене на закон професора С. Грабського, виконано не було. Абсолютно точно можна стверджувати, що ця ухвала перекреслила самостійність українського шкільництва. Хоча така політика так само не принесла багато користі для Польської держави. З мовними проблемами представники національних меншин зіткнулися в армії. Оскільки народна школа вчила їх рідної мови, польської вони не знали, а відповідно їх треба було вчити вже у процесі. Щоб дотримуватись основних положень цього закону, на думку автора, потрібно найперше виконувати ці приписи чесно. Передусім українську і польську молодь слід виховувати з повагою до культур обох національностей, щоб не виникало протиріч. Щодо особи вчителя, то він мусить володіти обома мовами як у теорії, так і на практиці. Ці два, здавалося б, не дуже важливі чинники змогли б запобігти домінуванню однієї культури над іншою (Шкільництво, 1936а).

Хоча, як і варто було того очікувати, два вказані вище фактори не зовсім правильно розуміли ті самі вчителі на місцях у школах. Через це серед населення поширювалися думки, що польська мова має на меті значно переважати над українською, а цей незрозумілий закон є цьому підтвердженням. Виділеним шрифтом автор статті закликає переглянути зміст закону про освіту С. Грабського й утвердити кількість годин викладання української мови на рівні з польською (Шкільництво, 1936а).

У статті наголошується й на нестачі педагогічного персоналу для навчальних закладів. Коли на посаду вчителя не допускали особу зі знанням української мови, то прислалали людину з далеких районів Польщі, яка володіла винятково польською мовою. Чотирьохтижневі курси не були ідеальним вирішенням ситуації. А це, своєю чергою, створювало труднощі у навчальному процесі. Про вчителів у статті написано: «... в учительському корпусі на Волині повинно затрудуватися тільки тих людей, які всебічно знають українську мову, розуміють дух української культури й мають цілком вироблений погляд на ті методи, що їм належить уживати у волинському шкільництві». Ця думка поширюється й на вибір представників шкільної адміністрації: «... не повинно бути ані одного повіту на Волині, де не було б українців у шкільній адміністрації» (Шкільництво, 1936b). В іншому випуску цієї ж газети автор вважає за потрібне створити хоча б один педагогічний ліцей із українською мовою навчання (Шкільництво, 1936b).

Хотілося б звернути також увагу на той факт, що редактор видання «Українська нива» наголошує на окремішності та чужорідності вживання щодо населення Волині термінів «русин» та «руський». Незгоду вживання цих слів як ідентифікації за національністю виголошують тому, що ці слова для волинського народу означають «росіянин», «російський». Натомість вважають уживання слів «українець», «український» такими, які б були правильні та відповідали національній належності волинян (Шкільництво, 1936b).

Повернемося до волинських часописів, що виходили друком у 1920-х роках. «Народний вісник» – це ілюстрований тижневик, який видавали у м. Луцьку в 1927 – 1928 рр. Його редактором був Василь Сагайда, який також став послом до Сейму (Степан, 2002). Публікували здебільшого статті з однойменною назвою «Хроніки українського життя», новини світу – «Вісті з широкого світу», питання еміграції українців (тут варто зазначити, що еміграція відбувалася не лише до країн Європи та Америки, проблемою було також переселення українців до Західної України з території більшовицької: «... над польською границею совіти пересовують війська, з метою унеможливити перехід границі численним біженцям, які масово тікають з совітського краю») (3-за большевицького кордону, 1927), новини більшовицької України – на сторінках часто згадувалось про голод на Наддніпрянщині, також простежувались насмішливі презирливі слова у бік комуністів, їхньої політики та діяльності. «Вісті з цілої держави» ознайомлювали читачів із новинами різних куточків Речі Посполитої, з політичним життям та реформами польського уряду. У публікаціях «Дрібна волинська хроніка» висвітлювались розвідки з повітів та сіл Волинського воєводства. У часописі також друкували практичні поради з догляду за домашнім господарством для селян – це передусім було зосереджено у повідомленнях про «Практичні поради». Не зважаючи на такий широкий спектр висвітлення тем у випусках газети «Народний вісник», її основним завданням було ознайомити українське населення з порядком проведення виборів до гмінних рад та вступною кампанією провідних тогочасних партій. Фактично кожен номер часопису вміщував статтю про прийдешні вибори, а випуски середини 1928 р. – ознайомлювали з їх результатами.

Серед розмаїття статей, розрахованих на широке коло читачів, було і питання українського шкільництва. Зокрема, подано наказ тодішнього міністра освіти Густава Добруцького, який визначав у середніх школах, учительських семінаріях, фахових школах та загальних публічних школах обов'язкове ведення шкільних актів та

документації державною мовою, тобто польською. Державною повинна була бути й мова педагогічних рад, різних шкільних конференцій, а також надписів і оголошень зсередини та зовні шкільних будинків. У контексті ранішого впровадження освітнього закону С. Грабського, винятки у попередніх умовах мали школи, у яких мовою навчання була недержавна – українська, або ж інша мова національних меншин: оголошення й написи подавали двома мовами, вищою мала бути звичайно польська мова, шкільні заходи та педагогічні ради дозволялося вільно проводити недержавною мовою навчання тої чи тої школи. У статті акцентовано увагу на невдоволенні таким провадженням у шкільній освіті з боку українців та інших національних меншин – солідарною з цим є також львівська газета «Діло». Однак такий крок мовної політики позитивно сприйняли представники чеської етнічної групи (Школа, 1927).

Інший випуск цієї ж газети дає чітко визначені помилки закону про утравкістичне шкільництво, згаданого вище. Яким би поступливим не видався цей закон, однак вивчення рідної мови для школяра починалося лише з другого класу. У першому ж діти, які розмовляють рідною мовою, мусили вчитися винятково польською, а це, своєю чергою, суперечить педагогічним підставам і впроваджує у психології дитини певну розбіжність, оскільки вона думає українською, а змушена говорити польською – це призводить до втрати думки, яка складалася на початку її висловлення, а часто навіть до неправильного її донесення. Автор акцентує увагу на діяльності меншостатевої школи, яка б від початку виховувала дитину та навчала її рідною мовою, поступово ознайомлюючи з культурою Польщі та польською мовою. А вже по закінченні такої школи учень зміг би вільно спілкуватися як рідною, так і державною мовами. У цій справі має бути зацікавлена насамперед держава, проте, як ми розуміємо, така система не належала до сфери зацікавлення Речі Посполитої (Меншостатєва, 1927).

У наступних випусках часопису ми бачимо пожвавлення ситуації з питанням української мови у школі. Зокрема, Міністерство освіти вводить обов'язкове вивчення української мови для дітей всіх національностей, що навчаються у середніх державних школах. Викладання розпочинатиметься з 1-го класу і становитиме по 3 години на тиждень упродовж 5 навчальних класів. У 6–8 класах кількість годин зменшується до 2. Окрім цього, зазначається, що школи повинні мати фахових вчителів української мови з українським походженням (Хроніка, 1927). Не думаю, що можна говорити про доцільність якісного виконання цього закону, оскільки часто у села чи міста, де не вистачало українських вчителів, скеровували педагогів польської національності, а вони проводили уроки лише польською мовою.

Часопис повідомляє, що від 1 вересня 1927 р. у середніх школах 5 воєводств було звільнено 830 учителів із тієї причини, що вони не мали відповідної кваліфікації для проведення уроків. Редакція вважала це схвальним кроком, оскільки на посади треба призначати відповідних та досвідчених вчителів (Новинки, 1927). Увагу привертає те, що не вказано, яких саме вчителів звільняла з роботи влада, а невідповідність кваліфікаційного рівня могла бути лише обманним маневром у відстороненні зі шкіл вчителів українського походження.

Після введення закону про обов'язкову українську мову у навчанні на території Волині, а також Східної Малопольщі нізвідки серед українців з'явилися противники такого впровадження. Результатом їхнього незадоволення політикою влади стали відкриті протести і вуличні сутички, які здебільшого відбувалися у Львові. Редакція газети «Народний вісник» засудила таку реакцію окремих прошарків суспільства та запевнила,

що реформи, які вводяться польським урядом, спрямовані на створення гідних умов життя всіх народностей, що проживали на території держави. Також було наголошено, що цього буде досягнуто, не зважаючи на спротив українців чи поляків (Життя, 1927).

До того ж виникали непоодинокі конфлікти між українцями та поляками в питаннях відвідування їхніми дітьми школи. Так, у «Народному віснику» ми можемо простежити, наскільки нелояльними до місцевого населення були поляки. Скарга жителя с. Великий Житин (Рівненський повіт) була адресована керівництву держави з риторичним питанням: «Чи справді польська держава за нас дбає, чи є для українців школи й чи можна в них по українськи вчити?». Проблема полягала у тому, що сина автора цієї скарги та інших українських дітей після місяця навчання у місцевій школі директор виставив за двері, аргументуючи це тим, що для них тут немає місця й вчителів, а як тільки вчителі з'являться, то тоді вони зможуть повернутися на заняття. Дітей же польських панів залишили вчитися у шкільному приміщенні. Редакція газети дала загальну відповідь щодо однакової ролі освітнього закону Речі Посполитої для представників усіх національних меншин та пообіцяла провести розслідування у цій справі (Дописи, 1927b). Звичайно, що такі випадки були не поодинокими, а українське населення часто залишалось незахищеним у правовому контексті.

На одному з засідань філії Товариства «Просвіта» представник Степан Горошко висловив своє занепокоєння стосовно стану українського шкільництва через широке впровадження в українських школах польської мови. Він звернувся із закликом до присутніх якомога частіше вимагати у влади суто українських шкіл. Дивною була реакція інших членів товариства, які запевнили С. Горошка у недоцільності такого рішення, оскільки всі вони живуть у Польській державі, а польська мова у такому разі зайвою не буде. Представництво вважало, що «від цієї науки, діти наші напевно поляками не стануть» (Дописи, 1927a). Думка слушна, проте тут проігноровано абсолютний вплив поляків на всі культурницькі сфери українців.

Ще одна проблема, яка непокоїла редакторів газети, – це проблема мізерної кількості україномовних видань. У 1925 р. українською мовою було видано тільки 181 книжку у 398 900 примірниках. У той час як євреї видали 519 власних книжок у 1 101 300 примірниках, поляки – 5 060 зразків різної літератури у 2 029 000 примірниках. Не кращою була ситуація і з часописами. У Польщі їх виходило приблизно 1 606, із них польських – 1 500, єврейських – 104, німецьких – 87, а українських у загальній кількості 63. Автор статті наголошує на необхідності збільшення друку україномовної літератури і періодичних видань та передачі цієї справи суспільним і просвітнім українським товариствам (Що кажуть, 1927).

Таким чином, волинська періодична преса, з'ясовуючи питання українського шкільництва у повоєнні роки, більше брала до уваги проблеми з нестачею приміщень для повноцінної роботи шкіл. Ознайомлювала читачів із ухвалами про допомогу для їх швидшого будівництва. Також висвітлювала ставлення польської влади до українського населення – в одних публікаціях закликала до співпраці та єднання, в інших – показувала реальну картину відносин двох все-таки не схожих народів. Для школярів значною перевагою були рекомендації шкільних підручників, часто редактори навіть вказували, де можна їх знайти або ж замовити. А з питаннями замовлень можна було звертатись і до редакцій газет.

Як ми можемо простежити, окремі редакції волинських газет висвітлювали в усій красі загальновідомий шкільний мовний закон міністра освіти С. Грабського

як такий, що не виправдав себе. Хоч у підтексті було зазначено головну мету цього закону, тобто задоволення культурницьких потреб представників етнічних груп, що мешкали на території Другої Речі Посполитої, насправді ж основною ідеєю цього освітнього задуму було пришвидшити темпи асиміляції не польського населення. Свій вплив на шкільництво намагалася поширити й Православна Церква, впроваджуючи до навчального процесу уроки релігійно-морального змісту з метою виховання духовно свідомих громадян.

У часописі «Народний вісник» опубліковано безліч заголовків із новинами з різних сфер життя. Серед них – й українське шкільництво. Редактори газети описували положення усіх постанов, що приймалися польською владою у сфері освіти, критикували їх доцільність чи проблеми застосування. Намагалися також показати реальний стан справи зі школою в окремих населених пунктах. Висвітлювали головні аспекти шкільного життя та свої занепокоєння щодо його повільного розвитку.

Тема українського шкільництва, що постає перед нами у публікаціях волинської преси, яскраво може бути розкрита у подальших дослідженнях за допомогою багатойджерельної бази україномовних газет Волинського краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Адамович, Т. (2021, 8 березня). Які газети читали у Володимирі-Волинському сто років тому. *Волинь*. <https://www.volyn.com.ua/news/176546-iaki-hazety-chytaly-u-volodymyri-sto-rokiv-tomu>

Відбудова Волині. (1927, 2 червня). *Народний вісник*.

Гаврецька, М. Й. (2020). Правовий режим української мови у сфері освіти в законодавчих актах Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник публічного та приватного права*, 6.

Гроші на освіту. (1928, 5 липня). *Народний вісник*.

Дописи з села і міста. Немудрі посили. (1927, 27 жовтня). *Народний вісник*.

Дописи з села і міста. Чи є школи для українців? (1927, 1 грудня). *Народний вісник*.

До шкільного сезону. (1923, 18 вересня). *Досвітня зоря*.

Єфименко, Г. Г. (2004). Грабський Станіслав. В *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 183.

Життя і преса. Школа і політика. (1927, 29 серпня). *Народний вісник*.

Загальна проблема культури співробітництва. (1923, 17 липня). *Досвітня зоря*.

Зашкільняк, Л. Грабський Станіслав. В *Енциклопедія сучасної України*, 2007. <https://esu.com.ua/article-25756>

З Волині. (1923, 15 липня). *Селянська правда*.

З Волині і Полісся. Сарни. (1923, 13 серпня). *Селянська правда*.

З-за большевицького кордону. (1927, 30 червня). *Народний вісник*.

Крамар, Ю. (2015). *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*. Луцьк: Вежа-друк.

Кредити на будову шкіл. (1928, 2 лютого). *Народний вісник*.

Меншостатєва школа. (1927, 26 травня). *Народний вісник*.

Новинки. (1927, 1 грудня). *Народний вісник*.

Павлюк, І. (2006). Україномовна преса Волині 1917–2000 рр. та Іван Франко. *Слово і Час*, 9.

Понедельник, Л. А. (2012). Видавнича справа політичних партій та громадських організацій міжвоєнної Волині. *Історичні студії. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*.

Понедельник, Л. (2015). *Літературно-мистецьке життя Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)* [дис. к-та іст. наук, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки].

Про законоучительський з'їзд. (1923, 28 серпня). *Досвітня зоря*.

Статут шкільний. (1923, 9 жовтня). *Досвітня зоря*.

Степан, К. (2002). *Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.* Структура. Частина друга. Львів.

Степанюк, С. (2022). Часопис «Українська нива» в Луцьку (1928–1936 рр.) *Літопис Волині*, 26.

Стрільчук, Л. (2022). Луцьк у міжвоєнний період: особливості українського освітнього процесу та освітні заклади. *Науковий вісник Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича. Історія*, 1.

Українські школи в Польщі. (1923, 24 червня). *Селянська правда*.

Хроніка українського життя. (1927, 18 серпня). *Народний вісник*.

Шкільництво на Волині. (1936, 6 вересня). *Українська нива*.

Шкільництво на Волині. (1936, 13 вересня). *Українська нива*.

Школа і освіта. Волинський законоучительський з'їзд. (1923, 10 липня). *Досвітня зоря*.

Школа. Мова й школа. (1927, 5 травня). *Народний вісник*.

Що кажуть про нас цифри. (1927, 8 грудня). *Народний вісник*.

REFERENCES

Adamovych, T. (2023, Berezen 8). Yaki hazety chytaly u Volodymyri-Volynskomu sto rokiv tomu. *Volyn*. <https://www.volyn.com.ua/news/176546-iaki-hazety-chytaly-u-volodymyri-sto-rokiv-tomu> (in Ukrainian).

Vidbudova Volyni. (1927, Cherven 2). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Havretska, M. J. (2020). Pravovyi rezhym ukrainskoi movy u sferi v zakonodavchykh aktakh Druhoi Rechi Pospolytoi. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*, 6 (in Ukrainian).

Hroshi na osvitu. (1928, Lypen 5). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Dopysy z sela i mista. Nemudri posyly. (1927, Zhovten 27). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Dopysy z sela i mista. Chy je shkola dlia ukraintsiv? (1927, Hruden 1). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Do shkilnoho sezonu. (1923, Veresen 18). *Dosvitnia zoria* (in Ukrainian).

Jefymenko, H. H. (2004). Hrabyskyi Stanislav. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: v-vo «Naukova dumka» (in Ukrainian).

Zhyttia i presa. Shkola i polityka. (1927, Serpen 29). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Zahalna problema kultury spivrobitnytstva. (1923, Lypen 17). *Dosvitnia zoria* (in Ukrainian).

- Zashkilniak, L. Grabskyi Stanislav. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, 2007. <https://esu.com.ua/article-25756> (in Ukrainian).
- Z Volyni. (1923, Lypnia 15). *Selianska pravda* (in Ukrainian).
- Z Volyni i Polissia. Sarny. (1923, Serpen 13). *Selianska pravda* (in Ukrainian).
- Z-za bolshevytskoho kordonu. (1927, 30 chervnia). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).
- Kramar, Ju. (2015). *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia*. Lutsk: Vezha-druk (in Ukrainian).
- Kredyty na budovu shkil. (1928, Luty 2). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).
- Menshostateva shkola. (1927, Traven 26). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).
- Novynky. (1927, Hruden 1). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).
- Pavliuk, I. (2006). Ukrainomovna presa Volyni 1917–2000 rr. ta Ivan Franko. *Slovo i Chas*, 9 (in Ukrainian).
- Poniedielnyk, L. A. (2012). Vydavnycha sprava politychnykh partii ta hromadskykh orhanizatsii mizhvoiennoi Volyni. *Istorychni studii. Skhidnoevropeyskyi natsionalnyi universyту timeni Lesi Ukrainky* (in Ukrainian).
- Poniedielnyk, L. (2015). *Literaturno-mystetske zhyttia Volyni u mizhvoiennyi period (1921–1939 pp.)* (Candidate thesis, Skhidnoevropeyskyi natsionalnyi universytutimeni Lesi Ukrainky) (in Ukrainian).
- Pro zakonouchytelskyi zjizd. (1923, Serpen 28). *Dosvitnia zoria* (in Ukrainian).
- Statut shkilnyi. (1923, Zhovten 9). *Dosvitnia zoria* (in Ukrainian).
- Stepan, K. (2002). *Narysy z istorii zakhidnoukrainskoi presy pershoi polovyny XX st. Struktura. Czastyna druha*. Lviv (in Ukrainian).
- Stepaniuk, S. (2022). Chasopys «Ukrainska nyva» v Lutsku (1928–1936 rr.). *Litopys Volyni*, 26 (in Ukrainian).
- Strilchuk, L. (2022). Lutsk u mizhvoiennyi period: osoblyvosti ukrainskoho osvithnoho protsesu ta osvithni zaklady. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu im. Yurii Fedkoviycha. Istorii, 1* (in Ukrainian).
- Ukrainski szkoly v Polshchi. (1923, Cherven 24). *Selianska pravda* (in Ukrainian).
- Khronika ukrainskoho zhyttia. (1927, Serpen 18). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).
- Shkilnytstvona Volyni. (1936, Veresen 6). *Ukrainska nyva* (in Ukrainian).
- Shkilnytstvona Volyni. (1936, Veresen 13). *Ukrainska nyva* (in Ukrainian).
- Shkolai osvita. Volynskyi zakonouchytelskyi zjizd. (1923, Lypen 10). *Dosvitnia zoria* (in Ukrainian).
- Shkola. Mova j shkola. (1927, Traven 5). *Narodnyvisnyk* (in Ukrainian).
- Shcho kazhyt pro nas tsyfry. (1927, Hruden 8). *Narodnyi visnyk* (in Ukrainian).

Diana Mishkevych

Master's student

*of the Mykhailo Hrushevsky Department of Modern History
of Ukraine of Ivan Franko National University of Lviv*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6751-9306>

e-mail: diana.mishkevych@gmail.com

VOLYN PRESS OF THE 1920^s AND THE TOPIC OF EDUCATIONS

The article analyses several periodicals published in Volyn in the 1920^s. The main problems of the Volyn Ukrainian school system that arose immediately after the war are outlined. These were mainly the insufficient number of school premises for the educational process, the lack of funds from the state budget to support education in the region, and the need for loans for the construction of educational institutions. The issue of harassment of Ukrainian-language schools within the framework of the Polish policy of assimilation of the population and the establishment of bilingual schools in their place in accordance with the educational law of the Minister of Education S. Grabski, or the complete transfer of educational institutions to the Polish language are highlighted.

The problem of lack of qualified teaching staff for the full functioning of schools with Ukrainian as the language of instruction is substantiated. The author identifies the main motives for holding the law teachers' congress in Pochaiv, one of the main topics for discussion of which was the issue of Ukrainian schools and the organisation of their work.

The author mentions the low level of publication of Ukrainian-language literature of various kinds, compared to publications by Poles and Jews. The reasons for the conflicts between Ukrainians and Poles living in Volhynia, which usually involved language issues, were revealed.

Keywords: Ukrainian schooling, press, Volhynia, Uraquist schools, S. Hrabyski, H. Dobrutskyi, law-teaching congress.

Іванна ПАЛІЙЧУК

*магістр спеціальності «Середня освіта (історія)»
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5458-0805>
e-mail: ivanka.paliychuk999@gmail.com*

ОЛЬГА ІЛЬКІВ – ЗВ’ЯЗКОВА РОМАНА ШУХЕВИЧА

Досліджено постать Ольги Ільків (псевдоніми – «Роксоляна», «Ольга Звіробій», 1920–2021 рр.) – колишньої зв’язкової головнокомандувача УПА Романа Шухевича у 1947–1950 рр., політв’язня, яка 14 років провела у радянських в’язницях. Особливу увагу звернено на її участь у національно-визвольному русі у роки Другої світової війни і повоєнний період. Зазначено, що вона вступила в ОУН до початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. і поступово вийшла на провідні позиції у націоналістичному підпіллі; 1942 р. стала провідницею підпільної мережі ОУН Львова, пізніше приєдналася до Українського Червоного Хреста в умовах загострення військових дій на території України, коли виникла потреба окремої медичної служби у структурі ОУН і УПА.

Зауважено, що О. Ільків навіть короткий час навчалася у Львівському медуніверситеті, щоб здобути медичні навички. Наведено дані, що у підпільній роботі вона тісно співпрацювала з Володимиром Ликом (псевдонім – «Данило»), керівником Стрийського проводу ОУН, із яким 27 квітня 1943 р. взяла шлюб у храмі Преображення Господнього у Львові. Вказано, що сімейне щастя підпільників було недовгим, у шлюбі народилося двоє дітей – дочка Дзвенислава і син Володимир, але В. Лико трагічно загинув у 1948 р., а діти невдовзі після арешту О. Ільків виховувалися в дитячому будинку під чужими прізвищами.

З’ясовано обставини арешту О. Ільків у березні 1950 р. у Львові, що поклало початок слідству над нею й ув’язненню аж до 1964 р., коли їй пощастило достроково вийти на волю наприкінці хрущовської відлиги. Зауважено, що за рекомендацією К. Зарицької О. Ільків від 1946 р. брала участь у конспірації підпільної квартири головнокомандувача УПА Р. Шухевича у прикарпатському с. Княгиничі, стала його зв’язковою. Доведено, що сила духу і незламність О. Ільків є прикладом для наслідування у сучасних умовах.

Ключові слова: ОУН, УПА, Ольга Ільків, зв’язкова, діяльність, національно-визвольний рух середини ХХ ст.

Серце Ольги Ільків, великої патріотки України, яка прожила довге і насичене різними подіями життя понад 101 рік, перестало битися 6 грудня 2021 р. Доля подарувала їй цікаве та багатогранне, але водночас і складне життя, про яке широкому загалу в сучасній Україні, на жаль, мало що відомо. Вона була свого часу зв’язковою головнокомандувача Української повстанської армії (УПА) Романа Шухевича, брала активну участь у національно-визвольному русі ХХ ст., діяльності УПА. Тривалий час О. Ільків провела в ув’язненні, але це не зламало її міцного характеру і прагнення до

боротьби за свободу рідного народу. Хотілося б детальніше зупинитися на життєписі цієї непересічної людини, яка за свої національно-державні погляди провела понад 14 років в ув'язненні у радянських концтаборах, зазнала поневірян і репресій від компартійної влади, але не зламалася.

Постать О. Ільків досі не стала предметом окремого дослідження, за деякими винятками, зокрема невеликої за обсягом статті Романа Пастуха в дрогобицькому журналі «Східноєвропейський історичний вісник» у 2017 р. (Пастух, 2017). Основну увагу автор звернув на її літературну творчість. Любов Загоровська у книжці «Моя УПА» (Загоровська, 2022) розкрила історичний портрет підпільниці на основі її особистих спогадів під красномовною назвою «Казала: шкуродерам я не покаюся. Большевик для мене – не людина!». Певну інформацію про Ольгу Ільків можна отримати з досліджень Лесі Онишко про її соратників у національно-визвольному русі ХХ ст. – Катерину Зарицьку (Онишко, 2007) та Галину Дидик (Онишко). Окремо хотілося б виділити праці про Романа Шухевича і функціонування його підпільних штаб-квартир Ярослава Дашкевича (Дашкевич, 2005), Марії Пелешок (Пелешок, 2007) та Анатолія Русначенко (Русначенко). Цінну інформацію почерпнуто з першоджерел – матеріалів 45-го тому «Літопису Української Повстанської Армії», що містить спогади про Романа Шухевича – «Тараса Чупринку», його життя, підпільну діяльність і смерть (Літопис УПА, 2007).

Тетяна Антонова згадує про Ольгу Ільків у своїх статтях про жінок, які знаходилися в оточенні Романа Шухевича (Антонова, 2007а; Антонова, 2007b). Участь жіноцтва в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. розкрито у працях Оксани Кісь (Кісь, 2009; Кісь, 2013; Кісь, Жіночий досвід ГУЛАГУ). «Жіночі обличчя українського підпілля» розкрила Марія Мандрик у своїй статті (Мандрик, 2009). Авторка використала гендерний принцип для аналізу ролі жінки у «чоловічій» боротьбі. Цінні свідчення про участь Ольги Ільків в облаштуванні підпільних штаб-квартир Романа Шухевича у селах Княгиничі і Грімне та їх життєдіяльність подано у статтях Володимира Бойка і Миколи Посівнича (Бойко та ін., 2007), Марії Вахули (Вахула, 2007), Ірини Горленко та Андрія Кузика (Горленко та ін., 2017), Андрія Кузика (Кузик А., 2009). Діяльність похідних груп Організації українських націоналістів (ОУН) на Наддніпрянську Україну в 1941 р. розкрито у працях Володимира Нестеренка і Катерини Мурашко (Нестеренко та ін., 2020, с. 45) та Лева Шанковського (Шанковський, 1958). В одній із таких груп брала участь О. Ільків, що мала завдання потрапити у Житомир. Водночас використано електронні публікації про Ольгу Ільків Ірини Фаріон (Ірина Фаріон про зв'язкову, 2015; Ольга Ільків, 2023) і Роксолани Попелюк (Попелюк, 2021), зроблені на основі спогадів та інтерв'ю підпільниці, що містять цінний фактичний матеріал. Інформацію про її життя і громадську діяльність у період незалежності України дають статті Вікторії Дяченко (Дяченко, 2020), Євгена Сохана (Сохан, 2010), Миколи Шота (Шот, 2007) та Галини Яреми (Ярема, 2020).

Отже, постать О. Ільків є недостатньо дослідженою у науковій літературі, що спонукало вибір теми дослідження. Авторка поставила за мету розкрити передумови і призначення О. Ільків зв'язковою головнокомандувача УПА та її участь у національно-визвольній боротьбі середини ХХ ст. до арешту в 1950 р. Для більш повного уявлення про неї, її роль у національно-визвольному русі досліджуваного періоду загалом розкрито формування її світогляду в молоді роки та життєпис після виходу з ув'язнення.

Друга світова війна з нападом фашистської Німеччини на Польщу у вересні 1939 р. внесла великі зміни в український національно-визвольний рух. Передові позиції у ньому зайняла нелегальна Організація українських націоналістів, заснована у 1929 р., що відстоювала радикальні методи в боротьбі за українську державність. Українські націоналісти проголосили гасло української революції заради здобуття незалежної Української держави. Найбільшу популярність ОУН здобуває серед української молоді. Після вбивства у 1938 р. у Роттердамі Євгена Коновальця постало питання про нового Голову Проводу ОУН. У серпні 1939 р. на Римському зборі ОУН на цю посаду затвердили Андрія Мельника. З цього часу посилюються протиріччя між членами ОУН, що перебували за кордоном, та представниками Крайової езекутиви організації, яку очолив Степан Бандера. Перспектива війни, що називала між Німеччиною і Радянським Союзом, поставила перед С. Бандерою як лідером українських націоналістів у краї завдання використати можливість для здобуття національної держави і реалізації програми ОУН (Шурхало, 2020).

Ольга Ільків народилася 21 червня 1920 р. у м. Стрий Львівського воєводства у складі Другої Речі Посполитої. Мати – Розалія з роду Коцур, батько – Фаустин Ільків, невдовзі після одруження вони розійшлися. Після розлучення мама виїхала до Варшави, залишивши доньку на якийсь час зі своїми батьками у Стрию. Дідусь малолітньої Олі Теодор працював директором школи в с. Потеличі на Львівщині, мав сильний вплив на виховання своєї внучки у національному дусі. Після закінчення 6 класів у Стрийській польській державній школі ім. Ю. Словацького О. Ільків продовжила навчання у шойно відкритій гімназії у Стрию, де існували українські класи. «То були дуже тяжкі дні для мене, – згадувала пізніше О. Ільків. – Я душею відчувала нехіть, то було польське оточення і де наш український народ був завжди зневажуваним, я це відчувала» (Фаріон про зв'язкову, 2015). У 14-річному віці у 1934 р. вона переїжджає до мами, що проживала у Варшаві. Оля зайнялася самоосвітою з доступних навчальних посібників українською мовою, бо не хотіла полонізуватися, казала перед виїздом дідусю і бабусі: «Полькою не стану. Я – українка. Ще з дитинства була завзятою, щось таке в моїй крові було» (Дяченко, Ольга Ільків, 2020).

Переїхавши у 1936 р. до Перемишля, майбутня зв'язкова продовжила навчання в місцевій Українській гімназії для дівчат, цікавилася громадським життям українців під польською окупацією. У бібліотеці чи не кожних вихідних вона з подругами обговорювала різноманітні політичні теми. «Хіба ми будемо у неділю сукночки переглядати?, – згадувала пізніше Ольга. – І забувати, що ми українки і що наша доля є поганою» (Ільків, 2011, с. 12, 13). У Перемишлі О. Ільків вступила до української скаутської організації «Пласт», що була змушена діяти під польською владою нелегально. З початком Другої світової війни проживала у Кракові, де закінчила гімназійне навчання, та Варшаві, мала взаємини з діячами мельниківського і бандерівського крила ОУН. Ольга Ільків проявляла більшу симпатію до бандерівців, що мали у своїй соціальній базі радикально налаштовану молодь, готову до рішучої і беззастережної боротьби за незалежну Українську державу. Вона ближче познайомилася з «бандерівцями» Романом Малащуком і Василем Охримовичем, які вбачали свою мету у свідомій підготовці до тривалої та виснажливої національно-визвольної боротьби (Шурхало, 2020).

У 1940 р. на життєвому шляху Ольги Ільків зустрівся завзятий націоналіст, молодий оунівець Андрій Поліщук, який запропонував роботу в Українському

допомоговому комітеті – громадській організації, заснованій з відома німецько-фашистської адміністрації, що мала на меті допомогу українському населенню, патріотичне виховання молоді. Дедалі більше О. Ільків переймається ідеями українського націоналістичного підпілля, якимось під час дискусії з Р. Малащуком поставила філософське питання про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників у житті та визвольній боротьбі, що є важливішим для існування нації. Його відповідь полягала у тому, що пріоритет у національно-визвольному русі мають дух і воля, тобто суб'єктивні категорії (Кузик А., 2009). Це знайшло відгук у серці молоді О. Ільків. Додатковим переконанням для її приєднання до лав ОУН стала стаття С. Бандери «За чистоту лінії», прочитавши яку вона остаточно прийняла рішення стати націоналісткою (Зв'язкова, 2015).

Ольга Ільків 13 грудня 1940 р. взяла участь в організації Андріївського вечора у Варшаві, де познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Володимиром Ликом, який був керівником стрийського Проводу ОУН бандерівського крила. Володимир настільки переконливо говорив про український націоналістичний рух та його провідників, що Оля захопилася ідейною програмою ОУН, а лідера «бандерівського» крила організації – Степана Бандеру – вважала за «призначеного Богом» для порятунку української нації (Загоровська, 2022, с. 112). Молоді люди часто зустрічалися, спілкувалися, читали «бандерівську» літературу. Є докази про приєднання О. Ільків до ОУН ще до початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. (Загоровська, 2022, с. 112), але точну дату її вступу до організації, на жаль, важко встановити. За іншими свідченнями, вона вступила в ОУН після проголошення Української держави у Львові влітку 1941 р., на початку німецько-радянської війни (Попелюк, 2021).

У Львові 30 червня 1941 р. оунівці проголосили Акт відновлення Української держави. Головою українського уряду став Ярослав Стецько – один із найближчих соратників Степана Бандери. Вище німецьке командування негативно поставилося до цього акту і невдовзі гестапо розпочало арешти осіб, причетних до його проголошення. Так, 7 липня 1941 р. заарештували С. Бандеру, 9 липня – Я. Стецька, а 15 липня – весь склад українського уряду. У вересні 1941 р. німецькі каральні органи розпочали масові арешти і розстріли членів ОУН (Забілий, 2011). Сподіваючись на прихильне ставлення до Акту відновлення Української держави, політичний провід ОУН ще перед початком війни фашистської Німеччини проти СРСР готувався до можливого переобрання влади різного рівня на «звільнених» українських землях. На території Польщі у тодішній Генеральній губернії націоналісти готували похідні групи на територію Наддніпрянської України для проведення революційних дій на цих землях. Формування похідних груп було розпочато обома гілками ОУН десь у середині травня 1941 р., напередодні німецько-радянської війни (Нестеренко та ін., 2020, с. 45).

Оунівці сформували 6 похідних груп: 3 із них належали до бандерівської гілки, а ще 3 – до мельниківської. Похідні групи були розділені, своєю чергою, на 3 великі напрямки: «Північ», «Центр» і «Південь». Кожна з похідних груп складалася з малих операційних груп, що зазвичай налічувала від 7 до 12 осіб. Метою цих груп було проникнення на окуповану територію та створення осередків ОУН. Ці осередки мали взяти під контроль органи місцевого самоврядування, місцеву міліцію та проводити націоналістичну пропаганду серед місцевого населення (Шанковський, 1958, с. 22). Перед початком німецько-радянської війни О. Ільків перебувала у вишкільному таборі з підготовки похідних груп поблизу Кракова. Група перейшла колишній

польсько-радянський кордон 24 липня 1941 р. у районі м. Ярослав (Попелюк, 2021). Вступивши на українську землю, О. Ільків була вражена від побаченого. Згодом вона згадувала, що їх зустріли «тріумфальні брами синьо-жовтим обкручені». Було все в синьо-жовтих тонах і написано «Слава Україні», «Слава Бандері» (Онишко, 2009). Похідну групу доправили у Львів і поселили у гуртожитку місцевого Політехнічного інституту. Кожний учасник групи отримав свій напрям скерування, О. Ільків мали направити в Житомир (Зв'язкова, 2015).

Однак саме у той час гестапо у Львові розгорнуло масові арешти оунівців та їх прихильників. Український уряд під тиском німецько-фашистської влади був змушений припинити своє існування. У своїх інтерв'ю і спогадах О. Ільків розповідає, що їй так і не вдалося потрапити у Житомир. Пізніше вона не без іронії згадувала: «Я знаєте, не знаю то було би страшно, якби я була попала на схід ..., по мені було би тільки побулькало в тому морі небезпек» (Інтерв'ю з Ольгою Ільків, 2021). Ольга Ільків залишається у Львові, куди прибули її мама та чоловік Володимир Лико (Зв'язкова, 2015). Якийсь час вона ще мала сподівання потрапити у Житомир, за рекомендацією керівництва ОУН пішла працювати у німецькі владні структури. Разом із німцями О. Ільків планувала приїхати до Житомира і влитися у націоналістичне підпілля (Загоровська, 2022, с. 113). Так вона опинилася у дирекції залізниць «Південь» як друкарка, а після її перенесення до Одеси працювала у Львівській дирекції залізниць. Ольга підтримувала постійний зв'язок із підпільною мережею ОУН. Вона нав'язала контакти з оунівкою на псевдо «Хробак», що курувала залізничний напрям, через яку О. Ільків передавала різну інформацію, діставала квитки на потяг для членів ОУН (Загоровська, 2022, с. 113).

Плідну і відповідальну роботу О. Ільків на український повстанський рух відзначило керівництво ОУН, запропонувавши їй долучитися до розбудови мережі оунівського підпілля. Від самого початку ОУН залучала до своїх лав дівчат і жінок, створюючи можливості для їх теоретичної підготовки та практичного вишколу. Основу жіночої частини ОУН становили молоді дівчата (Кісь, 2009, с. 104). Восени 1941 р., після масових гестапівських арештів і розстрілів членів ОУН, остаточно визначилося антифашистське спрямування руху Опору. У грудні 1941 р. провід ОУН проголосив декларацію про боротьбу проти обох окупантів України – Адольфа Гітлера (Adolf Hitler) і Йосипа Сталіна (Иосиф Сталин). Незважаючи на повний контроль ситуації з боку місцевої німецько-фашистської влади, у Львові прискореними темпами йшла розбудова мережі ОУН. Вона набула структурованого змісту восени 1942 р. У той час на Волині створилися загони УПА, а у Галичині – відділи Української народної самооборони (УНС). Протягом 1942 р. у Львові та його околицях гестапо схопило чимало керівників проводу ОУН – Ярослава Старуха, Івана Климів та ін. Український національний рух дедалі більше переходив у військову формацію, ОУН посилювала свою політичну і підпільну роботу (Науменко).

Водночас для ОУН постала потреба створити окрему жіночу мережу. У 1942 р. обласний провідник ОУН у Львові Дмитро Слюзар (псевдонім – «Золотар») призначив Ольгу Ільків провідницею жіночої підпільної мережі ОУН Львова (Загоровська, 2022, с. 114). «Тепер ви, жінки, мусите повністю заступити нас, мужчин, в організаційній і практичній роботі, бо ми, мужчини, у ситуації, яка наближається, будемо втягнені у безпосередню збройну боротьбу», – згадувала пізніше його слова Ольга (Ільків, 2005а, с. 247). Жіноча мережа оунівського підпілля вже на кінець 1941 р. нараховувала у Львові 1 000 осіб і далі зростала. Діяльність жіночого крила відповідала програмним

засадам оунівців. Згідно з рішеннями Другого великого збору ОУН у квітні 1941 р., основна увага відводилася вишкільно-виховній та пропагандистській діяльності. Зокрема, в ухвалі Збору ОУН наголошувалося: «Сила Організації ... залежить у прямому відношенні від вартості її членів, що мусять бути рівночасно борцями й організаторами визволення та державного будівництва. ... Розгорнення інтенсивної пропагандивної роботи є одним із найважливіших завдань ОУН у теперішніх умовах боротьби» (ОУН в світлі постанов, 1955, с. 40, 41).

Ольга Ільків, яка отримала псевдо «Роксоляна», як учасниця націоналістичного підпілля вела активну пропагандистську діяльність, залучала все більше молодих дівчат до роботи у структурах ОУН. Однак можна з впевненістю стверджувати, що жіноча мережа організації відповідала загальнозначеному типу роботи оунівського підпілля на території Західної України. Сучасний дослідник А. Русначенко докладно описав роботу оунівських пропагандистів, виокремив пріоритетність навчальних вишкільних, які рекомендували проводити двічі на тиждень. Вони були двох напрямів: ідеологічного і практичної роботи. На заняттях, як правило, вивчали історію та географію України, розвиток національного руху від давніх часів і середньовіччя до сучасності, розглядали поняття демократії, соціалізму, націоналізму тощо. Слухачі обов'язково мали знати кілька патріотичних пісень (Пелешок, 2007, с. 70). «Я мала 4 райони територіальні і один студентський, – згадувала О. Ільків. – Потім приїжджав мій чоловік, котрий був керівником Стрийського Проводу, і ми разом ходили на завдання» (Загоровська, 2022, с. 115).

Отже, головне завдання пропагандистських структур українського націоналістичного підпілля полягало у підготовці надійних діячів, активістів ОУН. Підпільна мережа, підпорядкована О. Ільків, охоплювала 4 територіальні райони та 1 студентський. За спогадами О. Ільків, у політико-ідеологічній роботі їй дуже допомагав В. Лико, у той час уже керівник Стрийського проводу ОУН. Він часто навідувався до Львова, де вони разом ходили на визначені вищим керівництвом оунівців завдання (Літопис УПА, 2007, с. 202).

Із переходом українського національного руху до активних військових дій проти окупаційних властей в Україні – гітлерівських і сталінських – постала необхідність наявності медичної служби у структурі ОУН і УПА. У листопаді 1943 р. було створено новий відділ – Український Червоний Хрест (УЧХ), який очолила К. Зарицька (псевдо – «Монета») (Нестеренко та ін., 2020, с. 132). Згодом до УЧХ приєдналася й О. Ільків. Діяльність референтури полягала у підготовці кваліфікованого медперсоналу, налагодженні роботи підпільних аптек, господарського сектора і харитативної (допомогової) служби, в облаштуванні санпунктів (підземних шпиталів), транспортуванні поранених і хворих та підтриманні гігієни серед вояків і цивільного населення (Мандрик, 2009, с. 132).

Ольга Ільків мала давню мрію – здобути вищу освіту, що мало важливе значення і для оунівського підпілля. У 1943 р. вона була прийнята на навчання на філософський факультет Празького університету. Однак німецька окупаційна влада не дала дозволу на виїзд із Галичини до Чехії (Ільків, 2011, с. 14). Водночас, перебуваючи у мережі УЧХ, О. Ільків потрібні були медичні навички. Тому вона вступила до Львівського медінституту у 1943 р., але навчилася там недовго, лише 3 триместри (Ільків, 2011, с. 14).

Одночасно з підпільною роботою О. Ільків влаштовувала своє особисте життя. Тісні стосунки з В. Лико під псевдонімом «Данило» у підсумку привели до створення

сім'ї. Вони взяли шлюб 27 квітня 1943 р. у храмі Преображення Господнього у Львові. Однак так і не пізнали справжнього сімейного щастя, були змушені вести підпільну діяльність та зазнавали репресій. Як згадувала пізніше Ольга, вони раділи кожній хвилині, проведеній разом (Фаріон про зв'язкову, 2015).

У своїх спогадах О. Ільків залишила нащадкам образ В. Лико: «Зелені очі на чорнім тлі брів і темного волосся випромінювали тепло, а любовні пісні в супроводі гітари мимоволі западали глибоко в душу. Його оксамитовий баритон був наче створений для героїчних пісень, яких він знав багато, а, виконуючи, потрясав слухача й підкорював аудиторію незламною відданістю і глибокою закоріненістю в духовну ауру України» (Ільків, 2011, с. 14).

Зміна військово-політичної ситуації на завершальному етапі радянсько-німецької війни 1941–1944 рр. мала вплив на подальшу долю О. Ільків. Наприкінці липня 1944 р. у результаті Львівсько-Сандомирської наступальної операції війська Червоної армії розбили німецькі частини вермахту і зайняли Львів. У місті, як і у всій Галичині, було встановлено радянську владу, почалося відновлення компартійно-радянської системи, що була встановлена на Західній Україні у 1939 р., ще до війни. За цих умов Головна команда УПА і керівництво ОУН дали наказ своїм відділам розпочати активні дії проти радянських військ. УПА поступово перейшла до партизанської тактики боротьби: замаскуватися у лісах, поповнювати особовий склад, накопичувати запаси зброї, медичних засобів, продуктів харчування тощо (Шот, 2007).

В умовах радянської окупації О. Ільків продовжувала активно розвивати жіночу мережу УЧХ у Львові під керівництвом К. Зарицької. Розвиток медичної справи визначався одним із провідних у підпільній діяльності ОУН і УПА. Згідно з наказом Головної команди УПА (ч. 2/44) від 27 серпня 1944 р., осередки УЧХ займалися організацією і навчанням жінок санітарної справи, фармації, залученням їх до господарських справ та ін. Одночасно таких осіб використовували у службах розвідки, безпеки і зв'язку (Онишко, 2007, с. 134). До розвитку структур УЧХ у Галичині було залучено жінок-оунівців. Як згадує О. Ільків, за вказівкою К. Зарицької, членкині УЧХ займалися збором медикаментів та різного спорядження, залишеного німцями, для потреб українського націоналістичного підпілля. «Як напакували ми торби з тим всім, побачили, що спізналися, бо фронт нас обійшов, ... і ми опинилися в тилу», – згадувала О. Ільків (Загоровська, 2022, с. 115). До медичної референтури ОУН і УПА залучали студентів старших курсів медінституту, практикуючих лікарів, медичних сестер (Літопис УПА, 1993, с. 486–487).

Для збільшення кількості медичних фахівців організували вишколи персоналу, підпільні медичні курси, які проводили кваліфіковані лікарі. Уже восени 1944 р. у Львові діяли акушерсько-лікарські курси, де навчалася Ольга Ільків разом із провідними діячками ОУН Мартою Пашківською та Іреною Козак-Савицькою, усі у різний час були зв'язковими головнокомандувача УПА Романа Шухевича (Загоровська, 2022 с. 115, 116). За свідченнями І. Козак-Савицької, О. Ільків у той час тільки перенесла довготривале лікування, «була дуже ослаблена і потребувала спокійного життя» (Козак, 2020, с. 124). Вагомим позитивом для неї з відновленням компартійно-радянської системи у середині 1944 р. залишалося її легальне становище, вона ще не була розконспірована сталінськими каральними органами. Це давало їй можливість жити у Львові, більш-менш вільно пересуватися і підтримувати зв'язок структур УЧХ і ОУН (Бусел, 1948, с. 125). Львівська фельдшерська школа підготувала значну

кількість медичних працівників, сформувала навички і вміння для роботи в УЧХ та у загонах УПА.

На початку 1945 р. у контексті масштабних каральних акцій Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) провід ОУН і командування УПА здійснили структурну реорганізацію підпільного руху, відмовилися від тактики ведення військових операцій проти Червоної армії та військ НКВС, перейшовши на активну діяльність невеликими боївками. Значна увага приділялася пропагандистській роботі серед місцевого населення. За цих умов О. Ільків була включена в жіночу мережу ОУН і діяльність УЧХ Дрогобиччини, координувала їх роботу, а пізніше, за наказом К. Зарицької («Монети»), очолила УЧХ Станіславівщини (Ільків, 2011, с. 15). У березні 1945 р. Ольга Ільків («Роксоляна») взяла участь у політичному вишколі проводу ОУН на Тернопільщині для керівної ланки УЧХ, разом із Катериною Зарицькою, Іриною Козак («Лада»), Іриною Савицькою («Бистра») і Галиною Дидик («Анна») (Федун, 2008, с. 10, 11). Мабуть, вишкіл відбувся на околиці с. Бишки Козівського району Тернопільської області, де у той час дислокувався Головний осередок пропаганди ОУН (Федун, 2008, с. 10, 11).

Дослідниця Л. Онишко подає свідчення про перебування на вишколі особисто Р. Шухевича (Онишко, 2007, с. 156), але це заперечує учасниця акції І. Савицька (Козак, 2020, с. 148). З огляду на загрозу облави військами НКВС, вишкіл довелося передчасно припинити, учасники були змушені розосередитися і вийти у безпечніше місце. Ольга Ільків з Іриною Савицькою 2 тижні перебували у будинку Марії Перец у с. Конюхи Козівського району на Тернопільщині, ризикуючи бути викритими радянською каральною групою і, можливо, загинути (Антонова, 2007b, с. 138, 139).

Водночас у 1945 р. відбулася реорганізація УЧХ. Наступ репресивної радянської системи на український підпільний рух, масові арешти і ліквідація повстанців, а відповідно зміна тактики і методів ведення збройної боротьби спонукали провід ОУН у середині 1945 р. видати наказ про ліквідацію УЧХ як окремої референтури. Медичні служби відтепер переходили у підпорядкування керівників теренових структур ОУН, до обов'язків яких, окрім безпосередньо медичної, належала і пропагандистська робота (Сергійчук, 1996, с. 451). Нові умови підпільної боротьби вимагали ґрунтовної конспірації через масові облави і тотальну перевірку населених пунктів та лісових масивів. До початку 1946 р. О. Ільків доводилося діяти в умовах жорсткої конспірації, перейти на нелегальне становище (Загоровська, 2022, с. 117). Мабуть, якийсь час вона перебувала на території Станіславівщини, займаючись справами медичної служби, виконуючи підпільну роботу жіночої мережі ОУН. Із протоколу допиту кримінальної справи від 21 березня 1950 р. дізнаємося, що О. Ільків у червні 1946 р. перебувала в с. Уличне Дрогобицької області, де знаходилася база надрайонного проводу ОУН (Літопис УПА, 2011, с. 770).

На Дрогобиччині, де вела у 1946 р. пропагандистську роботу О. Ільків у жіночій мережі ОУН, перебував її чоловік – В. Лико, надрайонний провідник ОУН. Ольга була вагітна, але не відмовлялася від виконання різних завдань. Як згадує І. Савицька, «Оля “Роксолана” виконувала свої обов'язки і переконувала мене, що вона тепер безпечніше рухається в терені» (Козак, 2020, с. 240). У липні 1946 р. у с. Конюхів Стрийського району вона народила дочку Дзвениславу в будинку Рузі Рожко, яка була громадянкою Франції (Онишко, 2007, с. 117, 118). Народження донечки стало для «Роксоляни» не тільки новим етапом в особистому житті, але й вплинуло на її

подальшу підпільну діяльність. Нова тактика ведення визвольної боротьби передбачала глибоку конспірацію і формування потужної підпільної мережі з метою фізичного збереження кадрів. Для цього потрібні були віддані патріотичні люди в умовах, коли сталінський партійно-тоталітарний режим розгорнув полювання за керівним складом ОУН і УПА, намагаючись позбавити український національно-визвольний рух його лідерів.

Особливу увагу органи державної безпеки звернули на виявлення і знешкодження головного командира УПА Р. Шухевича. Проти нього 31 жовтня 1945 р. було відкрито розшукову справу під кодовою назвою «Вовк» (Полювання на Шухевича. Операція «Берлога»). В умовах постійного переслідування Р. Шухевич був змушений переховуватися на підпільних квартирах. Облаштуванням таких схованок займалася мережа ОУН. Для координації дій між головним командиром УПА та окремими відділами безпосередньо у підпорядкуванні Р. Шухевича перебували зв'язкові, з міркувань безпеки це були жінки. Після ліквідації референтури УЧХ групу особистих зв'язкових Р. Шухевича очолила К. Зарицька. Окрім безпосередньо зв'язкової роботи, вони займалися облаштуванням підпільних квартир для головнокомандувача УПА, що було нелегкою справою, зважаючи на встановлення дедалі більшого контролю компартійних і каральних органів над краєм після закінчення війни (Онишко, 2007, с. 118). Однією із зв'язкових Р. Шухевича стала О. Ільків, яка здобула авторитет серед учасників націоналістичного підпілля.

У жовтні 1946 р. до О. Ільків у с. Конюхів завітала К. Зарицька і запропонувала взяти участь у конспірації нової підпільної квартири Р. Шухевича у с. Княгиничі на той час Букачівського (потім – Рогатинського, тепер – Івано-Франківського) району Станіславської (нині – Івано-Франківської) області. Молода мама з дитиною-немовлям вважалася надійним прикриттям. Ольга запропонувала взяти для більшої певності ще й свою маму (Онишко, 2007, с. 118). Так, 21 вересня 1946 р. О. Ільків із тримісячною Дзвениславою і мамою прибули на станцію Помоняти, а вже звідти доїхали у с. Княгиничі, де їх чекала К. Зарицька. Голова сільської ради після перевірки документів виділив для жінок будинок, що у минулому належав пошті. Підпільна квартира отримала назву «Короленко». Її мешканці, за офіційною версією, були переселенцями з українських етнічних земель Закарпаття, які, відповідно до польсько-українського договору від 16 серпня 1945 р., перейшли до складу Польщі. Усі підпільники мали інші імена: Катерину звали «Манею», Ольгу – «Марійкою», командира – «Марійцунею», а Ольжину маму Розалію – «Цьоцею» (Пелешок, 2007, с. 188).

Цікавими є спогади «Роксоляни» про свою першу зустріч із Р. Шухевичем. «Ми чекали провідника вночі ..., ми готові, на місцях, чекаємо ... А він прийшов через вікно ... Він підійшов, а я стояла і чекала, щоб він сказав щось ... Я мовчала. І він чомусь мовчав» (Онишко, 2007, с. 119). У підвалі будинку знаходився бункер завдовжки 1,5 м, завширшки і заввишки 1 м для провідника «Василя» – Р. Шухевича, що прибув туди зі своєю охороною – «Левком» і «Владком» – на початку зими 1946 р. Майже безвиїзно головнокомандувач УПА перебував у Княгиничах до квітня 1947 р. Основне завдання для підпільників полягало у забезпеченні Р. Шухевичу нормальних умов для продовження національно-визвольної боротьби. Як зазначає Степан Кузик, автор монографії про штаб-квартиру Романа Шухевича у Княгиничах, саме Ольга Ільків на початку жовтня 1946 р. взяла під свою опіку «Короленко» (Кузик С., 2007, с. 75). Вона займалася господарськими справами, побутом, створювала справжній образ

сім'ї переселенців. Ольга Ільків часто ходила з мамою до м. Ходорів, де купувала продукти, а також газети і політичну літературу (Літопис УПА, 2011, с. 763–764).

У підпільній штаб-квартирі найавторитетнішою серед жінок, за спогадами О. Ільків, була К. Зарицька, вольова, впевнена у собі з явно вираженими командирськими якостями. Через такі риси характеру між нею та Р. Коцур, матір'ю Ольги, час від часу назрівав конфлікт. Ситуацію вдалося залагодити завдяки безпосередньому втручання Р. Шухевича (Ільків, 2005, с. 223). Для повної картини життєдіяльності квартири «Короленко» важливо відзначити побутові умови її мешканців. У своїх спогадах О. Ільків наводить достатньо фактів на цю тему. Особливо вона згадує бажання жінок певною мірою сподобатися командиру, задля цього вони влаштовували змагання з приготування страв. «Була я не дуже досвідчена господиня ... Катруня, як і я, не мали досвіду», – писала О. Ільків. Однак вони намагалися приготувати для Р. Шухевича якнайкращу страву. Як зазначає дослідниця Т. Антонова, не всі жінки в УПА вміли добре кувхарити, особливо підпільниці, що, як і О. Ільків, народилися та виростили у міському середовищі, зазнали впливу ліберального фемінізму (Антонова, 2007а, с. 246).

По-особливому склалися відносини О. Ільків з Р. Шухевичем. Як згадувала Ольга, спочатку провідник поставився до неї з обережністю, приглядався. За її словами, Р. Шухевич «був дуже принциповий, коли щось обстоював, то твердо і рішуче» (Ільків, 2005б, с. 224). Ольга Ільків відзначала його політичну далекоглядність і дієвий прагматизм, позбавлений ідеалізації національно-визвольної боротьби. Зокрема, це проявлялося під час розмов про майбутню перемогу над комуністичним режимом: «то ще дуже далеко та зміна. Вона може прийти за 30 років і не раніше», – далекоглядно резюмував Р. Шухевич. Від таких слів «мене холодом обдало ..., від того безжалісного пророцтва», – згадувала пізніше Ольга (Ільків, 2008б, с. 225). На прикладі О. Ільків можна простежити весь трагізм української жінки-повстанки, підпільниці у період національно-визвольних змагань. Вона вийшла заміж, народила двох дітей, але не зазнала справжнього щастя в особистому житті, точніше, воно було дуже коротким, її чоловік В. Лико також був активним учасником руху Опору і трагічно загинув у боротьбі проти сталінського тоталітаризму.

Особливо дорожила О. Ільків довірою головнокомандувача УПА Р. Шухевича (Ільків, 2005а, с. 248). Роман Шухевич перебував у Княгиничах постійно від листопада 1946 р. до березня 1947 р., але через загострення хронічної хвороби був змушений поїхати до Львова на лікування. На початку травня 1947 р. повернувся в «Короленко» (Кузик, 2007, с. 84). За пропозицією Р. Шухевича О. Ільків стала його зв'язковою. Вона часто їздила в Рогатин для передачі інформації від головнокомандувача УПА, доставляла для нього різні пакунки (Загоровська, 2022, с. 120–121). Враховуючи досвід О. Ільків в облаштуванні квартири у Княгиничах, Р. Шухевич дав їй доручення створити запасні конспіративні помешкання в інших місцях.

Навесні 1947 р. для виконання цього доручення зв'язкова відправилася у м. Трускавець, де познайомилася з підпільницею Даркою Гусяк, разом із якою при допомозі Катерини Зарицької, Галини Дидик і Марти Пашківської облаштували підпільну квартиру в с. Грімно Комарнівського (тепер – Городоцького) району Дрогобицької (тепер – Львівської) області. Конспіративна квартира знаходилася у будинку православного священника і влітку 1947 р. була готова до прийому підпільників. Зручний бункер викопали й обладнали охоронці Р. Шухевича, «Левко» і «Зенко», які раніше

робили аналогічну роботу у Княгиничах (Іщук та ін., 2007, с. 62). Квартира у Грімному вважалася резервною (Ільків, 2005b, с. 228).

Навесні 1947 р. Ольга дізналася про свою другу вагітність. Щоб не викликати підозри, для неї знайшли фіктивного чоловіка і нібито батька її дітей. Ним став довірений охоронець Романа Шухевича – Любомир Полюга на псевдо «Роман», який виконував найважливіші доручення провідника. У Княгиничах за документами він став Богданом Томівчаковим (Горленко та ін., 2017, с. 123). Вагітність О. Ільків давала можливість майже безперешкодно виконувати функції зв'язкової. Однак ситуація різко змінилася восени 1947 р., коли радянські каральні органи посилили тиск із метою остаточної ліквідації відділів УПА та керівництва ОУН. Міністерство державної безпеки (МДБ) під виглядом повстанців використовувало чекістські спецгрупи для виявлення підпільників. У м. Ходорів 21 вересня 1947 р. під час зустрічі зі зв'язковою референта Головного проводу пропаганди ОУН було затримано К. Зарицьку. У момент затримання вона відстрілювалася, смертельно поранила чекіста і прийняла отруту, щоб не потрапити до рук радянських спецслужб, але її доза не стала смертельною. Катерину Зарицьку заарештували органи НКВС і пізніше засудили до 25 років ув'язнення (Онишко, 2007, с. 173, 174).

Залишатися в Княгиничах стало небезпечно, і Р. Шухевич наказує залишити «Короленко». За свідченнями Л. Полюги, він направився у рогатинські ліси, де дислокувалися відділи УПА (Полюга, 2003, с. 73, 74). Невдовзі у Рогатині до рук МДБ потрапив і сам Л. Полюга. Ольга Ільків разом із мамою і малолітніми дітьми відправилася до Львова, де проживала подруга Галина Дидик. За погодженням зі своїм чоловіком вони оселяються у с. Острів Рудківського району на Львівщині, що було у складі Стрийського надрайонного проводу ОУН, яким керував В. Лико (Інтерв'ю з Ольгою Ільків, 2021). Наприкінці 1947 р. постала проблема нестачі продуктів харчування. Володимир Лико відправив Ольгу Ільків у с. Угерсько Стрийського району за продуктами, де вона 7 грудня 1947 р. попала в засідку. Їй пощастило втекти, але залишатися в с. Острів стало небезпечно, і вона разом із мамою переїхала на підпільну квартиру у с. Грімне. А 8 грудня 1947 р. О. Ільків народила хлопчика, якого назвала Володимиром. Однак перебувати на новій квартирі, що призначалася для Р. Шухевича, не можна було довго. Тому 15 грудня 1947 р. Ольга з мамою і дітьми повертається в с. Острів (Фаріон про зв'язкову, 2015).

У с. Верхня Лукавиця на Стрийщині 21 березня 1948 р. у протистоянні зі спецгрупою МДБ загинув чоловік О. Ільків В. Лико – «Данило», «Орест», «Буревій», «Вадим» (Літопис УПА, 2002, с. 249). Трагізм ситуації полягає у тому, що йому так ніколи і не судилося побачити свого сина. Водночас була провалена квартира у Грімному, ситуація стала загрозливою. Ольга Ільків постійно була змушена змінювати місця проживання, підтримуючи одночасно зв'язок із українським націоналістичним підпіллям. У 1949 р. Ольга з метою безпеки разом із мамою і дітьми переїхала у с. Чорний Острів Ново-стрилищанського району на Дрогобиччині. Сім'я жила під фіктивними документами Ясяк (Літопис УПА, 2007, с. 410). У 1950 р. Ольга з матір'ю і дітьми вирішила їхати на Донбас за оргнабором. Якраз у той час ішла відбудова промисловості регіону, що сильно постраждав у роки німецько-радянської війни. Радянська влада різними способами стимулювала переїзд робітників, пропонувала кошти, помешкання і безкоштовний переїзд. Це влаштувало родину Ільків, оскільки в умовах постійного переслідування в Галичині з боку органів державної безпеки на Донбасі можна було легалізуватися і покращити своє матеріально-фінансове становище.

У виборі О. Ільків важливу роль відіграв Р. Шухевич. Вона постійно контактувала з українським підпіллям, зокрема зв'язковими головнокомандувача УПА. Враховуючи його погляди на довготривалість боротьби з радянським партійно-тоталітарним режимом, постало питання про розширення підпільної повстанської мережі. Віддана справі визвольної боротьби, професійно підготовлена О. Ільків отримала завдання від Р. Шухевича розробляти агентурну мережу ОУН на Донбасі. У листі до О. Ільків, виявленому органами держбезпеки 16 березня 1950 р. у помешканні підпільниці, Р. Шухевич із позитивом розглядає поїздку на Донбас. «Від СУЗ [східноукраїнських земель – *І. П.*] залежить, чи буде Україна, чи і далі буде Росія», – зазначав автор у листі (Літопис УПА, 2007, с. 427). Перенесення національно-визвольної боротьби на всю територію України гарантувало успіх і відродження у майбутньому Української держави. Наявність українського підпільного руху було вагомим козирем у переговорах із західними союзниками.

Головнокомандувач УПА до останніх днів вірив у війну країн Заходу з СРСР. Він дав зв'язковій низку завдань, найголовніше з яких полягало у такому: «Протриматися до війни, не включатися в ніяку просвітницьку та політичну роботу ..., щоб передчасно не бути викритою». У момент розвалу радянської влади «потрібно буде організувати українців, агітувати їх за Самостійну Україну». Така ситуація, у розумінні Р. Шухевича, могла настати ще до приходу союзницьких військ на Донбас, тоді О. Ільків повинна була «максимально швидко і максимально широко організувати українців, щоб не дати себе випередити росіянами» (Літопис УПА, 2007, с. 427). Цікаво, що Міністерство закордонних справ Великобританії розглядало документ, що дістав назву «План генерала Тараса Чупринки». Ним передбачалося поділити СРСР на чотири окремі регіони: 1) Сибір; 2) Кавказ; 3) Туркестан; 4) Скандинавсько-Чорноморський Союз. До складу останнього утворення мали увійти Україна, а також вільна Карелія, Прибалтійські держави, Білорусія, Казакія та Ідель – Урал (Русначенко).

У післявоєнний період Р. Шухевич залишався прихильником політичної консолідації українського національно-визвольного руху. Його керівним органом він вважав Українську головну визвольну раду (УГВР), що була створена у серпні 1944 р. із ініціативи лідерів УПА та ОУН (б). УГВР – це був орган політичного керівництва національно-визвольним рухом, що проголосив себе «верховним органом українського народу в його революційно-визвольній боротьбі» проти тоталітарних режимів – німецько-фашистського і комуністичного у СРСР. Саме від імені УГВР О. Ільків у відповідний момент мала проголошувати на Донбасі Українську державу (Літопис УПА, 2007, с. 428).

Перед самим від'їздом на Донбас О. Ільків вирішила попрощатися з подругами по підпіллю Г. Дидик і Д. Гусяк. У той час вона не знала, що в ході спецоперації МДБ 5 березня 1950 р. у Білогорщі поблизу Львова загинув головнокомандувач УПА Р. Шухевич. Галина Дидик і Дарія Гусяк були заарештовані радянськими органами і перебували у в'язниці. А 14 березня 1950 р. О. Ільків поїхала до Львова на підпільну квартиру. Завербований радянськими спецслужбами двірник видав її. Вона потрапила у ворожу засідку і була заарештована. Під час арешту зв'язкова намагалася знищити лист від Р. Шухевича, який мала при собі, та адресу квартири. Лист з'їла, а ось отруту не встигла випити. Після арешту О. Ільків відправили у тюрму на Лонцького – політичну в'язницю, яку використовували для розправи над ідейними опонентами сталінським режимом, а в роки німецько-фашистської окупації – гітлерівською владою

(Фаріон, 2015). У наш час там знаходиться Львівський національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів у ХХ ст.

Подальша доля О. Ільків була сповнена трагізму і стійкості водночас, мужності в боротьбі з радянською карально-репресивною системою. Слідство у стінах тюрми на Лонцького тривало майже 2 роки. За цей час О. Ільків мужньо витримувала всі знущання і тортури співробітників МДБ СРСР. Слідчі намагалися схилити її до співпраці, як згадувала на схилі віку, «били при кожній нагоді. Сипати [доносити – *І. П.*] треба було, називати їм людей, ... а я навмисне свої вірші їм читала» (Загоровська, 2022, с. 131). У 1952 р. її засудили на 25 років позбавлення волі з конфіскацією всього майна. Дітей діячки націоналістичного руху помістили до львівського дитбудинку, змінивши навіть прізвище. Ув'язнення зв'язкова відбувала у тюрмах суворого режиму – Александрівському та Володимирівському центральних. Однак сувора тюремна дійсність не зламала мужню жінку. Вона так і не покаялася навіть в умовах хрущовської відлиги. Разом із своїми подругами по підпіллю К. Зарицькою, Г. Дидик і Д. Гусяк продовжила відбувати покарання у спільній камері.

У 1964 р., в останній рік хрущовської відлиги, О. Ільків отримала помилування, до цього її спонукали подруги по ув'язненню, щоб Ольга могла забрати дітей із дитбудинку і виховувати їх. Вона повернулася до Львова, не без труднощів забрала до себе сина і доньку, які у часи ув'язнення залишалися її головною життєдайною силою. З такою біографією Ольга не мала жодної можливості працювати на престижній роботі. У другій половині 1960-х – у 1980-х роках О. Ільків працювала санітаркою, двірником, згодом – музейним працівником, із відносно невеликою зарплатою. Нарешті, у незалежній Україні після 1991 р. вона стала активною громадсько-політичною діячкою: працювала над відновленням історичної пам'яті про ОУН і УПА, виступала на різних заходах, наукових конференціях тощо. Українська влада високо оцінила діяльність колишньої зв'язкової УПА, зокрема О. Ільків було нагороджено Орденом Княгині Ольги III ступеня у 2008 р.

Окрім активної громадської діяльності на ниві українського націоналістичного руху, О. Ільків була непересічною поетесою. Авторський вірш «Повстанське танго» став популярною повстанською піснею. У 2011 р. у Львові вийшла її збірка «У тенетах двох “закриток”», куди увійшли вірші (глибоко ідейні та ліричні, ніжна інтимна лірика, окремі цикли, присвячені улюбленим дітям, мальовничій українській природі тощо), написані у період Другої світової війни, перші післявоєнні роки та в умовах поневіряння по тюрмах, а основою видання став тюремний зошит. Назва другої збірки, що вийшла у львівському видавництві 2017 р., – «Спокуса».

Отже, на 1945–1950 рр. припадає найактивніший період участі О. Ільків в українському національно-визвольному русі, до якого вона долучилася ще напередодні й на початку Другої світової війни. Вона пройшла шлях від провідниці медичної референтури ОУН і УПА до особистої зв'язкової головнокомандувача УПА Р. Шухевича, виконувала його важливі особисті доручення. Протягом цього часу народила двох дітей і втратила коханого чоловіка, теж активного учасника націоналістичного підпілля. Сила духу і незламність О. Ільків, її віра в незалежну Україну, рідний народ є прикладом для наслідування, особливо молодого покоління, в умовах сучасної російсько-української війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонова, Т. (2007a). Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української повстанської армії. *Український визвольний рух*; 10. Львів, 244–256.

Антонова, Т. (2007b). Жінка та її «мирні», «напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН та УПА. *Український визвольний рух*, 9. Львів, 138–147.

Бойко, В., Посівнич, М. (2007). Музей Романа Шухевича. *Літопис Української Повстанської Армії*, 45. Торонто; Львів, 504–513.

Бусел, Я. (1948). *Советський патріотизм*. Б. м.: Чужина.

Вахула, М. (2007). Криївка Головного командира УПА Романа Шухевича у с. Грімному (шістдесят років опісля...). *Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник*, 3, 89–92.

Горбаль, М. (ред.). (2002). *Літопис Української Повстанської Армії. Т. 36: Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини*. Торонто; Львів: Літопис УПА.

Горленко, І., Кузик, А. (2017). Меморіальний музей Романа Шухевича у Княгиничах. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 29–30, 122–129.

Дашкевич, Я. (2005). Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми. *Роман Шухевич на тлі доби Воюючої України*. Тернопіль: Ідея і Чин, 11–22.

Дяченко, В. (2020). *Ольга Ільків, зв'язкова Романа Шухевича*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/22/158327/>

Забілий, Р. (2011). *Акт відновлення державності 30 червня. Як це було*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396/>

Загоровська, Л. (2022). *Моя УПА*. Львів: Видавництво Старого Лева.

Зв'язкова Шухевича Ольга Ільків: Від Володі повернулася вагітна. Шухевич був злий. (2015). <https://rozmova.wordpress.com/2015/11/07/olha-ilkiv-3/>

Ільків, О. (2005a). Провідник Роман Шухевич і жінки. *Роман Шухевич на тлі доби Воюючої України*. Тернопіль: Ідея і Чин, 247–250.

Ільків, О. (2005b). Роман Шухевич у моєму житті. *Роман Шухевич на тлі доби Воюючої України*. Тернопіль: Ідея і Чин, 216–240.

Ільків, О. (2011). *У тенетах двох «закриток»: поезія*. Львів: Каменярь.

Інтерв'ю з Ольгою Ільків. 17 серпня 2021 р. https://youtu.be/Ar7r9l_B9RA

Ірина Фаріон про зв'язкову Романа Шухевича – Ольга Ільків це жінка, яка вміє світитися! (2015). <https://youtu.be/bt4eMb60-gQ>

Іщук, О., Ніколаєва, Н. (2007). Спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця – «Зенка». *Український визвольний рух*, 10. Львів, 53–90.

Кісь, О. (2009). Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник* (Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи). Харків, 101–126.

Кісь, О. (2013). Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках. *Народознавчі зошити*, 4(112), 591–599.

Кісь, О. (2016). Жіночий досвід ГУЛАГУ: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*, 3, 125–138.

Кісь, О. *Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночості: жіночий досвід у національному підпіллі 1940–1950-х років*. <https://shron1.com>

chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Natsionalno-vyzvolni_zmahannia_iak_vyprobuvannia_mezh_tradytsiinoi_zhinochosti.pdf?PHPSESSID=mddjgrailcfkjcronf18rm911

Козак, І. (2020). *«Зродились ми великої години ...»*. Спогади. Львів: Манускрипт-Львів.

Кузик, А. (2009). *Підпільна штаб квартира Романа Шухевича у Княгиничах*. Львів.

Кузик, С. (2007). *Штаб-квартира Романа Шухевича у Княгиничах*. Коломия.

Мандрик, М. (2009). Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби. *Культура народів Причорномор'я*, 162, 129–134.

Мороз, В. (упоряд). (2011). Осип Дяків – «Горновий»: документи і матеріали. *Літопис УПА. Нова серія*, 17. Київ; Торонто: Літопис УПА.

Науменко, К. *У роки Другої світової війни*. <https://map.lviv.ua/statti/luckij4.html>

Нестеренко, В., Мурашко К. (2020). Похідні групи ОУН у північно-східних областях України. *Сумська старовина*, 57, 44–52.

Ольга Ільків: усі ВІДЕО про легендарну жінку: збірка усього наявного ВІДЕО про зв'язкову Романа Шухевича. https://youtube.com/playlist?list=PLN4FoU_4g3vKQ2slVN18lmjPySilbjL1g

Онишко, Л. *Галина Дидик*. https://chtyvo.org.ua/authors/Onyshko_Lesia/Halyna_Dydyk/

Онишко, Л. (2007). *«Нам сонце всміхалось крізь ржавії трати...»*. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто: Літопис УПА.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби (1929–1955 рр.). (1955). *Збірка документів. Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів*. Б. м.

Пастух, Р. (2017). Із героїчного підпілля – у безсмертя (про зв'язкову Романа Шухевича Ольгу Ільків). *Східноєвропейський історичний вісник*, 2, 186–191.

Пелешок, М. (2007). Роман Шухевич у спогадах сучасників. *Український визвольний рух*: Львів, 10. 257–266.

Полюга, Л. (2003). *Шляхами спогадів 1944–1956*. Львів: Піраміда.

Полювання на Шухевича. Операція «Берлога». (2016). http://na-skrzhyalyah.blogspot.com/2016/03/blog-post_3.html

Попелюк, Р. *«Я є націоналістка і націоналісткою помру»*, – зв'язкова Романа Шухевича Ольга Ільків. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ia-ie-natsionalistka-i-natsionalistkoiu-pomru-zviazkova-romana-shukhevicha-olga-ilkiv/>

Потічний, П., Посівнич М. (ред.). (2007). *Літопис Української Повстанської Армії. Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка» Головний командир УПА*. Торонто; Львів: Літопис УПА.

Ріпещкий, М. (ред.). (1993). *Літопис Української Повстанської Армії. Т. 23: Медична опіка в УПА*. Торонто; Львів: Літопис УПА.

Романюк, М. В. (упоряд., відп. ред.). (2008). *Федун, Петро–«Полтава». Концепція Самостійної України* (Т. 1: Твори). Львів.

Русначенко, А. (2007). *Роман Шухевич – керівник воюючої України*. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65012/16-Rusnachenko.pdf?sequence=1>

СБУ Львівщини. До влади прийшло нове покоління. (2017). https://galinfo.com.ua/articles/sbu_lvivshchyny_do_vlady_pryyshlo_nove_pokolinnya_271713.html

Сергійчук, В. (1996). *ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро.

Сохан, Є. (2010, 28 червня). Як одержавити конспіративну квартиру Шухевича. *Галичина*. <http://www.galychyna.if.ua/publication/ukrainism/jak-oderzhaviti-konspirativnu-kvartiru-shukhevicha>

Фаріон, І. (2021). *Ольга Ільків: 101 рік служіння Богові й Україні (за програмою «Ген українців»)*. <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/60d0bb428b45e/>

Шанковський, Л. (1958). *Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941–1943 рр.)*. Мюнхен: Український Самостійник.

Шот, М. (2007). *Зв'язкові української борні*. <http://www.ridneslovo.co.rs/rs28/19.html>

Шурхало, Д. (2020). *Ніхто не хотів поступатися: як і чому стався розкол ОУН*. <https://www.radiosvoboda.org/a/30798456.html>

Щур, Ю. (2020). *УПА і Червона армія: протиборство чи взаємодія?* <https://mil.in.ua/uk/blogs/upa-i-chervona-armiya-protyborstvo-chy-vzayemodiya/>

Ярема, Г. (2020). *«Повстанське танго» Ольги Ільків*. <https://wz.lviv.ua/life/414812-povstanske-tango-olhy-ilkiv>

REFERENCES

Antonova, T. (2007a). Zhinky v zhytti Romana Shukhevycha, holovnoho komandrya Ukrainskoi povstanskoï armii. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 10. Lviv, 244–256 (in Ukrainian).

Antonova, T. (2007b). Zhinka ta ii «myrni», «napivmyrni» ta «voienni» roli v borotbi OUN ta UPA. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 9. Lviv, 138–147 (in Ukrainian).

Boiko, V., & Posivnych, M. (2007). Muzei Romana Shukhevycha. *Litopys Ukrainskoi Povstanskoï Armii*, 45, 504–513 (in Ukrainian).

Busel, Ja. (1948). *Sovietskyi patriotyzm*. N. p.: Chuzhyna (in Ukrainian).

Vakhula, M. (2007). Kryivka Holovnoho komandrya Ukrainskoi Povstanchoï Armii Romana Shukhevycha u s. Hrimnomu (shistdesiat rokiv opislia...). *Vyzvolnyi shliakh. Suspilno-politychnyi, naukovyi ta literaturnyi misiachnyk*, 3, 89–92 (in Ukrainian).

Horbal, M. (Ed.). (2022). *Litopys Ukrainskoi Povstanskoï Armii, t. 36: Knyha polehlyh chleniv OUN i voiakiv UPA Lvivshchyny*. Toronto; Lviv (in Ukrainian).

Horlenko, I., & Kuzyk, A. (2017). Memorialnyi muzei Romana Shukhevycha u Kniakhynchakh. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavechy chasopys*, 29–30, 122–129 (in Ukrainian).

Dashkevych, Ja. (2005). Roman Shukhevych ta joho misce v istorii Ukrainy XX st. Doslidnytski problemy. In *Roman Shukhevych na tli doby voiuivchoï Ukrainy*. Ternopil: Ideia i Chyn, 11–22 (in Ukrainian).

Diachenko, V. (2020). *Olha Ilkiv, zviatkova Romana Shukhevycha*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/22/158327/> (in Ukrainian).

Zabilyi, R. (2011). *Akt vidnovlennia derzhavnosti 30 chervnia. Jak tse bulo*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/30/44396/> (in Ukrainian).

Zahorovska, L. (2022). *Moia UPA*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).

Zviatkova Shukhevycha Olha Ilkiv: Vid Volodi povernulasia vahitna. Shukhevych buv zlyi. (2015). <https://rozmova.wordpress.com/2015/11/07/olha-ilkiv-3/> (in Ukrainian).

- Ilkiv, O. (2005a). Providnyk Roman Shukhevych i zhinky. *Roman Shukhevych na tli doby voiuuhoi Ukrainy*. Ternopil: Ideia i Chyn, 247–250 (in Ukrainian).
- Ilkiv, O. (2005b). Roman Shukhevych u moiemu zhytti. *Roman Shukhevych na tli doby voiuuhoi Ukrainy*. Ternopil: Ideia i Chyn, 216–240 (in Ukrainian).
- Ilkiv, O. (2011). *U tenetakh dvokh «zakrytok»: poezia*. Lviv (in Ukrainian).
- Interviu z Olhoiu Ilkiv* (2021, Serpen 17). https://youtu.be/Ap7r9l_B9RA (in Ukrainian).
- Iryna Farion pro zviazkovu Romana Shukhevycha – Olha Ilkiv tse zhinka, yaka vmiie svitytysia!* (2015). <https://youtu.be/bt4eMb60-gQ> (in Ukrainian).
- Ishchuk, O., & Nikolaieva, N. (2007). Spohady okhorontsia Romana Shukhevycha – Mykhaila Zaitsia – «Zenka». *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh, 10*. Lviv, 53–90 (in Ukrainian).
- Kis, O. (2009). Zhinochy dosvid uchasti u natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh 1940–50-kh rokiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk, 13–14*, 101–126 (in Ukrainian).
- Kis, O. (2013). Mizh osobystym i politychnym: Genderni osoblyvosti dosvidu zhinok-uchasnyts natsionalno-vyzvolnykh zmahannia na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1940–1950-kh rokakh. *Narodoznavchi zoshyty, 4 (112)*, 591–599 (in Ukrainian).
- Kis, O. (2016). Zhinochy dosvid GULAGU: stan doslidzhen ta dzherelni resursy v ukrainskomu konteksti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 3*, 125–138 (in Ukrainian).
- Kis, O. *Natsionalno-vyzvolni zmahannia yak vyprobuvannia mezh tradytsiinoi zhinochosti: zhinochy dosvid u natsionalnomu pidpilli 1940–1950-kh rokiv*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kis_Oksana/Natsionalno-vyzvolni_zmahannia_iak_vyprobuvannia_mezh_tradytsiinoi_zhinochosti.pdf?PHPSESSID=mddjgrailcfkkjcronf18rm911 (in Ukrainian).
- Kozak, I. (2020). «Zrodylys my velykoi hodyny...». *Spohady*. Lviv: Manuskrypt-Lviv (in Ukrainian).
- Kuzyk, A. (2009). *Pidpilna shtab-kvartyr Roman Shukhevycha u Kniahynychakh*. Lviv (in Ukrainian).
- Kuzyk, S. (2007). *Shtab-kvartyr Roman Shukhevycha u Kniahynychakh*. Kolomyia (in Ukrainian).
- Mandryk, M. (2009). Zhinochi oblychchia ukrainskoho pidpillia – hendernyi pryntsyp chy «cholovicha» istoria borotby. *Kultura narodov Prichernomoria, 162*, 129–134 (in Ukrainian).
- Moroz, V. (Comp.). (2011). Osyp Diakiv – «Hornovyi»: dokumenty i materialy. *Litopys UPA. Nova seria, 17*. Kyiv; Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).
- Naumenko, K. *U roky Druhoi svitovoi viiny*. <https://map.lviv.ua/statti/luckij4.html> (in Ukrainian).
- Nesterenko, V., Murashko, K. (2020). Pokhidni hrupy OUN u pivnichno-skhidnykh oblastiakh Ukrainy. *Sumska starovyna, 57*, 44–52 (in Ukrainian).
- Olha Ilkiv: usi VIDEO pro lehendarnu zhinku: zbirka usoho naiavnoho VIDEO pro zviazkovu Romana Shukhevycha*. https://youtube.com/playlist?list=PLN4FoU_4g3vKQ2sLVN18lmjPySiIbJL1g (in Ukrainian).
- Onyshko, L. *Halyna Dydyk*. https://chtyvo.org.ua/authors/Onyshko_Lesia/Halyna_Dydyk/ (in Ukrainian).
- Onyshko, L. (2007). «Nam sontse vsmikhalos kriz rzhavii graty...». *Kateryna Zarytska v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi*. Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).

OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsii ta inshykh dokumentiv z borotby (1929–1955 rr.). (1955). *Zbirka dokumentiv. Vydannia Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv*. N. p. (in Ukrainian).

Pastukh, R. (2017). Iz heroichnoho pidpillia – u bezsmertia (pro zviakovy Romana Shukhevycha Olhu Ilkiv). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 2, 186–191 (in Ukrainian).

Peleshok, M. (2007). Roman Shukhevych u spohadakh suchasnykiv. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 10. Lviv, 257–266 (in Ukrainian).

Poliuha, L. (2003). *Shliakhamy spohadiv 1944–1956*. Lviv: Piramida (in Ukrainian).

Polivannia na Shukhevycha. Operatsiia «Berloha». (2016). http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/03/blog-post_3.html

Popeliuk, R. «*Ja je natsionalistka i natsionalistkoiu pomru*», – *zviakova Romana Shukhevycha Olha Ilkiv*. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ia-ie-natsionalistka-i-natsionalistkoiu-pomru-zviakova-romana-shukhevycha-olga-ilkiv/> (in Ukrainian).

Potichnyi, P., & Posivnych, M. (Eds.). (2007). *Litopys Ukrainskoi Povstanskoï Armii*, vol. 45: *Heneral Roman Shukhevych – «Taras Chuprynka» Holovnyi komandyr UPA*. Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Ripeckyi, M. (Ed.). (1993). *Litopys UPA. Vol. 23: Medychna opika v Ukrainskii Povstanchii Armii*. Toronto; Lviv: Litopys UPA (in Ukrainian).

Romaniuk, M. V. (Comp., Ed.). (2008). *Fedun, Petro–«Poltava»*. *Kontsepsiia Samostiinoi Ukrainy* (T. 1: Tvory). Lviv (in Ukrainian).

Rusnachenko, A. (2007). Roman Shukhevych – kerivnyk voiuuchoi Ukrainy. <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65012/16-Rusnachenko.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).

SBU Lvivshchyny. Do vlady pryishlo nove pokolinnia. (2017). https://galinfo.com.ua/articles/sbu_lvivshchyny_do_vlady_pryishlo_nove_pokolinnya_271713.html (in Ukrainian).

Serhiichuk, V. (1996). *OUN–UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).

Sokhan, Ye (2010, 28 chervnia). Yak oderzhavyty konspiratyvnu kvartyru Shukhevycha. *Halychyna*. (in Ukrainian).

Farion, I. (2021). *Olha Ilkiv: 101 rik sluzhinnia Bohovi i Ukraini (za prohramoiu «Hen ukrainsiv»*). <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/60d0bb428b45e/> (in Ukrainian).

Shankovskiy, L. (1958). *Pokhidni hrupy OUN (prychynok do istorii pokhidnykh hrup OUN na tsentralnykh ta skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 pp.)*. Miunkhen: Ukrainskyi Samostiinyk (in Ukrainian).

Shot, M. (2007). *Zviakovi ukrainskoï borni*. <http://www.ridneslovo.co.rs/rs28/19.html> (in Ukrainian).

Shurkhalo, D. (2020). *Nichto ne khotiv postupatyisia: jak i chomu stavsia rozkol OUN*. <https://www.radiosvoboda.org/a/30798456.html> (in Ukrainian).

Shchur, Ju. (2020). *UPA i Chervona armia: protyborstvo chy vzaïemodiia? Militarnyi*. <https://mil.in.ua/uk/blogs/upa-i-chervona-armiya-protyborstvo-chy-vzayemodiya/> (in Ukrainian).

Jarema, H. (2020). «*Povstanskie tango*» *Olhy Ilkiv*. <https://wz.lviv.ua/life/414812-povstanske-tango-olhy-ilkiv> (in Ukrainian).

Ivanna PALIICHUK*Master in specialty «Secondary education (history)»**V. Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5458-0805>**e-mail: ivanka.paliychuk999@gmail.com*

OLGA ILKIV AS LIAISON OF THE ROMAN SHUKHEVYCH

The article is dedicated to the study of the figure of Olga Ilkiv (pseudonyms «Roksolyana», «Olga Zvirobiiy», 1920–2021) – the former communication troop of commander-in-chief of The Ukrainian Insurgent Army (abbreviated UPA in Ukrainian) Roman Shukhevych in 1947–1950. She was a political prisoner who spent 14 years in the Soviet prisons. Attention is drawn into her participation in the national liberation movement during the Second World War and the post-war period. Olga joined The Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) before the start of the German-Soviet theater of WWII and gradually rose to a leading position in the nationalist underground. In 1942, she became the leader of the underground network of the OUN in Lviv, later joined the Ukrainian Red Cross in the conditions of the escalation of hostilities on the territory of Ukraine, when there was a need for a separate medical service within the structure of the OUN and UPA.

Olga Ilkiv even studied for a short time at the Lviv Medical University to acquire medical skills. In her underground service she worked closely with Volodymyr Lyk (pseudonym «Danylo»), the head of the Stryi branch of the OUN, whom she married on April 27, 1943 in the Church of the Transfiguration of the Jesus in Lviv. The family happiness of the underground troops was short-lived. Two children were born (daughter Dzvenislava and son Volodymyr). Her husband died tragically in 1948, and shortly after the arrest of mother, the children were brought up in an orphanage under other names.

The circumstances of O. Ilkiv's arrest in March 1950 in Lviv have been clarified, which led to the investigation and her imprisonment until 1964, when she was lucky enough to be released early at the end of the Khrushchev liberalization. On the recommendation of Kateryna Zarytska, Olga Ilkiv took part in the conspiracy of the underground apartment of the UPA commander-in-chief R. Shukhevich in the Carpathian village Kniyahynychi from 1946. She became his communication troop, which is highlighted in the article. The strength of spirit and indomitability of Olga Ilkiv is an example to follow in modern conditions.

Keywords: OUN, UPA, Olga Ilkiv, liaison, activity, national liberation movement of the middle of the 20th century.

УДК 341.43(47+57)"194/196"

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-89-116>

Іван ПЕНДЗЕЙ

кандидат історичних наук

доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного

університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>

e-mail: pendzey.ivan@gmail.com

ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ У СРСР

На основі спеціальних досліджень вітчизняної, польської та російської історіографії висвітлено депортації у 20–50-х роках ХХ ст. народів, що проживали на території Української РСР, зокрема масові депортації населення із Галичини 1939–1941 рр. та 1944–1953 рр. Відзначено, що депортаціям, які розпочалися після Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. і набрали страхітливих розмірів при Й. Сталіні, піддали українців уже в часи боротьби за здобуття державності та незалежності 1917–1921 рр. Зазначено, що у 1925–1928 рр. сотні тисяч українців були депортовані з віднятих у них етнічних земель у північні райони Росії та Сибіру (Зелений, Малиновий, Сірий Клини).

Відображено депортації, зумовлені насильницькою колективізацією 1929–1933 рр., коли у східні райони Росії було виселено за соціальною ознакою 1 317 006 росіян, українців, білорусів, німців, поляків та представників інших національностей, а також депортації колишніх куркулів за рішенням ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. Висвітлено депортації за національною ознакою – громадян польської та німецької національностей з території УРСР у 1920–1923 рр., 1927–1929 рр., 1935–1938 рр., їх специфіку, зокрема після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 р.

Проаналізовано всі 4 депортації із приєднаних у 1939 р. до СРСР і УРСР західно-українських земель (лютий, квітень, кінець червня – початок липня 1940 р., травень–червень 1941 р.), соціальний та національний склад депортованих. Згадано проведені у 1939–1940 рр. дві акції з відселення і переселення на території УРСР, а також депортації з інкорпорованих до СРСР Західної Білорусії, Прибалтики, Молдавії.

Прослідковано депортації у СРСР підчас радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., зокрема з території Української РСР, депортації народів Північного Кавказу, Закавказзя, кримських татар (а також тих представників татарської національності, що проживали в інших регіонах Росії), виселення з Криму болгар, греків, вірмен, німців, із Чорноморського узбережжя греків та інших, звинувачених у колабораціонізмі, переселення різних груп російського населення. Скрупульозно відтворено депортації оунівців і упівців (1944–1953), депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини (1940–1941, 1944–1950, 1951), т. з. українсько-польський трансфер населення в 1944–1946 рр., згадано акцію «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) та їх наслідки.

Ключові слова: народи СРСР, депортації, депортації із Української РСР, сталінський тоталітарний режим, спеціальні поселення.

Депортація (від лат. *deportatio* – вивезення) – вигнання, заслання, висилка. Депортація – примусове виселення і переселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народу (народів) за межі держави або певного регіону порядком адміністративного, судового рішення або терору. Депортація – масові насильницькі акції, які у тоталітарній державі слугували пацифікації та дезінтеграції великих соціальних і етнічних груп населення, використовувалися для переміщення та концентрації робочої сили (Nova, 1997). Депортація – «примусове виселення особи або цілої категорії осіб в іншу місцевість, як правило – під конвоем» (Большой, 1999). Депортація – виселення фіксованого контингенту осіб, що здійснюється протягом певного фіксованого терміну, на чітко окресленій території насильницьким або примусовим шляхом за заздальгідь розробленим сценарієм (Полян, 2003). Депортація – «переслідування, заслання людей як захід політичного переслідування, кримінального чи адміністративного покарання» (Білас, 1994а, с. 133). Відповідно до статті 7 Римського статуту міжнародного карного суду від 17 липня 1998 р., «депортація або насильницьке переміщення населення» належать до переліку злочинів проти людяності й призводять до міжнародної кримінальної відповідальності.

Депортація народів у СРСР – інструмент радянської національної політики сталінських часів, складник репресивно-каральної системи комуністичного режиму; примусове переселення, визнаних владою «соціально й політично небезпечних» осіб, верств та народів упродовж 20–50-х років ХХ ст. у віддалені місцевості більшовицької імперії, де вони розміщувалися у спецпоселеннях. Депортації українців здійснювали переважно як засіб покарання й ізоляції осіб, груп чи верств населення, визнаних владою неблагонадійними, а також для використання депортованих як напівдармової робочої сили, однак із метою досягнення моноетнічності, регулювання демографічних показників. У західноукраїнському регіоні вони чинились, щоб звузити соціальну базу підпілля Української повстанської армії – Організації українських націоналістів (ОУН–УПА), сприяти фізичному знищенню «ворогів» радянського ладу, ліквідації руху Опору. Депортації проводяться у формі примусового виселення, заслання.

За 1918–1952 рр. у СРСР було проведено 52 депортаційні кампанії і 130 депортаційних операцій (Сталинские, 2005, с. 789–798). Від них постраждало, за оцінкою іноземних джерел, приблизно 6 млн людей, загинуло – від 1 до 1,5 млн. Депортації, які почалися на зорі насильницького встановлення радянської влади у 1917 р., у СРСР торкнулись багатьох його народів, особливо масштабними були з УРСР.

Численними були депортації українців уже під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. у північні райони Росії та до Сибіру. Терор проти інтелігенції супроводжувала депортація у віддалені регіони діячів науки і культури, зокрема у сибірські табори та на Соловки були вислані письменники Микола Куліш, Остап Вишня, Микола Зеров, Григорій Епік, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник, історики Михайло Слабченко та Дмитро Яворницький, географ Степан Рудницький, громадсько-політичний діяч Володимир Чехівський. Із утвердженням радянської влади в Україні за рішенням більшовицького уряду були виселені представники державних установ та організацій царської Росії, урядів Української Народної Республіки та гетьмана Павла Скоропадського, члени різних політичних партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). У 1925–1928 рр. унаслідок розподілу кордонів, проведеного тресторонньою комісією УРСР, БРСР та РРФСР, із українських земель Стародубщини,

Білгородщини, Орловщини, Дону були депортовані на Зелений, Малиновий та Сірий Клин сотні тисяч українців.

Депортації за соціальною ознакою. Наприкінці 1929 р. – на початку 1930 р. за рішенням місцевих органів влади почали здійснювати заходи із виселення найбільш заможних селян із конфіскацією їх особистого майна. На основі Постанови Центрального Комітету Вsesоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р., низки супутніх документів «з 13 округ [УРСР – І. П.] станом на 12.03.1930 р. за межі республіки було вислано 58 411 чол.» (Винниченко, 1994b, с. 32).

Унаслідок реалізації політики «Ліквідації куркульства як класу», здійснюваної керівництвом СРСР 1930–1931 рр., за даними довідки відділу спецпоселень Головного управління виправно-трудоих таборів (ГУЛАГ) Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ), у цей період на спецпоселення було відправлено 381 026 сімей загальною чисельністю 1 803 392 особи (за іншими даними – 388 334 сім'ї), із них із України – 63 817 осіб (Земсков, 1990, с. 3). З Української РСР до Північного краю було відправлено 19 658 осіб, на Урал – 32 127, до Західного Сибіру – 6 556, Східного Сибіру – 6 056, Якутії – 97, Далекосхідного краю – 323 особи (Бугай, 1992b, с. 9). За даними Миколи Бугая (Николай Бугай), загалом під час насильницької колективізації у східні райони країни було депортовано 1 317 006 росіян, українців, білорусів, німців, поляків та ін. (Бугай, 1990, с. 34).

Депортації за соціальною ознакою (виселення куркулів) продовжувалися, хоч питома вага куркулів у країні ще у 1929 р. становила від 1,5 до 3 %, а політика «розкуркулення» взимку 1929–1930 рр. місцями охоплювала 10–15 % селянських господарств (Про минуле, 1994, с. 90), із тією лише різницею, що вони стосувалися тепер не десятків тисяч, а лише тисяч сімей. Політбюро ЦК ВКП(б) 11 березня 1931 р. створило комісію із виселення й розселення куркулів. До комісії увійшли секретар ЦК ВКП(б) Павло Постишев (Павел Постышев) і заступник голови ОДПУ Генріх Ягода (Генех Ягода). А 29 березня 1932 р. політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) ухвалило рішення поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виселення за межі України 5 000 родин (Винниченко, 1995, с. 24). Політбюро ЦК ВКП(б) 26 грудня 1932 р. прийняло рішення про виселення з Одеської області (без визначення причин) 500 сімей куркулів; через декілька днів про депортацію 300 аналогічних сімей із Чернігівської області, а Постановою від 1 січня 1933 р. на Дніпропетровську область поширюються заходи, прийняті стосовно Одеської області: виселення 700 сімей із 20–25 сіл. А 4 січня 1933 р. схвалено аналогічну пропозицію ЦК КП(б)У про виселення 400 сімей із Харківської області. Також 18 березня 1933 р. керівнику ОДПУ України Всеволоду Балицькому запропоновано виселити з Уманського і Білоцерківського районів Київщини до 1 000 сімей петлюрівських елементів ще до початку весняних польових робіт (Гинцберг, 1996, с. 25).

Продовженням масових депортацій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи», яке зобов'язувало у п'ятиденний термін подати до ЦК кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість осіб, що підлягають виселенню (Білокінь, 1999, с. 281). Оперативний наказ Миколи Єжова (Николай Ежов) № 00447 «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних

та інших антирадянських елементів» містив докладну програму дій із лімітами на кожну область (Злочин, 2003, с. 8).

Вказана операція, яка розпочалася 1 серпня 1937 р., проводилася у надзвичайно великих масштабах. За остаточним лімітом, установленим Народним комісаріатом внутрішніх справ (НКВС) СРСР для НКВС України, підлягає арешту 26 150 осіб, виселенню – 37 800, всього – 63 950 осіб, або втричі більше, ніж було передбачено (Реабілітовані, 1992, с. 22). На початок січня 1935 р. на виселенні нараховувалося 973 693 куркулі. До середини 1941 р. на спецпоселенні залишалося 930 220 колишніх куркулів (від літа 1930 р. у документах каральних органів використовується узагальнений термін «спецпереселенці» (замість терміна «куркулі–переселенці»).

Депортації поляків і німців із території УРСР. Перші депортації за національною ознакою стосувались громадян польської та німецької національностей. Перша депортація українських поляків відбулася ще у 1920–1923 рр. і торкнулася тисяч родин польських підприємців, землевласників, торговців, залізничників, колишніх офіцерів царської армії, активістів непролетарських партій і так званих білополяків. За неповними даними було вивезено у райони Сибіру та виселено до відновленої Польщі понад 100 тис. осіб. У 1927–1929 рр. із Волині, Київщини та Вінниччини виселили сім'ї власників успадкованих земель і майна, поміщиків, осіб, звинувачених у причетності до білопольського та петлюрівського рухів. У 1928 р. з УРСР започатковано злочинну практику насильницького переселення поляків із прикордонних районів. Перші 145 сімей польських селян із Волині, Проскурівської, Коростенської округ у 1928 р. були переселені на Херсонщину (Чирко, 1995, с. 71).

В умовах нагнітання великодержавного шовінізму, масових репресій і терору проти різних «шпигунів», «агентів» і т. ін., розгорнутих після вбивства Сергія Кірова (Сергей Киров) 1 грудня 1934 р., громадян польської і німецької національностей, які проживали в УРСР, переселяли з прикордонної смуги у східну та південну частини республіки, а згодом їх виселяли за її межі. Також, 9 грудня 1934 р., після отримання телеграми ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ухвалив рішення про організацію переселення польського і німецького населення (Чорна, 1998, с. 277). А 17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про встановлення прикордонного режиму в 11 районах України, також 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У ухвалив Постанову «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення». У Постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. було намічено переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств та переселення у прикордонні райони 4 000 із кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей. Поляки і німці, які підпадали під переселення, направлялися в Донецьку і Дніпропетровську області.

На кінець вересня – початок жовтня 1935 р. припадає наступна хвиля масових виселень «контрреволюційного польського національного елементу». У вересні 1935 р. НКВС намітив додаткове переселення з Мархлевського району (польського національного, розформованого 5 серпня 1935 р.) в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів і виселення до Біломоро-балтійського концентраційного табору (Білболглаг) 50 господарств небезпечних антирадянських елементів (Єременко, Чирко, Калакура, 1993, с. 127). Усього виселення охопило 22 сільради, район залишило 1 668 осіб, із них чоловіків – 432, жінок – 468, дітей – 768 (Стронський, 1992, с. 37). Таємною Постановою уряду республіки № 132/149 від 5 жовтня 1935 р. «Про переселення з бувшого Мархлевського району» до східних

районів України виселенню підлягають наступні 300 господарств (Стронський, 1992, с. 39). На місце виселених із південних районів Київщини переселилося 200 господарств колгоспників-ударників (Чирко, 1993, с. 73).

Поляки переселялися також і з інших районів України. На підставі Постанови політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1935 р., дозволу ЦК ВКП(б) від 3 листопада 1935 р., рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 4 листопада 1935 р. було оформлено як ініціативу Вінницького обкому партії переселення 1 500 польських родин із прикордонних районів Вінницької області з розселенням їх у Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях (Єременко, Чирко, Калакура, 1993, с. 128). Якщо на основі вищенаведених рішень ЦК КП(б)У громадян польської і німецької національностей було переселено в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської області як антирадянських елементів (у межах кордонів республіки), то за постановою, яку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 25 листопада 1935 р., члени тих господарств, які розміщувалися у прикордонній смузі, підлягають переселенню «головним чином, за межі України» (Чирко, 1993, с. 74).

Так, 28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв Постанову № 776-130сс «Про виселення із УРСР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АРСР 15 000 польських і німецьких господарств» «як політично неблагонадійних». На НКВС покладалося завдання виселення 45 000 осіб із їх подальшим розселенням у спеціально створюваних для цього сільськогосподарських трудселищах. Передбачалось також у 800-метровій зоні на території споруджуваних укріпрайонів провести роботи щодо виселення громадян польської національності (Бугай, 1995, с. 9). Із 35 820 осіб польської національності, включених до першої групи переселенців у Казахську РСР, серед яких дорослих налічувалося 23 334 особи, 35 735 осіб направлялось в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Кусганську області «за державним завданням», до областей Російської Федерації – нечисленні групи – від 5 до 15 осіб (Бугай, 1992b, с. 12; Бугай, 1990, с. 34).

Рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» започаткувало чергову масову депортацію, яка розпочалася 1 серпня 1937 р. і проводилася у надзвичайно великих масштабах. Продовжувались депортації німців. Так, жителі с. Гальбштадт Запорізької області, які вціліли під час голодомору 1933 р., у 1937–1938 рр. усі були вислані як шпигуни (Конквест, 1989, с. 146). Загалом, 1927–1938 рр. у східні райони УРСР і СРСР депортовано та виселено понад 35 тис. польських родин (близько 170 тис. осіб) (Калакура, 2007, с. 401).

Депортації із західноукраїнських земель (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). «Червоне возз'єднання» Західної України з Радянською Україною, яке настало внаслідок розділу Польщі між СРСР і Німеччиною у 1939 р., відкрило ще одну драматичну і трагічну сторінку в історії українського народу – масові репресії тоталітарного режиму, масове знищення «ворогів народу», незаконні (без суду і слідства) депортації населення із приєднаних до УРСР і СРСР західноукраїнських земель. Розглядаючи західноукраїнські землі як майбутній тил у планованій експансії у країни Західної Європи, органи радянської влади поставили мету «очистити» цю територію від неблагонадійного, на їхню думку, соціально-політичного елементу. Цей процес охопив усі соціальні верстви українського населення та представників національних меншин. У цей період радянська влада в Західній Україні підготувала і провела 4 великі депортації (лютий, квітень, кінець червня – початок липня 1940 р., травень – червень 1941 р.).

Першою депортацією виселяли осадників і лісників, другою – «сім'ї репресованих», третьою – «біженців», четвертою – родини «антирадянського елементу», нелегалів і засуджених до вищої міри покарання – переважно національно свідоме українство. Остання тривала до моменту нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. і стала найбільш драматичною – у її останні два дні ешелони з депортованими людьми були неодноразово піддані бомбардуванню німецькою авіацією.

Верховна Рада СРСР 1 листопада 1939 р. ухвалила Закон «Про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з Українською РСР», а вже 2 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія (ლავრენტი პავლეს ძე ბერია) звернувся до Йосипа Сталіна (Йосиф Сталин) із пропозицією виселення до 15 лютого 1940 р. із західних областей України й Білорусії всіх осадників (не уточнюючи змісту категорії «осадники») та членів їхніх сімей (Гурьянов, 1997b, с. 117). Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 4 грудня 1939 р. і Постановою Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 5 грудня 1939 р. про виселення осадників і використання їх на лісових розробках Наркомзему СРСР 21 000 сімей підлягає депортації у Сибір і на Європейську Північ СРСР (Депортація, 2003, с. 48–52).

РНК СРСР 29 грудня 1939 р. прийняла Постанову № 2120-617 і затвердила Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР, яке підписав Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів. У результаті першої хвилі депортації осадників і лісників (офіційний правовий статус – спецпереселенці) із західних областей України, яка розпочалась у ніч на 10 лютого і закінчилась увечері 11 лютого 1940 р., на 13 лютого 1940 р. було примусово виселено 17 215 сімей (89 062 особи) – 28 % чоловіків віком понад 16 років, 29 % жінок, 8,5 % дітей (14–16 років) і 35 % дітей до 14 років (Карпус, 2001, с. 143). Серед депортованих осіб поляки становили 81,7 %, українці – 8,8 %, білоруси – 8,1 %, німці – 0,11 %, представники інших національностей – 1,4 % (Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski, 1994, s. 95–96).

Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 2 березня 1940 р. ухвалили постанови (відповідно, № 1113/14 й № 289-127сс) про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх, поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків та фабрикантів і чиновників державних установ, учасників повстанських та контрреволюційних організацій, біженців (Бугай, 1990, с. 35). Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містить вимогу про проведення 13 квітня 1940 р. виселення до Казахстану з приєднаних територій більше 60 000 осіб (Tucholski, 1995, s. 136). А 10 квітня 1940 р. РНК СРСР Постановою № 497–177сс затвердив інструкцію про виселення осіб, які підпадають під Постанови від 2 березня 1940 р. У постанові вказувалося, що депортації підлягають 22 000–25 000 сімей (Бугай, 1989, с. 35).

У другій хвилі депортацій із території західноукраїнських земель, яка розпочалася з 12 на 13 квітня 1940 р., за підрахунками російського дослідника Олександра Гур'янова (Александр Гурьянов), проведеними на основі скрупульозного вивчення даних російських архівів, було виселено 61 000 осіб (Гурьянов, 1997b, с. 115). Серед них до 6 000 сімей становили куркулі (Partacz, 1995, s. 75), 80 % – жінки і діти (Ślusarczyk, 1991, s. 70–71), не тільки польські, а й українські, єврейські родини. Наділені статусом «адміністративно-вискланих», вони, адміністративно заслані на

10 років, формально відрізнялися від попередньо вивезених груп – не потрапляли в ізольовані спецпоселення НКВС, а були розселені під наглядом репресивних органів здебільшого у колгоспах, радгоспах і робітничих селищах різних підприємств 6 областей Казахстану (Північно Казахстанської, Павлодарської, Кустанайської, Актюбінської, Семипалатинської та Акмолинської). На відміну від спецпоселенців-осадників, адміністративно-вислані проживали разом із місцевим населенням.

У ніч на 29 червня 1940 р. розпочався третій етап депортацій (завершився в другій половині липня), який стосувався особливого контингенту спецпоселенців – «біженців» (колишніх польських громадян переважно єврейської національності, які втекли з територій, окупованих німецькою армією, у Західну Україну і Західну Білорусію). Серед депортованих була також частина заможних селян «куркулів», військові з центральної і західної Польщі.

Всього (за даними польських дослідників), було виселено 76 246 осіб, зокрема 52 617 – із території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 000 осіб). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9 275 самотніх осіб. Серед депортованих діти становили – 26,5 % (Ciesielski, Hryciuk, Szebrakowski, 1994, s. 55–56). У цій групі вивезених було 11 % поляків, 2,3 % українців, 0,24 % білорусів, 0,1 % німців і майже 84,6 % євреїв (Карпус, 2000, с. 144).

На відміну від осадників, біженці здебільшого були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них – багато колишніх фабрикантів, торговців, комівояжерів, власників барів та ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, вчителі, бухгалтери і ремісники (кравці, шевці, годинникарі)) (Депортації, 1996, с. 115).

Контингент депортованих із Західної України у 1940 р. осадників і біженців за своїм національним складом був неоднорідним. Із 177 043 польських спецпоселенців (осадників і біженців) на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 осіб, яких переселили у Казахстан, Красноярський край і Вологодську область), приблизно 97 000 становили поляки (54,6 %), євреї (59 000 осіб, або 33,3 %), українці та білоруси – по 9 000 (5,1–5,3 %) (Вдовин, 2002, с. 42). Отже, депортації українців у 1940 р. не були надто масовими. У цей час забирали переважно сім'ї членів ОУН, заслужених діячів Провіти, куркулів.

У 1939–1940 рр. було проведено також дві акції з відселення і переселення на території УРСР. Із огляду на створення у кінці 1939 р. Яворівського військового полігону, розпорядженням уряду було ліквідовано 128 сіл і хуторів та відселено понад 150 000 мешканців. Значна частина людей була переселена за межі України, зокрема у Бессарабію, що надавало акції ознак репресивної депортації. Таким же було відселення і переселення жителів із 800-метрової прикордонної смуги та очищення цієї смуги від будівель.

На основі Спеціальної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 квітня 1940 р. до 29 квітня 1940 р. підлягають виселенню з 229 населених пунктів 22 212 родин загальною чисельністю 102 800 осіб, і вказано їх розселення у східному регіоні західних областей України, звідки були вивезені у Сибір взимку 1940 р. польські осадники і виїхали німецькі колоністи. Так, у Тернопільській області було розселено 20 118 осіб. Із них у Заліщицькому районі – 9 312 осіб, Мельницькому – 10 806 осіб (Мизак, 2002, с. 59). У 1941 р. за Постановою РНК СРСР № 34 від 6 січня 1941 р. проводилося планове міжобласне і внутрішньо республіканське переселення людей.

Четверта депортація радянської влади на західноукраїнських землях була здійснена відповідно до Постанови РНК і ЦК ВКП(б) № 1299-526сс «Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії», підписаної Й. Сталіним 14 травня 1941 р., у якій йшлося про проведення акції очищення прикордонних територій, приєднаних до СРСР 1939–1940 рр. Документом передбачається арешт і 20-річне заслання на поселення у віддалені райони СРСР «учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій» (40–50-е годы, 1992, с. 125).

На виконання цієї постанови 21 травня 1941 р. Л. Берія видав Директиву «Про виселення соціально чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії», у якій визначено 9 категорій осіб, які підлягали виселенню (Національні, 1997, с. 302–303). Вони були більш численні та різноманітні, ніж у 1940 р. Так, 9-та категорія передбачала виселення: повій, зареєстрованих у поліції, які продовжували займатися старою діяльністю (Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski, 1994, s. 65). Як зазначає Орест Субтельний, «на прикінцевому етапі режим уже депортував людей без розбору» (Субтельний, 1991, с. 394).

Оскільки більшість із визначених категорій вже були виселені з території Західної України під час проведення перших трьох масових декораційних операцій, то директива стосувалася передусім українських родин, члени яких були арештовані, засуджені або розшукувалися радянськими репресивними органами, що було пов'язано з активізацією у 1940 р. діяльності українського підпілля, фактами збройних виступів, які призвели до арештів у середовищі свідомих українських національних сил. Переселення осіб цього контингенту проводилося за розробленим положенням «Про порядок застосування заслання на поселення для деякої категорії злочинців» (Бугай, 1995, с. 186).

«Підставою» для масового вивезення ставало проживання у прикордонних районах, поблизу військових об'єктів, що будувалися масово не тільки вздовж кордонів, а й на Волині, у Тернопільській, Станіславській областях. Причинами переселення також називалися розкрадання соціалістичної власності, бандитизм, розбій, умисне вбивство, зґвалтування, підробка грошових знаків, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо.

Із Прибалтійських республік передбачалось виселити активних членів націоналістичних організацій, членів сімей поліцейських, жандармів, колишніх великих поміщиків, фабрикантів і чиновників, членів сімей колишніх офіцерів, а також репатріантів із Німеччини – понад 25 тис. осіб, із них із Естонії – 3 668, із Литви – 12 682 осіб, Латвії – 9 236 осіб, із Молдавії – 22 648 осіб, із Західної України – 9 545, із Західної Білорусії – 27 887, усього 85 716 осіб (По решению; Бугай, 2002а).

Виселення контрреволюціонерів та націоналістів із Західної України припало на 22 травня 1941 р. Воно охопило інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім'ї арештованих. Виселенці із західноукраїнських земель спрямовувалися у 4 регіони розселення (у кожен по 3 ешелони): Південноказахстанську, Омську й Новосибірську області, Красноярський край. Упродовж 4–11 червня 1941 р. до Казахстану прибуло (на станцію призначення Сир-Дарїнську) 3 ешелони депортованих із Західної України із 636 родинами (2 291 особа) із районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей Української РСР. Це були українці-учасники повстанської організації ОУН (Депортації, 1996, с. 149). Водночас до Омської області

прибуло 11 ешелонів із зсильно-поселенцями із Західної України та Західної Білорусії, Молдавської РСР, усього 11 484 особа (Бугай, 1990, с. 36).

По завершенні депортації на території Західної України Всеволод Меркулов (Всеволод Меркулов) повідомляв про відправлення ешелонів із 11 329 особами (3 073 родини з визначених для виселення 3 110 родин, тобто 11 476 осіб) (Органи, 1995, с. 154–155). За найбільш вірогідними даними, які наводить російський дослідник О. Гур'янов, спецпоселенців із західних областей України налічувалося 11 093 особи (Гур'янов, 1997а, с. 151). У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях спецпоселенців (осадників і біженців) нараховувалося вже 13 448 осіб української національності (Винниченко, 1994а, с. 46).

Для доставки «засланих на поселення» виділялося 1 496 вагонів, із них 532 – для вантажів, і гроші сумою 18 500 крб. Однак ці витрати були значно більшими, оскільки у травні–червні 1941 р. було вислано з приєднаних у 1939–1940 рр. до СРСР територій і Молдавської РСР 94 896 осіб (замість передбачуваних 85 716 осіб) (Бугай, 1990, с. 35). Із них 3 600 осіб направлялось у Комі АРСР, 7 000 – у Красноярський край, 9 802 – на Алтай, 10 000 – у Новосибірську область, 6 000 осіб в Омську область, 11 000 – у Казахстан, 4 000 осіб – у Кіровську область (Бугай, 1990, с. 36).

Таким чином, у 1939–1941 рр. жертвами примусових депортацій стали сотні тисяч мешканців Західної України. Однак точне визначення масштабів сталінської репресивної політики, поширеної на території інкорпорованих до складу СРСР у 1939–1940 рр., вимагає, на думку дослідників проблеми, подальшого вивчення.

Депортації у СРСР під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Першими депортували громадян німецької національності – радянських німців автономної республіки на Поволжі. На основі Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 серпня 1941 р. № 2060-935с і Указу Президії Верховної Ради СРСР № 21-160 від 28 серпня 1941 р. «Про переселення німців, що проживають у районах Поволжя», 28 серпня 1941 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було ліквідовано Автономну республіку німців Поволжя. На Схід було депортовано 446 480 німців: у республіку Комі, на Урал, у Казахстан, Сибір і на Алтай.

У серпні–вересні 1941 р. – на початку 1942 р. під приводом запобігання можливому шпигунству та диверсіям у зоні, наближеній до фронту, почалася депортація німців із інших областей країни. Німців депортували також із Тамбовської, Ярославської і Воронежської областей.

У період 1942–1945 рр. усі військовослужбовці німецької національності були демобілізовані – 33 516 осіб (1 609 офіцерів, 4 922 сержанти, 27 724 рядових), значну частину з них направляли у «трудоу армію», робочі колони і батальйони. Усі німці віком від 16 до 55 років були направлені у глибокий тил на будівництво заводів, лісозаготівлі й у рудники. З території Північного Кавказу було переселено 198 097 громадян німецької національності. У 1941 р. – першій половині 1942 р. на Схід «за державним завданням» було переселено 856 340 осіб (560 112 дорослих). А загалом у Новосибірській, Омській областях, Красноярському краї і Казахській РСР було переселено на примусовій основі 786 279 німців.

У переліку трудмобілізованих були і німці-репатріанти. На травень 1945 р. їх нараховувалося 207 602 особи. Із них 64 644 особи (3 178 офіцерів, 8 351 сержант, 53 115 рядових) – демобілізовані німці із Червоної армії, серед яких було багато комсомольців (Огонек, 1988, с. 5). Із 2 230 500 осіб, які числилися на початок жовтня 1945 р.

на спецпоселенні, було 687 300 німців. Важкі умови перебування спецпереселенців, створені владою, забирали сотні життів невинних людей. «Помирили трудармійці десятками в день...» (Бугай, 1995, с. 52).

Із Кримського півострова до Орджонікідзевського краю (нині – Ставропольський край, РФ), а потім у Середню Азію та Сибір за звинуваченням у «пособництві гітлерівським загарбникам» 17–20 серпня 1941 р. виселено 53 000 осіб німців (разом із членами родин від змішаних шлюбів – 61 184 особи). Наприкінці грудня 1941 р., згідно з Постановою Военної ради Кримського фронту, в Омську область (РФ) додатково виселено 2 233 німці (Панчук, 2007, с. 400–401). Отже, за цими даними, з Кримської АРСР було переселено 63 417 німців. За іншим джерелом – приблизно 65 000 німців (Першина, 2007, с. 400).

До середини 1942 р. були депортовані громадяни німецької національності з території Української РСР. Згідно з Постановою Державного комітету оборони (ДКО) СРСР від 22 вересня 1941 р., було депортовано до Казахстану 31 320 німців із Запорізької (із них 30 720 – в Актюбінську область), 2 590 німців із Ворошиловградської області (нині – Луганська) в Кустанайський край. Решта 11 898 осіб відправлені на Схід 21 червня 1942 р.

Першими переселяли чоловіків віком від 16 до 60 років. Станом на 10 жовтня 1941 р., із Сталінської області (нині – Донецька) було вислано 28 743 осіб (усього в області на той час проживало 36 880, за іншими даними – 35 925 німців). У 1941–1942 рр., відповідно до постанов ДКО і військових рад фронтів, переселено 9 200 громадян німецької національності з Одеської (5 950 особи) та Дніпропетровської (3 250 осіб) областей до Алтайського краю (нині – територія РФ).

На підставі постанов військових рад фронтів та Наказу НКВС УРСР від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області (Казахстан) депортовано 1 500 німців із Харківської області. А 21 червня 1942 р. було відправлено на Схід 11 898 громадян німецької національності з Донецької та Ворошиловградської областей.

Так, до середини 1942 р. усе німецьке населення, яке проживало на території республіки, було переселене у східні райони країни. Загалом, понад 100 000 українських німців насильно переселили в Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. Чимало переселенців загинуло у дорозі під час бомбардувань евакуаційних потягів німецькою авіацією, унаслідок жорстоких методів депортації, а також важких побутових умов у місцях їх поселення.

Депортації німців із території України тривали й після завершення Другої світової війни. Так, за Розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р. були виселені німці із Закарпатської України (1 969 осіб) (Першина, 2007, с. 400).

На підставі прийнятої 7 жовтня 1942 р. Постанови ДКО «Про додаткову мобілізацію німців для народного господарства», поширеної через тиждень на громадян інших національностей із країн, що воювали з СРСР, були депортовані також представники народів, країни яких належали до гітлерівської коаліції – фіни, болгари. На першому етапі були депортовані майже 2 500 фінів. Вони були мобілізовані у робочі колони НКВС (ГАРФ-4; Бугай, 2002).

За Постановою ДКО від 3 квітня 1942 р., фіни, «вилучені» із діючої армії, також були переведені у робочі колони НКВС, туди ж мобілізували і тих із чоловіків-фінів, які досягли до цього часу призовного віку. У березні 1943 р., за даними відділу спецпоселень НКВС, 9 000 фінів були виселені із кільця блокади Ленінграда у Сибір і Якутію (РГАСПИ-1; Бугай, 2002).

Із 65 000 російських громадян фінської національності, яких німецькі власті вивезли з тимчасово окупованих територій у Фінляндію, приблизно 54 000 осіб, що у 1944–1945 рр. добровільно повернулися в СРСР, було розселено у Вологодській, Ярославській, Новгородській та інших, прикордонних із Ленінградською, областях, а не в районах попереднього проживання, як їм це було обіцяно. Таким чином, інгерманландці виявились остаточно і повністю видвореними з місць свого проживання (Бугай, 2002).

У 1944–1945 рр. на т. зв. звільнених територіях Закарпатської України, за наказом командування 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р., встановлено «принцип колективної провини та покарання» угорського та німецького населення Закарпаття. Під дію наказу підпадали чоловіки угорської та німецької національностей віком від 18 до 50 років, а також усі, незалежно від національності, солдати й офіцери німецької та угорської армій. Як військовополонені, вони якийсь час перебували у таборах і їх використовували як безкоштовну робочу силу. Згодом їх переправляли до інших концтаборів на Схід, Північ та в інші регіони СРСР.

Наступною хвилею депортації було охоплено винятково німецьке чоловіче та жіноче місцеве населення Закарпаття. Наказ № 0060 від 22 грудня 1944 р. передбачав насильну депортацію всього чоловічого населення від 17 років та жіночого від 18 до 30 років німецької національності. Відкритих даних та цифр щодо цих операцій радянської влади з депортації корінного населення Закарпаття немає, але за відносними цифрами зміни етнічної структури населення краю у другій половині 40-х років ХХ ст. вважається, що депортовано було 55 000 місцевих німців та угорців (близько 10 000 німців та 45 тис. угорців) (див. Закарпатські, 2012).

Упродовж 1943–1944 рр. були проведені масові депортації народів Північного Кавказу – карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців; Закавказзя – турків-месхетинців, курдів, хемшинів, ногайців, понтійських греків та ін. – здебільшого за звинуваченням у колабораціонізмі, поширеному на весь народ. Із Карачаєвської автономної області було депортовано 69 267 громадян карачаївської національності «у зв'язку з тим, що в період окупації багато із карачаївців вели себе по зрадницьки». Виселяли і карачаївців, які проживали у сусідніх автономних республіках, областях та краях. Приблизно 90 осіб цієї категорії відправляли як спецпереселенців на схід. У примусовому терміновому порядку на основі директиви НКВС і Прокуратури СРСР від 12 жовтня 1943 р. були вислані сім'ї, за офіційною термінологією, главарів банд і активних бандитів. Усього 110 сімей (472 особи) (Бугай, 1995, с. 61). Із території ліквідованої 27–28 грудня 1943 р. Калмицької АРСР, відповідно до інформації Л. Берії Й. Сталіну, наданої у січні 1944 р., переселених до цього часу калмиків налічувалось 93 139 осіб (Бугай, 1991). Згодом були переміщені 2 400 калмиків із Ростовської в Омську область, 1 057 калмиків із Сталінградської області, потім ще 103. Вони окремими групами демобілізувались із Червоної армії. Із 156 843 відкликаних у 1944–1945 рр. із фронту спецпереселенців (5 943 офіцери, 20 209 сержантів, 130 691 рядовий) калмиків було 4 105 (57 офіцерів, 459 сержантів, 3 559 рядових) (Бугай, 1991, с. 39). Високою була смертність калмиків спецпереселенців як у дорозі, так і у районах прибуття. Від моменту депортації і до квітня 1946 р. значилось 14 343 померлих (Есть, 1989). Народжуваність у калмиків була вкрай низькою.

Лаврентій Берія 29 лютого 1944 р. доповів Йосипу Сталіну про те, що із Чечено-Інгушетії у Казахстан і Киргизію відправлено 478 479 чеченців та інгушів, зокрема

чеченці з Дагестану. Інгушів нараховувалося 91 250 осіб. До кінця 1945 р. депортації піддавались чеченці й інгуші, які залишилися з різних причин на території колишньої республіки, ліквідованої 7 березня 1944 р. указом Президії Верховної Ради СРСР, проживали у сусідніх областях і республіках, відбували покарання у виправних колоніях і трудових таборах, розміщених на території Європейської частини РСФСР, мобілізовані із Червоної армії. За даними відділу спецпоселень Міністерства внутрішніх справ (МВС), серед спецпоселенців Північного Кавказу, які повернулися з фронту, нараховувалося 710 офіцерів, 1 696 сержантів, 6 488 рядових (ГАРФ-3).

Відповідно до Постанови ДКО СРСР від 5 березня 1944 р., були депортовані балкарці із Кабардино-Балкарської АРСР. Лаврентій Берія доповів Йосипу Сталіну 11 березня 1944 р., що «балкарців виселено 37 103 чоловіка». Виселені балкарці розподілялись у нових районах проживання таким чином: у Казахській РСР – 4 660 сімей (16 684 особи), у Киргизькій РСР – 15 743 (9 320 дорослих), в Узбекській РСР – 419 (250 дорослих), Таджикиській РСР – 4 особи, Іркутській області – 20, у районах Крайньої Півночі – 14 осіб (ГАРФ-1; Бугай, 2002).

На основі Постанов ДКО СРСР «Про кримських татар» від 2 квітня і 11 травня 1944 р. та двох пізніших Постанов ДКО від 21 та 29 травня 1944 р. депортували кримських татар, звинувативши їх у колабораціонізмі. На 16 годину 20 травня 1944 р., тобто момент завершення операції з виселення кримських татар, яка розпочалася з вказівки Й. Сталіна 18 травня 1944 р., за повідомленням від Івана Серова (Іван Серов) й Богдана Кобулова (Богдан Кобулов) їх шефу: «Виселено 180 014 чол., повантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони загальною кількістю 173 257 чол. відправлені до місць призначення, решта – 4 ешелони – будуть відправлені сьогодні». За остаточними даними НКВС СРСР, із Кримської республіки депортовано 191 014 осіб татарської національності (История, 1991, с. 152–153; Депортация, 1991, с. 107). За іншим джерелом – 194 111 осіб (Бугай, 2002, с. 119). Із виселених понад 47 000 сімей кримських татар в Узбекистані було розселено 33 775 сімей (151 529 осіб), решта направлялись в інші регіони країни – до Марійської АРСР, Горьківської (нині – Нижньонновгородська), Івановської, Костромської, Молотовської (нині – Пермська), Свердловської і Ярославської областей РФ. Трохи згодом на Схід були відправлені й ті кримські татари, які проживали в інших регіонах країни. За спеціальною Постановою ДКО від 22 червня 1944 р. за підписом Й. Сталіна з Криму виселено 12 242 болгарина, 15 400 греків, 9 621 вірменина, 1 119 німців (Бугай, 1992а, с. 35). В іншій праці вказується, що виселено болгар, греків і вірмен – 33 349 осіб (Бугай, 2002, с. 119). Значною серед переселенців була смертність. У довідці про чисельність спецпоселенців у 1944–1945 рр. указано, що протягом того ж періоду їх загинуло 44 887 осіб (в іншому джерелі зазначено цифру 44 125 (див. Комуніст, 1991, с. 111) – у перший період депортації серед кримських татар, болгар, греків і вірмен вона становила 19,6 %, із них в Узбекській РСР померло 16 052 осіб (10,6 % до загального числа переселенців), а за 1945 р. – 9,8 % (Бугай, 1992а, с. 39). За масштабами втрат депортації з Криму належать до найтяжчих етнічних чисток ХХ ст. У 1942 р. розпочалось виселення громадян грецької національності Чорноморського узбережжя (радянські греки, іноземні піддані, репатріанти з Грузії тощо), яке тривало до кінця 1940-х років. За даними Російського державного архіву, загалом громадян за ці роки було депортовано близько 62 000 осіб грецької національності. На початок 1953 р. дорослих переселенців греків було 40 590 осіб. У 1955 р. на спецпоселенні

залишилось 10 368 греків, переміщених із Кримської АРСР у 1944 р. (Бугай, 2002, пор. Бажан, 2004, с. 155–167; Панчук, 2007).

Поряд із народами Російської Федерації, яких депортували у повному складі, депортації були піддані і групи населення різних національностей. Значною серед них були росіяни. Їх переселяли відповідно до планового міжобласного і внутріреспубліканського переміщення людей, визначеного Постановою РНК СРСР від 6 січня 1941 р. У 1941 р. змінили місце проживання 24 486 сімей і 29 432 глави сімей, у 1942 р. – 21 186 сімей, у 1943 р. – 13 037, у 1944 – 67 843 сім'ї і 17 000 поляків, в 1945 р. – 4 685 (ГАРФ-7; Бугай, 2002). Росіяни були включені у депортацію народів у кінці 1930–1940-х років. А 28 грудня 1941 р. у Акмолинську область Казахської РСР із Астрахані прибули спецпоселенці росіяни і корейці – 1 883 особи. Їх розмістили у двох районах: Шортгадинському й Акмолинському (По решению, 2003, с. 108). У довідці відділу спецпоселень МВС СРСР, складеній у 1949 р., зазначено, що серед осіб інших національностей, які знаходились на спецпоселенні, «разом з німцями були виселені 1 721 чол., у тому числі 662 росіян, із Криму разом з кримськими татарами – 3 628 чол., у тому числі 1 280 росіян» (ГАРФ-7; Бугай, 2002).

Серед різних груп російського населення, переселених із політичних, соціальних, економічних, духовних й інших причин із «чисто» російських областей, слід виділити переселення 1 673 членів організації Істинно-православних християн (ІПХ) в Омську, Новосибірську області, Алтайський і Красноярський край під нагляд НКВС СРСР, проведене на підставі наказу НКВС-НКДБ (Народний комісаріат державної безпеки) СРСР від 14 липня 1944 р. за дозволом Й. Сталіна (По решению, 2003, с. 109–110). Чимало представників російського населення було виселено під час депортаційної акції, призначеної на 25 січня 1945 р., яка стосувалась сімей німецьких пособників, зрадників Батьківщини, які добровільно пішли до німців. Як зазначалось у доповіді Л. Берії Й. Сталіну, їх було 735 (2 238 осіб), із них із Ставропілля – 210 сімей (523 особи), із міст Кавмінгрупи 206 (549), із Черкеської автономної області і названих вище районів – 319 (1 166 осіб). Але цим не закінчилися операції з депортації. Вони продовжувались і далі. Так, у кінці 1945 р. із Ставропілля було переміщено ще 51 сім'ю (1 611 осіб) (По решению, 2003, с. 111–112). Наприкінці березня 1944 р. із столиці Грузії Тбілісі відворено 608 сімей – 3 240 курдів і азербайджанців (ГАРФ-5; Бугай, 2002).

За наміченими Л. Берією заходами виселення з Грузинської РСР, які були узгоджені з ЦК КП(б) Грузії і РНК республіки та схвалені Й. Сталіним (ГАРФ-6; Бугай, 2002), 15 листопада 1944 р. 3 ешелони з 26 591 переселенцем були відправлені на Схід. За 10 днів із південних районів Грузії вивезли 91 095 осіб; 30 січня 1945 р. із Тбілісі відправився останній ешелон із тими переселенцями, що залишилися (695 сімей) для розселення в Узбекистані. Загальна чисельність спецпереселенців становила 94 995 осіб. Серед них було 8 694 курди, 1 385 хемшинів, а також військовослужбовців, які належали до етнічних меншин Грузії (ГАРФ-2; Бугай, 2002). Одночасно переселялись і представники інших народів, зокрема цигани, таракама, лази. Однак, завдяки переконливому листу члена уряду Аджарської АРСР, письменника Мухамеда Ванлеші (მუჰამედ ვანლესი) на ім'я Лаврентія Берії, усім лазам (68 осіб) було дозволено повернутись у рідні місця. Усього у роки війни було переселено народи і групи населення 61 національності (Бугай, 2002).

Депортації оунівців і унівців (1944–1953). У цей період на західноукраїнських землях головними суб'єктами депортацій були учасники руху Опору та їх

родини – члени ОУН та УПА, їхні сім'ї й особи, які підтримували рух – куркулі із сім'ями, стара західноукраїнська інтелігенція, священники Греко-Католицької Церкви, а також колишні військовослужбовці армії генерала Владислава Андерса (Władysław Albert Anders), еговісти. П. 8. Проекту постанови ДКО СРСР «Про спеціальні заходи щодо західних областей України» наказувалося «зобов'язати НКВС СРСР виселяти сім'ї активних учасників ОУН, “УПА” й “УНРА” у віддалені місця СРСР» (Сергійчук, 2005, с. 420–421). На її виконання, 31 березня 1944 р. генеральний комісар держбезпеки СРСР Л. Берія підписав директиву НКВС № 122, якою усі повнолітні члени сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і вбитих у сутичках мали бути заслані у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, їхнє майно підлягало конфіскації відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р. (Бугай, 1995, с. 206).

Заступник Л. Берії генерал І. Серов, який керував боротьбою з повстанцями, 7 квітня 1944 р. затвердив під грифом «Цілком таємно» інструкцію «Про порядок заслання членів сімей оунівців і активних повстанців до віддалених районів Союзу РСР», за змістом аналогічну директиві: виселенню підлягають усі повнолітні члени сімей оунівців та упівців, «як арештованих, так і вбитих у зіткненнях», а їх майно – конфіскації. Інструкція наказувала заслати сім'ї «активу і керівного складу ОУН-УПА, які переховуються і знаходяться в даний час на нелегальному становищі». Неповнолітні члени сімей мали бути відправлені разом зі своїми рідними. Місце заслання – Сибір – віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей.

Перший ешелон із 200 сімей-оунівців відправили уже у квітні (раніше, ніж депортували кримських татар), другий ешелон – 7 травня (137 сімей із Рівненської області та 11 – із Волині), третій – 21 травня 1944 р. (54 сім'ї волиняків). Влітку 1944 р., під час проведення Львівсько-Сандомирської військової операції, виселення зупинили, натомість восени, зайнявши нові території, поновили. Тільки у вересні депортували 479 сімей із Львівщини, 268 – із Волині, 200 – із Рівненщини, 209 – із Тернопільської області та 222 – зі Станіславської. Згідно з довідкою, складеною у Львові під грифом «Цілком таємно», з 7 західних областей України (Рівненська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька, Чернівецька) до кінця 1944 р. кількома етапами направлено до Сибіру членів ОУН і УПА та членів їхніх сімей (4 724 родини) загальною кількістю 12 762 особи (Депортації, 1998, с. 299).

На 1 грудня 1944 р. із західних регіонів України тільки в Іркутську область було виселено 140 сімей оунівців і активних повстанців (3 695 осіб). На 1 квітня 1945 р. із 16 522 оунівців (6 365 сімей) розподілено: в Архангельській області – 4 163 (1 745), Іркутській – 3 601 (1 350), Комі АРСР – 3 188 (1 324), Красноярському краю – 2 133 (720), Кіровській області – 2 015 (694), Молотовській – 1 132 особи (Погружені, 1991, с. 157; Бугай, 1992b, с. 30). Упродовж 1945 р. із Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької областей виселено 17 497 осіб (7 393 родини) (Депортації, 1998, с. 300). Заголом на спецпоселенні до початку жовтня 1945 р. перебувало 2 230 500 осіб, із них оунівців – 20 800. Станом на січень 1946 р. уже – 43 000 оунівців (Депортация, 2002, с. 101–102). До початку 1946 р. у Молотовську область прибуло 2 407 сімей (5 274 особи оунівців, із них працюючих – 2 261 особа) (Бугай, 1992b, с. 37).

Від початку 1946 р. в областях розгорнулася робота із виконання постанови про виселення, прийнятої 27 листопада 1945 р. За період лютого–березня 1946 р.

із Львівської області виселено 806 родин активних учасників ОУН–УПА, до виселення підготовлено 1 033 сім'ї, на стадії оформлення перебували матеріали на 228 сімей (Депортації, 1998, с. 67). У перший повоєнний рік із західноукраїнського регіону було вилучено 2 612 сімей «антирадянського елементу» (6 350 осіб). Серед 2 463 940 спецпоселенців станом на жовтень 1946 р. налічувалася 29 351 особа «оунівців», зокрема 5 526 чоловіків, 14 069 жінок і 9 756 дітей (Погружені, 1991, 157). Всього у 1944–1946 рр. із терен Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 729 родин учасників національно-визвольного руху в кількості 36 609 осіб (Депортації, 1998, с. 299).

Наймасовішу депортацію радянська влада провела у післявоєнний час у Західній Україні (за винятком Закарпаття) 21–26 жовтня 1947 р. під кодовою назвою «Захід». На середину листопада 1947 р. із Західної України, за даними НКВС СРСР, прибуло 48 ешелонів оунівців із сім'ями: у Кемеровську область – 10 316 сімей оунівців та членів їхніх сімей (30 288 осіб), до Челябінської, відповідно, – 2 433 (7 183), Карагандинської – 3 055 (8 182), Омської – 5 264 (15 202), у Красноярський край – 659 (1 191), Молотовської – 8 261 особа, Іркутської й Читинської – 409 осіб, загалом – 25 875 сімей (74 898 осіб). Загальна кількість оунівців із західних областей України на середину грудня 1947 р. становила 76 190 осіб (Бугай, 1995, с. 237). Згідно зі спеціальною довідкою МВС УРСР від 23 лютого 1948 р., із 7 західних областей України було вивезено 77 791 особу (26 332 сім'ї), із них 18 866 чоловіків, 35 441 жінку, 22 279 дітей (Білас, 1994b, с. 283; Депортації, 1998, с. 300). У вугільну промисловість східних районів СРСР направлено 20 000 сімей «активних українських націоналістів», а 5 264 сім'ї – в Омську область для роботи на промислових підприємствах й у сільському господарстві (Літопис, 1993, с. 293). На 1 жовтня 1948 р. контингент спецпоселенців «оунівців» налічував 95 584 особи, або приблизно 4,3 % усіх спецпоселенців, які перебували на обліку. Це були люди, виселені із західних областей України впродовж 1944–1947 рр. (Депортації, 1998, с. 303). За іншими документами, протягом 1944–1948 рр. за рішенням Особливої наради при МВС УРСР органи МВС УРСР із західних областей УРСР на 5 років виселили 37 680 членів ОУН–УПА, а органи Міністерства державної безпеки (МДБ) УРСР виселили 77 791 особу (загалом – 115 471 особа). У січні 1949 р. усього на спецпоселенні перебувало 112 633 особи членів сімей активних оунівців (Літопис, 1993, с. 300).

Для депортації членів сімей оунівців і упівців із Західної України у січні 1949 р. було створено 9 збірних пунктів, розрахованих на одночасний прийом 10 550 осіб. До червня 1950 р. вони прийняли 14 786 оунівських сімей у складі 51 060 осіб. У місяці спецпоселень за півтора року із них відправлено 12 280 родин, або 41 898 осіб (Депортації, 1998, с. 311). Зі Станіславської області у 1949 р. було депортовано 1 684 сім'ї оунівців, а за перше півріччя 1950 р. – 2 465 (ДАІФО-1). Протягом 1949 р. у віддалені райони СРСР із Львівської та Станіславської областей було депортовано 1 524 сім'ї «злісних саботажників» колгоспного будівництва (Винниченко, 1994а, с. 11). Станом на початок 1950 р. кількість оунівців, вивезених на спецпоселення, досягла 171,5 тис. осіб (Баран, 1990, с. 23).

На початку 50-х років ХХ ст., коли визвольний рух уже йшов на спад, було досягнуто успіхів у боротьбі з українським національним підпіллям й запровадженні колгоспної системи у селі, яка вимагала робочих рук; виселення родин оунівців продовжувалося у значно менших масштабах. До Тюмені 11 лютого 1952 р.

відправлено ешелони зі спецпоселенцями-оунівцями, кількість сімей яких становила 293 (1 057 осіб). А 21 квітня 1952 р. було відправлено чергову партію учасників націоналістичних формувань, їх зібрали 931 особу (Бугай, 1995, с. 259). Загалом, упродовж 1 серпня 1951 р. – 17 квітня 1952 р. із західних областей України виселено 649 сімей, або 2 470 осіб (Сергійчук, 1998, с. 840). Жертвами депортацій репресивного режиму поруч із активними учасниками ОУН-УПА стали заможні селяни та члени їх родин, а також андерсівці й члени нелегальної течії свідків Єгови (Винниченко, 1994b, с. 80).

Радянська влада (читай – російсько-більшовицька диктатура), яка одним із найважливіших завдань мала ліквідацію куркульства як класу, тільки у 1951 р. ухвалила декілька документів, спрямованих на його реалізацію. Так, Постанова Ради міністрів СРСР № 189-88сс від 23 січня 1951 р. зобов'язувала «виселення куркулів із сім'ями з території Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР». На 7 серпня 1951 р. із Західної України планувалося виселити 1 240 «куркульських» господарств (4 641 особу) (Веселова, 1999, с. 541–549).

За даними 9-го управління МДБ СРСР, на 1 січня 1953 р. на обліку в спецпоселеннях перебувало 1 445 «куркулів», депортованих із західноукраїнських земель у 1951 р. (Чорна, 1998, с. 379). За Постановою Ради міністрів СРСР № 977-190сс від 13 лютого 1951 р. до Іркутської області переселяли з території Західної України, Західної Білорусії 3 046 осіб колишніх військовослужбовців армії генерала В. Андерса та членів їхніх сімей, а на основі Постанови № 667-339сс від 13 березня 1951 р. депортували учасників нелегальної секти єговістів та членів їхніх сімей – 7 449 осіб (із території Західної України, Західної Білорусії, Молдавії та республік Прибалтики) (Бугай, 1990, с. 24).

За матеріалами ВСП НКВС СРСР, Спецвідділу МВС СРСР та інших відомств, за період 1944–1952 рр. із західних областей України депортовано – 171 566 осіб (із них: 131 319 дорослих, колишніх членів «бандитських формувань») (По рішенню, 2003, с. 813). За іншим джерелом, станом на 1 січня 1953 р. на обліку органів МВС депортованих перебувало 175 063 особи, із них: 47 414 чоловіків, 83 903 жінок, 40 247 дітей, 3 139 осіб відбували покарання, 358 осіб перебували у розшуку. Загалом оунівці склали 6,4 % усіх спецпоселенців (Депортації, 1998, с. 346). Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступаються лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам.

За даними МВС України, протягом 1944–1952 рр. із західних областей України та Ізмаїльської області депортовано у віддалені регіони Уралу і Сибіру 65 906 сімей (203 662 особи), зокрема членів родин учасників «банд націоналістичного підпілля», «бандпособників» та членів їхніх родин – 182 543 особи, «куркулів» із родинами – 12 135 осіб, єговістів із їхніми родинами – 8 984 особи (Веселова, 1999, с. 541–543). За даними Ігоря Винниченка, за 1944–1950 рр. з усієї Західної України депортували 181 910 «оунівців» (Винниченко, 1994а, с. 82). На середину 50-х рр. ХХ ст. на спецпоселенні знаходилося членів сімей оунівців і «бандпособників» – 134 762 особи, куркулів із сім'ями – 1 911 осіб (Бугай, 1990, с. 25).

До кінця 1956 р. депортованих у 1944–1952 рр. із західних областей оунівців, «пособників бандитів» та членів їхніх сімей залишалося на спецпоселенні 90 653 особи, «бандитів», «німецьких пособників» і членів їхніх сімей, виселених протягом 1945–1950 рр., – 39 839 осіб, виселених із Західної України у 1951 р. – 1 043 особи (Бугай, 1992b, с. 46). Орест Субтельний стверджує: «За підрахунками, між 1946 та 1949 рр.

було заслано майже 500 000 західних українців» (Субтельний, 1991, с. 372). Згідно з Постановою «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР», схваленою на засіданні Президії ЦК КПРС 23 травня 1953 р., наводяться такі цифри: у 1944–1952 рр. у західних областях України різним формам репресій піддано приблизно 500 000 осіб, зокрема заарештовано понад 134 000, убито понад 153 000, вислано довічно за межі УРСР понад 203 000 осіб (Шаповал, 2002, с. 287).

Повернення репресованих, зрозуміло, тих, хто вижив, на Батьківщину стало можливим лише відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР № 644–376 сс «Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення», прийнятої 15 травня 1956 р. На березень 1957 р. до Української РСР повернулося 20 043 учасники оунівського руху і 22 497 «бандпособників», 1 666 осіб, засуджених за зв'язок із небезпечними елементами, 5 713 осіб – із тих, які служили у німецьких формуваннях, 6 416 осіб, засуджених за інші антирадянські виступи, 9 111 осіб – членів сімей учасників і «пособників оунівців», вивезених за рішенням Особливих нарад МВС та МДБ СРСР (Бугай, 1995, с. 296). Не всі мали право повернутися у рідні краї, багато оселилися на Запоріжжі, Донеччині, Луганщині, Полтавщині.

У 30–50-ті роки ХХ ст. серед депортованих із різних причин було 3 226 340 (із інших джерел – 3 441 582) представників різних національностей і народностей. Немала частка їх проживала на території України (Бугай, 1992b, с. 70).

Повоєнні депортації на західноукраїнських землях пришвидшили колективізацію, підірвали соціальну базу українського руху Опору, змінили етнічну та соціальну структуру регіону. Водночас у післявоєнний період, відповідно до Указів Президії ВР СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р., проводилась також депортація осіб, які не виконували трудові завдання у сільському господарстві (виселяли у Красноярський край терміном на 8 років осіб), звинувачених у злісному ухиленні від трудової діяльності у сільському господарстві та веденні антигромадського способу життя. Кількість переселених із України досягла 28 202 особи (Полян, 1999, с. 269).

Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини (1940–1941, 1944–1950, 1951). Вирішення «бессарабської проблеми» – повернення СРСР Бессарабії та передача північної частини Буковини, включення Постановою 7-ї сесії Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. до Української РСР Північної Буковини, Хотинського повіту Північної Бессарабії, а також Акерманського й Ізмаїльського повітів Південної Бессарабії, відкрило криваву сторінку сталінського терору і на Буковині, у Чернівецькій області (Північна Буковина і Хотинський повіт).

У 1940–1941 рр. депортували «колишніх людей», переважно за соціальною ознакою та політичною або адміністративною діяльністю у минулому як громадян Румунії; нелегалів та осіб, родини яких нелегально перейшли кордон. Арештували і вислали тисячі колишніх державних чиновників румунської адміністрації, функціонерів «контрреволюційних партій», членів ОУН – «класово ворожих елементів». Найбільш масштабними стали акції з депортації населення Північної Буковини й Хотинщини, що відбулися 23 травня і 13 червня 1941 р.

Травнева депортація стосувалась насамперед мешканців 5 районів – Садгірського, Чернівецького, Глибочького, Герцаївського та Сторожинецького, а також 181 родини (306 осіб дорослих і 210 неповнолітніх). Велику частину виселених склали родини учасників нелегального переходу радянсько-румунського кордону

в ніч з 6 на 7 лютого 1941 р. За Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 7 травня 1941 р. було депортовано 89 таких сімей (259 осіб). Із них, за неповними даними, 48 осіб померло на спецпоселенні.

Червнева депортація була значно масштабнішою, проводилася за директивою про виселення соціально чужого елемента з республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії, прийнятою на підставі Постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 р. за № 1299-52сс одночасно, у визначений НКВС СРСР день. У результаті цієї акції постраждало 7 720 осіб – виселено 2 279 сімей (7 116 осіб), а 604 особи заарештовано. З них, за визначенням органів НКДБ, 2 340 осіб – це активні члени «контрреволюційних партій» та їхні сім'ї, 2 766 – члени сімей «зрадників Батьківщини», 1 518 – колишні великі поміщики, фабриканти, торговці, чиновники й члени їхніх сімей, решта – це колишні поліцейські, офіцери румунської, польської та білої армій із родинами (Мусієнко, 2010, с. 191).

За іншим джерелом, напередодні війни (10–13 червня 1941 р.), за постановами утворених за вказівкою НКВС СРСР несудових органів – «опертрійок», у прикордонних із Румунією районах області (Глибоцькому, Герцаївському, Сторожинецькому, Новоселецькому, Вижницькому) були проведені масові арешти «соціально небезпечних елементів» і виселення їх сімей на спецпоселення. Загалом за ці дні було заарештовано і відправлено в «Усътвимтабір» (Комі АРСР) 924 особи, а понад 5 000 членів їхніх сімей вислано на спецпоселення у Сибір і Казахстан. Більшість загинула. Серед них були бессарабські комуністи (Брицький, 1995, с. 31).

Депортовані з Буковини, як і особи, вислані 13 червня 1941 р. із приєднаних у 1939–1940 рр. до СРСР республік та областей, перебували на спецпоселенні у складі контингенту зсильнопоселенців (тобто тих, що направляли на заслання навечно і які не були повноправними громадянами). Їх існування було жахливим. Серед них було багато фактів опухання від голоду, жебрацтва й безробіття. Під час війни вони були першим об'єктом економії продовольчих ресурсів. За підрахунками Віктора Земскова (Виктор Земсков), чисельність цього контингенту за роки війни зменшилася майже вдвічі (від 85 700 до 43 000) (Земсков, 2003, с. 52). Протягом року (липень 1940 р. – червень 1941 р.) політичних репресій у Чернівецькій області зазнало від 67 000 до 89 500 тис. осіб (Вечерний, 1989).

«Радянїзація» регіону у важкі повоєнні роки, придушення українського національно-визвольного руху в 1944–1950 рр. відображались у депортаціях родин членів й «пособників» ОУН, 1951 р. – релігійної секти Свідків Єгови. За підрахунками Ірини Мусієнко, у 1944–1950 рр. із території Чернівецької області було виселено 1 333 родини членів сімей учасників та «пособників» ОУН (3 773 особи). А 37,7 % (1 408 осіб) виселених склали діти; 174 родини (486 осіб) були родинами вбитих членів ОУН, 40 родин (123 особи) належали до родин, один із членів яких отримав за приналежність до ОУН найтяжчий вирок – вищу міру покарання. За неповними даними, 10 % виселених (385 осіб) на спецпоселенні померло. Протягом 1945 р. і 1947 р. 67,8 % членів сімей учасників і «пособників» ОУН були примусово вивезені. Більшість виселених із території Чернівецької області (1916 осіб; 50,7 %) перебувала на спецпоселенні у Молотовській області. Так, 506 буковинців відбували покарання в Архангельській області, 395 – у Комі АРСР. У 1949 р. виселення проводили до Хабаровського краю, а в 1950 р. – у Томську область (Мусієнко, 2010, с. 197, 198).

Депортації членів Свідків Єгови у 1951 р. були яскравим проявом войовничого атеїзму радянських властей.

Депортації поляків з України і українців із Польщі (1944–1946). Трагічні наслідки мав також т. з. українсько-польський трансфер населення у 1944–1946 рр. – виселення на підставі Угоди про взаємне переселення поляків і українців, укладеної (за погодженням із Йосипом Сталіним) між урядами УРСР (Микита Хрущов) і Польським комітетом національного визволення (Едвард Осубка-Моравський (Edward Bolesław Osóbka-Morawski)) 9 вересня 1944 р. у Любліні, та під час вирівнювання радянсько-польського кордону 1950-х років. Оскільки західний кордон СРСР був визначений без урахування етнічного розселення українців та поляків, то комуністичні власті двох держав домовились про взаємний обмін населенням, яким забезпечувалося вигнання українців із Польщі, а поляків із України. Угода, яку підписали в Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов і Голова Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) Е. Осубка-Моравський про евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян із УРСР у Польщу, наголошувала, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Евакуацію планували почати 15 жовтня 1944 р. і закінчити до 1 лютого 1945 р. Із огляду на те, що ці терміни виявилися нереальними, то на пропозицію М. Хрущова строк закінчення евакуації у погодженні з польською стороною було перенесено до 1 березня 1945 р. (ЦДАГОУ-1), згодом до 1 травня 1945 р., а коли і в цей строк не вклалися, – до 1 серпня 1945 р. Зрештою евакуацію закінчили ще на рік пізніше – 1 серпня 1946 р. (ЦДАГОУ-2).

Хоч взаємоевакуація, як зазначено, мала проводитись добровільно, без будь-якого примусу і насилля на основі усних або письмових заяв, фактично вона набула ознак депортації. Більшість польського населення України не бажає покидати обжиті місця. Це підтверджують численні документальні свідчення про карально-репресивні заходи радянського режиму до поляків, які відмовлялися від переїзду або проводили відповідну контрагітацію. На початку січня 1945 р. органи Народного комісаріату державної безпеки заарештували тільки у Львові 772 поляки, серед яких – 14 професорів, 6 лікарів, 21 інженер, 3 артисти, 5 ксьондзів (ЦДАГОУ-3), активна польська націоналістка графиня Чесновська, видний польський націоналіст – настоятель монастиря кармелітів Петинський (ЦДАГОУ-4), що мало залякати інших і підштовхнути їх до переселення. Окремим арештованим було запропоновано звільнення за ціну підписання декларації про виїзд (ЦДАГОУ-5).

Унаслідок застосування різних заходів, насамперед силових, і проведення каральних акцій, від початку евакуації до 1 травня 1945 р. із Західної України до Польщі переїхало 41 413 сімей або 117 242 особи, упродовж травня–листопада 1945 р. – 155 751 сім'я, або 468 118 осіб. Решту польських громадян було відправлено до Польщі у березні–липні 1946 р. На 1 серпня 1946 р. до Польщі було відправлено 272 544 сім'ї, або 789 982 особи (Сергійчук, 1999, с. 21). Евакуація польських громадян була припинена 1 вересня 1946 р. На цей час кількість евакуйованих не змінилася: поляків – 746 993, євреїв – 30 408, інших – 12 581 особа, до яких зачисляються представники різних національностей, «це в основному, вказується у документі, – члени сімей змішаних шлюбів і частина польських циган» (ЦДАГОУ-6). Всього на 1 серпня 1946 р. із Польщі переселено в Україну 482 880 українців (Сергійчук, 1999, с. 21), понад 67 % із яких було направлено у західні області. Значну частину українців із

Польщі направляли до зрусифікованих південних та східних областей, а не до близьких їм західних, де палахкотіло полум'я національно-визвольної боротьби. А 150 тис. корінних українців, які зуміли уникнути переселення до УРСР і залишалися у рідних місцях (Підляшшя, Холмщини, Лемківщини і Посяння, які відійшли до Польщі), були депортовані і переселені на Захід і Північ Польщі під час акції «Вісла» (28 квітня – 29 липня 1947 р.) в Ольштинське (60 000), Кошалінське (30 000), Жешівське (20 000), Люблінське (15 000), Вроцлавське (15 000), Гданське (5 000), Зеленогурське (12 000), Щецінське (8 000) воєводства. Під час операції було вбито 600 осіб. Депортованих українців не поселяли на нових місцях виселеними селами чи хоча б групами, а по 2–3 родини по різних населених пунктах із метою їх подальшої колонізації. Тих, хто самовільно повертався до рідних місць, ув'язнювали у концентраційному таборі у м. Явожно (близько 4 000 осіб). Чимало з переселених померло від голоду та хвороб. Землі, «звільнені» від українців, які утворили «санітарну зону» на кордоні з УРСР, відразу ж було заселено поляками. Могили їх предків (кладовища) зрівняли з землею, старовинні церкви, багато з яких – чудові витвори української архітектури XIV–XIX ст., зруйновано. У 1990 р. польський парламент спеціальною постановою засудив акцію «Вісла». Примусове виселення автохтонних українців із Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини закінчилось у 1951 р. У 1944–1951 рр., за даними Українського інституту національної пам'яті, примусово позбавлено дому близько 700 000 українців. У 2018 р. Верховна Рада України встановила другу неділю вересня Днем пам'яті депортації українців із їх рідних місць проживання. А 8 вересня 2019 р. вперше на державному рівні вшанували роковини депортації.

Частина поляків потрапила під дію розпорядження Л. Берії від 7 січня 1944 р., згідно з яким усі особи, звинувачені у співпраці з нацистами на території УРСР, мали бути заарештовані з конфіскацією майна й ув'язнені у Чорногорському спеціальному таборі (Красноярський край, РФ). Депортаційними були примусові мобілізації польського населення для роботи у східних регіонах СРСР (Челябінська, Свердловська та інші області РФ). Тільки з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. до східних областей РФ виселено 870 поляків. Із місць постійного проживання вивезено майже 180 000 поляків, до того ж більшість – за межі УРСР (Калакура, 2007, с. 401). Часткове виселення поляків тривало й упродовж 1950-х років, коли вирівнювався радянсько-польський кордон за домовленістю між СРСР та Польщею (Договір від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій). Депортації, голодомори та інші карально-репресивні акції радянського режиму призвели до значних демографічних втрат і різкого зменшення кількості поляків на території України. Якщо за переписом 1926 р. в УРСР проживало 476 400 поляків (точніше – 476 435) (польські історики вважають вказану чисельність поляків в УРСР цього періоду тенденційно заниженою, окреслюють у межах 650 000–700 000 осіб (Kupczak, 1993, s. 222), то станом на 1939 р. їх чисельність зменшилася майже на 120 000 і становила 357 700 осіб, а 1959 р. (із урахуванням західних областей, Буковини та Закарпаття) – 363 000 осіб (Калакура, 2007, с. 401).

Масові депортації та депортації окремих осіб стали одним із найжахливіших злочинів комуністичного режиму проти народів, способом їх покарання, придушення українського національно-визвольного руху і утвердження радянської влади на західноукраїнських землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бажан, О. (2004). Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, 26, 155–167.

Баран, В., Даниленко, В. (1990). *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Білас, І. (1994а). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн., 1*. Київ: Либідь.

Білас, І. (1994б). *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн., 2*. Київ: Либідь.

Білокінь, С. (1999). Плановість большевицького терору і його наслідки (новий погляд на внутрішню політику СРСР). *Визвольний шлях*, 3 (612).

Брицький, П. (1995). *Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)*. Чернівці.

Бугай, Н. (1989). К вопросу о депортациях народов СССР в 1930–1940-х годах. *История СССР*, 6.

Бугай, М. (1990). Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал*, 10.

Бугай, М. (1992а). Депортація кримських татар у 1944 р. *Український історичний журнал*, 1.

Бугай, М. (1992б). «За повідомленнями НКВС СРСР, були переселені...». *Про депортацію населення з України у 30–40-і роки*. Київ: Видавництво товариства «Знання України».

Бугай, Н. Ф. (1992). 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР). *История СССР*, 1.

Бугай, Н. (1995). *Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»*. Москва: АИРО-XX.

Бугай, Н. (2002). *Депортация народов Крыма. Документы. Факты. Комментарии*. Москва: ИНСАН.

Бугай, Н. Ф. (ред.). (2003). «По решению правительства Союза ССР...» (*Депортация народов: документы и материалы*). Нальчик: Эль-Фа.

Вдовин, А. (2002). Эволюция национальной политики СССР. 1917–1941 гг. *Вестник Московского университета, Серия 8. История*, 3.

Веселова, О. (1999). Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології (1945–1953 рр.). *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія*, 2. Одеса; Київ; Львів, 541–549.

Вечерний Кишенев. (1989, 8 июля).

Винниченко, І. (1994а). *Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання*. Київ: Рада.

Винниченко, І. (1994б). Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори. *Розбудова держави*, 12.

Винниченко, І. (1995). Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори. *Розбудова держави*, 1.

Виноградов, В., Гайновичек, С., Гронек, Б. и др. (сост.). (2003). *Депортация польских граждан из Западной Украины и Западной Белорусии в 1940 г.* Варшава; Москва.

Гинцберг, Л. (1996). По страницам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б). *Вопросы истории*, 8.

ГАРФ-1: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. р-9479, оп. 1, д. 182, л. 95–96.

ГАРФ-2: ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 241, л. 39.

ГАРФ-3: ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 436, л. 98–99.

ГАРФ-4: ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 570, л. 48.

ГАРФ-5: ГАРФ, ф. р-9479, оп. 1, д. 2060, л. 66–67.

ГАРФ-6: ГАРФ, ф. а-327, оп. 2, д. 66, л. 19.

ГАРФ-7: ГАРФ, ф. а-327, оп. 2, д. 721, л. 74–85.

Гурьянов, А. Э. (1997а). Масштабы депортации населения вглубь СССР в мае–июне 1941 г. *Репресси и против поляков и польских граждан, 1*. Москва: Звенья, 137–175.

Гурьянов, А. Э. (1997б). Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. *Репресси против поляков и польских граждан*. Москва: Звенья, 114–136.

Депортация: Берия докладывает Сталину. (1991). *Коммунист, 3*.

ДАІФО-1: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1П, оп. 1, од. зб. 1211, арк. 17–19.

Сременко, Т., Чирко, Б., Калакура, О. (1993). Поляки в Україні. *Віче, 2*.

Есть на Урале река Косьева. (1989, 3 сентября). *Советская Калмыкия*.

Земсков, В. Н. (1990). Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР). *Социологические исследования, 11*.

Земсков, В. Н. (2003). *Спецпоселения в СССР, 1939–1960*. Москва.

Зубанич, Ф. (ред.) (1998). *Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*. Київ: Видавничий центр «Просвіта».

История СССР. (1991). Академия наук СССР, 1.

Калакура, О. Я. (2007). Депортації поляків. *Енциклопедія сучасної України: у 30 т., 7*. Київ.

Кардаш, П. (упоряд.). (2003). *Злочин. Мельбурн*; Київ: Фортуна.

Карпус, З. (2001). Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. *Україна–Польща: важкі питання* (Т. 5: Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»). Варшава: TYRSA.

Комуніст. (1991). 3.

Конквест, Р. (1989). Жатва печали: Советская коллективизация и террор голодом. *Новый мир, 10*.

Корсун, О. М. (упоряд.). (2012). Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси 1944–1955 рр. *Збірник архівних документів і матеріалів*. Ужгород: Карпати.

Лялька, Я. (відп. ред.) (1993). *Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади, 1*. Львів: Просвіта.

Мизак, Н. (2002). *За тебе, свята Україно*. (Кн. 3: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА). Чернівці: Золоті литаври.

Мусієнко, І. (2010). Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 роках. *Український альманах*.

Огонек. (1988). 32, 5.

Панібудьласка, В. Ф. (ред.). (1997). *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали. Довідник: у 2 ч*. Київ: Вища школа.

- Панчук, М. І. (2007). Депортація німців, болгар, вірмен, греків з Криму. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т., 7. Київ.
- Першина, Т. С. (2007). Депортація громадян німецької національності з території УРСР 1941–1942. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т., 7. Київ.
- «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселения...»: Л. Берия – И. Сталину. (1991). *История СССР*, 1.
- Полян, П. М. (1999). Насильственные миграции в бывшем СССР. *Миграционная ситуация в странах СНГ*. Москва.
- Полян, П. *У истоков советской депортационной политики: выселения белых казаков и крупных землевладельцев (1918–1925)*. <http://antropotok.archipclag.ru/text/a304.htm>
- РГАСПИ-1**: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 664, оп. 1, д. 64, л. 24.
- Сергійчук, В. (1998). *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали*. Київ: Дніпро.
- Сергійчук, В. (1999). *Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках*. Київ.
- Сергійчук, В. (2005). *Український здви́г: Волинь. 1939–1945*. Київ: Українська видавнича спілка.
- Сливка, Ю. (упоряд.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. (Т. 1: 1939–1945 рр.). Львів.
- Сливка, Ю. (упоряд.). (1998). *Депортації. Західні землі України 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. (Т. 2: 1946–1947). Львів.
- Степашин, С. В. (председ. ред кол.). (1995). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*: сб. док. (Т. 1: Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 – декабрь 1940)). Москва.
- Стронський, Г. (1992). *Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки*. Тернопіль.
- Субтельний, О. (1991). *Україна. Історія*. Київ: Либідь.
- Сухарева, А. Я., Зорькина, В. Д., Крутских, В. Е. (1999). *Большой юридический словарь*. Москва: ИНФРА.
- Тронько, П. Т. (відп. ред.). (1992). *Реабілітовані історією*. Полтава: Рідний край.
- ЦДАГОУ-1**: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 790, арк. 140.
- ЦДАГОУ-2**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1467, арк. 16.
- ЦДАГОУ-3**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 1.
- ЦДАГОУ-4**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 1. зв. – 3.
- ЦДАГОУ-5**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1691, арк. 4.
- ЦДАГОУ-6**: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2610, арк. 191–196.
- Чирко, Б. В. (1993). Політичне тавро: «спецпоселенці». Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.). *Відродження*, 10.
- Чирко, Б. В. (1995). *Національні меншини в Україні*. Київ.
- Шаповал, Ю. (2002). Політичний терор в Україні – 20–50-ті роки ХХ століття. *Україна Incognita*. Київ: Факт.

Шаповал, Ю. І. (упоряд.). (1994). *Про минуле – заради майбутнього*. Київ: Либідь.

Яковлев, А. Н. (ред.). (2005). *Сталинские депортации. 1928–1953*. Москва.

Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1994). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wrocław.

Kupczak, J. (1993). *Polityka panstwa radzieckiego wobec polskiej ludnosci na Ukrainie w latach 1921–1939. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ.

Partacz, Cz. (1995). *Losy ludnosci rodzimej na kresach wschodnich w czasiepierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941. Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Miedzynazodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995*. Koszalin.

Petrozolin-Skowrońska, B. (red. nacz.). (1997). *Nowa encyklopedia powszechna* (T. 2: D–H). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ślusarczyk, J. (1991). *Stosunki polsko-radzieckie 1939–1945*. Warszawa.

Tucholski, J. (1995). *Katyn – liczby i motywy. Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: materiały I Miedzynarodowej Konferencji Naukowej. (Koszalin, 14 grudnia 1995)*. Koszalin.

REFERENCES

Bazhan, O. (2004). *Deportacii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi viiny Druhoi svitovoi viiny cherez pryzmu dokumentiv radianskykh spetssluzhb. Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty, 26, 155–167* (in Ukrainian).

Baran, V., & Danylenko, V. (1990). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)*. Kyiv: Vydavnychi dim «Alternatyvy» (in Ukrainian).

Bilas, I. (1994a). *Represywno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U 2-kh kn. 1*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Bilas, I. (1994b). *Represywno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. U 2-kh kn. 2*. Kyiv (in Ukrainian).

Bilokin, S. (1999). *Planovist bolshevytskoho teroru i joho naslidky (novyi pohliad na vnutrishniu polityku SRSR). Vyzvolnyi shliakh, 3 (612)* (in Ukrainian).

Brytskyi, P. (1995). *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945 pp.)*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Buhai, N. (1989). *K voprosu o deportatsiyakh narodov SSSR v 1930–1940-kh hodakh. Istoriya SSSR, 6* (in Russian).

Buhai, M. (1990). *Deportatsii naseleння z Ukrainy (30–50-ti roky). Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 10* (in Ukrainian).

Buhai, M. (1992a). *Deportatsiia krymskykh tatar u 1944 r. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal, 1* (in Ukrainian).

Buhai, M. (1992b). *«Za povidomlenniamy NKVS SRSR, buly pereseleni...». Pro deportatsiiu naseleння z Ukrainy u 30–40-i roky*. Kyiv (in Ukrainian).

Buhai, N. F. (1992). *40–50-e hody: posledstviya deportatsyy narodov: (svydetelstvuiut arkhyvy NKVD-MVD SSSR). Istoriya SSSR, 1* (in Russian).

Buhai, N. (1995). *L. Beriia – I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniu...»*. Moskva: AYRO-XX (in Russian).

- Buhai, N. (2002). *Deportatsiia narodov Kryma. Dokumenty. Fakty. Kommentarii*. Moskva: YNSAN (in Russian).
- Buhai, N. F. (Ed.). (2003). «Po resheniyu pravytelstva Soiuzu SSR...» (Deportatsiia narodov: dokumenty y materyaly). Nalchyk: El-Fa (in Russian).
- Vdovin, A. (2002). Evolutsiia natsionalnoj politiki SSSR. 1917–1941 gg. *Viesnik Moskovskogo universitieta, Seriya 8 Istorii, 3* (in Russian).
- Viesielova, O. (1999). Ukrainke suspilstvo pid presom totalitarnoi ideolohii (1945–1953 rr.). *Chetvertyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Odesa, 26–29 serpnia 1999 r. Dopovidy ta povidomlennia povidomlennia. Istorii, 2*. Odesa; Kyiv; Lviv, 541–549 (in Ukrainian).
- Viechernii Kisheniiov. (1989, 8 iiulia) (in Russian).
- Vynnychenko, I. (1994a). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada (in Ukrainian).
- Vynnychenko, I. (1994b). Ukraina 1920–1930-kh: trahichni storinky formuvannia schidnoi diaspory. *Rozbudova derzhavy, 12* (in Ukrainian).
- Vynnychenko, I. (1995). Ukraina 1920–1930-kh: trahichni storinky formuvannia schidnoi diaspory. *Rozbudova derzhavy, 1* (in Ukrainian).
- Vynohradov, V., Hainovychek, S., Hronek, B. & others. (Comp.). (2003). *Deportatsiia polskyykh hrazhdan iz Zapadnoi Ukrainy y Zapadnoi Belorusyy v 1940 h*. Varshava; Moskva (in Russian).
- Gintsberg, L. (1996). Po stranitsam «osobykh papok» politbiuro TsK VKP(b). *Voprosy istorii, 8* (in Russian).
- Hosudarstvennyi arkhiv Rossyiskoi Federatsyy (HARF), f. r-9479, op. 1, d. 182, l. 95–96 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 241, l. 39 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 436, l. 98–99 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 570, l. 48 (in Russian).
- HARF, f. r-9479, op. 1, d. 2060, l. 66–67 (in Russian).
- HARF, f. a-327, op. 2, d. 66, l. 19 (in Russian).
- HARF, f. a-327, op. 2, d. 721, l. 74–85 (in Russian).
- Gurjanov, A. E. (1997a). Masshtaby deportatsii nasielieniiia vglub' SSSR v maje–ijunie 1941 g. *Riepriessii protiv poliakov i polskikh grazhdan, 1*. Moskva: Zvenia, 137–175 (in Russian).
- Gur'janov, A. E. (1997b). Polskiie spietspriesielientsy v SSSR v 1940–1941 gg. *Riepriessii protiv poliakov i polskikh grazhdan*. Moskva: Zvenia, 114–136 (in Russian).
- Deportatsiia: Beryia dokladyvaet Stalynu. (1991). *Kommunist, 3* (in Russian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. 1P, op. 1, od. zb. 1211, ark. 17–19 (in Ukrainian).
- Jeremenko, T., Chyrko, B., & Kalakura, O. (1993). Poliaky v Ukraini. *Viche, 2* (in Ukrainian).
- Jest na Uralie rieka Kosjeva. (1989, Sentiabr 3). *Sovietskaia Kalmykia* (in Russian).
- Zemskov, V. N. (1990). Spiesposielieniy (po dokumentatsii NKVD–MVD SSSR). *Sotsiologicheskije issliedovaniia, 11* (in Russian).
- Zemskov, V. N. (2003). *Spiesposielieniya v SSSR, 1939–1960*. Moskva (in Russian).
- Zubanych, F. (Ed.). (1998). *Chorna knyha Ukrainy: zb. dokumentiv, arkhiv. materialiv, lystiv, dopovidei, statei, doslidzen, ese*. Kyiv: Vydavnychi tsestr «Prosvita» (in Ukrainian).
- Istorija SSSR*. (1991), Akadiemiia nauk SSSR, 1 (in Russian).

- Kalakura, O. Ja. (2007). Deportatsii poliakiv. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: u 30 t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- Kardash, P. (Comp.). (2003). *Zlochyn*. Melburn; Kyiv: Fortuna (in Ukrainian).
- Karpus, Z. (2001). Vtraty naselennia v Zachidnii Ukraini u 1939–1941 rr. *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia*. (Vol. 5: Materialy V Mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrains’ko–pol’s’ki vidnosyny pid chas Druchoi svitovoi viiny»). Warszawa: TYRSA (in Ukrainian).
- Komunist. (1991). 3 (in Russian).
- Konkvest, R. (1989). Zhatva piechali: Sovietskaja kollektivizacia i terror golodom. *Novyj mir, 10* (in Russian).
- Korsun, O. M. (Comp.). (2012). Zakarpatski uhortsy i nimtsy: internuvannia ta deportatsiini protsesy 1944–1955 rr. *Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv*. Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).
- Lialka, Ya. (Ed.). (1993). *Litopys neskorenoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady, I*. Lviv: Prosvita.
- Myzak, N. (2002). *Za tebe, sviata Ukraino: Zalishchys’kyi povit u vyzvol’nii borot’bi OUN-UPA*. Chernivtsi, Kn. 3: Zoloti Lytavry (in Ukrainian).
- Musiienko, I. (2010). Deportacii naselennia z terytorii Pivnichnoi Bukovyny ta Chotyshchyny v 1941–1951 rokach. *Ukrainskyi almanakh* (in Ukrainian).
- Ogoniok. (1988). 32, 5 (in Russian).
- Panibudlaska, V. F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist: dokumenty i materialy. Dovidnyk: u 2 ch*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian).
- Panchuk, M. I. (2007). Deportatsiia nimtsiv, bolhar, virmen, hrekiv z Krymu. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: y 30 t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- Pershyna, T. S. (2007). Deportatsiia hromadian nimetskoj natsionalnosti z terytorii URSS 1941–1942. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: u 30-ty t., 7. Kyiv* (in Ukrainian).
- «Pogruzheny v echelony i otpravleny k mestam posieleniia...»: L. Beria – I. Stalinu (1991). *Istoria SSSR, 1* (in Russian).
- Polian, P. M. (1999). Nasilstvennyie migratsii v byvshem SSSR. *Migratsionnaia situatsiia v stranach SNG*. Moskva (in Russian).
- Polian, P. *U istokov sovietskoj deportatsionnoj politiki: vysieleniia bielykh kazakov i krupnykh zemlieladieltsev (1918–1925)*. <http://antropotok.archipclag.ru/text/a304.htm> (in Russian).
- Rosyiskyi gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii (RHASPY)*, f. 664, op. 1, d. 64, l. 24 (in Russian).
- Serhiichuk, V. (1998). *Desiat buremnykh lit. Zachidnoukrains’ki zemli u 1944–1953 rr.: novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (1999). *Deportatsiia poliakiv z Ukrainy. Nevidomi dokumenty pro nasylnytske pereseleattia bilshovytskoiu vladoiu polskoho naselennia z URSS v Polshchu v 1944–1946 rokach*. Kyiv (in Ukrainian).
- Serhiichuk, V. (2005). *Ukrainskyi zdvyh: Volyn. 1939–1945*. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka (in Ukrainian).
- Slyvka, Yu. (Comp.). (1996). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t.* (Vol. 1: 1939–1945 rr.). Lviv (in Ukrainian).

- Slyvka, Yu. (Comp.). (1998). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t.* (Vol. 2: 1946–1947). Lviv (in Ukrainian).
- Stepashyn, S. V. (Ed.). (1995). *Orhany hosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velykoi Otechestvennoi voine: sb. dok.* (Vol. 1. Nakanune. Kn. 1 (noiabr 1938 – dekabr 1940). Moskva (in Russian).
- Stronskyi, H. (1992). *Zlet i padinnia. Polskiy natsionalnyi rajon v Ukraini u 20–30-ti roky.* Ternopil (in Ukrainian).
- Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina. Istoriia.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Sukhareva, A. Ya., Zorkyna, V. D., & Krutskykh, V. E. (1999). *Bolshoi yurydycheskyi slovar.* Moskva: YNFRA (in Russian).
- Tronko, P. T. (Ed.). (1992). *Reabilitovani istoriieiu.* Poltava: Ridnyi kraj (in Ukrainian).
- TsDAHOU-1: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU), f. 1, op. 23, spr. 790, ark. 140 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-2: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1467, ark. 16 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-3: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1691, ark. 1 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-4: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1691, ark. 1 zv. – 3 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-5: TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 23, spr. 1691, ark. 4 (in Ukrainian).
- TsDAHOU-6: TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 2610, ark. 191–196 (in Ukrainian).
- Chyrko, B. V. (1993). Politychne tавro: «spetsposelentsi». Dokumentalna rozpovid' pro deportatsiiu natsionalnykh menshyn (1930-ti rr.). *Vidrodzhennia, 10* (in Ukrainian).
- Chyrko, B. V. (1995). *Natsional'ni menshyny v Ukraini.* Kyiv (in Ukrainian).
- Shapoval, Ju. (2002). Politychnyi terror v Ukraini – 20–50-ti roky XX stolittia. *Ukraina Incognita.* Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
- Shapoval, Yu. I. (Comp.). (1994). *Pro mynule – zarady maibutnoho.* Kyiv: Lybid (in Ukrainian).
- Yakovlev, A. N. (Ed.). (2005). *Stalynskye deportatsyy. 1928–1953.* Moskva.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1994). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej.* Wroclaw (in Polish).
- Kupczak, J. (1993). Polityka panstwa radzieckiego wobec polskiej ludnosci na Ukrainie w latach 1921–1939. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspil'na svidomis'.* Kyiv (in Polish).
- Partacz, Cz. (1995). Losy ludnosci rodzimej na kresach wschodnich w czasiepierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941. *Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materialy I Miedzynazodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995.* Koszalin (in Polish).
- Petrozolin-Skowrońska, B. (Red. Nacz.). (1997). *Nowa encyklopedia powszechna* (T. 2: D–H). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN (in Polish).
- Ślusarczyk, J. (1991). *Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.* Warszawa (in Polish).
- Tucholski, J. (1995). Katyn – liczby i motywy. *Zbrodnie NKWD na obszarze wojewodztw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materialy I Miedzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995.* Koszalin (in Polish).

Ivan PENDZEY*PhD (History)**Associate Professor of the Department of World history
of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-329X>**e-mail: pendzey.ivan@gmail.com*

DEPORTATION OF PEOPLES IN THE USSR

On the basis of special studies of domestic, Polish and Russian historiography covers the deportation of the peoples of the USSR in the 20–50s of the 20th century, the deportation of peoples living on the territory of the Ukrainian SSR, in particular, mass deportations of the population from Galicia 1939–1941, 1944–1953. It is noted that the deportations, which began after the October Bolshevik coup in Petrograd October 25 (November 7) 1917 and gained frightening size under Stalin, subjected Ukrainians already in times of struggle for statehood and independence 1917–1921 biennium. In 1925–1928 hundreds of thousands of Ukrainians were deported from their ethnic lands to the northern regions of Russia and Siberia (Green, Raspberry, Gray Wedge).

The deportations caused by the forced collectivization of 1929–1933, when 1,317,006 Russians, Ukrainians, Belarusians, Germans, Poles and representatives of other nationalities were evicted to the eastern regions of Russia, as well as the deportation of former kulaks by the decision of the Central Committee of the CPSU(b) of 2.07.1937. Deportations on the national basis – citizens of Polish and German nationality from the territory of the Ukrainian SSR in 1920–1923, 1927–1929 were highlighted, 1935–1938 biennium, their specifics, in particular after the assassination of Kirov 1.12.1934.

Analyzed all four deportations from those annexed in 1939 to the USSR and the USSR Western Ukraine (February, April, late June – early July 1940, May–June 1941), social and national composition. It was mentioned in 1939–1940 two actions on resettlement and resettlement on the territory of the Ukrainian SSR, as well as deportations from Western Belarus, the Baltic States, Moldova incorporated into the USSR.

Deportations in the USSR during the Soviet-German war of 1941–1945 were traced including from the territory of the Ukrainian SSR, deportation of the peoples of the North Caucasus, Transcaucasian, Crimean Tatars (also those representatives of Tatar nationality living in other regions of Russia), eviction of Bulgarians, Greeks, Armenians, Germans from the Black Sea coast, Greeks and others accused of collaboration, resettlement of various groups of the Russian population from Crimea. Scrupulously recreated deportations OUN and UPA members (1944–1953), deportation of the population from the territory of Northern Bukovina and Khotyn (1940–1941, 1944–1950, 1951), the so-called Ukrainian-Polish transfer of the population in 1944–1946, mentioned the action «Vistula» (April 28 – July 29, 1947) and their consequences.

Keywords: peoples of the USSR, deportations, deportations from the Ukrainian SSR, Stalin's totalitarian regime, special settlements.

УДК 930:[061.12ICN(477.83-25):001]"1970/1985"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-117-166>

Олександр ЛУЦЬКИЙ

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>
e-mail: loi_lviv@ukr.net*

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У 70-х РОКАХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Проаналізовано науковий доробок істориків Інституту суспільних наук Академії наук УРСР упродовж 70-х – першої половини 80-х років XX ст. Стверджено, що вже на зламі 60–70-х років XX ст., тобто відразу після повернення Інституту до складу АН УРСР на вимогу її керівних органів, дирекція установи змушена була терміново внести зміни у наукову тематику досліджень шляхом рішучої переорієнтації на вивчення проблем сучасності, усунення індивідуальної, часто мало актуальної тематики, до того ж прив'язаної лише до західноукраїнського регіону. Доведено, що одними із центральних завдань дослідників Інституту залишалися: розробка питань історії соціалістичного будівництва, узагальнення позитивного досвіду вирішення соціальних, культурно-освітніх проблем, формування комуністичного світогляду населення, подолання «пережитків минулого», критика т. зв. «українського буржуазного націоналізму» та клерикалізму.

З'ясовано, що розвиток західноукраїнських земель після 1939 р. вчені розглядали винятково у контексті історії радянської України як складової частини СРСР, що апіорі нівелювало своєрідність історичних процесів та суспільних явищ у регіоні. Показано, що, хоча у більшості праць, присвячених історії соціалістичного будівництва, тематичний діапазон яких, порівняно з попереднім періодом, значно розширився, дослідники висвітлювали й конкретні недоліки і прорахунки у реалізації відповідних партійно-урядових заходів, але вони, як правило, не стосувалися принципових питань тогочасного суспільного розвитку.

Доведено, що притаманна дослідженням історії соціалістичного будівництва заідеологізованість була також характерна, хоча й значно меншою мірою, і працям, присвяченим вивченню дорадянських епох та періодів. Зазначено, що провідні вчені, насамперед Я. Ісаєвич, О. Купчинський, Ф. Стеблій, В. Борис, Ю. Сливка, прагнули уникати стандартних оцінок і тенденційного підбору матеріалу, намагалися давати власне тлумачення порушених проблем, зберігаючи, за можливості, об'єктивність. Зауважено, що їхні дослідження, підготовлені на основі нової фактографії, стали орієнтиром для тогочасних українських радянських істориків та вплинули на формування їхніх методологічних установок. Сформовано підґрунтя для подальших кроків у напрямку пошуку нових підходів

для досліджуваних проблем, вироблення критеріїв та оцінок фактів і явищ минулого, а також засобів їх наукової реконструкції, які, зрештою, дала можливість трохи згодом, коли комуністична система зазнала краху, неупереджено осмислити визначальні віхи розвитку історії та культури України XIII – початку XX ст.

Ключові слова: Інститут суспільних наук Академії наук УРСР, АН УРСР, наукові дослідження, історіографія, Олег Купчинський, Феодосій Стеблій, Юрій Сливка, Ярослав Ісаєвич.

Розвиток Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (АН УРСР) (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у 70-ті – першій половині 80-х років XX ст., тобто у період, який в історії СРСР пізніше назвуть епохою застою, відбувався під впливом нової суспільно-політичної ситуації, яка складалася у країні після Празької весни 1968 р., коли, на відміну від позитивних політичних тенденцій часів хрущовської відлиги і перших років правління Леоніда Брежнєва, її визначала фактична відмова від подальшого проведення політичних і економічних реформ, що супроводжувалося згортанням демократизації, відмовою від економічних важелів управління і поверненням до віджитих командно-адміністративних методів, повзучим утвердженням неосталінізму як тоталітарної системи влади і суспільства, для якої характерні суворий ідеологічний диктат та придушення будь-якої опозиції. У цих умовах колективові Інституту довелося працювати під жорстким адміністративним та ідеологічним наглядом і тиском партійно-державних органів, які намагались поставити установу на службу політичної пропаганди, перетворити її на частину своєї ідеологічної машини для переказування та обґрунтування нежиттєздатних офіційних постулатів суспільного розвитку. Це змушувало співробітників оперативно пристосовуватися до потреб політичної кон'юнктури, постійно вносити відповідні корективи у наукові плани, щоб тематично максимально вбудуватися у державне замовлення. Від науковців із особливою настирливістю вимагали працю із окресленою пропагандистською складовою, які були покликані бути теоретичним підґрунтям парадного фасаду суспільства розвинутого соціалізму.

Вже на зламі 60–70-х років XX ст., практично відразу після повернення Інституту із системи Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР до складу Академії наук УРСР, згідно з рекомендаціями її Президії і Бюро відділу (пізніше – відділення) економіки, історії, філософії та права АН УРСР, в установі було визначено напрями науково-дослідної роботи і переглянуто й чіткіше визначено науково-дослідну тематику кожного наукового відділу (НАПНАУ-1, 10). Постановою Президії АН УРСР № 201 від 24 червня 1969 р. із метою глибокої розробки актуальних проблем історикам Інституту було запропоновано зосередити головну увагу на таких найважливіших наукових напрямках: «історія соціалістичного і комуністичного будівництва в західних областях УРСР, історія класової боротьби і соціально-визвольного руху на Україні, дослідження соціальних перетворень у житті трудящих західних областей України» (НАПНАУ-1, 32). Систематично відбувалася переорієнтація дослідників на проблеми сучасності, щораз більше, порівняно з попередніми роками, посилювалася тенденція до розширення розробки проблем т. зв. «розвинутого соціалізму», «неухильного зростання ролі партії і робітничого класу», узагальнення та опису позитивного досвіду радянського будівництва з метою вироблення відповідних наукових рекомендацій і впровадження їх у практику із метою вдосконалення

суспільних відносин. Вченим потрібно було фактами обґрунтувати концепцію, за якою внаслідок соціалістичних перетворень у західних областях України відбувалося небувале піднесення усіх аспектів як економічного, так і суспільно-політичного та духовного життя. Одночасно від колективу Інституту суспільних наук вимагалось зосередити більше уваги на загальноукраїнській та загальносоюзній тематиці. Так, 3 липня 1973 р. на партійних зборах Інституту суспільних наук присутній академік-секретар відділення економіки, філософії, історії та права АН УРСР Борис Бабій після ознайомлення з перспективним тематичним планом Інституту зазначав, що замикання тематики у межах західноукраїнського регіону межує із методологічним перекосом, бо не дає можливості розкрити спільні закономірності розвитку радянського суспільства і соціалістичної системи загалом. «У свій час, – наголошував він, – може це було потрібно, корисно і правильно, але зараз це вже анахронізм. Навіть тема про дружбу українського народу з іншими народами СРСР та соціалістичних країн сформульована не дуже чітко. Адже український народ входить у нову історичну спільність – радянський народ, і не повинен йому протиставлятися» (Галайчак, 2000, с. 47). Водночас академік не забув пригадати методологічні «зриви» у працях співробітників Інституту, коли, на його думку, «замість справжньої критики буржуазно-націоналістичних концепцій ворожі писання цитувалися цілими сторінками і таким чином доводилися до масового читача». Із особливою настирливістю вимагали насамперед пропагандистських праць, присвячених критиці «українського буржуазного націоналізму» і уніатства. Відповідні зміни були зумовлені вимогами чергової політичної та ідеологічної кон'юнктури¹, вони проводилися без урахування можливостей кадрового забезпечення, що негативно позначалося на якості опрацювання саме тих тем, які мали об'єктивне наукове спрямування. Співробітникам доводилося, не закінчивши дослідження однієї теми, переключатися на іншу. За цього ніхто не брав до уваги зацікавленість вченого певною проблемою.

В Інституті планова тематика з історії радянського періоду поступово розширювалася як хронологічно, так і географічно. Різні аспекти багатогранної проблеми трудової, професійної діяльності промислових кадрів, головно робітників, їх внесок у підвищення ефективності виробництва, прискорення технічного прогресу у 60–80-х роках ХХ ст. у масштабах Західного регіону або в межах однієї чи переважної групи галузей розробляли Микола Драк, Олександр Росінський, Юхим Примеров, Всеволод Іськів, Юрій Зайцев, політичну активність, участь у громадських організаціях – Володимир Баран, матеріальне становище – Тамара Галайчак, культурно-технічний рівень – Олександр Луцький. Соціально-економічні та духовні процеси у селі у повоєнний час через призму проведення колективізації та виконання народно-господарських планів досліджували Михайло Івасюта, Віталій Масловський, Адам Мартинюк, Віталій Нечитайло, Борис Крачковський, Михайло Сеньків, Богдан Микитів, тогочасне громадсько-політичне життя – Олександра Кірсанова, історію української радянської преси – Степан Качур, діяльність театральних колективів і творчих спілок – Наталя

¹ У цей час в аналогічному руслі переглянуто тематику наукових досліджень в Інституті історії АН УРСР. Перед вченими київського інституту ставилося завдання: «актуалізувати» тематику наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії: соціалістичного й комуністичного будівництва у країні; критиці буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності тощо (Гуржій, Капітан, 2006, с. 223).

Антонюк та Володимир Яковенко, історію природокористування – Сергій Васюта, проблеми інтеграції науки й виробництва – Вікторія Головей, розвиток культурно-освітніх закладів та особливості соціально-демографічної структури – Віталій Шуляр. Перебіг військово-політичних і суспільних процесів на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни вивчали Юхим Примеров та Дмитро Бурлуцький. Всі вони мали конкретні теми і більшість із них більш чи менш успішно справлялися зі своїми дослідницькими завданнями, завдяки чому в їхніх працях можна знайти чимало цікавих спостережень і влучних оцінок, а також оригінальних сюжетів, яких на той час практично не торкалися українські радянські дослідники.

За наслідками виконаних планових досліджень було підготовлено чимало різновартісних (навіть із позицій марксистсько-ленінської методології) праць, як вузьких за тематикою і хронологічними межами, так і узагальнюючих (чисельно їх було значно менше): тези і матеріали наукових доповідей та повідомлень на всесоюзних, республіканських і обласних тематичних чи краєзнавчих конференціях, рецензії на наукові монографії, наукові статті, брошури, збірники документів, колективні та індивідуальні монографії, дисертації. Загалом, кількісно опублікована наукова продукція істориків була відносно невеликою через вкрай незадовільний стан із виданням закінчених планових тем у системі Академії наук УРСР. Видавнича діяльність установи у єдиному видавництві АН УРСР – «Наукова думка» – суворо регламентувалася виділеними для неї лімітами (контрольними цифрами випуску наукової літератури), які обчислювалися в авторських (друкованих) аркушах. Видавничі ліміти для Інституту, у які той зобов'язаний вкластися, традиційно були дуже обмежені, до того ж уже затверджені плани видань часто переглядалися у бік скорочення обсягу публікацій. Так, відповідно до Постанови Президії АН УРСР «Про реалізацію фондів паперу на основні види публікацій» від 22 грудня 1975 р. для Інституту суспільних наук у 1976 р. було визначено ліміт щодо випуску книжкової продукції у розмірі 30 обліково-видавничих аркушів. Для порівняння, для Інституту археології тогорічний ліміт становив 149 аркушів, Інституту філософії – 233, Інституту історії – 383 аркуші (НАПНАУ-3, арк. 7). Пізніше щорічний ліміт для Інституту суспільних наук у видавництві «Наукова думка» становив приблизно 100 аркушів.

Треба врахувати, що видавництво після доопрацювання робіт відповідно до зауважень своїх т. зв. «внутрішніх рецензентів», перестраховуючись, часто знову передавало ці роботи на зовнішнє рецензування. З кожною новою рецензією висувалися нові критичні зауваження, і роботи знову треба було доопрацьовувати. Це відтягувало вихід у світ наукових праць, втрачалася їхня актуальність, тому часом їх зовсім вилучали з видавничих планів. Лише у 1973–1974 рр. із видавництва «Наукова думка» до інститутів Секції суспільних наук АН УРСР для т. зв. «ретельної додаткової апробації» повернули 195 праць обсягом 3 312 авторських аркушів. У результаті було припинено видання 15 монографій і збірників обсягом 271 аркуш, ще 19 видань обсягом 383 аркуші зазнали значної переробки (НАПНАУ-2, арк. 225). Відтак через бюрократичні та цензурні обмеження не вдалося усі заплановані й підготовлені наукові проекти істориків Інституту втілити у вигляді опублікованих робіт. Така ситуація склалася і в інших академічних інститутах, особливо у гуманітарних. Як слушно зауважував Станіслав Кульчицький: «рукописи найчастіше писалися “в стіл” без всякої надії на опублікування» (Кульчицький, 2005, с. 67).

У таких умовах, щоб зберегти й захистити оригінальний текст і забезпечити публікацію наукової праці, деякі інститутські вчені йшли на свідомий ризик. Так, Ярослав Ісаєвич, згадуючи у своїй публікації, присвяченій Швайпольту Фіолеві, том річника «Українська книга» та використовуючи у розвідці «Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.)», опублікованій у 1971 р. в «Українському історико-географічному збірнику» (Вип. 1, Київ: Наукова думка, 1971), працю Мирона Кордуби «Історія Холмщини й Підляшшя», навмисне вказав рік виходу 1911 замість 1941 (мовляв, не помітив похибки друкарки), оскільки радянська цензура не пропускала посилань на західноукраїнські публікації часів німецької окупації (Ісаєвич, 1999, с. 12; Ісаєвич, 1996, с. 11). Цікаво, що цей факт щодо використання Я. Ісаєвичем твору М. Кордуби зарубіжні критики відразу винесли на сторінки «Українського Історика» (Огляди, 1973, с. 151), розцінюючи його як наслідок очевидної помилки автора, не розуміючи, у яких умовах працювали радянські історики.

Щоб обмежити втручання видавництва в авторський текст, багато зусиль довелося докласти інститутській редколегії, редагуючи праці Івана Крип'якевича про Галицько-Волинське князівство. Проте, як розповів Я. Ісаєвич, все ж книжка академіка, що вийшла друком 1984 р., виявилася істотно покаліченою. На початку і наприкінці монографії були дописані речення та цілі абзаци, які суперечать її основному змістові. Деякі з думок були спотворені, дещо викреслено. В історіографічному вступі не надруковано тієї частини, де відзначено внесок у дослідження теми Михайла Грушевського, Степана Томашівського, Мирона Кордуби. Значними виявилися втручання й у науковий апарат. Під цензуру потрапили всі цитати з праць М. Грушевського, а також посилання на них та на статті в українських галицьких журналах 20–30-х років ХХ ст. тощо (Ісаєвич, 1999, с. 12).

Політична цензура нещадно викорінювала будь-який відступ від канонів радянського історикописання. У кінці 1981 р. із видавництва «Наукова думка» до Інституту було повернуто рекомендований їй вченою радою рукопис монографії старшого наукового співробітника Михайла Швагуляка «Україна в експансіоністських антисоветських планах германського фашизму (1933–1939)». У рецензії видавництва відзначалося, що «подібні праці стають рупором ворога», оскільки автор «вдається до щедрого і просторого цитування ворога – нацистів, українських буржуазних націоналістів, антикомуністів, антирадянщиків», «надто захоплюється історією українського буржуазного націоналізму. Він дає назви їх партій, угруповань, показує організованість і дисциплінованість, оперативність і т. д.» (Галайчак, Луцький, 2000, с. 47). Рецензенти наполягали на потребі відповідного доопрацювання рукопису, без якого публікація монографії буде неможливою. Загалом, як слушно зазначав Я. Ісаєвич, «неможливо було повністю передбачити, до чого причепляться, що саме буде визнано крамольним» (Ісаєвич, 1996, с. 11).

Найбільше ускладнювало й робило неможливим плідний пошук наукової істини те, що коло дослідницької діяльності науковців відділу історії України, а починаючи з 1979 р. новоствореного відділу історії соціалістичного будівництва Інституту, які вивчали радянський період, обмежувалося рамками концепцій і схем, що утвердилися та панували в історичній науці у СРСР. У всіх цих концепціях і схемах домінував основний постулат: увесь радянський час розвитку суспільства зображувався, як неухильний, поетапний, від п'ятирічки до п'ятирічки, рух вперед. Тому автори праць з історії соціалістичного будівництва змушені були підбирати і подавати факти, які мали

б стверджувати життєздатність соціальної політики Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), радянського суспільно-політичного ладу, і одночасно приховувати загальновідомі та цілком беззастережні дані, що спростовували радянські міфологи. Хоча у більшості праць, присвячених історії соціалістичного будівництва, висвітлювалися й конкретні недоліки, прорахунки, труднощі, але вони, як правило, не стосувалися принципових питань тогочасного суспільного розвитку. Не виділялися, зокрема, суттєві недоліки політичної і соціально-економічної систем. Було абсолютно виключено будь-яку критику концептуальних положень офіційної ідеології, засад функціонування владного механізму, адміністративно-територіального устрою, принципів організації господарського механізму як цілості тощо². Вищий рівень керівництва взагалі був виведений поза межі критики. Про доктринальні помилки утопічного соціалістичного проєкту не могло бути й мови. У результаті розвиток соціалістичного суспільства поставав як рух, позбавлений будь-яких глибинних антагоністичних суперечностей.

Варто згадати й надзвичайну обмеженість джерельної бази, якою дослідники могли користуватися. Значна частина документів, що стосувалися сучасної історії, на той час не відклася в архівах у фондах постійного зберігання, а знаходилася у поточному діловодстві установ, організацій, відомств, що за тогочасних умов апріорі робило їх малодоступними. Були серйозні недоліки в організації комплектування державних архівів, що вносило додаткові труднощі для роботи пошуковців. Частина установ, організацій і підприємств не передавали своєчасно документи на державне зберігання в установлені терміни, були випадки їх знищення. Не налагоджено чіткий облік документів, які зберігалися в архівах, не урегульовано процедуру передачі у державні архіви документів, що мають науково-історичну цінність, у встановлені Положенням про державний архівний фонд СРСР терміни. Повільно проводилася експертиза цінності матеріалів. У більшості установ і підприємств були відсутні інструкції з діловодства, своєчасно не здійснювався відбір документів на державне зберігання після закінчення діловодного року, графік їх передачі порушувався. У більшості архівів України не було створено повноцінного науково-довідкового апарату до архівних фондів. Повільно проводилася робота з удосконалення описів і каталогізації документів. Основні (систематичні) каталоги архівів були складені без розкриття змісту документів. Часто були неякісно зроблені заголовки справ і неправильно оформлені каталожні картки. Незадовільно організовано роботу щодо підготовки путівників в обласних державних архівах. Вони не мали топографічних покажчиків до фондів, відсутність яких значно ускладнювала пошук фондів.

За відсутності закону, який би чітко встановлював режим і умови діяльності відомчих архівосховищ, визначав права та обов'язки фондоутримувачів, з одного боку, і дослідників – з іншого, роль політичних цензорів нерідко брали на себе відомства, які володіли документами, відмовляючи у доступі до них за мотивами

² Щоправда наприкінці 70-х – на початку 80-х ХХ ст. років науковцям-дослідникам практики соціалістичного будівництва у СРСР під час тлумачення конкретної історичної ситуації категорично вже не заборонялося критично оцінювати окремі напрямки і наслідки діяльності низових партійних організацій та їхніх керівників (хоча лише за відомим принципом «з одного боку – з іншого боку»), проте лише за недостатньо сумлінне і точне виконання постанов Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ), резолюцій і директив партійних форумів тощо.

конфіденційності чи таємності інформації, що створювало чималі, часто непереборні перешкоди у пошуковій роботі.

Основою для узагальнень і висновків слугували переважно матеріали звітно-облікової документації підприємств та організацій (різної вартості й достовірності), у яких подана інформація про перебіг виконання державних планів, зростання рівня культури, добробуту працівників, упровадження нової техніки тощо, що часто не відповідала справжньому стану справ (замовчувались випадки простоїв, виробничого травматизму, прогулів, штурмівщини й загалом недоліків і прорахунків у керівництві економікою), офіційні документи, створені радянськими адміністративно-політичними структурами (партійні постанови, урядові укази та розпорядження і т. ін.), які тенденційно перебільшували все успішне та зменшували до мінімуму все негативне, недосконалі, а часом й умисно сфальсифіковані опубліковані статистичні дані, достовірність яких дуже важко було верифікувати. До того ж велика частина статистичних даних вважалася державною таємницею і вони залишалися поза досяжністю дослідників. Для допуску до деяких засекречених фондів потрібно було мати не лише відповідне відношення від наукової установи, але ще й від органів безпеки (Яремчук, 2009, с. 130). Окрім того, вченому, щоб отримати спецдопуск для роботи з документами з грифом «таємно», треба було пройти дуже складну і тривалу процедуру оформлення, яка, серед іншого, передбачала перевірку його родичів до третього коліна. Тому, за поодиноким винятком, таких допусків ніхто з дослідників і не мав. Загалом недоступними для радянських істориків були 20 % документів державних архівів і понад 90 % – партійних архівів. Окрім того, безпартійних дослідників, згідно з «Основными правилами работы партийных архивов обкомов, крайкомов партии и филиалов ИМЛ при ЦК КПСС», затверджених Інститутом марксизму-ленінізму (ІМЛ) при ЦК КПРС у 1970 р., могли допустити до роботи з дозволу відповідного партійного органу хіба тільки над документами непартійних фондів (Пихоя, 2002, с. 645, 648). Частину документів, які були віднесені до тих, що є таємними (це, зокрема, неопубліковані праці Карла Маркса (Karl Marx), Фрідріха Енгельса (Friedrich Engels), Володимира Леніна (Владимир Ленин), протоколи засідань Політбюро, Секретаріату ЦК КПРС та союзних республік, бюро обкомів партії тощо) до читальних залів узагалі не видавалися. Окрім того, правила роботи партархівів вимагали перевірку записів, зроблених дослідниками у процесі роботи з документами. Виписки, які архів не вважав за доцільне оприлюднювати із використовувати у подальшій науковій роботі, усувалися з зошитів дослідників (вирізалися ножицями) (Яремчук, 2009, с. 131–132).

Вказаний комплекс джерел визначав і домінування в історичних дослідженнях фактографії, але переважно за порівняно малий хронологічний відтинок часу. Автори фокусували свою увагу на описі подій і фактів, а не на людині та її соціоментальних характеристиках, без чого важко всебічно й неупереджено висвітлювати будь-які суспільні процеси. Наукові пошуки звичайно велися на макроісторичному рівні, а теоретичні надбання і методологічні підходи обмежувалися у кращому випадку позитивістськими схемами, що ґрунтуються на дослідження фактів та кількісних показників і які виявилися завузькими для аналізу суспільних явищ на рівні їх філософського, людинознавчого осмислення. Істотно обмежувало творчий пошук і невикористання (за невеликим винятком) зарубіжної спеціальної літератури й іншомовних джерел, що стало на той час мало не загальноприйнятою практикою в Україні, прирікаючи українську радянську історичну науку на маргінальність та провінційність.

Вчені Інституту намагалися, за можливості, бути об'єктивними у своїх наукових пошуках і робити висновки на міцному ґрунті фактів. Однак більшість із підготовлених істориками праць, хоча й давали нову фактографію і були написані на нових джерелах, відрізнялися помітною однобічністю методологічних підходів та ідеологічною запрограмованістю висновків, а тому вже у роки їх появи часом створювали враження «вчорашнього дня» науки. Слід враховувати те, що над сучасною проблематикою працювали переважно молоді вчені, які тільки почали освоювати важке ремесло науковця, або ж в окремих випадках «новачки» у розробці згаданої тематики, яка була далекою від їхньої колишньої безпосередньої спеціалізації. Багато з них часто йшли в буквальному розумінні цього слова по «гарячих слідах» подій, часом фізично не встигаючи фіксувати найсуттєвіших реалій тогочасних історичних процесів. Не будучи озброєними великим творчим досвідом, більшість молодих вчених досить легко попадали під вплив концепцій авторитетних московських і київських вчених, що за давньою радянською традицією визначали можливі межі наукового пошуку, часто безкритично наслідуючи їхні підходи до вивчення соціально-економічних і суспільно-політичних процесів.

Інститутські автори не завжди були спроможні творчо «перебороти» джерельний матеріал, виборсатися із узвичаєного кола спостережень, подивитись на ті ж таки факти власними очима, а не крізь окуляри своїх попередників. У результаті від значної частини підготовлених праць часом створювалося враження вже десь прочитаного, хоча теми і ракурси її бачення були інші та й фактаж теж. Така ситуація відображала загальну картину розвитку української радянської історіографії 70-х – першої половини 80-х років, яка, на думку Віталія Яремчука, наочно «демонструвала млявість і невиразність не тільки в сенсі появи на її теренах, хоч би мізерних відхилень від офіційної візії минулого, формулювання альтернативних поглядів, але й постановки нових питань у межах існуючої схеми. ... Причому, якщо в попередній період загальносоюзні історіографічні нурти в окремих моментах стимулювали вироблення нонконформістських пояснень української історії, то тепер – тільки “перегрівання” на українському історичному матеріалі ідей загальносоюзної історіографії» (Яремчук, 2009, с. 457–458).

Так, у висвітленні традиційних для радянської історіографії проблем історії соціалістичної індустріалізації та колективізації у західних областях УРСР чітко прослідковувалося прагнення інститутських дослідників показати якомога більший масштаб т. зв. «соціалістичного змагання» між окремими працівниками, первинними виробничими колективами, цехами, підприємствами, колгоспами, радгоспами, галузями за перевиконання виробничих планів, економію матеріалу, сировини, робочого часу, зниження собівартості та поліпшення якості продукції, високу культуру виробництва, за право вважатися ударником або колективом комуністичної праці тощо як вирішального фактору науково-технічного та соціального прогресу і одночасно замовчувати його очевидну заформалізованість, коли бажане видавалося за дійсне, а за багатьма різного роду ініціативами, починами та рекордами приховувалася лише імітація «бурхливої діяльності» управлінців, некомпетентність і небажання мислити реальними економічними категоріями. Прикладом такого підходу може слугувати монографія М. Драка «За торжество комуністичної праці. (Трудова і творча активність робітників західних областей України)» (Київ, 1975), що виконана точно у руслі тогочасної історіографічної традиції та яка має чимало і не тільки, як на теперішній погляд, вразливих місць. У ній всебічний і глибокий аналіз виробничої діяльності

робітників фактично підмінений детальним (причому значно докладнішим, порівняно з попередніми працями інших українських дослідників на подібну тему) оповідним описом переважно однотипних епізодів роботи окремих передовиків і трудових колективів за виконання і перевиконання взятих соціалістичних зобов'язань, розглядом фактів запозичення та розповсюдження різних передових починів із визначенням за можливості кількості їх учасників, переказом змісту ідеологічних та організаційних заходів, спрямованих на поширення виробничого суперництва, розвитку його нових форм і видів. І все це подано у підкреслено позитивному світлі, практично без помітної спроби якогось критичного осмислення.

Відповідно до пануючих у радянській науці ідеологем, автор наголошував на переважно спонтанному виникненні виробничих починів, показуючи їх як добровільний вияв ініціативи самих працюючих. Акцентуючи на особливостях розвитку організаційних форм соцзмагання, він констатував важливе значення для його поширення засад систематичності і гласності у підведенні підсумків, доцільність удосконалення принципів матеріального й морального стимулювання учасників. Хоча й ці питання висвітлено лише частково, але й те, що було зроблено, представляє певний інтерес.

У монографії М. Драка практично був відсутній будь-який аналіз вирішальних соціально-економічних чинників малоефективності різних форм змагання, невиконання взятих «соціалістичних зобов'язань», зокрема системи і методів господарювання, пануючих в удержавленій радянській економіці, які, демонструючи свою повну неспроможність, прирікали її на нездолане відставання від світового рівня, гальмували виробничу ініціативу і творчість, зумовлювали соціальну пасивність і апатію працівників, яку партійні, профспілкові та комсомольські органи, своєю чергою, намагалися подолати за допомогою засобів ідеологічної роботи. Не бралось до уваги, що загальний господарський механізм у СРСР був скерований на переважно екстенсивний розвиток, на постійне збільшення обсягів виробництва без особливої потреби про споживчі якості продукції. У виробництві по суті використовувались екстенсивні методи господарювання, які й стали основним джерелом марнотратства і бар'єром на шляху технічного прогресу, підвищення якості продукції.

Загалом текст монографії М. Драка, який мав більше ознаки своєрідного літопису з досить багатою фактографією, але без належних теоретичних висновків та узагальнень, на сьогодні залишається хіба що будівельним матеріалом, тими цеглинами, з яких ще треба споруджувати принципово нову будову історичного твору зі згаданої проблематики. Однак зроблене вченим, який брав активну участь у підготовці таких колективних монографій, як «Торжество історичної справедливості», «Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес» та ін., все ж таки заслуговує на увагу й повагу, оскільки оприлюднений у його працях великий масив фактичного і статистичного матеріалу досі становить науковий інтерес.

У такому ж ключі пануючих ідеологем написана і монографія Григорія Ковальчака «Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва» (Київ, 1973), яка стала органічним продовженням раніше виданої ним книжки «Розвиток промисловості західних областей УРСР за 20 років Радянської влади (1939–1958). Історико-економічний нарис» (Київ, 1965). У новій монографії на основі ґрунтовного вивчення статистичних і архівних матеріалів, численної спеціальної літератури подано широку картину індустріального поступу цих областей у 60-ті роки ХХ ст., детально охарактеризовано розвиток основних галузей промисловості,

удосконалення її структури, підвищення технічного рівня, виконання виробничих планів тощо. До того ж автор намагався викласти насамперед невідомі або маловідомі факти. Загалом все, що було зроблено в регіоні у процесі соціалістичної індустріалізації, було інтерпретовано, за тогочасною радянською історіографічною традицією у «світлих» тонах, у позитивних образах із чітко окресленою тенденцією до апологетики досягнень. Подані дані офіційної статистики, а вони звичайно наводилися у «вигідному» асортименті та обсязі, у відсотковому відношенні, а не в абсолютних цифрах, за темпами зростання (і до того вони ж нерідко фальшувалися на догоду політико-ідеологічній кон'юктурі, а отже, з іншого боку, давали підстави сумніватися у їх достовірності) показували тільки послідовні успіхи, найчастіше відповідали на запитання «як було?», залишаючи поза увагою інше, важливіше – «чому саме так було?».

Зміст монографії Г. Ковальчака засвідчує, що установка на позитивне відображення реальності врешті-решт завадила її автору об'єктивно оцінити наслідки економічних перетворень, скроєних за сталінською мобілізаційною моделлю, апробованою десятиліттями радянського досвіду і зорієнтованою на пріоритетний розвиток важкої індустрії. У результаті реалізації такого підходу в регіоні сформувалась промисловість, яка успадкувала властиву вказаній моделі диспропорційну систему промислових галузей, що виявилось у прискорених темпах розвитку природоексплуатуючих галузей, відставанні легкої та харчової промисловості, відсутності завершеного виробничого циклу, насамперед у машинобудуванні і приладобудуванні тощо, а це врешті-решт зробило економічну систему західних областей нераціональною, соціально непривабливою, екологічно небезпечною, малоприсадною до виживання у критичних ситуаціях. І ця суворя дійсність часто істотно розходила з узагальненими оцінками, висновками Г. Ковальчака щодо структурних зрушень у промисловому секторі економіки регіону, які були зроблені без урахування їхньої економічної ефективності та реальної користі для населення краю. Лише новітня вітчизняна історіографія, творчо опрацювавши теоретичні здобутки своїх попередників, зокрема Г. Ковальчака, змогла подолати односторонні підходи у трактуванні вагомих промислових перетворень у західних областях упродовж 40–60-х років ХХ ст., якими користувалися історики-економісти у радянські часи, які у своїх дослідженнях відштовхувалися від прийнятих у той період ідеологічних схем. Із позицій сьогодення можна ставити під сумнів також і деякі інші узагальнення і висновки Г. Ковальчака щодо кількісних і якісних параметрів розвитку економіки західних областей України, але приведені у його монографії конкретно-історичний матеріал допомагає відновити складну, контроверсійну картину історико-економічних процесів у регіоні, знайти ключ до її кращого розуміння, що обумовлює її наукову вартість. Очевидно, не дарма Г. Ковальчак швидко здобув репутацію «доброго дослідника розвитку промисловості західноукраїнських земель» у видатного українського вченого, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка – Іллі Витановича, автора понад 300 праць із економічної історії та історії української економічної думки (Витанович, 1972, с. 105).

Увагу на висвітленні позитивного досвіду концентрували й автори колективної монографії «Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес» (1980), підготовленої за дорученням ЦК Компартії України спільно з науковцями Інституту історії АН УРСР та Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР (Долішній, Драк, Іськів, 1980). Це була фактично перша спроба українських вчених дослідити окреслену проблему на матеріалах промислових підприємств республіки. Великий емпіричний

матеріал, зокрема архівний, у роботі потрактовано таким чином, щоб показати на-самперед здобутки робітників у освоєнні і розвитку досягнень науки й техніки на виробництві, а саме у поліпшенні використання виробничих фондів, скороченні термінів освоєння нових потужностей і швидкого досягнення проєктних техніко-економічних показників, впровадженні нової техніки та технології, раціоналізації виробництва, вдосконаленні організації праці тощо. Мали, безперечно, рацію автори монографії, що відзначали відсутність у СРСР відпрацьованого механізму взаємодії науки і виробництва, недооцінку інших супутніх факторів, які суттєво впливали на темпи і тип впровадження наукових розробок, визначення їх ефективності. Були варті уваги й їхні пропозиції про необхідність розробки системи організаційних, соціально-економічних та моральних заходів, які б зацікавили в оновленні техніки й технології як господарських керівників й інженерно-технічних працівників, так і робітників. Водночас детальний аналіз глибинних негативних явищ та суперечливих тенденцій значною мірою залишився поза увагою дослідників, змушених дотримуватися у своїх наукових пошуках чітко визначених ідеологічних орієнтирів.

За єдиним ідеологічним каноном була підготовлена й інша колективна монографія «Социалистическое соревнование и развитие технического творчества в условиях зрелого социализма» (Київ, 1983), авторський колектив якої зробив першу в українській радянській історичній науці спробу дослідити вузлові аспекти окресленої у назві проблеми. Книжка, яку готували з залученням позаінститутських дослідників, зокрема й із Москви, і яка, незважаючи на певну структурну стрункість, радше схожа на збірник статей (причому нерівноцінних). Книжка певною мірою підсумовувала досвід вивчення спеціальних форм організації трудового суперництва у галузі технічної творчості у СРСР. У ній інститутські автори прагнули не обмежитися банальним, описовим висвітленням важливих аспектів явища, а на основі аналізу різноманітних джерел, включно з матеріалами власноруч проведених соціологічних опитувань, намагалися у контексті загальносоюзних процесів глибше дослідити різноманітні соціально-економічні параметри розвитку руху раціоналізаторів та винахідників в Україні для вироблення конкретних науково обґрунтованих рекомендацій для його подальшого вдосконалення, що надавало праці також і певну практичну цінність. Читач книжки мав змогу ознайомитися не тільки з окремими вдалим прикладами вирішення вказаної проблеми, але й скласти уяву про загальну картину явища і основні тенденції його розвитку, що формувались з аналізу практичної діяльності громадських творчих об'єднань раціоналізаторів: громадських конструкторських бригад, громадських патентних бюро, творчих комплексних бригад, дійових первинних організацій Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, науково-технічних товариств, поодиноких новаторів тощо. Проте, загалом, як і вищезгадана робота, нова колективна монографія практично не мала цікавих теоретичних нововведень; вона за традицією акцентувала увагу на синтезі «передового досвіду» і одночасно пояснювала недоліки у розвитку технічної творчості головно слабкістю організаційної та ідеологічної роботи на підприємствах через невміння заводських «трикутників» (дирекції, парторганізації, профорганізації) поставити справу соцзмагання на належний рівень тощо.

Не вдалось уникнути традиційно-стандартного спрощеного підходу радянського історикописання, якому властивий опис у хронологічній послідовності перемог і позитивних результатів на тлі відповідних партійно-урядових рішень та заходів, й авторам колективної монографії «За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного

селянства західних областей УРСР. 1939–1979» (1979), присвяченої соціальним перетворенням у західноукраїнському селі у роки радянської влади. На час її написання в Україні вже з'явилося чимало наукових розвідок із різних вузькоспеціальних питань проблеми, достатніх для підготовки узагальнюючої роботи. Це дало змогу авторам (В. Масловському, А. Мартинюку, В. Нечитайлу на чолі з професором М. Івасютою), ґрунтуючись на творчому спадку попередників і залучаючи нові різноманітні джерельні матеріали, висловити своє бачення основних аспектів історії колгоспного селянства західноукраїнського регіону, з'ясувати вирішальні чинники його соціально-економічної та духовної трансформації в умовах радянської дійсності від часу приєднання до СРСР до сучасності. Проте автори, які хоч і щиро намагалися шукати нові факти й аргументи та модифікувати висновки, щоб уникнути надмірних спрощень, характерних для праць попередників, загалом залишилися на позиціях дослідження проблеми часів кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст., а щодо критичного аналізу в низці аспектів навіть поступалися. Вони переважно використовували дослідницькі схеми й інструментарій, вже апробовані М. Івасютою, продовжуючи відстоювати тезу про об'єктивну закономірність колективізації та добровільне волевиявлення селян під час її проведення, і стверджували, що саме колгоспний лад забезпечив подальший соціально-економічний та духовний прогрес села. Відтак багато аспектів проблеми, які не вкладалися в таке концептуальне бачення подій (серед них – неефективність і диспропорції колгоспно-радгоспної економіки, морально-психологічний тиск і фізичні репресії проти одноосібників під час колективізації, майнова і світоглядна диференціація сільського населення в перші повоєнні роки, період «десталінізації» і доба «розвинутого соціалізму», складності і суперечності тогочасного повсякденного життя селян, їхній етнопонаціональний склад, зміни сільської поселенської структури, міграційні процеси тощо), фактично залишилися поза увагою авторів або ж їх розглянуто у занадто загальних рисах. Із іншого боку, монографія все ж істотно доповнила знання сучасників про аграрну історію регіону відповідної епохи, створила кращу основу для глибших наукових досліджень із окремих аспектів проблеми, стимулювала появу нових дисертаційних робіт, присвячених колгоспному селянству. Не оминули своєю увагою книжку і діаспорні вчені. Оцінюючи її, відомий бібліограф Михайло Кравчук серед іншого зауважував: «... можна у ній між рядками прочитати про страшний опір, яке ставило українське селянство колективізації після другого наїзду большевиків. У 1945 р. в Галичині й Волині був лише 161 колгосп» (Кравчук, 1982, с. 52). Загалом, це був не поодинокий випадок, коли інститутські дослідники новітньої історії намагалися писати так, щоб розумний читач міг прочитати правду між рядками на основі фактів, наведених у тексті.

Попри виразне ідеологічне забарвлення, зберігає певний пізнавальний інтерес монографія О. Кірсанової як одна з перших спроб цілісного вивчення різних аспектів громадсько-політичної діяльності партійно-державних органів і підконтрольних їм громадських організацій західних областей УРСР у перші післявоєнні роки щодо «виховання» та «перевиховання» різних верств західноукраїнського населення на основі марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини та показу її тогочасної специфіки, обумовленої відмітною особливістю регіону (Кірсанова, 1981). Проблема досліджена авторкою на основі значного архівного матеріалу і головну у контексті викриття «реакційної суті» «українського буржуазного націоналізму», що виразно позначилося на змісті книжки. У ній проаналізовано заходи усєї регіональної вертикалі

партійно-радянської системи (партійних радянських громадських організацій) щодо утвердження радянської влади у західних областях України, ліквідації націоналістичного підпілля, в апологетичній манері показано форми і методи їхньої діяльності, спрямовані на забезпечення ефективності ідеологічної роботи, однак не визначено міру її реальної дієвості. Факти і події, пов'язані з національно-визвольним рухом, суспільно-політичним життям, загалом подавали тенденційно. Негативні аспекти діяльності управлінських структур із забезпечення дієвості ідеологічного впливу на західноукраїнський соціум не розкрито або показано як окремі недоліки, що не дозволило автору реально відобразити контрверсійну картину ідеологічної роботи. Ці питання й донині залишаються слабо розробленими у вітчизняній історіографії. Варто зазначити, що на етапі підготовки монографії до друку у видавництві «Наукова думка» її текст кілька разів ретельно обговорювали на засіданні відділу історії України. Дослідниця, відповідно до зауважень внутрішніх і зовнішніх рецензентів (серед них – кафедра історії СРСР Луцького університету), істотно доопрацювала первісний текст книжки, зокрема, як свідчить протокол засідання відділу від 28 січня 1974 р., усунула «матеріал, де досить широко висвітлювалися недоліки у роботі партійних і радянських та ін. організацій», а також скоротила параграф про антирадянську діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) (АІУ НАНУ-2, арк. 15–16).

Ідеологічно запрограмованими на возвеличення досягнень політики радянської тоталітарної системи на західноукраїнських землях є й роботи В. Масловського. Вони торкалися питань історії колективізації сільського господарства регіону в контексті боротьби радянської влади з національно-визвольним рухом у повоєнний період і поєднували елементи науково-дослідного аналізу подій із пропагандистським типом викладу. Вже самі назви та підзаголовки його праць часто не залишали жодних сумнівів щодо їх спрямування (Масловський, 1984; Масловський, 1978; Масловський, 1975). Вони містили основну ідеологічну тезу, якій підпорядковувався як відбір матеріалу, так і його оцінки та висновки. Автор твердо і послідовно відстоював давно усталену в СРСР інтерпретацію соціалістичних перетворень у селі і збройного протистояння на західноукраїнських землях із відповідним використанням дефініційного апарату радянських дослідників теми. Він слідом за ними стверджував тезу про неминучість і прогресивність суцільної колективізації у Західному регіоні як загальної закономірності соціалістичного будівництва, а опір населення насильницькому утвердженню колгоспного ладу пояснював виступами ворожих сил, куркульства, вважаючи, що націоналістичне підпілля, Українська повстанська армія (УПА) займалися бандитизмом. Таке пропагандистське потрактування УПА продовжувало залишатися неунікненим для радянських дослідників, які торкалися цієї проблеми ще з післявоєнних років, коли сформувалася ціла агітпропівська індустрія «критики українського буржуазного націоналізму».

Підтримавши зі світоглядно-засадничих принципів нав'язану владою політичну версію про вояків УПА, що нібито «зрадили» український народ і знущалися над ним, дослідник не тільки не помітив жодного позитивного моменту в повстанському русі й діяльності націоналістичного підпілля, але й повністю переклав на них усю відповідальність за людські жертви і страждання³.

³ Важливо зрозуміти, що подібна інтерпретація національно-визвольного руху, негативні оцінки його учасників були частиною особистого досвіду В. Масловського на досить підставовому рівні. У перші повоєнні роки він, тоді ще підліток, втратив руку. Причиною важкого фізичного

Поза увагою автора фактично залишилася репресивна політика більшовицького режиму на західноукраїнських землях, який у протистоянні з національно-визвольним рухом часто застосовував принципи колективної відповідальності, засадничо не брав до уваги цінність людського життя, розглядав практично усіх місцевих мешканців, незалежно від їх етнічної чи конфесійної приналежності, як політично неблагонадійних, що й стало основною причиною ескалації насильства. Поставлений у такі рамки своєї роботи, що по-іншому він писати не міг, В. Масловський повністю проігнорував масові злочини співробітників Народного комісаріату внутрішніх справ (Міністерства внутрішніх справ) (НКВС (МВС)) – Народного комісаріату державної безпеки (Міністерства державної безпеки) (НКДБ (МДБ)), військовослужбовців внутрішніх військ, представників державної влади, які неодноразово були причетні до невмотивованих убивств, гвалтувань, грабунків, інших правопорушень і взагалі не відрізнялися елементарною толерантністю до цивільного населення краю, що власне й провокувало відплатні акції повстанців, діяльність яких практично ніколи не виходила поза межі етнічних українських земель. У такий спосіб В. Масловський, у якому часто публіцист явно перемагав науковця, в оцінках учасників збройного протистояння на західноукраїнських землях застосовував подвійні стандарти, оцінював їхні дії за різними критеріями. У полемічному запалі він ненависно створював примітивну картину національно-визвольного руху, послідовно формував викривлено-карикатурний образ

каліцтва, як свідчила офіційна довідка, з якою автора наприкінці 80-х років ХХ ст. ознайомив В. Масловський, був терористичний акт проти учасників сільських (комсомольських?) зборів. У службових автобіографіях В. Масловський незмінно констатував: «В 1946 г. во время бандитской акции я был тяжело ранен» (АІУ НАНУ-7, арк. 6). Очевидно, звідси майже патологічна ненависть до учасників повстанського руху, неприкрите презирство до них, їх свідомо дегуманізація через мову, дефініції, радянські пропагандистсько-публіцистичні штампи, які до них застосовував дослідник. Навіть тогочасні внутрішньоредакційні рецензенти публіцистичних робіт В. Масловського, відомі на той час спеціалісти з проблеми, розвінчувачі «українського буржуазного націоналізму» визнавали, що часом їхній колега у своїх текстах явно відходив від загальноприйнятих літературних норм, дорікали йому в емоційних надмірностях і рекомендували відмовитися від лайливих висловлювань. Зокрема, Юрій Римаренко в позитивній рецензії на рукопис книжки «Дорога в безодню» (1978) серед іншого зазначав: «Автор в цілому намагається побудувати роботу в науковому плані. Проте подекуди переходить на суто публіцистичну манеру. ... По всьому рукопису рясно розкидані надто лайливі слова, “сильні” вирази щодо українських буржуазних націоналістів типу “гадючі кубла”, “вони сичать”, “гадюче шипіння” та ін. Треба говорити спокійніше. Тим більше, що фактичний матеріал сам говорить за себе». Проте установчі засади Віталія Масловського, публіцистична манера викладу матеріалу, потворно-войовнича словесна риторика у його публікаціях залишались незмінними. На таку особливість авторського стилю звернув увагу і старший науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР Євген Камінський, який вважав, що лайливі висловлювання В. Масловського «не відповідають загальноприйнятому фактологічному, доказовому тонові книги [йдеться про рукопис книги “Зброя Ярослава Галана”, яка була опублікована у 1982 р. – *О. Л.*] і навіть порушують її структуру» (Див.: ДАЛО, арк. 69). Однак для людини, яка вбачала свою місію у «викритті і розвінчуванні українських буржуазних націоналістів», такі настанови рецензентів, здається, видавалися несуттєвими. Варто наголосити, що В. Масловський, який відзначався особливою ревністю у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», категоричністю і різкістю в оцінках, у неофіційних ситуаціях, у стосунках із багатьма колегами по відділу залишався доброзичливою і товариською людиною, готовою (попри власні клопоти) за потреби кожному з них допомогти у вирішенні життєвих і професійних проблем, що вказувало на його делікатну і чуйну натуру. Для нього потреба залишатись самим собою за будь-яких обставин була, здається, цілком органічною.

його учасників, яких тлумачили винятково як зрадників свого народу, посібників німців, злочинців тощо.

Якщо розглядати праці В. Масловського формально, то практично всі вони, претендуючи на науковість, виконані на досить потужній джерельній базі (як правило, малодоступній для тогочасних академічних дослідників історії радянського періоду) і характеризуються докладним викладом подій. Однак подана в них достовірна інформація про окремі епізоди і деталі, яка посилено експлуатовувалась, про негативні факти та явища в історії українського визвольного руху, часто переплітається з явною неправдою і перекрученнями, поєднана зі свідомим згущенням фарб, заради посилення контрастів. Зокрема, коли йдеться про УПА, то В. Масловський намагався переконати читача, що повстанське військо було інспіроване, організоване та озброєне німцями, вперто трактуючи його винятково як «бандформування», приписуючи його учасникам «буржуазне», куркульське походження. Також без жодних документальних доказів, ігноруючи першоджерела і ґрунтуючись на припущеннях, Віталій Масловський поширював старі і фактично співтворив нові пропагандистські міфи та стереотипи про лідерів визвольного руху, беззастережно оголошуючи їх колаборантами, запродавцями Адольфа Гітлера (Adolf Hitler), кидаючи тінь на все повстанське середовище. Причому, він стверджував (без посилань на джерела), що за особистим наказом Генріха Гімmlера (Heinrich Himmler) «головнокомандувачем» УПА було призначено колишнього командира батальйону «Нахтігаль», гаупштурмфюрера (капітана) військ СС Романа Шухевича (Чупринку) (Масловський, 1975, с. 59; Масловский, 1984, с. 82). Це твердження не мало найменшого серйозного обґрунтування і документального підтвердження і з боку історичної правди не витримує жодної наукової критики. Загалом, В. Масловський підходив до українського націоналізму не як до історичного соціально-політичного явища, що зародилося на основі уярмлення українського народу і на змаганні до його суверенного самовияву, а накидав, відповідно до існуючої у СРСР системи ідеологічних координат, ярлик шовінізму і фашизму, розглядав як інспірацію ворожих антинародних сил, що виглядало як виконання політичного замовлення.

Загалом, праці В. Масловського, що побудовані на вибірковому використанні джерел, які самі по собі ще вимагають ретельної верифікації, та односторонньої інтерпретації історичних фактів, містять поважний елемент фальсифікацій і замовчування об'єктивної дійсності. Водночас не можна сказати, що книжки у цього автора не мають жодної науково-пізнавальної цінності. Очевидно, мав рацію Юрій Киричук, який, аналізуючи радянську історіографію із згаданої проблеми (чільним представником якої був і Віталій Масловський), стверджував, що вона «містить багато корисного фактичного матеріалу. Саме із праць радянських науковців молодше покоління дізнавалося про український національно-визвольний рух 40–50-х років ХХ століття» (Киричук, 2003, с. 41). І якщо під цим кутом зору подивитися на публікації В. Масловського з його різкими оцінками і присудами, то, мабуть, слід визнати, що знайомство з ними для проникливого читача, як правило, позбавленого в часи їх виходу в світ інших, альтернативних джерел відомостей про ОУН і УПА, не було даремно витраченим часом, оскільки він за бажання, вчитуючись у його тексти, міг скласти власний образ національно-визвольного руху (об'єктивної дійсності) з окремих деталей, свідомо чи мимохіть використаних із пропагандистською метою. З огляду на вміщений обширний фактичний матеріал, який виразно захоплював кожную думуючу людину до прочитання текстів В. Масловського «навпаки»,

до еретичних здогадок або хоча б до самостійних роздумів, глибшого зацікавлення явищем, можна стверджувати, що роботи В. Масловського, попри їх очевидну ідеологічну заангажованість, публіцистично-пропагандистську методику дослідження, використану «викривальну» термінологію з лексики документів, створених у надрах НКВС–НКДБ МВБ–КДБ, все ж об'єктивно заклали основи для майбутнього переосмислення радянського бачення проблеми українського національно-визвольного руху. Очевидно, навіть за умов упередженості і тенденційності, неправильним є прагнення повністю ігнорувати праці В. Масловського, які не втратили своєї певної інформативної цінності. Під час реконструкції історичних явищ ці роботи, за умов об'єктивного і критичного використання, дають змогу виявити певні суперечності, дискусійні питання, які постають в іншому світі, допомагаючи відновлювати цілісну картину реалій тогочасного суспільного життя.

На обов'язкових ідеологічних штампах радянської історіографії про Другу світову війну базувалася інститутська колективна монографія про участь населення західних областей Української РСР у радянсько-німецькій війні 1941–1945 рр., яка підводила певні підсумки у вивченні проблеми в Українській РСР (Брик, 1984). І хоча робота дозволила на основі використання даних різноманітних джерел, частину з яких було вперше введено у науковий обіг, деталізувати тогочасні уявлення про перебіг військово-політичних і соціально-економічних процесів у регіоні, однак годі в ній знайти наукових новацій, будь-яких коректив концептуального осмислення подій (про тип та особливості війни, її основні етапи, участь у ній різних соціальних верств тощо), здійсненого у низці попередніх загальносоюзних і українських видань на матеріалах Української РСР у 60–70-х роках ХХ ст., що фактично відтворювали дещо оновлену сталінську концепцію Великої Вітчизняної війни. У книжці, над якою працював великий колектив авторів (зважаючи на складність завдання), не важко помітити замовчування багатьох широковідомих сьогодні «більових» тем і сюжетів війни (радянсько-німецьких домовленостей літа–осені 1939 р. та доданих до них секретних протоколів, масштабів політичних репресій, депортацій, структури безповоротних втрат військовослужбовців і цивільного населення), наявність стандартизованих, надмірно політизованих оцінок окремих подій і фактів, узятих із доступної офіційної історичної літератури, використання ненаукової лексики в означенні учасників націоналістичного підпілля, зараховуючи їх до «бандитів» і «німецьких прислужників» тощо, тобто апіорі заперечуючи їх роль у русі Опору, суцільну апологетику дій Комуністичної партії. У виданні приховувався міжнародно-правовий статус СРСР як одного з головних зачинателів Другої світової війни, а причини тимчасових невдач Червоної армії автори вбачали у раптовості нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, певних прорахунках вищого радянського керівництва, багатократній перевазі збройних сил III Райху в особовому складі, озброєнні, а також застарілій техніці і озброєнні Червоної армії. Вони стверджували, що населення України фактично одностайно піднялося на боротьбу з окупантами, що лише невелика частина пішла на співпрацю з ними. Подібне трактування подій Великої Вітчизняної війни обумовлено насамперед ідеолого-політичною заданістю авторів, що змушувало більшість із них свідомо уникати вивчення «незручних», але дуже важливих для розуміння проблеми тем. Тим більше, що такі теми аж до кінця 80-х років ХХ ст. були під суворою політичною забороною. Слід також враховувати недоступність для дослідників багатьох архівних джерел.

За значного обсягу фактичного матеріалу переважно описовою, безкритичною є монографія С. Качура «Радянська преса як засіб інтернаціонального виховання трудящих (Пропаганда дружби народів в СРСР і соціалістичного інтернаціоналізму на сторінках газет Української РСР у 60–70-х роках)» (1978), яка сьогодні може бути цікавою хіба тільки як ілюстрація тогочасного погляду на проблему формування відповідного тематичного наповнення періодичних видань та з'ясування методів комунікативного впливу ЗМІ на читацьку аудиторію з метою нав'язування населенню ціннісних орієнтирів, мислення та норм поведінки, потрібних радянському режимові (Качур, 1978). У книжці, головним об'єктом дослідження якої є друковані органи Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і Чернівецької областей – газети «Радянська Волинь», «Закарпатська правда», «Прикарпатська правда», «Вільна Україна», «Львовская правда», «Червоний прапор», «Вільне життя», «Радянська Буковина», обласні комсомольські, а також окремі районні і міські газети цих областей за 1962–1972 рр., впадає у вічі неповнота і поверховість інтерпретацій та оцінок, видима їх ідеологізація, яка засвідчувала очевидну підпорядкованість автора існуючим політичним кліше. Робота, підготовлена на пограниччі журналістики й історії, явно перенасичена (навіть для часу її появи) розлогими однотипними шаблонними прикладами різножанрових матеріалів регіональної преси про успішний виробничий досвід трудових колективів промисловості, колгоспів та радгоспів західних областей УРСР, їх участь у виконанні завдань господарського і соціально-культурного розвитку, про форми і методи економічного та культурного співробітництва з представниками інших республік СРСР і країн соціалістичного табору, що були покликані показати радянську пресу як засіб інтернаціонального виховання населення, а також окремо засвідчити її дієвість у викритті ідеології і практики різних напрямків антикомунізму. Замість зваженого, критичного підходу (бодай спроби) до проблеми рівня повноти й об'єктивності інформації, вміщеної у матеріалах преси, з'ясування ступеня достовірності цього комплексного джерела знаходимо у книжці безапеляційну довіру до нього і відповідне одностороннє трактування за відвертого замовчування тих подій і явищ, які не вписуються у наперед вибрану схему. Помітно, що автор дивився на зміст газетних публікацій, так би мовити, тільки «з середини», практично жодним чином не порівнюючи його з іншими джерелами, щоб у такий спосіб виявити достовірність і повноту інформації. Загалом, монографії С. Качура, базованій на вибірковому ставленні до джерел і апіорних тезах, на відсіканні всього, що не вкладається у його концепцію, на очевидних натяжках, явно бракувало оригінальних оціночних суджень та самостійних узагальнень і висновків. Ті, що запропонував автор, цілком очікувані тодішнім читачем його рівня та виглядають політично заангажованими.

Відносно недовго Інститут утримував реноме одного з небагатьох в Україні центрів дослідження новітньої історії Польщі (Зашкільняк, 2000, С. 561). За неписаними правилами, яким підкорялася радянська історична наука, дослідження світової історії зосереджувалося головню у Москві і Ленінграді, провінція могла вправлятися лише у краєзнавстві. В українському випадку виняток робився передусім для славістичних студій (Чорновол, 2006, с. 13). У полі зору співробітників відділу історії країн соціалізму (назва відділу неодноразово змінювалася), створеного в Інституті у 1974 р., перебували переважно окремі питання новітньої історії Польщі, причому головний акцент робився на вивченні періоду після Другої світової війни. Офіційна ідеологія диктувала науковцям першочергову важливість вивчення і пропаганди бойового радянсько-польського

соротництва в роки Другої світової війни, політичного, економічного і культурного співробітництва з СРСР у повоєнний період. Стояло першочергове завдання – знайти аргументи і показати правильність та прогресивність історичного шляху, пройденого Польською Народною Республікою (ПНР), виділивши обов'язково керівну й спрямовуючу роль Польської об'єднаної робітничої партії у соціалістичному будівництві, і наголосити на заслугах СРСР у становленні та зміцненні Польської держави, її економіки і культури. Водночас складні дражливі проблеми радянсько-польських та українсько-польських взаємин, зокрема питання радянської зовнішньої політики щодо Польської держави у 1939 р., участі СРСР у її розчленуванні і винищенні населення, польсько-українське протистояння 1938–1947 рр. на теренах Галичини, Волині, Холмщини, депортації українців і поляків у 1939–1951 рр., передумови, хід проведення та наслідки цих репресивних акцій, становище польської національної меншини в СРСР і української в ПНР тощо, зовсім не досліджували.

Відділ, маючи у своєму штаті переважно молодих наукових співробітників-початківців різного рівня підготовки, змушений був будувати свою роботу найперше на основі індивідуальних тем із певним урахуванням особистих інтересів дослідників. На основі вивчення документів і матеріалів, виявлених в архівах СРСР і ПНР, спогадів, преси, а також спеціальної літератури Сергій Іващук досліджував участь і роль радянських громадян у польському антинацистському русі Опору (червень 1941 – березень 1945 рр.), Лариса Ярош – фронтову пресу Війська Польського 1943–1945 рр., радянсько-польську співпрацю у сфері культури наприкінці 40-х – у першій половині 50-х років ХХ ст. У центрі уваги Володимира Парубія були питання соціального розвитку робітництва Польської Народної Республіки у 70-ті роки ХХ ст., Михайла Сеньківа (до вступу в аспірантуру) – аграрні відносини, соціалістичні перетворення в сільському господарстві ПНР, Г. Ковальчака – економічний розвиток ПНР, її співпраця з країнами Ради економічної взаємодопомоги, Василя Мороза – двостороннє співробітництво СРСР і ПНР. Оскільки концепції їхніх робіт, які, як правило, містили значний фактичний матеріал, були націлені на те, щоб насамперед виявити і узагальнити все позитивне у суспільно-політичному і соціально-економічному житті сусідньої держави – сателіта СРСР, акцентувати на позитивних результатах у їхньому багатоаспектному співробітництві та обійти труднощі і проблеми, то з боку історичної дистанції можна, очевидно, визнати, що авторам загалом не вдалося істотно наблизитися до висвітлення обраних тем відповідно до грані неупередженості й об'єктивізму. Цьому завадили ідеологічний диктат, цензурні заборони, інерція мислення, самоцензура, озирання на «інстанції», недоступність багатьох архівних документів, інших першоджерел, що у підсумку робило неможливим будь-які серйозні наукові дослідження.

Ці ж фактори позначилися на змісті монографії Володимира Чугайова «В боротьбі проти фашизму та угрози війни. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности 1933–1939» (1980), яка присвячена вивченню антифашистського й антивоєнного руху польського і українського народів у міжвоєнній Польщі. У рамках відносно широкої постановки проблеми автор, ґрунтуючись переважно на різноманітному джерельному матеріалі, зокрема з польських архівів, і численних публікаціях документів з'їздів, конференцій та пленумів політбюро і секретаріату центральних комітетів Комуністичної партії Польщі (КПП) та Комуністичної партії

Західної України (КПЗУ), монографіях та наукових статтях, опублікованих у СРСР і ПНР, намагався системно викласти всі відомі йому факти про головні напрями політичної боротьби поляків та українців проти фашизму, підготовки нової війни, на підтримку СРСР, за створення єдиного антифашистського фронту, співробітництво КПЗУ і польської компартії, розглядаючи їх у тісному зв'язку з міжнародними подіями і внутрішнім становищем Польської держави у 30-ті роки ХХ ст. (Чугаєв, 1980). Дослідження Володимира Чугайова хоча й характеризується насиченістю фактичного матеріалу, однак принципових концептуально-теоретичних інновацій у розробку проблеми порівняно з попередніми роботами Олега Швидака чи Петра Сардачука воно не вносило (Швидак, 1972; Сардачук, 1970). Хіба що за дуже незначними винятками. Структура, зміст і висновки дослідження, яке хибує на описовість, були підігнані під загальноприйняті марксистсько-ленінські історичні схеми і канони.

Актуальні питання економічної історії ПНР відображені у монографії Г. Ковальчака «Польская Народная Республика в содружестве стран-членов СЭВ. Экономический очерк» (1980). У роботі визначено основні етапи становлення та розвитку соціалістичної економіки Польщі та її роль у системі Ради економічної взаємодопомоги, а також окреслено вплив і значення допомоги СРСР у розвитку господарства сусідньої держави.

Однак спроби вийти за межі існуючих у радянській історіографії догматичних схем і кон'юнктурних оцінок все ж серед полоністів були. З огляду на те, що виступити у відкритих публікаціях із об'єктивними оцінками про реальні труднощі соціально-економічних процесів у ПНР було практично неможливо, то вчені відділу намагалися це зробити у доповідних записках у різні відомства. У записках вони не оминали гострих питань. Однак коли Г. Ковальчак задовго до розвитку в Польщі кризових подій 1980–1981 рр. вказав на їхню об'єктивну неминучість у близькому майбутньому, то з доповідної записки, підготовленої ним для Міністерства закордонних справ СРСР, було запропоновано усунути всі факти, які не узгоджувалися з офіційною оптимістично-ідилічною оцінкою. Лише нещодавно стало зрозуміло, що така вимога до Г. Ковальчака реально відображала ситуацію, яка склалася у головному радянському зовнішньополітичному відомстві, де серед його чиновників панувало небажання ретельно розбиратися у ситуації, а відтак «драматизувати» її. Так, у посольстві СРСР у Варшаві було прийнято не помічати проблем, створювати видимість благополуччя. Радянські послы (зазвичай – це колишні партійні працівники) прагнули пом'якшити тон рапортів, поставляти у Москву лише таку інформацію, яку очікував центр (Я. І., Б. М., 2001, с. 30) Невтаємничений у такі політичні нюанси, Г. Ковальчак тоді чи не остаточно позбувся ілюзій щодо вартості доповідних записок і надалі, за можливості, уникав участі у їх підготовці або ж обмежувався формальними відписками.

Цензурні обмеження, запроваджені у СРСР на початку 80-х років ХХ ст. в умовах загострення внутрішньополітичної польської кризи і оголошення 13 грудня 1981 р. воєнного стану в Польщі, призвели до швидкого згортання в Україні полоністики, яка перетворилась на «не модну» галузь. Чимало проблем новітньої історії Польщі (після 1945 р.) було практично неможливо ґрунтовно досліджувати, зокрема через відсутність доступу до архівних джерел або в силу нових обмежень на поширення у СРСР польських газет і журналів. Все це призводило до розгубленості в Інституті серед дослідників історії Польщі, які після відходу з установи В. Чугайова (кінець 1981 р.) опинилися без надійної адміністративної підтримки. Новий директор – Михайло

Брик, скориставшись сприятливою для себе політичною кон'юнктурою, фактично ліквідував інститутський осередок історичної полоністики, створивши на його основі новий відділ – соціальних проблем соціалістичного суспільства. Згідно з ним, було прийнято ряд нових науковців, які опрацьовували відповідно вже зовсім іншу тематику, що не мала нічого спільного з попередньою. Після цього частина співробітників, які формувались як полоністи (Сергій Іващук, Лариса Ярош, Сергій Дорошенко), змушені були залишити Інститут і перейти на викладацьку роботу. У 1990 р. відділ соціальних проблем соціалістичного суспільства, де вони певний час продовжували працювати, взагалі ліквідували.

Заідеологізованість, хоча й, порівняно з дослідженнями історії соціалістичного будівництва, значно меншою мірою, була притаманна й працям, присвяченим вивченню дорадянських епох і періодів⁴. У 70-ті – першій половині 80-х років ХХ ст. у цій ділянці історичної науки відбулося тематичне і хронологічне звуження поля досліджень. Із інститутських науково-дослідницьких планів досить швидко практично повністю випали теми, пов'язані з вивченням суспільно-політичної історії Київської Русі, Галицько-Волинської держави, національно-визвольних змагань ХVІІ ст. тощо, які проводилися в Інституті за часів І. Крип'якевича⁵. Натомість на перше місце висунулись дослідження, присвячені історії української культури. У розробці цих проблем особливо вагомий внесок як за обсягом, так і за змістом належав Я. Ісаєвичу, який ще з 60-х років ХХ ст. зосередив головну увагу на вивченні різних аспектів духовного життя України доби середньовіччя і ранньомодерного часу. Про це наочно свідчать назви його основних праць: «Джерела з історії української культури в період феодалізму ХVІ–ХVІІІ ст.» (1972), «Культура Галицько-Волинської Русі» (1973), «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (1975, 1983), «Преємники первопечатника» (1981) та ін. Як співавтор, брав активну участь у підготовці низки колективних монографій, зокрема «Історії Української РСР» (українськомовне і російськомовне видання). Загальний обсяг опублікованих робіт вченого тільки за плановою тематикою за 1975–1980 рр. становив 36,3 друкованого аркуша (АГУНАНУ-6, арк. 19).

Вчений, який яскраво втілював таку дослідницьку рису, як прагнення до оптимального поєднання результатів власних джерелознавчих пошуків і раціонального використання уже опублікованих документів та спеціальної літератури, у 70–80-ті роки

⁴ Я. Ісаєвич визнавав: «Ключові питання давньої історії спотворювалися, і все ж, в цілому, про давнину легше було писати більш об'єктивно, ніж про новітні часи. Звичайно, щоб надрукуватись, доводилось приклеювати на початку і в кінці праці якусь цитату, хоч вона могла і не узгоджуватися з текстом» (І правда, 1990).

⁵ Зрештою, це відображало загальну тенденцію в українській історичній науці до звуження дослідження цієї епохи. Тематика середньовічного і ранньомодерного періодів історії України відверто нехтувалася (особливо з початку 70-х років ХХ ст.), оскільки вважалося, що справжня історія розпочинається від часів більшовицького перевороту 1917 р. у Росії (для західних областей України цей рубіж визначено 1939 р.). Як зазначає Валерій Смолій, фахівців доби українського середньовіччя і нового часу в провідній науковій інституції – академічному інституті історії, тримали лише для того, щоб створити видимість дослідження всіх епох історичного минулого українського народу. Ситуація для дослідників «феодалізму» покращилася лише наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст., коли влада зняла табу на дослідження фактично дискредитованої «дореволюційної» історії України (див.: Смолій, 2005, 28; Яремчук, 2009, с. 468).

XX ст. був націлений на розширення фактичного й аналітичного матеріалу з проблем культури України, завдяки чому його праці вигідно відрізнялися від попередників. У монографії «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (1975) (перевидана у 1983 р.) автор у контексті суспільного життя кінця XVI ст. детально висвітлив організаційну діяльність Івана Федорова, з'ясував головні її історичні віхи, подаючи детальну інформацію про матеріально-технічний стан його друкарень, кадрове забезпечення, статистику випуску певних видів друкованої продукції, особливості їх літературного та мовного редагування, ідейний зміст, сам візуальний образ її, тематичні пріоритети на різних етапах існування тощо, що давало змогу простежити за посередництвом видавничого руху головні течії соціокультурних процесів у визначених хронологічних і територіальних межах. Загалом, вчений у своєму дослідженні, присвяченому вивченню «українського періоду» творчої спадщини «російського першодрукаря» І. Федорова, залишався активним прихильником тогочасної радянської офіційної концепції виникнення і розвитку українського друкованого слова. Щодо існування на українських землях друкарства до приїзду Івана Федорова (доказом чого стали документальні дані, віднайдені та опубліковані Орестом Мацюком наприкінці 60-х років XX ст., про друкарню львівського міщанина Степана Дропана 1460 р., які дали нові аргументи для відновлення дискусії навколо питання про «дофедорівське книгодрукування»), то Ярослав Ісаєвич у своїй праці заперечував цю версію на тій підставі, що, мовляв, були відсутні на сьогодні будь-які конкретні зразки «дофедоровського книгодрукування» або ж документальні підтвердження їх існування, в той час, як відомо про понад 500 примірників федорівських друків.

У виданій у Москві монографії «Преємники первопечатника», присвяченій діяльності книговидавничих центрів України XVI–XVII ст. у контексті розгляду соціально-економічних та політичних умов розвитку культури, проаналізовано опубліковані в Україні наукові та освітні видання, літературно-художні твори, політичну публіцистику. Важливо, що характеристика літературного життя, стану освіти і науки подається у дослідженні на основі вивчення всього масиву книжкової продукції, а не на підставі окремих прикладів, як це робилося раніше. У книжці чи не вперше так вичерпно, на підставі аналізу архівних документів і усіх збережених примірників стародруків, охарактеризовано грецьке книгодрукування в Україні – проблему, яка й досі не має серйозних наукових студій і надалі потребує ґрунтовного вивчення.

Протягом 70-х – на початку 80-х років XX ст., поетапно розширюючи масштаби об'єкта вивчення і органічно залучаючи набутки інших авторів, Я. Ісаєвич поступово осягнув глибини у дослідженні історії українського книгодрукування, утвердився у власних підходах, зробив низку оригінальних оцінок і висновків, які часом йшли у розріз із, здавалося, усталеними положеннями, за якими стояли імена авторитетних вчених. Наслідком цього стали його численні публікації та виступи на представницьких наукових конференціях. Глибоке знання джерел та історіографії проблеми, широкого історичного тла дало змогу вченому внести низку важливих уточнень та усунути похибки, що стосувалися оцінок передісторії виникнення та перших кроків українського друкарства, роботи книговидавничих центрів, репертуару техніки виготовлення й оформлення книжкової продукції та шляхів її поширення тощо. У вивченні низки важливих аспектів проблематики Я. Ісаєвич виступав як першопроходець, і

чимало із запропонованих ним тоді інтерпретацій стали загальноприйнятими та базовими для дослідників історії українського книгодрукування⁶.

Особливу увагу історик приділив збагаченню та систематизації джерельної бази книгознавчих досліджень. На початку 80-х років ХХ ст. Ярослав Ісаєвич спільно з мистецтвознавцем, професором Якимом Запаском уклав фундаментальний тритомний каталог усіх доступних для дослідження стародруків, виданих в Україні від ХVI до кінця ХVIII ст. кириличним і латинським шрифтами (всього 4 195 назв) – «Пам’ятки книжкового мистецтва» (Пам’ятки, 1981; 1984). У результаті копіткого бібліографічного пошуку, прискіпливого аналізу свідчень наукових студій і найрізноманітніших джерел, включаючи документацію друкарень, листування авторів і видавців, а також, за можливості, наочної перевірки друків (більшість книжок описано *de visu*) автори створили своєрідну енциклопедію початків українського книгодрукування. В описах, розміщених у хронологічному порядку, наводяться вихідні дані стародруків, відомості про їх зміст, мову, поліграфічну організацію тексту, художнє оформлення, прикметні особливості окремих примірників, місце їх зберігання. Вона стала найновішим систематизованим джерелом про історію національної книги, справжнім дороговказом для подальших студій. У цій фундаментальній роботі Я. Ісаєвичу належить розкриття змісту більшості видань, опис видань латинського шрифту і добір ілюстрацій із них, тоді як Я. Запаско здійснив бібліографічний опис кириличних видань, охарактеризував їх художнє оформлення і добір репродукцій із кириличних друків (Ісаєвич, 2006–2007, с. 22).

Не випадково каталог стародруків відразу отримав високу оцінку спеціалістів. Так, 25 січня 1982 р., після ознайомлення з першою книжкою видання, один із провідних джерелознавців України – Микола Ковальський – у листі до Ярослава Ісаєвича писав: «Дістав в Запоріжжі Ваш чудовий каталог друкованої продукції по 1700 р. Великий успіх і велика подія в історії слов’янського друкарства. Це унікальна книга». А 2 березня 1985 р. М. Ковальський, відгукуючись на завершення видруку усього каталога, констатував: «Сердечно вітаю Вас і Якіма Прохоровича з завершенням монументальної праці – унікального каталога друкованих видань на Україні! Це титанічна праця, яка не має аналогів у вітчизняній науці. Цим каталогом Ви поставили собі за життя пам’ятник» (АГУНАНУ–9). Галина Ковальчук вважає, що «сьогодні неможливо навіть уявити роботи з українськими стародруками без перевірки їх з названим каталогом. Без покликів на нього не обходиться жодна наукова студія про

⁶ Пізніше окремі наукові напрацювання Я. Ісаєвича, очевидно, несподівано для нього одержали безжально-нищівні коментарі з боку його постійного інтелектуального візаві – Я. Дашкевича, який часом дозволяв собі бути публічно дуже критичним в оцінках щодо «радянського» наукового доробку і науково-організаційної діяльності академіка. Зокрема, Я. Дашкевич писав, що у книжці «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» «фактографічно ретельний виклад ... різко контрастує з концептуальною вбогістю» (Портнов, 2011, 221). У цьому твердженні Я. Дашкевича, що, на жаль, не стало результатом розгорнутого аналізу вказаної роботи академіка і яке, очевидно, знайде як своїх послідовників, так і опонентів, попри його надмірну категоричність, гадаю, є певний сенс. За заглибленістю в історичній конкретиці, ретельною докладністю в окремих наукових текстах Я. Ісаєвича дійсно часом губився аналіз загальних тенденцій, затирались сутнісні характеристики досліджуваного предмета, а тому реально втрачалося уявлення концептуальної цілості, бракувало їм справді глибокої синтези, через що вони не завжди досягали високої теоретичної планки. І у цьому відношенні Я. Дашкевич, можливо, мав певну рацію. Звичайно, фахівці можуть мати іншу думку.

українську книжку та книжкову культуру XVI–XVIII ст. Каталог становить, по суті, репертуар стародруків, омріяний попередниками» (Ковальчук, 2006–2007, с. 205).

Пізніше окремі дослідники критичніше підійшли до оцінки плідної праці Я. Запаса і Я. Ісаєвича. Італійський медієвіст та славіст Джованна Броджі-Беркофф (Giovanna Brogi Bercoff), оглядаючи каталог, зауважувала у ньому типове для радянських часів непрозоре представлення релігійної літератури, а також вона вважала, що великій кількості панегіриків автори надали сумнівний, на її думку, статус «українських». Вона вважала, що їх не тільки було написано польською мовою, але й замовлено, присвячено та призначено для поширення серед польських реципієнтів. Відповідно «Україна, як місце друку тут, – вважала Джованна Броджі-Беркофф, – імовірно, є слабким маркером “національного канону”, навіть за “домодерними стандартами”» (Броджі-Беркофф, 2012, с. 21). Без сумніву, таке твердження знайде як своїх послідовників, так і опонентів.

Цінним науковим надбанням стали й інші праці Я. Ісаєвича, зокрема монографія «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.», присвячена джерелознавчому аналізу документів і пам'яток давньої історіографії, що відображають історію української культури часів феодалізму (Ісаєвич, 1972). У ній розглянуто методика аналізу джерел з історії національної культури і детально охарактеризовано найважливіші категорії джерел про культурно-освітню діяльність братств, розвиток освіти та педагогічної думки, видання і розповсюдження книжок, міжнародні культурні взаємини. І хоча у праці не використано для аналізу всього можливого обсягу джерел, що зумовлено розмірами праці, вона отримала високу оцінку не лише в Україні, але й у наукових часописах Польщі, США тощо (Kasinec, 1974). Оцінюючи вищезгадану монографію, М. Ковальський зауважив, що її автор «сформулював і визначив деякі важливі спостереження і пропозиції, що стосуються не лише джерелознавства історії української культури, а ширших джерелознавчих питань тієї й попередньої епох» (Ковальський, 1998, с. 315). Йдеться, зокрема, про важливі положення про тип джерельної бази, її класифікацію, ступінь і нерівномірність збереження та комплексний підхід у використанні (Ковальський, 1998, с. 315).

Ці підходи Я. Ісаєвич сам активно застосовував у пошуковій діяльності. У 1980 р. у журналі «Жовтень» він опублікував вперше ним виявлений у Гданській бібліотеці Польської академії наук німецькомовний найдавніший історичний опис Львова німецького купця Мартіна Груневега (Martin Gruneweg), який суттєво розширив інформацію про історію міста, долучивши до нього свій науковий коментар. Грунтуючись на цьому унікальному джерелі, яке пройшло повз увагу істориків XIX–XX ст., дослідник спробував примирити й об'єднати 2 основні наукові думки щодо засновника Львова. Відомо, що в історіографії існують 2 наукові версії про те, хто заснував Львів: одні дослідники вважають, що засновником міста є князь Лев Данилович, інші – Данило Галицький. У своєму коментарі і наступних дослідженнях із історії Львова Я. Ісаєвич доводив, що до заснування міста під назвою Львів причетні і батько, і син (Паславський, 2010, с. 22–23).

Загалом, тематичний діапазон досліджень Я. Ісаєвича у 70-ті – першій половині 80-х років XX ст. значно розширився. Зростає і творча результативність.

Дослідженнями проблем середньовіччя займався О. Купчинський, який за даними топоніміки простежував розселення ранніх слов'ян на території України, фахово засвідчуючи великі можливості мовних пам'яток для дослідження територіальності

походження українців, реконструкції генези українського етносу, його автохтонності на своїх землях. Вершинним досягненням історико-топонімічних досліджень і одночасно підсумком його багаторічних студій з історії українських власних географічних назв, де синтезовано методи та методики принаймні 3 гуманітарних наук – лінгвістики, географії та історії, стала монографія «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на “-ичі”», побудована на великому джерельному матеріалі (Купчинський, 1981). Ще 11 березня 1980 р. на засіданні відділу історії України в ході обговорення монографії на предмет її рекомендації до друку у видавництві «Наукова думка» запрошений представник відділу історичних словників Інституту суспільних наук доктор філологічних наук Михайло Худаш наголошував: «В мене немає застережень щодо вірогідності викладеного в ній матеріалу. В цілому робота буде великим внеском в славистику в широкому розумінні слова. ... З виходом у світ роботи, славистика збагатиться фаховим змістовним дослідженням» (АУНАНУ-6).

Пізніше Уляна Єдлінська, оцінюючи цю фундаментальну працю вченого, вважала найвищим її акордом підтвердження однієї з основних у сучасній науці концепцій, що визначає землі прабатьківщини слов'ян на території між середньою течією Дніпра на сході та басейнами рік Вісли і Варти на заході (Єдлінська, 2011; Пілецький, 2019, с. 103). Показово, що висновки Олега Купчинського про племінні межі древніх слов'ян, зроблені на основі лінгвістичного аналізу найдавніших слов'янських топонімів, пізніше підтвердила Лариса Крушельницька, яка зіставила дані, отримані ним, із археологічними та історико-географічними (Пілецький, 2019, с. 103).

За час роботи в Інституті підготував монографію Юрій Свідерський, у якій через призму аналізу східної політики Апостольської столиці, її спрямованості та наслідків у Центрально-Східній Європі у період середньовіччя намагався показати, як формувалася і змінювалася позиція Риму щодо населення і державно-політичних утворень на території Русі-України, а також подати адекватну тогочасній дійсності картину засобів, методів і форм протидії впровадженню католицизму на галицько-волинських землях у X–XIII ст. Його монографія «Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст.», що побачила світ у 1983 р. (Свідерський, 1983), є відгуком на вимоги ідеологічної та політичної кон'юнктури і репрезентує тогочасний погляд на проблему, відповідно до офіційного наукового дискурсу. Однак, попри очевидну ідеологічну заданість, підпорядкованість пануючій концепції про реакційність латино-римських політичних і культурних цінностей та про одвічне прагнення папства підкорити Русь у релігійному й політичному відношенні тощо, книжка досі зберігає своє значення як добре систематизований історичний матеріал із теми. Праця, окресливши контури багатьох важливих аспектів проблеми, продовжує перебувати у полі зору сучасних авторитетних дослідників історії Церкви. Вони, ґрунтуючись на раніше опублікованому джерельному матеріалі, оприлюдненому і в дусі свого часу інтерпретованому Ю. Свідерським, а також широко залучаючи новий, раніше недоступний, зовсім по-іншому висвітлили чимало сюжетів теми, зокрема про коронування Данила Галицького, доказово відкинувши заідеологізовані схеми, усталені в радянській історіографії. Згідно з ними, факт коронації Данила Галицького розглядали як реалізацію споконвічного підступного прагнення Риму знищити православ'я, посилити вплив католицизму на Сході Європи. Проте й досі, як визнають Мирослав Волощук і Мар'яна Курін, «визначення всіх параметрів

східної політики папства є важливим, оскільки нині в дослідників ще немає повної ясності з питання про роль і реальні цілі папської політики у цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, у Галицькій і Волинській землях. Пряме підтвердження цього – брак фахових спеціальних монографічних видань» (Волощук, Курін, 2010).

Окремі питання української історії другої половини XVI – середини XVII ст. вивчали: Ігор Мицько – 60-річну діяльність Острозького культурно-освітнього центру від його заснування (1576) і до припинення існування (1636) та Ярема Полотнюк – подорожні записи арабського мандрівника, архидиякона Павла Халебського середини XVII ст. як джерело до історії України. Наукову актуальність дослідження І. Мицька визначала насамперед як відсутність у радянській історіографії узагальнюючої комплексної праці про Острозький центр як один із важливих складових суспільно-політичного і культурно-просвітницького руху в Україні останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. Автор на конкретних фактах розглянув соціально-економічні і культурні передумови та обставини існування центру, до якого належали одна з перших шкіл вищого типу у східних слов'ян (дослідники часто називають її колегією або академією), літературно-науковий гурток і типографія, охарактеризував основні етапи його діяльності, міжнародні контакти, проаналізував соціальне походження і становище острозьких діячів, визначив їхнє місце у загальноукраїнських політичних та ідеологічних заходах, зокрема окремо розкрив їхню роль у боротьбі проти підготовки і поширення Брестської унії, акцентуючи увагу на антикатолицькій спрямованості роботи гуртка (Мицько, 1983а). Водночас автор, орієнтуючись вже на вкорінені стандарти радянської історіографії, вважав за доцільне акцентувати на особливій культуртрегерській ролі російських діячів у поживленні культурного життя на Східній Волині (йдеться про літературно-перекладацький гурток у м. Міляновичі (кінець 60-х – початок 80-х років XVI ст.) у складі Андрія Курбського, Михайла Оболенського, Марка Сарихозіна і деяких місцевих, волинських знавців грецької і латинської мов), наголошуючи, що їхня діяльність «стала значним внеском в культурне піднесення України», що вони «прямо чи побічно готували ґрунт для виникнення Острозького центру» (Мицько, 1983а). Пізніше на хибність таких апріорних тверджень вказав Петро Кралюк, який, враховуючи джерела, зауважив, що «об'єктивний аналіз автентичних документів не дає підстави говорити про якусь серйозну культурну діяльність А. Курбського на Волині» (Кралюк, 2003, с. 78–81).

Важливо, що І. Мицько у ході великої пошуково-аналітичної роботи під керівництвом Я. Ісаєвича виявив у архівах, рукописних відділах бібліотек і музеїв значну кількість неопублікованих документів (неоднакових за своїм значенням і вірогідністю), що дало йому змогу внести корективи або й переглянути трактування низки аспектів проблеми, спростувати недостатньо обґрунтовані гіпотези попередників і врешті-решт створити власну, досить цілісну картину розвитку Острозького інтелектуального центру в безпосередньому зв'язку з ідеологічною боротьбою того часу. Цим насамперед і відзначається наукова новизна роботи вченого, яка заповнила помітну лакуну в науковій літературі, присвяченій історії культури України пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Студія І. Мицька звісно не закривала тему, а, навпаки, відкривала чимало нових перспектив для дослідницьких пошуків, у цьому і полягає її велике значення для наукового процесу.

Предметом дисертаційної роботи відомого українського сходознавця Я. Полотнюка⁷ був оригінальний текст унікального літературного джерела – мандрівних записів «Подорож патріарха Макарія» відомого сирійського мандрівника та церковного діяча XVII ст. архидиякона Булісаїбназ-Зеїмааль Халебі (відомого в українській історичній літературі як Павло Халебський або Алепський), сина і секретаря православного антиохійського патріарха Макарія III, який влітку 1654 р., їдучи з Аллепо в Москву, і ще раз, 1656 р., повертаючись із Москви, відвідав Україну⁸. У своїй дисертації Ярема Полотнюк на основі глибокого вивчення щоденника Павла Халебського за лондонськими та ленінградськими рукописами зробив спробу дати всебічний аналіз цього твору, розглядаючи його як джерело до історії України в часи її приєднання до Росії. Дослідник дуже уважно, крок за кроком намагався проникнути в усі щілини тексту різних редакцій «Подорожі», шукаючи мовні і стилістичні засоби для адекватного відтворення щоденника, постійно вносячи правки до свого перекладу, з метою добитися концентрованої ємкості кожного слова, вибираючи оптимальний метод його тлумачення. Він ретельно з'ясовував обставини та історію створення щоденника, жанрові особливості тексту, співвідношення наведених фактів із історичною реальністю тощо. Аналізуючи відомості автора, Я. Полотнюк вдавався до порівняння його фактажу із свідченнями інших літературно-історичних джерел часів Б. Хмельницького і пізніших років, а також із даними сучасної науки (АІУНАУ-5, арк. 63–64), органічно вбудовуючи їх у свій виклад.

У 1976 р. Я. Полотнюк у журналі «Жовтень» (№ 11) опублікував ґрунтовну статтю «Очима арабського мандрівника», у якій подав огляд усього українознавчого матеріалу трактату, зокрема писав про духовну і матеріальну культуру України в епоху визвольної війни, побут і звичаї населення, релігійні вірування, науку й освіту тощо (Полотнюк, 1976, с. 148–152; Рибалкін, Гамада, 2013, с. 8–10). Загалом різні тематичні фрагменти з «Подорожі»: про адміністрацію війська Запорозького, про друкарню Печерського монастиря, про українських живописців, описи міст, фортець, церков, монастирів тощо Я. Полотнюк друкував у широкому колі періодичних і наукових видань (Полотнюк, 1976).

⁷ У 1967 р. Я. Полотнюк закінчив східний факультет Ленінградського державного університету за спеціальністю «Іранська філологія» і 3 роки читав погодинно курс арабської і перської мов на філологічному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. Від жовтня 1968 р. працював молодшим науковим співробітником у відділі історії України Інституту суспільних наук. Виконував планові теми «Питання історії України в арабських джерелах XVIII ст.» (з цієї теми підготував 3 статті і 2 тези, «Великий Жовтень і таджицько-українські культурні зв'язки», «Східні (арабо- і персомовні) джерела до історії ранньофеодального періоду Давньої Русі як колиски трьох братніх народів – російського, українського, білоруського» та ін.).

⁸ У цьому документі особливо цінні дані про факти і події, у яких автор сам був свідком, очевидцем і часом навіть учасником, зокрема про зустрічі антиохійського патріарха Макарія III з Богданом Хмельницьким, його генеральним писарем Іваном Виговським, київським митрополитом Сільвестром Косовим, представниками генеральної старшини. Загалом, у подорожньому щоденнику сирійського мандрівника містяться чимало цікавих спостережень, оцінок про тогочасне політичне становище України, зовнішню політику Б. Хмельницького, зокрема українсько-молдавські відносини, а також культуру, побут, звичаї українського народу, господарське і церковне життя.

На жаль, рукопис закінченої роботи Яреми Полотнюка, яка відзначалася ґрунтовністю і оригінальністю ракурсу інтерпретації тексту Павла Халебського, не вдалося автору зреалізувати ні у захищену дисертацію ні в окреме видання.

У липні 1975 р. дисертація Я. Полотнюка була обговорена на засіданні відділу історії України, на якому ухвалили: «1. Вважати, що робота Я. Є. Полотнюка є серйозним дослідженням маловивченої актуальної проблеми і заслуговує представлення на захист як кандидатська дисертація; 2. Проте робота вимагає певної доробки відповідно до зауважень рецензентів і учасників обговорення; 3. Рекомендувати Я. Є. Полотнюку до 1. XI. 1975 р. представити текст роботи на предмет рекомендації її Вченою радою інституту до захисту» (АІУНАНУ-3, арк. 44–47). Лише через 3 роки, у липні 1978 р., обговоривши новий варіант дисертації Я. Полотнюка, який значно відрізнявся від попереднього, відділ рекомендував її до захисту, порадивши автору «перед подачею дисертації на Вчену раду Інституту врахувати зауваження і побажання, висловлені під час обговорення дисертації на засіданні відділу» (АІУНАНУ-4, арк. 29). У 1979 р. автор закінчив її остаточне доопрацювання (АІУНАНУ-8, арк. 39). А 28 червня 1979 р. під час обговорення дисертації на засіданні відділу історії України рецензенти Олег Купчинський та Степан Трусевич констатували, що «дисертація Я. Є. Полотнюка є цінним внеском в радянську науку, виконана на належному науковому рівні. Вона свідчить про наукову зрілість її автора, ґрунтовне знання предмету, вітчизняної та зарубіжної спеціальної літератури. Дисертація вводить в науковий обіг цінні джерельні матеріали. Вона повністю відповідає вимогам, які ставляться до наукових праць на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук» (АІУНАНУ-8, арк. 39). Тоді ж науковим керівником дисертації був призначений доктор історичних наук Я. Ісаєвич. У 1979 р. вчена рада Інституту суспільних наук АН УРСР рекомендувала дисертацію Я. Полотнюка «Мандрівні записки Павла Халебського як джерело до історії України в епоху її возз'єднання з Росією» до захисту на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності «Джерелознавство» (АІУНАНУ-8, арк. 65–66). Про причини відмови Я. Полотнюка захищати дисертацію документальних відомостей не знайдено. В особовій справі вченого є протокольний запис засідання інститутської атестаційної комісії від 24 квітня 1986 р. На запитання голови комісії Ф. Стебля: «Чим пояснити затягування дисертації?» була отримана така відповідь: «Власними обставинами і обставинами керівника» (АІУНАНУ-8, арк. 94). Однак Я. Полотнюк запевнив комісію, що планує закінчити дисертацію у травні 1987 р. Члени комісії рекомендували йому «активізувати підготовку дисертації, частіше публікуватися, не замикатися у вузьких рамках філології, пов'язувати власні наукові інтереси з профілем відділу» (АІУНАНУ-8, арк. 94). Проте до захисту дисертації черга так і не дійшла⁹.

⁹ Одночасно з виконанням відділівських планових тем, Ярема Полотнюк дуже активно займався перекладацькою діяльністю, підключаючи українську культуру ширшого, світового культурного контексту – перекладав (переважно у тісній співпраці з Миколою Ільницьким) на українську мову класичні і твори персько-таджицької і арабської літератури авторства Гафіза Шіразького, Абдарахмана Румі, Джалаледдіна Румі, Абу-ль-Касима Фірдоусі, Сааді та ін. У 1983 р. він як упорядник, перекладач, автор коментарів і вступної статті опублікував у видавництві «Дніпро» книжку Дж. Румі «Поезія» (АІУНАНУ-8, арк. 96). Водночас (друга половина 70-х років ХХ ст.) Я. Полотнюк намагався популяризувати серед частини інститутської молоді давньоіндійський трактат «Жамасутра», головню його скорочений варіант, у якому основний акцент зроблено на опис позицій у сексі. Зазначу, що тоді проблему сексу та сексуальності, геть упосліджену

Вчений і перекладач мав свою шкалу наукових критеріїв, був дуже вимогливим до якості завершеної праці, тому досить часто не дуже приховував свого іронічно-саркастичного ставлення до робіт окремих своїх колег, насамперед дослідників сучасної історії – «буремного сьогодні» (за його ж висловом). У приватних розмовах він любив піджартувати над їхніми поспіхом підготовленими до друку працями, що не могли вийти за межі усталених радянських міфологем, не пропускав можливості висміяти тривіальне епігонство, пафосний стиль, шаблонні формулювання. У подібних випадках Я. Полотнюк не відмовляв собі у задоволенні проілюструвати свої думки барвистими уривками з українських перекладів середньовічних персько-таджицьких і арабських трактатів, у яких, як відомо, присутній сильний еротичний елемент, однак деяким колегам такий гумор видавався надто відвертим і неприйнятним.

Загалом, творчий доробок цього своєрідного амбіційного автора-арабіста й іраніста (його публікації переважно торкалися різних аспектів життя ісламського світу, культурного побуту українських мусульман), який потерпав від психологічно непростих взаємин із керівниками відділів, у яких працював, залишається не вповні осмисленим і оціненим. Пригадую, Я. Полотнюка завжди ображала відсутність належного суспільного пошанування результатів його (вченого, перекладача) праці, на яке, очевидно, він мав повне право розраховувати. Ні для кого з тих, хто добре знав вченого, не було таємницею, зокрема, його стримане, прохолодне ставлення до Ф. Стебля та Я. Ісаєвича. Він довго не міг забути несправедливу, упереджену, на його думку, критику Я. Ісаєвичем окремих важливих, як він вважав, положень своєї кандидатської дисертації під час одного з попередніх її обговорень у відділі історії України. Йдеться, зокрема, про те, що Я. Полотнюк у рукописі дисертації не обмежився простою констатацією згадки Павла Халебського про гастрономічні вподобання гетьмана, а саме про вживання ним кави. Науковець провів спеціальне дослідження, ґрунтуючись на іноземній спеціальній літературі, щоб довести, що гетьман був одним із перших у Європі відомих осіб, у звичному раціоні яких був цей напій. Натомість Я. Ісаєвич, за словами Я. Полотнюка, наполегливо рекомендував цей дослідницький сюжет вилучити з тексту дисертації, оскільки він, мовляв, не має прямого відношення до теми кваліфікаційної праці. Взагалі Я. Полотнюк некомфортно почувався в Інституті суспільних наук, тому у квітні 1993 р. залишив його, перейшовши на роботу в Інститут сходознавства АН України, де він пройшов по конкурсу на посаду старшого наукового співробітника, зберігши до кінця життя вкрай критичне ставлення до установи, у якій він пропрацював майже 25 років. У цьому відношенні дуже показовою є заява Я. Полотнюка на звільнення, адресована директорові Я. Ісаєвичу: «В зв'язку з

і табуйовану для вивчення в часи радянщини, намагалися повністю викреслити з української культури. Схильний до театралізованості і ефектних розповідей, він при нагоді (побоюючись звинувачень у поширенні порнографії), демонстрував та коментував у вузькому колі колег фотокопії ілюстрованого збірника стандартних й екстремальних сексуальних поз, сподіваючись, що вони їх зацікавлять. Він закликав молодь постійно вдосконалюватися і вчитися у далеких предків. Загалом Я. Полотнюк, впроваджуючи у публічний обіг зразки глибинних проявів народної культури, щиро вважав, що виконує важливу культуртрегерську функцію, хоча далеко не всі колеги поділяли його переконання, вважаючи його щонайменше великим диваком. Особливо ті, хто мав зовсім інший набір цінностей. Тому вони сприймали поведінку Я. Полотнюка, який за усіх життєвих перипетій мав здатність зберігати своє «я», як епатаж, відвертий виклик. Це ускладнювало його контакти з вагомою частиною інститутського оточення.

тим, що я пройшов по конкурсу на посаду старшого наукового співробітника Інституту сходознавства АН України прошу звільнити мене з інституту з посади молодшого наукового співробітника Вашого інституту. Я. Полотнюк 21.IV.[19]93 р. м. Львів» (АГУНАУ-8, арк. 101).

Зрозуміло, що не всі праці дослідників середньовічної і ранньомодерної історії були написані з однаковою мірою новизни й аргументованості. Вони звичайно були підготовлені з оглядом на радянську історіографічну доктрину, суть якої так чи так зводилася до розгляду історії України та Росії як монолітної, нерозривної цілості. Медієвісти і дослідники новочасного періоду, згідно з обов'язковим ідеологічним каноном, змушені були так вибудовувати власні наукові концепції, щоб їхні висновки відповідали тогочасним обов'язковим пропагандистським кліше на зразок того, що Київська Русь – це спільна «колиска трьох братніх народностей», а її культура – «спільне джерело культурного розвитку російського, українського і білоруського народів, які сформувалися пізніше з єдиного давньоруського кореня». За цього історико-культурний процес розглядався насамперед як своєрідне відображення економічних, соціально-політичних умов як визначальних і значно меншою мірою як самодостатнє явище із своїми іманентними прикметами і тенденціями розвитку. Певна односторонність, що звужувала і збіднювала реальну картину духовних процесів, зокрема у показі культурного взаємовпливу українського і російського народів, проявлялася у тому, що більше, як правило, йшлося про поширення ідей і надбань культури росіян в Україні та, натомість, значно скромніше висвітлювався український внесок.

Загалом, сам процес охоплення і трактування історичних фактів залишався заідеологізованим, а відтак викривленим. Суттєвою ознакою цього є, зокрема, відлучення від національної культури явищ сакрального мистецтва (вони, як правило, ігнорувались дослідниками), надмірне акцентування на зв'язках та взаємовпливах із російською культурою тощо. Ці кон'юнктурні моменти, безперечно, негативно позначалися на змісті праць, однак вони робилися звичайно з однією метою – зберегти завдяки ідеологізованому сюжету усю роботу, її суть.

При всіх складностях і негативних факторах для розвитку наукових студій із української медієвістики, історії раннього Нового часу завдяки працям інститутських вчених цей напрямок історичних досліджень в установі не лише зберігався, але й розвивався. Проведена ними робота сприяла формуванню підґрунтя для подальших кроків у напрямку пошуку нових підходів для досліджуваних проблем, вироблення таких критеріїв та оцінок фактів і явищ минулого, а також засобів їх наукової реконструкції, які, зрештою, дали можливість трохи згодом, коли комуністична система зазнала краху, неупереджено осмислити визначальні віхи розвитку історії та культури України XIII – першої половини XVII ст., охарактеризувати культурно-національне відродження XV – першої половини XVII ст., скоригувати традиційні, усталені погляди на історію української духовності.

Не були вільними від стандартних оцінок і тенденційного підбору матеріалу роботи, присвячені історії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях XIX – початку XX ст. У центрі уваги дослідників пріоритетними залишалися питання соціально-економічної історії, до того ж більш акцентовано досліджували історію народних рухів, що, зазвичай, ототожнювалось із соціальними низами, як складовою буржуазної трансформації регіону. Історики змушені були вивчати ті соціальні

верстви, які вписувалися у концепцію класового суспільства – селянство і робітництво, натомість українська світська і духовна інтелігенція практично випала з їхнього поля зору. Міжнаціональні відносини, відповідно до обов'язкового ідеологічного канону, розглядали здебільшого через призму інтернаціональної єдності в боротьбі з класовим ворогом у процесі зміни суспільних формацій, причому український національний рух інтерпретували як «прогресивний» лише тією мірою, якою він сприяв ліквідації пережитків феодального ладу. Загалом, дослідження цих проблем здійснювалося нерівно і некомплексно.

Жорстка кон'юнктура часу позначилася на працях Ф. Стеблій і С. Трусевича, які розглядали суспільно-політичні процеси на західних землях України у 30–70-х роках XIX ст. із позицій класової боротьби, наголошуючи на їхніх соціально-економічних витоках як визначальних. Феодосій Стеблій, вивчаючи аграрні відносини у півдавстрійській Галичині першої половини XIX ст., які від часу підготовки та захисту його кандидатської дисертації ще довго залишались у центрі його наукових зацікавлень, поступово значно розширив не лише хронологічні рамки і територіальні межі дослідження, але й спектр досліджених сюжетів теми, впритул підійшовши до розробки іншої важливої проблеми – зародження і розвитку у українського національного руху в регіоні (водночас термін «національний рух» підмінявся поняттям «суспільно-політичний» або ж окреслювався як «боротьба за національне і соціальне визволення»). Вчений ретельно досліджував інституційну базу руху, соціальний склад учасників, вплив зовнішніх і внутрішніх факторів тощо, розглядаючи його зазвичай з погляду формаційного вчення через призму розвитку капіталістичного укладу в промисловості й сільському господарстві, наростання класового антагонізму, обов'язково наголошуючи на протистоянні в українському таборі між «реакційними» та «прогресивними» силами, головною метою яких була боротьба проти соціального і національного гніту. Водночас Ф. Стеблій не залишав поза увагою всі основні компоненти історичного процесу на західноукраїнських землях (у Галичині, Північній Буковині та Закарпатті) у XIX ст. – політичні, економічні, соціокультурні, щоправда з виразним акцентом на соціально-економічні процеси, що об'єктивно сприяло формуванню цілісної багатоманітної картини суспільного розвитку регіону, хоча й часом вдавався до надмірного спрощення і схематизації. Йдеться, зокрема, про абсолютизацію процесів соціального гноблення та національної дискримінації українців. За таких обставин історія Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. часом підмінялася історією політики щодо неї австрійських імперських урядів, причому за майже повної відсутності міркувань про культурно-цивілізаційну роль їхніх заходів для населення краю. Окреслюючи західноукраїнські землі як відсталу окраїну імперії Габсбургів, «краєм нещадного визиску, тяжкого соціального і національного поневолення народних мас» (Шевелєв, 1978, с. 157) та наводячи на підтвердження цих міркувань відповідний фактаж і статистику, вчений, відповідно до усталених у радянській історіографії підходів, однак не вдавався до з'ясування значної відмінності у ставленні Австрійської і Російської імперій до підвладних українських земель, що спричинили значні регіональні особливості у перебігу соціальних процесів і процесів модерного націєтворення на цих територіях. Вчений намагався у своїх працях оминати проблему (або ж торкався її дуже побіжно) наявності конкурентних варіантів національної ідентичності у західноукраїнському

соціумі XIX ст. Все це не давало можливості побачити досліджувану проблематику у всій складності і багатогранності.

Важливо, що вивчаючи український визвольний рух у загальному історичному континюмі, Ф. Стеблій прагнув показати типовість його розвитку, який, на думку вченого, був аналогічний до подібних рухів інших народів Центрально-Східної Європи XIX ст., намагаючись таким чином «вписати» історію України в загальноєвропейський контекст, що об'єктивно виступало антитезою до пануючих офіційних уявлень, створених радянською історіографією, про периферійність національних складових історії СРСР. Концентрований вияв таких підходів був реалізований вченим у відповідних розділах багатотомної «Історії України» (1978, 1979, 1983), двотомнику «Визвольні рухи народів Австрійської імперії» (1980, 1981), нарисі «Революції 1848–1849 років в Європі і Україні» (1973) та інших публікаціях, у яких у традиційному причинно-наслідковому зв'язку проаналізовано еволюцію соціально-економічних та політичних відносин на західноукраїнських землях, правове і матеріальне становище різних соціальних та національних груп і прошарків, форми та методи класової боротьби, інші подібні сюжети, важливі для розуміння функціонування тогочасного галицького суспільства і відтворення повноти історичної картини, завдяки чому праці Ф. Стеблія надовго стали орієнтиром для тогочасних українських радянських істориків та вплинули на формування їхніх методологічних установок.

Особлива цінність досліджень Ф. Стеблія, попри певні методологічні хиби (вузькокласовий підхід, заідеологізованість), полягає у насиченості джерельної бази, репрезентативності статистичних і нормативних матеріалів, науковому аналізі їх змісту, системності й чіткості викладу, побудованому на позитивістських взірцях інтерпретації минулого (спочатку факти – потім оцінки, узагальнення, теорія). Тому його праці й до сьогодні залишаються достатньо вартісною інформативною базою для подальших наукових студій із історії західноукраїнських земель XIX ст.

Власну дослідницьку нішу обрав і С. Трусевич, зосереджуючись головню на вивченні на досить широкому суспільно-політичному, соціально-економічному і культурному тлі діяльності галицько-українських суспільно-політичних угруповань 50–70-х років XIX ст. – важливій науковій проблемі, яка довгий час залишалась поза увагою істориків як другорядна. Вчений намагався максимально використати мало-відомі джерела (пам'ятки публіцистики, програмні документи тогочасних політичних угруповань, листування тощо), пристосовуючи це до обґрунтування концепції про боротьбу в українському таборі революційно-демократичної течії, яка зазнала сильного впливу соціалістичних теорій, із консервативною (москвофільською) і ліберально-буржуазною (народовецькою). На цьому концепті базувалася теоретична інтерпретація матеріалу та його аналіз в опублікованих у 70–80-х роках XX ст. працях С. Трусевича, до того ж головню увагу дослідник акцентував передусім на революційних контактах галицьких українців із діячами революційно-демократичного руху з Наддніпрянської України, а також із польськими повстанцями 1863 р., групою Олександра Герцена (Александр Герцен), на інших, т. зв. «інтернаціональних», сюжетах і особливо на впливі російського демократичного руху на розвиток революційних традицій у громадсько-політичному житті Східної Галичини. Останньому сюжетові присвячене чільне місце у монографії вченого (Трусевич, 1978). Вона, незважаючи на очевидний схематизм і догматизм підходів, обтяжених ідеологічним багажем,

до досліджуваної проблеми, запрограмованість висновків, довгий час залишалася практично єдиним узагальнюючим дослідженням із політичної історії Галичини окресленого хронологічного відтинку.

Істотно долучився до фактологічного наповнення важливих тематичних ніш, пов'язаних із різними малодослідженими сторінками історії Галичини першої половини XIX ст. (аграрне питання у 40-х роках XX ст., польський національно-визвольний рух у 30–40-х роках XX ст., міжслов'янські взаємини у 20–40-х роках XX ст.), Володимир Борис. У його статтях, хоча й витриманих згідно з офіційним ідеологічним каноном, можна знайти чимало цікавих сторінок, де представлено оригінальний фактичний матеріал або композиційно продумані, змістовно переконливі, неупереджені авторські спостереження та міркування, що не втратили свого наукового значення дотепер. Немалі заслуги В. Бориса й у публікації джерел. Вчений досконало володів декількома іноземними мовами, ґрунтовно був обізнаний із фондами львівських архівів (Чорній, 2000, с. 44); тож його археографічні публікації, які вводили у науковий обіг велику кількість різноманітного, невідомого його попередникам документального матеріалу, завжди високо цінували вчені – славісти. Як зазначає Ф. Стеблій, «у рамках міжнародного науково-дослідницького проекту “Польський суспільний рух і культурне життя 30–50-х рр. XIX ст.” В. Борис виконав дослідження до чотирьох томів багатотомної серії публікацій, що видавалися спільно з ПАН, Інститутом слов'янознавства та балканістики (Москва) та Інститутом суспільних наук АН УРСР. До першого з них під назвою “Співдружність польського народу. Густав Еренберг” (1978) він за участю І. Нефедова підготував джерелознавчий огляд “Програмні документи та інші матеріали до історії «Співдружності польського народу» в фондах ЦДІА у Львові”. В другому томі “Польське суспільство і спроба відновлення збройної боротьби в 1833 р.” (1984) опублікував розвідку “Експедиція Ю. Залівського і польські конспірації 1832–1835 рр. в Галичині” та прекрасно прокомпетований корпус документів із ЦДІА УРСР у Львові про судовий процес у справі вищезгаданої експедиції» (Стеблій, 2005, с. 161–162).

На жаль, не були науково продуктивними спроби Володимира Шевчука проаналізувати національне питання у діяльності Галицького сейму кінця XIX – початку XX ст. (АІУНАНУ-1, арк. 62–63). В умовах фактичної нерозробленості проблеми галицького парламентаризму у векторі історичних досліджень в українській радянській історіографії (через особливу упередженість панівної моноідеології до парламентських цінностей, таврованих як «буржуазні») (Чорновол, 2002, с. 14), окрім того, коли на будь-які наукові студії, які повинні були акцентувати увагу на питаннях національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, його організаційних структурах за часів Австро-Угорщини були накладені негласні жорсткі табу, йому, вченому-початківцю, запланували виконати тему, яку об'єктивно дослідити він не мав жодної реальної можливості. Змушений під тиском обставин переорієнтуватися на іншу, менш «небезпечну» у ті часи тематику досліджень, вчений, за яким за його побутове вільнодумство ретельно наглядали «компетентні органи» (ГДА СБУ-1, арк. 205; ГДА СБУ-2, арк. 304–305), швидко залишив інститут, так і не завершивши своїх наукових студій у задуманому ключі.

Коло дослідників історії Галичини XIX – початку XX ст. розширилося наприкінці 70-х – на початку 80-х років XX ст. У цей період Олег Полянський на основі тривалого

і сумлінного вивчення архівних і літературних джерел¹⁰ досліджував селянське повстання початку 1846 р. у Галичині, а Ярослав Грицак – формування, становище і класову боротьбу робітників Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну другої половини XIX – початку XX ст. У концентрованому вигляді результати їхніх досліджень відображені у кваліфікаційних, дисертаційних роботах на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Зокрема, Я. Грицак у своїй праці ставив за мету «розкрити основні моменти розвитку капіталістичної промисловості у нафтовому басейні у другій половині XIX – поч. XX ст., визначити вплив цього процесу на темпи і особливості формування пролетаріату цього району, проаналізувати джерела поповнення робітничих рядів, визначити чисельність і соціальний склад, детально вивчити умови праці і побуту робітників, з'ясувати причини і характер змін їхнього соціально-економічного становища, визначити фактори зростання класової свідомості і організованості робітничого руху, розкрити специфіку закономірності становлення робітничого класу нафтового басейну як класу буржуазного суспільства в загальному контексті історії робітництва західноукраїнських земель, розвитку міжнародного робітничого руху» (Грицак, 1986, с. 14). Наукова новизна роботи молодого вченого, яку він готував під керівництвом С. Трусевича, визначалася передусім комплексним підходом до досліджуваної проблеми і широким використання архівних джерел, що дало змогу йому детальніше розглянути низку питань. Зокрема, Ярослав Грицак на підставі вдумливого аналізу архівних документів, які вперше вводилися ним у науковий обіг, і матеріалів тогочасної преси доводив необґрунтованість суджень про реальність страйку 1873 р. на переробній фабриці у Бориславі з приводу несправедливої виплати заробітної плати, що нібито стало історичною основою роману Івана Франка «Борислав сміється», або ж заперечував факт першого святкування 1 травня у Бориславі і Дрогобичі у 1890 р. (автор стверджував, що робітники цих міст реально відсвяткували це свято у 1897 р.) тощо. Загалом, для посилення своєї аргументації Я. Грицак активно залучав творчу спадщину І. Франка. Саме тоді вона і головно особа видатного письменника і мислителя надовго потрапила до сфери дослідницьких зацікавлень перспективного вченого. Він, починаючи з першого року навчання у стаціонарній аспірантурі, також брав участь у роботі колективу упорядників 46-го тому праць І. Франка 50-томного видання¹¹.

Загалом, спроби аспіранта Я. Грицака вийти поза межі існуючих у радянській історіографії підходів та оцінок були дуже обережними і не послідовними, насамперед через відсутність необхідних політико-ідеологічних умов. Однак саме прагнення науковця вписати історичний шлях робітництва Бориславсько-Дрогобицького басейну у загальний контекст соціально-економічного розвитку країн східноєвропейського регіону періоду капіталізму, проникнути у сутність суспільних процесів, а не залишатись на його поверхні, безперечно, слід вважати позитивним.

¹⁰ Свідченням цього стало й те, що О. Полянський на початках виконання тематичного дослідження відразу вдався до ґрунтовного вивчення готичного письма, щоб дістати змогу читати в оригіналі урядові документи і найточніше зрозуміти їхній зміст.

¹¹ В упорядкуванні 46-го тому у 2 книгах (історичні праці) брали участь Віталій Гавриленко, Володимир Грабовецький, Ярослав Грицак, Ярослав Ісаєвич (редактор тому), Григорій Ковальчак, Ігор Мицько, Віталій Нечитайло, Ярема Полотнюк, Феодосій Стеблій, Степан Трусевич.

Попри очевидне прагнення об'єктивно та всебічно розібратися у тонкощах проблеми, не наважився вийти за поле жорстко засвоєних пануючих стереотипів та ідеологічних схем радянської історіографії у своїй дисертаційній роботі і О. Полянський. У суворій відповідності до загальновідомих положень марксистсько-ленінської теорії про класову боротьбу він вбачав у селянському повстанні в Галичині на початку 1846 р. прояв класового антагонізму між селянами і феодалами, закономірний етап економічного та суспільно-політичного розвитку галицького суспільства і розглядав його як один із кульмінаційних моментів соціального протесту народних мас регіону у XIX ст., наголошуючи на тому, що боротьба галицьких селян підірвала феодально-кріпосницький лад Габсбургської імперії і вела до зміни суспільних формацій. У дисертації, що певною мірою підсумовувала попередні наукові студії польських (Стефана Кєневіча (Stefan Kieniewicz), Чеслава Вицеха (Czesław Wycech), Маріана Жиховського (Marian Żychowski), українських (Феодосія Стебля, Михайла Герасименка, Ігоря Нефедова, Володимира Бориса), російських (Іллі Міллера (Ілья Миллер)) вчених, опублікованих у ПНР і СРСР переважно у 50–60-ті роки XX ст. і які виконували для автора роль методологічного орієнтира, він проаналізував причини, передумови та наслідки повстання, розкрив його соціальну сутність, показав хід подій у різних місцевостях Галичини, уточнив хронологію і географічний ареал поширення селянських виступів, що у підсумку стало на той час внеском у вивчення проблеми (Полянський, 1985). У своїй роботі автор порушив низку питань, які були недостатньо вивчені у радянській історичній науці або й зовсім не досліджувалися. Це питання про відгук Тараса Шевченка на селянське повстання 1846 р., реакцію на нього західноєвропейської громадськості. Проте загалом робота О. Полянського, попри очевидне бажання автора об'єктивно і всебічно розібратися в тонкощах проблеми, не змогла внести майже нічого принципово нового до усталених у радянській історичній науці інтерпретацій подій 1946 р. у Галичині, згідно з якими абсолютизувалася соціальна зумовленість усіх тогочасних суспільних процесів, що безперечно звужувало рамки реального історичного процесу.

Дослідник, як і його попередники, залишився на позиції однобічного, заідеологізованого т. зв. «класового» підходу до вивчення згаданого селянського виступу, а головною причиною повстання вважав посилення феодальної експлуатації, а тому промовчував свідчення, що не вписувалися у контекст виробленої у СРСР наукової візії повстання, зокрема численні факти деструктивної, жахливої, нелюдяної поведінки учасників повстання у Західній Галичині, яке супроводжувалося насиллям і масовими вбивствами поміщиків селянами, через що у польських творах це повстання часто представляли як «галицьку різню». Ця проблема у дисертації була витіснена на задній план. Зрештою у радянській історіографії діяльність учасників селянського протестного руху традиційно була романтизована, героїзована, їх самих, з одного боку, зображали як мучеників і жертв соціально-економічного гноблення, а з іншого – звеличували, піднімали на п'єдестал як борців проти несправедливості. А отже, О. Полянський був змушений зважати на вищевказані ідеологічні кліше. Автор у своїй роботі, на жаль, не зміг повноцінно опертися на відповідні джерела (протоколи допитів учасників польської конспірації, свідчення селян, тексти агітаційних відозв, доповідні губернаторів тощо), а також новітні методи їх опрацювання, розроблені у рамках соціології та антропології, які, очевидно, могли б прояснити тогочасну реальну ситуацію у духовному світі пересічного селянина феодального

суспільства, особливості його світосприйняття дійсності, зокрема уявлення про взаємовідносини зі своїм ближчим і далеким оточенням, із поміщиком, із політичною владою, з'ясувати поведінкові форми, прийняті у відповідному етносоціокультурному середовищі, ціннісні орієнтири, тобто ті чинники, які прямо чи опосередковано впливали на селянський протест, на його зміст і перебіг.

На жаль, ці питання селянської повсякденності, ментальності, поведінки часів нової доби історії України у радянській історичній науці довго залишалися «білими плямами». Їх розглядали лише принагідно, не комплексно, оскільки детально розкрити було фактично неможливо без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до вивчення духовних та психологічних констант минулого¹².

Проте й за таких обставин, завдяки введенню до наукового обігу значної частини маловідомих документів із фондів Центрального державного архіву України у Львові і відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, матеріалів періодичних видань того часу, мемуарів, це дослідження О. Полянського дало змогу внести певні уточнення і доповнення, спростувати окремі необґрунтовані твердження і, як наслідок, поглибило уявлення стосовно згаданого соціального феномену.

Зосередження уваги на вивченні класових відносин не означало, що іншим темам, як історія культури або націєтворчі процеси в Галичині, зовсім не залишалось місця. Але їх торкалися лише тією мірою, якою було потрібно для висвітлення головної проблеми. Загалом, дослідники новітньої історії Галичини намагалися простежити розвиток і взаємозалежність усіх сфер історичного буття суспільства – політики, економіки, культури, але традиційно на перший план як визначальний у їхніх працях ставав соціально-економічний чинник.

Порівняно з початком 60-х років ХХ ст., не просунулися набагато вперед й дослідники історії міжвоєнних часів ХХ ст. Вимушені керуватися, як і раніше, теоретико-методологічними засадами радянської історичної науки, вони не змогли сформулювати принципово нових теоретичних поглядів на цей період в історії України, кардинально переглянути застарілі концепції, обмежившись пошуком нових архівних джерел, розширенням та поглибленням апробованої тематики досліджень на основі нової фактографії. Тогочасні національно-визвольні змагання на західноукраїнських землях розглядалися за відпрацьованою схемою: найперше через призму прагнень і боротьби за возз'єднання з Радянською Україною, з чітко окресленим акцентом на комуністичний рух, залишаючи поза увагою широкий спектр питань, пов'язаних із активною громадсько-політичною та культурно-освітньою діяльністю усього розмаїття різних політичних партій, масових громадських організацій і товариств. Основою

¹² Сучасні наукові студії Андрія Заярнюка засвідчили, що дослідницький образ повстання 1846 р. набагато складніший, ніж його представляв Олег Полянський та його науковий керівник Феодосій Стеблій. «У 1846 р., – вважає А. Заярнюк, – йшлося не так про класовий конфлікт, який став на заваді мобілізації селян польськими шляхетськими революціонерами і налаштував їх проти польської шляхти, незважаючи на всі її благородні мотиви і запальні промови, як про дискурси і режими влади, про неусвідомлену можливість політичних і соціальних змін, про потенціал колективної дії, нові ідентичності і нові перспективи, які у зв'язку з цим відкрилися для селян. У 1846 р. мали місце не тільки збройні сутички, відбулося зіткнення новочасних дискурсів і образів з дискурсами та образами абсолютизму» (Заярнюк, 2007, с. 261–262).

концептуальних підходів у вивченні міжнаціональних, польсько-українських відносин у Західній Україні продовжувала бути антиномія «поневолювач – підкорений», за якої образ першого – поляків – за прийнятим шаблоном конструювався переважно за допомогою лексичних репрезентантів типу «окупанти», «окупаційна влада» тощо, які мали винятково негативну конотацію. Це призводило до істотного звуження бачення проблеми і зведення взаємин переважно до відносин польської влади та українського населення, а отже, по-суті та незалежно від того свідомо чи несвідомо – до виключно конфронтаційної моделі польсько-українських взаємин окресленого періоду.

Великою прогалиною у наукових пошуках інститутських вчених було не тільки поверхове знання західноєвропейської і північноамериканської історіографії, що загалом об'єктивно (з огляду на «залізну завісу») не могла потрапити в поле зору українських радянських дослідників, а насамперед тогочасної підставової польської наукової літератури та джерельної бази про політичну систему і устрій Польщі міжвоєнної доби, місця у ній національних громад та їх політичних партій, що, безперечно, ускладнювало науковий аналіз взаємовідносин Польської держави і українства Західної України, без чого також був неможливий зважений, принциповий розгляд будь-яких інших дрібніших проблем.

Серед комплексних досліджень вигідно вирізнялись роботи Юрія Сливки: «Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення» (1973) та «Західна Україна в реакційній політиці польської і української буржуазії» (1985). Попри те, що обидві монографії були витримані у рамках тогочасних радянських історичних концепцій і мали відповідне ідеологічне забарвлення, відтворюючи обов'язкові фразеологічні кліше, вразливі з наукового погляду («національна зрада під виглядом боротьби за інтереси українського народу» й т. ін., які він використовував [думаю, не з власної доброї волі – *О. Л.*], вони містили достатньо виважений аналіз методів національної політики Польщі у Західній Україні у 1919–1939 рр., її наслідків у соціально-економічній та культурній сферах, форм соціального й національного спротиву та ролі у цих процесах окремих політичних партій і організацій, що багато в чому виступало ключем для розуміння цілої епохи в західноукраїнській історії. Загалом, Ю. Сливка зупинився лише на деяких питаннях, переважно на тих, що мали, на його думку, особливо важливе значення, тим більше, що вони не були об'єктом спеціального системного дослідження. У низці аспектів автор, який у своїх оціночних твердженнях традиційно ґрунтувався на потужній джерельній базі, вийшов на якісно новий рівень дослідження проблеми, зумівши вдало доповнити аналіз окупаційної політики Польщі, Румунії і Чехословаччини, відповідно, у Західній Україні, Буковині та Закарпатті, поглибленим з'ясуванням планів країн Антанти і США щодо українського питання, розкриттям їхньої вирішальної ролі у встановленні нових державних кордонів у Центрально-Східній Європі по закінченню Першої світової війни. Ці аспекти у радянській історіографії довго залишались маловивченими, і тут автор безперечно виступав серед першопрохідців. Достоїнством праць Ю. Сливки є і диференційований підхід автора до характеристики національної політики різних польських політичних партій та урядів міжвоєнної Польщі, його спроба чітко визначити особливості лінії поведінки державних органів влади щодо українського населення на різних етапах суспільного життя краю. Великий інтерес для критичного осмислення діяльності українських політичних сил у Західній Україні після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. становить і новаторська теза Ю. Сливки, яка не втратила вартості й сьогодні, що тактика бойкоту виборів 1922 р. до польського

сейму і сенату, застосована галицькими комуністами разом із партіями національного табору, була єдино правильною в тогочасних умовах, що засвідчило глибоке розуміння вченим особливостей українського політичного життя у Галичині на початку 20-х років ХХ ст.¹³ Ця ідея важко прозирала дорогу – вона викликала гостру дискусію не лише в радянській, але й польській історіографії (Соляр, 2010, с. 10), хоча опоненти, які не підтримали судження Ю. Сливки, не мали, як видається, належних аргументів для заперечення концепції львівського вченого, яку він сформував, оперуючи низкою переконливих доказів.

У своїх наукових публікаціях Ю. Сливка традиційно засвідчував достатньо високий дослідницький рівень, масштабність мислення, наукову скрупульозність, широту охоплення аналізованих проблем, уміння не тільки бачити предмет дослідження у всій багатогранності його зв'язків, а й знаходити у цьому розмаїтті саму суть, і одночасно демонстрував належний стиль викладу – місткий і виразний.

Основні положення монографії Ю. Сливки «Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення», яка принесла автору чергове наукове визнання, стали основою його докторської дисертації на тему «Анексія Східної Галичини та боротьба трудящих західноукраїнських земель проти іноземного поневолення, за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1923 рр.)», яка була успішно захищена на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР у листопаді 1974 р. Загалом, у 70–80-ті роки ХХ ст. рідко яка праця з соціально-політичної історії Галичини і Західної України загалом міжвоєнного періоду могла обійтися без посилань на висновки та спостереження, зроблені Ю. Сливкою, чи на виявлені й оприлюднені ним факти, які ввели новий ракурс у вивчення проблеми.

Із перемінним успіхом намагався триматися у межах наукової коректності Михайло Швагуляк, який поступово виробив власний стиль, якому притаманні ясність і чіткість викладу, та сформовану з роками концепцію історієписання. Він не любив готувати до друку свої наукові праці нашвидкуруч. Він завжди спершу дуже ґрунтовно опрацьовував для своїх досліджень спеціальну літературу, збірники документів, мемуари, архівні матеріали. Наукові статті писав неквапливо, звичайно, дуже ретельно продумував і зважував кожне слово та речення. Після завершення його тексти могли певний час «відлежувались», щоб автор за потреби міг зробити якісь корективи чи доповнення.

Важливо, що вчений у своїх наукових дослідженнях, базованих на здобутках радянської історіографії, традиційно зважував різні погляди, прагнув давати власне тлумачення порушених проблем, щоб не потрапляти у полон суджень, уже висловлених попередниками, намагаючись, за можливості, зберігати об'єктивність. У монографії «Україна в експансионистских планах германского фашизма (1933–1939)» (1983) він запропонував не лише фактографічний опис, багатий конкретикою, але й цікаве узагальнення проблеми. Використаний широкий пласт різнопланових неопублікованих і опублікованих джерел та спеціальної літератури дав змогу автору окреслити основні концептуальні засади формування німецької колоніальної політики

¹³ На його думку, польська влада проведенням виборів намагалася офіційно підтвердити юридичну приналежність Східної Галичини до Польської держави, а з допомогою фальсифікації результатів голосування – надати їм ознак народного плебісциту, який мав засвідчити згоду українського населення на приєднання регіону до Польщі.

у Центрально-Східній Європі, висвітлити напрямки й етапи її еволюції у новітній період та з'ясувати особливості переходу нацистських зовнішньополітичних ідей і доктрин із теоретичної в практичну площину напередодні Другої світової війни. Відтак М. Швагуляк спробував у цьому контексті проаналізувати справжню суть підходу нацистів до «українського питання» і показати основні аспекти використання його в політиці Третього райху щодо СРСР, Польщі і Чехословаччини в часи підготовки агресії проти них. У праці дуже помітні ідеологічні стереотипні підходи (автор, зокрема, щоб засвідчити ідейно-доктринальну правовірність, широко оперував багатьма пропагандистськими штампами тогочасної радянської історіографії, яка розглядала підготовку нацистів до Другої світової війни і саму війну суто з класових позицій, як поєдинок «першої країни соціалізму з ударним загоном імперіалістичної реакції», ігноруючи «невигідні» факти, що курс на світове панування нацисти реалізовували, незалежно від того, чи стояв на його шляху більшовицький СРСР чи буржуазна Франція або Англія тощо), що звичайно ж позначилось на книжці, які звузили обсяг дослідження, що на сьогодні значною мірою концептуально застаріло. Загалом, у монографії ще дуже відчутні рудименти войовничо-пропагандистської риторики, ідеологічна упередженість, схематизм підходів, але й за таких обставин це було одне з перших узагальнюючих наукових видань у СРСР із окресленої проблеми, у якому поряд із іншими порушено важливе, але мало вивчене питання діяльності німецьких наукових установ «остфоршунга» («вивчення Сходу») у Берліні, Бреслау та Кенігсберзі, які об'єктивно відіграли значну роль у формуванні ідейно-теоретичних засад нацистської політики щодо України. Всебічне дослідження цього питання, яке є самостійним, залишається актуальним для сучасних істориків, оскільки автор зосереджувався практично винятково на ідеологічних аспектах досліджень із української тематики інституціями «остфоршунгу», ігноруючи їх науковий вимір.

Інформаційною насиченістю вирізнялись праці Ярослава Лялька та Миколи Литвина, у яких помітний брак теоретичної новизни певною мірою компенсовано введенням до наукового обігу нового фактичного матеріалу, зокрема архівного. У центрі уваги М. Литвина перебувала проблема встановлення радянської влади у Східній Галичині після закінчення Першої світової війни, зокрема питання утворення Галицької соціалістичної радянської республіки, діяльності Галицького революційного комітету (Галревкому) – т. зв. робітничо-селянського уряду ГССР, участі у ньому галичан (Литвин, 1985)¹⁴. Натомість Я. Лялька намагався узагальнити досвід боротьби трудящих Західної України у 30-ті роки ХХ ст. проти фашизму та загрози нової світової війни, акцентуючи увагу на спробах КПЗУ щодо створення у регіоні єдиного антифашистського фронту, виступах на підтримку СРСР, республіканської Іспанії, діячів міжнародного комуністичного руху Ернеста Тельмана (Ernst Thälmann) та Георгія Димитрова (Георги Димитров Михайлов) (Лялька, 1975). Через цензурні обмеження, закритість багатьох джерел, доступ до яких з'явився тільки в останні роки, чимало важливих аспектів зазначених проблем у їхніх працях залишилися

¹⁴ Ці питання раніше було досить широко розглянуто у радянській історіографії, яка за традицією гіперболізувала досягнення центральних і місцевих партійних та радянських органів у соціалістичному будівництві в Галичині під час радянсько-польської війни 1920 р., а про долю багатьох діячів Галревкому, які були страчені сталінським режимом, воліла мовчати (Компанієць, 1957; Тищик, 1970; Тищик, 1979; Кучеров, 1964; Богайчук, 1968; Ткачук, 1970, с. 118–119).

поза увагою. Загалом, тогочасні публікації і кандидатські дисертації М. Литвина і Я. Ляльки, написані згідно з офіційними ідеологічними приписами, переважно лише окреслювали наукові контури вказаних проблем, хоча і вказали на деякі орієнтири для подальших наукових пошуків¹⁵.

Широтою залученого нового конкретно-історичного матеріалу відомі також збірники документів, упорядковані за участі Я. Ляльки; цій справі він традиційно присвячував значну частку своєї наукової діяльності. У зазначеній ділянці роботи, у якій він почувався найкомфортніше, вчений залишив найпомітніший слід як науковець.

У кандидатській дисертації «Становище та революційно-визвольна боротьба сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1929–1939 рр.», написаній у руслі офіційного радянського історіографічного канону, прислужився збагаченню історичного знання про економічне та правове становище, професійний, національний, статево-віковий склад західноукраїнського сільськогосподарського робітництва, тип, форми й методи його боротьби за свої соціальні та національні права у 1929–1939 рр. аспірант Микола Кугутяк (Кугутяк, 1985, с. 8). В українській історіографії до того часу не існувало жодного спеціального дослідження, яке б висвітлювало увесь комплекс питань цієї проблеми, що й спонукало молодого вченого взятися за її вивчення¹⁶. Грунтуючись на сумлінно опрацьованій великій джерельній базі, молодий вчений, який після закінчення цільової аспірантури Інституту пов'язав своє подальше творче життя з Івано-Франківським педінститутом (тепер – Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника), на досяжному тоді науково-теоретичному рівні прагнув до змістовного аналізу соціальних наслідків аграрної політики польського уряду в Західній Україні, що поглиблювало проблематику об'єкта вивчення і заповнило окремі прогалини в існуючій історичній літературі. Виконання цього завдання сприяло введенню у науковий обіг невикористаних до того часу документів, що зберігаються у фондах партійних і держаних архівів Києва, Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей, матеріалів комуністичної преси, мемуарів діячів КПП і КПЗУ.

Отже, у 70-ті – першій половині 80-х років ХХ ст., незважаючи на односторонність підходів, запрограмованість висновків, ідеологічні та політичні штампи, більшість підготовлених і опублікованих праць вчених-істориків Інституту суспільних наук АН УРСР відрізнялися різноманітною джерельною базою, активним залученням

¹⁵ У роки незалежності доступ до недоступних раніше документів із архівів Москви і Києва дав змогу М. Литвину відмовитися від шаблонних наративів комуністичної пропаганди, які істотно спотворювали реальність, і відповідно розглянути та оцінити діяльність Галревкому об'єктивніше (Литвин, 2009).

¹⁶ Наприкінці 70-х років ХХ ст. професор Іван Васюта, який у 70–80-х роках ХХ ст. в Українській РСР мав вагомі здобутки у вивченні аграрної історії Західної України міжвоєнного періоду, аналізуючи доробок радянських дослідників, присвячених вказаній проблемі, серед іншого зазначав, що у цих працях «не дано повної картини розвитку аграрного капіталізму, всебічно не розкриті соціально-економічні відносини в поміщицькому господарстві, шляхи і особливості буржуазної аграрної еволюції, розвиток сільськогосподарської кооперації, масштаби аграрного перенаселення та форми його прояву в умовах західноукраїнського села, ряд аспектів економічного гніту селянства буржуазно-поміщицькою державою, монополіями, лихварями. Потребують глибшого вивчення за різними показниками і ступінь та особливості класової диференціації селян» (Васюта, 1978, 4).

невідомих, часто унікальних архівних документів, даних статистики, матеріалів преси, які вперше були введені у науковий обіг, створюючи основу для подальших глибших студій. Загалом, дослідникам історичних підрозділів Інституту суспільних наук вдалося, всупереч зростаючому партійно-ідеологічному тискові і цензурним обмеженням, під силу вирішувати складні наукові проблеми. І хоча їх виконували відповідно до обов'язкового ідеологічного канону, у рамках ортодоксально-марксистської методології та поточних директив Комуністичної партії, що було необхідною умовою існування Інституту, коли будь-яке відхилення від зрусифікованого історіографічного канону засуджувалося, присікалося, оголошувалося проявом «буржуазного об'єктивізму» або ж рецидивом ідеології «українського буржуазного націоналізму», тогочасна наукова продукція його співробітників відрізнялася не лише широтою досліджуваного матеріалу, багатством конкретики, системністю викладу, але й, звичайно, самою налаштованістю на вищий рівень наукової об'єктивності, орієнтацією на виявлення глибинної сутності суспільних явищ і подій. Тому їм вдалося підняти на значно вищий рівень наукову планку вимог до історичних досліджень, на яку надалі орієнтувалися чимало їхніх українських колег, передусім із Західного регіону республіки. Певна річ, частина наукових текстів, що виходили з-під пера істориків Інституту у 70-ті – першій половині 80-х років ХХ ст. і були допущені до друку, на сьогодні застаріла, особливо з новітньої історії, які через ідеологічний диктат подавали цілком глорифіковану версію радянського періоду. Вони значною мірою втратили своє наукове значення. Але так чи так і ці праці – етап у розвитку українських історичних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АІУ НАНУ-1: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 905.

АІУ НАНУ-2: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1045.

АІУ НАНУ-3: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1089.

АІУ НАНУ-4: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1172.

АІУ НАНУ-5: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1183.

АІУ НАНУ-6: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 1231.

АІУ НАНУ-7: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особова справа В. Масловського.

АІУ НАНУ-8: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особові справи працівників Інституту, звільнених у 1988–2010 рр. на букви «По-Поп».

АІУ НАНУ-9: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Фонд Я. Ісаєвича. Листування.

Богайчук, В. І. (1968). Радянське будівництво на Тернопільщині. *Український історичний журнал*, 4, 118–120.

Брик, М. В. (гол. ред.). (1984). *Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної Війни Радянського Союзу*. Київ: Наукова думка.

Броджі-Беркофф, Дж. (2012). Чи існує канон українського літературного Бароко? *Український гуманітарний огляд*, 16–17, 21.

Васюта, І. К. (1978). *Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939)*. Львів: Вища школа.

Витанович, І. (1972). Характер і організація соціологічних досліджень на Україні. *Сучасність*, 7–8, 105.

Волощук, М., Курін, М. (2010). Коронація Данила Романовича в зовнішній політиці й дипломатії Інокентія IV: короткий нарис історіографії. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, 18.

Галайчак, Т., Луцький, О. (2000). Інститут суспільних наук: сторінки історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 7, 47.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 3, спр. 8.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 10.

Грыцак, Я. И. (1986). *Рабочие Бориславско-Дрогобычского нефтяного бассейна во второй половине XIX – начале XX вв.: формирование, положение, классовая борьба*. [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Львовский ордена Ленина государственный университет им. Ивана Франко]. Львов.

ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. 1695, оп. 1, спр. 741.

Долішній, М. І., Драк, М. М., Іськів, В. П. та ін. (1980). *Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес (історичний нарис)*. Київ.

Єдлінська, У. (2011). Мовознавство у наукових надбаннях Олега Купчинського. *Купчинський О. Студії з історії української мови та ойконімії: Вибрані статті та матеріали*. Львів, 3–12.

Запаско, Я. П., Ісаєвич, Я. Д. (1981). *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні* (Кн. 1: (1574–1700)). Львів: Вища школа.

Запаско, Я. П., Ісаєвич, Я. Д. (1984). *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні* (Кн. 2. Ч. 1: (1701–1764); Кн. 2. Ч. 2: (1765–1800)). Львів: Вища школа.

Зашкільняк, Л. (2000). Українська історична польоністика на сучасному етапі (90-ті рр.) *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів.

Заярнюк, А. (2007). *Ідіоми емансипації. «Визвольні» проєкти і галицьке село у середині XIX століття*. Київ: Критика.

«І правда вас врятує» (На запитання «Молодої Галичини» відповідає директор Інституту суспільних наук, член кореспондент АН УРСР Я. Д. Ісаєвич). (1900, 13 листопада). *Молода Галичина*.

Ісаєвич, Я. Д. (1972). *Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка.

Ісаєвич, Я. (1999). Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип'якевича. В Я. Ісаєвич (ред.), *Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство*. 2 вид. допов. Львів, 12.

Ісаєвич, Я. (1996). *Україна давня і нова. Народ, релігія, культура*. Львів.

Ісаєвич, Я. (2006–2007). *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 15, 22.

Качур, С. П. (1978). *Радянська преса як засіб інтернаціонального виховання трудящих. (Пропаганда дружби народів СРСР і соціалістичного інтернаціоналізму на сторінках газет Української РСР у 60–70-х рр.)*. Київ: Наукова думка.

Киричук, Ю. (2003). *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика*. Львів.

Кірсанова, О. А. (1981). *Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму*. Київ: Наукова думка.

Ковальський, М. (1998). Джерелознавчі аспекти історії культури України у працях Ярослава Ісаєвича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 5, 315.

Ковальчук, Г. (2006–2007). Я. Д. Ісаєвич як дослідник історії українського книговидання. *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 15, 205.

Компанієць, І. І. (1957). *Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом Великого Жовтня*. Київ.

Кравчук, М. (1982). Огляди і рецензії. Бібліографічні огляди. *Українська книга. Квартальник бібліографії і книгознавства Товариства українських книголюбів, Товариства українських бібліотекарів і бібліографічної комісії НТШ*, 2, 52.

Крालюк, П. (2003). Культурно-просвітницька діяльність князя А. Курбського на Ковельщині: міф чи реальність. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині*, 1, 78–81.

Кугутяк, Н. В. (1985). *Положение и революционно-освободительная борьба сельскохозяйственного пролетариата Западной Украины в 1929–1939 гг.* [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова]. Одесса.

Кульчицький, С. (2005). Наукові здобутки Інституту історії України НАН України в добу незалежності. В *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.)*. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 67.

Купчинський, О. А. (1981). *«Найдавніші словянські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на «-ичі»*. Київ: Наукова думка.

Кучеров, М. К. (1964). Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. *Український історичний журнал*, 4, 80–87.

Литвин, М. (2009). ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 18, 101–118.

Литвин, Н. Р. (1985). *Борьба за установление власти Советов в Восточной Галиции (ноябрь 1918 – сентябрь 1920 гг.)* [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова]. Одесса.

Лялька, Я. С. (1975). *Борьба трудящихся Западной Украины против фашизма и войны (1933–1939 гг.)* [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Львовский государственный университет им. И. Франко]. Львов.

Масловський, В. (1975). *Жовто-блакитна мафія (Про зlodіяння українських буржуазних націоналістів)*. Львів: Каменяр.

Масловський, В. (1978). *Дорога в безодню*. Львів: Каменяр.

Масловський, В. (1984). *В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классової борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 гг.* Львов: Вища школа.

Мыцко, И. З. (1983). *Острожский культурно-просветительский центр и его борьба против идеологической экспансии католицизма и унии на Украине (1576–1636)* [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Львовский государственный университет имени Ивана Франко]. Львов.

НАПНАНУ-1: Науковий архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 8б, спр. 1465.

НАПНАНУ-2: Науковий архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 13, спр. 763.

НАПНАНУ-3: Науковий архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 13, спр. 765.

Огляди і рецензії (1973). *Український історик*, 1–2, 151.

Паславський, І. (2010). *Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини*. Львів: НВФ «Українські технології».

Пихоя, Р. Г. (2000). *Советский Союз: история власти. 1945–1991*. Новосибирск: Сибирский хронограф.

Пілецький, В. (2019). Історія власних географічних назв в інтерпретації Олега Купчинського. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 71/1.

Полотнюк, Я. (1976). Очима арабського мандрівника (Павло Халебський про культуру України в XVII ст.). *Жовтень*, 11, 148–152.

Полянський, О. А. (1985). *Крестьянское восстание 1846 г. в Галиции*: [автореф. дис. ... канд. ист. наук, Львовский государственный университет имени Ивана Франко]. Львов.

Портнов, А. (2011). Я. Дашкевич і Я. Ісаєвич: два обличчя величі історика. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ: Критика.

Рибалкін, В. С., Гамада, Р. Р. (2013). Пам'яті друга. *Східний світ*, 1.

Сардачук, П. Д. (1970). *Боротьба КПП і КПЗУ за інтернаціональне згуртування трудящих і створення антифашистського фронту (1929–1938 рр.)*. Львів: Вища школа.

Свідерський, Ю. (1983). *Боротьба Південно-Східної Русі проти католицької експансії в Х–ХІІІ ст.* Київ: Наукова думка.

Смолій, В. (2005). Вступаючи у ХХІ століття: деякі теоретично-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні. В *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.)*. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог.

Соляр, І. (2010). *Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928)*. Львів.

Стеблій, Ф. (2005). Володимир Борис (24.02.1914 – 03.01.1985). *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2004 р. Інформаційний бюлетень*. Львів.

Тищик, Б. Й. (1970). *Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.)*. Львів: Вища школа.

Тищик, Б. Й. (1979). *Галицкая Социалистическая Советская республика – государство диктатуры пролетариата. Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западноукраинских земель с Украинской ССР*. Львов: Вища школа.

Ткачук, А. Г. (1970). До 50-річчя Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. *Український історичний журнал*, 8.

Трусевич, С. М. (1978). *Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х роках XIX ст.* Київ: Наукова думка.

Чорній, В. (2000). Кафедра історії слов'янських країн. В *Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга*. Львів.

Чорновол, І. (2002). *Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис історії українського парламентаризму)*. Львів.

Чорновол, І. (2006). Володимир Чорній. Історія Болгарії. *Критика*, 10–11.

Чугаєв, В. П. (1980). *В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории интернациональной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933–1939*. Киев: Наукова думка.

Швидак, О. М. (1972). *Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1938 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.

Шевелев, А. Г. (ред.). (1978). *Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. (Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.))*. Київ: Наукова думка.

Я. І., Б. М. (2001). Інститут суспільних наук – Інститут українознавства – етапи історії. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, Структура, Працівники*. Львів.

Яремчук, В. (2009). *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

Kasinec, E. (1974). Jaroslav Isajevuč as Historian of the Ukrainian Book. *Recenzija, Fall-Winter, 5/1*, 12–24.

REFERENCES

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 905 (in Ukrainian).

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1045 (in Ukrainian).

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1089 (in Ukrainian).

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1172 (in Ukrainian).

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1183 (in Ukrainian).

Arkhyv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 1, op. 1, spr. 1231 (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobova sprava V. Maslovskoho (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Osobovi spravy pratsivnykiv Instytutu, zvilnennykh u 1988–2010 rr. na bukvy «Po-Pop» (in Ukrainian).

Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Fond Ja. Isaievycha. Lystuvannia (in Ukrainian).

Bohaichuk, V. I. (1968). Radianske budivnytstvo na Ternopilshchyni. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 118–120 (in Ukrainian).

Bryk, M. V. (Hol. red.). (1984). *Borotba trudiashchykh zakhidnykh oblastei URSS proty fashytskykh zaharbnikiv u roky Velykoi Vitchyznianoï Viiny Radianskoho Soiuzu*. Kyiv: Naukova Dymka (in Ukrainian).

Brodzhi-Berkoff, Dzh. (2012). Chy isnuie kanon ukrainskoho literaturnoho Baroko? *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, 16–17. 21 (in Ukrainian).

Vasiuta, I. K. (1978). *Sotsialno-ekonomichni vidnosyny na seli Zakhidnoi Ukrainy do vozzjednannia (1918–1939)*. Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Vytanovych, I. (1972). Kharakter i orhanizatsiia sotsiolohichnykh doslidzhen na Ukraini. *Suchasnist*, 7–8, 105 (in Ukrainian).

Voloshchuk, M., & Kurin, M. (2010). Koronatsiia Danyla Romanovycha v zovnishnii politytsi i diplomatii Inokentii IV: korotkyi narys istoriographii. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia*, 18 (in Ukrainian).

Halaichak, T., & Lutskyi, O. (2000). Instytut suspilnykh nauk: storinky istorii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 7, 47 (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 3, spr. 8 (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 3, spr. 10 (in Ukrainian).

Hrytsak, Ja. I. (1986). *Rabochiie Borislavsko-Drohobychskogo neftianogo bassiejna vo vtoroi polovinie XIX – nachalie XX vv.: formirovaniie, polozheniie, klassovaia borotba: [Abstract of Candidate thesis]*. Lvov (in Russian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 1695, op. 1, spr. 741 (in Ukrainian).

Dolishnii, M. I., Drak, M. M., Iskiv, V. P. ta & others. (1980). *Robitnychi klas Ukrain-skoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki i naukovu-tekhnichnyi prohres (istorychnyi narys)*. Kyiv (in Ukrainian).

Jedlinska, U. (2011). *Movoznavstvo u naukovykh nadbanniakh Oleha Kupchynskoho. Kupchynskyi O. Studii z istorii ukrainskoi movy ta oikonimii: vybrani statti ta materialy*. Lviv, 3–12 (in Ukrainian).

Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Katalog starodrukiv vydanykh na Ukraini*. (Book 1: (1574–1700)). Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Zapasko, Ya. P., & Isaievych, Ya. D. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva. Katalog starodrukiv vydanykh na Ukraini*. (Book 2. Ch. 1: (1701–1764); Book 2. Ch. 2: (1765–1800)). Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Zashkilniak, L. (2000). Ukrainska istorychna polonistyka na suchasnomu etapi (90-ti rr.) *Na sluzhbi Klio. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Liubomyra Romana Vynara*,

z nahody 50-littia yoho naukovoï diialnosti. Kyiv; Niu-York; Toronto; Paryzh; Lviv (in Ukrainian).

Zaiarniuk, A. (2007). *Idiomy emansypatsii. «Vyzvolni» proekty i halytske selo u seredyni XIX stolittia*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

«I pravda vas vriatuie» (Na zapytannia «Molodoi Halychyny» vidpovidaie dyrektor Instytutu suspilnykh nauk, chlen korespondent Akademii Nauk Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky Ja. D. Isaievych). (1900, Lystopad 13). *Moloda Halychyna* (in Ukrainian).

Isaievych, Ja. D. (1972). *Dzherela z istorii ukrainskoi kultury doby feodalizmu XVI–XVIII st.*, Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Isaievych, Ja. (1999). *Istoriia Halytsko-Volynskoi derzhavy Ivana Krypiakevycha*. In I. Krypiakevych (Ed.). *Halytsko-Volynske kniazivstvo. 2-e vydannia, iz zminamy i dopovnenniamy*. Lviv, 12 (in Ukrainian).

Isaievych, Ja. (1996). *Ukraina davnia i nova. Narod, relihiia, kultura*. Lviv (in Ukrainian).

Isaievych, Ja. (2006–2007).. *Confraternitas. Juvileinyi zbirnyk na poshanu Jaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 15, 22* (in Ukrainian).

Kachur, S. P. (1978). *Radianska presa jak zasib internatsionalnoho vykhovannia trudiashchykh. (Propahanda druzhby narodiv SRSR i sotsialistychnoho internatsionalizmu na storinkakh hazet Ukrainiskoi RSR u 60–70-kh rr.)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kyrychuk, Ju. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia i praktyka*. Lviv (in Ukrainian).

Kirsanova, O. A. (1981). *Rozvytok suspilno-politychnoi aktyvnosti trudiashchykh zakhidnykh oblastei Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky u protsesi budivnytstva osnov sotsializmu*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kovalskyyi, M. (1998). *Dzhereloznavchi aspekty istorii kultury Ukrainy u pratsikh Jaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 5, 315* (in Ukrainian).

Kovalchuk, H. (2006–2007). *Ya. D. Isaievych jak doslidnyk istorii ukrainskoho knyhovydannia. Confraternitas. Juvileinyi zbirnyk na poshanu Jaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist, 15, 205* (in Ukrainian).

Kompaniets, I. I. (1957). *Revolutsiinyi rukh v Halychyni, Bukovyni ta Zakarpatskii Ukraini pid vplyvom Velykoho Zhovtnia*. Kyiv (in Ukrainian).

Kravchuk, M. (1982). *Ohliady i recenzii. Bibliohrafichni ohliady. Ukrainska knyha. Kvartalnyk bibliohrafii i knyhoznavstva Tovarystva ukrainskykh knyholubiv, Tovarystva ukrainskykh bibliotekariv i bibliohrafichnoi komisii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 2, 52* (in Ukrainian).

Kraluk, P. (2003). *Kulturno-prosvitnytska diialnist kniazia A. Kurbskoho na Kovelshchyni: mif chy realnist. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kovel i kovelchany v istorii Ukrainy ta Volyni, 1, 78–81* (in Ukrainian).

Kuhutiak, N. V. (1985). *Polozhenie i revoliutsionno-osvoboditelnaia borba sielskoko-hoziaistviennogo proletariata Zapadnoi Ukrainy v 1929–1939 gg.* [Abstrakt of Candidate thesis, Odesskyi hosudarstvennyi unyversytet ym. Y. Y. Mechnykova]. Odiessa (in Russian).

Kulchytskyi, S. (2005). *Naukovi zdobutky Instytutu istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy v dobu nezalezhnosti*. In *II Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh*

istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku» (Kamianets-Podilskyi, 17–18 veresnia 2003 r.). Kamianets-Podilskyi; Kyiv; Niu-Jork; Ostroh, 67 (in Ukrainian).

Kupchynskyi, O. A. (1981). «Naidavnishi slovianski toponimy Ukrainy jak dzherelo istoryko-heohrafichnykh doslidzhen. Heohrafichni nazvy na «-ychi». Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kucherov, M. K. (1964). Komunistychna partia Skhidnoi Halychyny – orhanizatoradianskoho budivnytstva v 1920 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 80–87 (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2009). ZUNR i Halytska Sotsialistychna radianska Respublika u heostrategii bilshovytskoi Rosii. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 18, 101–118 (in Ukrainian).

Lytvyn N. R. (1985). *Borba za ustanovlenye vlasty Sovetov v Vostochnoi Halytsy (noiabr 1918–sentiabr 1920 hh.)* [Abstrakt of Candidate thesis, Odesskyi hosudarstvennyi universytet im. Y. Y. Mechnykova]. Odessa (in Russian).

Lialka, Ja. S. (1975). *Borba trudiashchykh Zapadnoi Ukrainy protiv fashyzma i voiny (1933–1039 gg.)* [Abstrakt of Candidate thesis, Lvovskyi hosudarstvennyi universytet im. I. Franko]. Lvov (in Russian).

Maslovskiy, V. (1975). *Zhovto-blakytna mafia (Pro zlodiiannia ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv)*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Maslovskiy, V. (1978). *Doroha v bezodniu*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Maslovskiy, V. (1984). *V borbie s vragami sotsializma. Ocherki istorii klassovoi borby na siele v pieriod postroienia osnov sotsializma v zapadnykh oblastiakh Ukrainy. 1939–1950 gg.* Lvov: Vyshcha shkola (in Russian).

Mytsko, I. Z. (1983). *Ostrozhs'kii kulturno-prosvietitielskii tsentr i jeho borba protiv idieologicheskoi ekspansii katolitsyzma i unii na Ukrainie (1576–1636)* [Abstrakt of Candidate thesis, Lvovskyi hosudarstvennyi universytet im. I. Franko]. Lvov (in Russian).

Naukovyi arkhiv Prezydii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 251, op. 8b, spr. 1465 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Prezydii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 251, op. 13, spr. 763 (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Prezydii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 251, op. 13, spr. 765 (in Ukrainian).

Ohliady i retsenzii (1973). *Ukrainskyi istoryk*, 1–2, 151 (in Ukrainian).

Paslavskiy, I. (2010). *Khto i koly zasnuvav misto Lviv? Virohidni i nevrohidni daty zasnuvannia stolytsi Halychyny*. Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» (in Ukrainian).

Pikhoia, R. G. (2000). *Sovietskii Soiuz: istoriia vlasti. 1945–1991*. Novosibirsk: Sybyrskiy khronohraf (in Russian).

Piletskyi, V. (2019). Istoriiia vlasnykh heohrafichnykh nazv v interpretatsii Oleha Kupchynskoho. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohichna*, 71/1 (in Ukrainian).

Polotniuk, Ja. (1976). Ochyma arabskoho mandrivnyka (Pavlo Khabenskyi pro kulturu Ukrainy v XVII sr.). *Zhovten*, 11, 148–152 (in Ukrainian).

Polianskyi, O. A. (1985). *Kriestianskoie vosstanie 1846 g. V Galitsii* [Abstrakt of Candidate thesis, Lvovskyi hosudarstvennyi universytet im. I. Franka]. Lvov (in Russian).

Portnov, A. (2011). Ya. Dashkevych i Ya. Isaievych: dva oblychchia velychi istoryka. *Istorii istorykiv. Oblychchia i obrazy ukrainskoi istoriohrafii XX stolittia*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

- Rybalkin, V. S. & Hromada, R. R. (2013). Pamiati druha. *Skhidnyi svit*, 1 (in Ukrainian).
- Sardachuk, P. D. (1970). *Borotba Komunistychnoi partii Polshchi i Komunistychnoi partii Zakhidnoi Ukrainy za internatsionalne zhurtuvannia trudiashchykh i stvorennia antyfashystskoho frontu (1929–1938 rr.)*. Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Sviderskyi, Yu. (1983). *Borotba Pivdenno-Skhidnoi Rusi proty katolytskoi ekspansii v X–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Smolii, V. (2005). Vstupaiuchy u XXI stolittia: deiaki teoretychno-metodolohichni aspekty istorychnykh doslidzhen v Ukraini. In *II Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku» (Kamianets-Podilskyi, 17–18 veresnia 2003 r.)*. Kamianets-Podilskyi; Kyiv; Niu-Jork; Ostroh (in Ukrainian).
- Soliar, I. (2010). *Konsolidatsiini protsesy natsionalno-derzhavnytskykh syl Zakhidnoi Ukrainy (1923–1928)*. Lviv (in Ukrainian).
- Steblii, F. (2005). Volodymyr Borys (24.02.1914 – 03.01.1985). *Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy v 2004 r. Informatsiinyi biuleten*. Lviv (in Ukrainian).
- Tyshchuk, B. J. (1970). *Halytska Sotsialistychna Radianska Respublika (1920 r.)*. Lviv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Tyshchuk, B. J. (1979). *Halytskaia Sotsialisticheskaia Sovietskaia Riespublika – gosudarstvo diktatury proletariata. Sotsialno-politichieskaia zakonomiernost i osnovy vossoiedinienia zapadnoukrainskikh ziemel s Ukrainskoi Sovietskoi Sotsialisticheskoi Riespubliki*. Lvov: Vyshcha shkola (in Russian).
- Tkachuk, A. H. (1970). Do 50-richchia Halytskoi Sotsialistychnoi Radianskoi Respubliky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 8 (in Ukrainian).
- Trusevych, S. M. (1978). *Suspilno-politychnyi rukh u Skhidnii Halychyni v 50–70-kh rokakh XIX st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Chornii, V. (2000). Kafedra istorii slovianskykh krain. In *Istorychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka (1940–2000). Juvileina knyha*. Lviv (in Ukrainian).
- Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu. 1861–1901 (narys istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)*. Lviv (in Ukrainian).
- Chornovol, I. (2006). Volodymyr Chornii. Istoriiia Bolharii. *Krytyka*, 10–11.
- Chuhaiov, V. P. (1980). *V borbie protiv fashizma i ugrozy voiny. Iz istorii internatsionalnoi solidarnosti trudiashchykh Polshchi i Zapadnoi Ukrainy v borbie protiv nastuplienia fashizma i rosta voiennoi opasnosti. 1933–1939*. Kiev: Naukova dumka (in Russian).
- Shvydak, O. M. (1972). *Internatsionalna jednist trudiashchykh Zakhidnoi Ukrainy i Polshchi u revolutsiino-vyzvolnii borotbi (1929–1938 rr.)*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu (in Ukrainian).
- Sheveliev, A. H. (Ed.). (1978). *Istoriia Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky*: u 8 t., 10 kn. (Vol. 3. Ukraina v period rozkladu i kryzy feodalno-kriposnytskoi systemy. Skasuvannia kriposnogo prava i rozvytok kapitalizmu (XIX st.)). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ya. I., & B. M. (2001). Instytut suspilnykh nauk – Instytut ukrainoznavstva – etapy istorii. Instytut ukrainoznavstva imeni Ivana Krypiakevycha. Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy. Naukova diialnist. Struktura. Pratsivnyky. Lviv (in Ukrainian).

Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki pisliastalinskoi doby*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii» (in Ukrainian).

Kasinec, E. (1974). Jaroslav Isajevyč as Historian of the Ukrainian Book. *Recenzija Fall-Winter*, 5, 1, 12–24 (in English).

Oleksandr LUTSKYI

PhD (History)

Senior Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7214-5872>

e-mail: loi_lviv@ukr.net

HISTORICAL RESEARCH OF THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES OF THE AN URSR IN THE 1970^s – THE FIRST HALF OF THE 1980^s: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

The scientific legacy of historians of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR during the 1970^s and the first half of the 1980^s is analyzed. It is claimed that at the turn of the 1960^s and 1970^s, that is, immediately after the return of the Institute to the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, at the request of its governing bodies, the management of the institution was forced to urgently make changes to the scientific subject of research through a decisive reorientation to the study of modern problems, elimination individual, often not relevant topics, moreover, tied only to the Western Ukrainian region. It is proved that one of the central tasks of the researchers of the Institute remained the development of issues of the history of socialist construction, the generalization of positive experience in solving social, cultural and educational problems, the formation of the communist worldview of the population, overcoming the «relics of the past», criticism of the so-called «Ukrainian bourgeois nationalism» and clericalism.

It is found that the development of Western Ukrainian lands after 1939 was considered by scientists exclusively in the context of the history of Soviet Ukraine as a constituent part of the USSR, which a priori eliminated the originality of historical processes and social phenomena in the region. It is shown that although in the vast majority of works devoted to the history of socialist construction, the thematic range of which has expanded significantly compared to the previous period, researchers have also highlighted specific shortcomings and miscalculations in the implementation of relevant party-government measures, but they, as a rule, did not concern the fundamental issues of the contemporary social development.

It is proved that the ideologisation inherent in the study of the history of socialist construction was also characteristic, albeit to a much lesser extent, of works devoted to the study of pre-Soviet eras and periods. But at the same time, leading scientists (first of all – Ya. Isaievych, O. Kupchynskyi, F. Steblii, V. Borys, Yu. Slyvka) sought to avoid standard assessments and tendentious selection of material, tried to give their own interpretation of the problems raised, if possible, while keeping objectivity. Their research, prepared on the basis of new factography, became a reference point for Ukrainian Soviet historians of the time and influenced the formation of their methodological attitudes. The work carried out by them contributed to the formation of the foundation for further steps in the direction of finding new approaches to the researched

problems, the development of such criteria and assessments of facts and phenomena of the past, as well as means of their scientific reconstruction, which, in the end, made it possible a little later, when the communist system collapsed, impartially consider the defining milestones of the development of the history and culture of Ukraine in the 13th – early 20th centuries.

Keywords: Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, scientific research, historiography, Oleh Kupchynskyi, Fedosii Steblii, Yurii Slyvka, Yaroslav Isaievych.

УДК [355.01(470+571:477):351.865(477)]"2014/2024"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-167-180>

Emilia KAZAN

PhD

Associate Professor of the Department of Military History

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0997-6945>

e-mail: kazan.emilia@gmail.com

Oryslava HOLUBOVSKA

Head of the study room

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4635-3445>

e-mail: orusyag@gmail.com

Igor ZABOLOTNIUK

professor of the Department of Tactics

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy

PhD student

of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6153-1110>

e-mail: igor171976@ukr.net

BROŃ BIOLOGICZNA JAKO POTĘŻNE ZAGROŻENIE MILITARNE

W artykule dokonano analizy strat sanitarnych-bojowych i pozabojowych podczas działań wojennych różnych okresów. Zauważono, że armia, podobnie jak cała ludzkość, bardziej ucierpiała z powodu epidemii niż broni. Należy zauważyć, że broń biologiczna w celu sztucznego wywołania epidemii była używana od czasów Tatarów mongolskich aż do Pierwszej i Drugiej wojny światowej. Broń biologiczna jako broń masowego rażenia była zakazana przez dokumenty międzynarodowe, jednak wiodące państwa świata, w szczególności ZSRR, produkowały broń biologiczną w warunkach tajemnicy, sprzecznie z międzynarodowymi układami.

Lata 70-ch XX w. to powstanie nowej nauki biologicznej – inżynierii genetycznej, a koniec lat 80-ch XX w. to odkrycie technologii CRISP (Skupione regularne przeplatane krótkie powtórzenia palindromiczne-w dalszej części artykułu używamy – CRISPR) jako techniki edycji genomów mikroorganizmów, roślin, zwierząt i człowieka. Próby wykorzystania inżynierii genetycznej do produkcji nowej, genetycznie zmodyfikowanej broni biologicznej zostały zinitjowane przez ZSRR.

W dzisiejszych warunkach szybkiego rozwoju biotechnologii tania i szybka metoda CPISPR powoduje występowanie sztucznych wirusów, odpornych genetycznie zmodyfikowanych szczepów oraz sprzecznych dziedzicznych zmian genomu człowieka. Technologia CRISPR może być stosowana do produkcji biogenetycznej broni, która działa na odpowiednią grupę żołnierzy według określonych cech (wiek, płeć itp.). Rozwój broni biologicznej przez wiodące kraje świata (USA, Chiny, Rosja) może doprowadzić do nowego wyścigu uzbrojeń, a jej użycie jako broni masowego rażenia wywołuje zagrożenie wobec istnienia ludzkości.

Słowa kluczowe: broń biologiczna, epidemia, wąglik, CRISPR.

Dziś świat ma świadomość, że użycie broni biologicznej jako broni masowego rażenia może spowodować śmierć wszystkich istot żywych na planecie. Można ją wykorzystać w wojnach, lokalnych konfliktach i atakach terrorystycznych. Dlatego ważne są środki, zapobiegające produkcji i rozpowszechnianiu broni bakteriologicznej i toksycznej w krajach, które jej wcześniej nie posiadały, ponieważ broń biologiczna jest niebezpieczna, podobnie do broni nuklearnej.

Istnieje zagrożenie światowego bezpieczeństwa biologicznego w przypadku celowego wykorzystania osiągnięć naukowych przeciwko ludziom; istnieniu technologii i sprzętu o podwójnym przeznaczeniu; zagrożenia ze strony zmiany genomu organizmów; są przypadki «nieuprawnionego» wycieku substancji biologicznych z poza granic ośrodków badawczych lub innych instytucji z nimi współpracujących.

Cel artykułu – przegląd historyczny epidemii w czasach wojen i lokalnych konfliktów i ich wpływ na działania bojowe, analiza produkcji i badań broni biologicznej w ZSSR oraz zagrożenia ze strony zmiany genomu organizmów i technologii CRISPR dla sfery militarnej.

Dany problem często omawiany w licznych pracach wojskowych naukowców-lekarzy, epidemiologów, historyków. Zwrócono szczególną uwagę na bioterroryzm. Sposoby walki z nim opisywali profesorzy R. Sibirna, A. Sibirny, W. Mychajluk. Naukowcy z Ukrainiejskiej Wojskowej Akademii medycznej, Centrum Innowacyjnych Technologii Medycznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Centrum Medycyny Prewencyjnej, Głównego Centrum Medycznego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, Głównego Wojskowego Centrum Medycznego zwłaszcza taki jak W. Jakimec, W. Peczyborszcz, I. Ogorodnijczuk opisywali sposoby i środki obrony medycznej w razie użycia broni biologicznej, sposoby ujawnienia śmiertelnie nośnych bakterii i wirusów, ich szczepów bojowych, sztucznie wyprodukowanych. W pracach naukowców szczegółowo podane główne cechy broni biologicznej, jej użycie do ataków terrorystycznych oraz sposoby walki z bioterroryzmem.

Pozatym nie zrobiono historycznej analizy znaczenia i wpływu epidemii na ciąg i na wynik wojny oraz szczegółowych badań na temat rozwoju i produkcji broni biologicznej, zwłaszcza w ZSSR. A także nie wyświetlono miejsca w rozwoju broni biologicznej nauki biogenetyki i biotechnologii CRISPR, możliwości wykorzystania biotechnologii CRISPR do celów militarnych i genetycznych modyfikacji organizmów, również ludzkiego genomu.

Od wieków ludzkość cierpiała nie tylko z powodu wojen, ale również towarzyszących im epidemii chorób, w tym szczególnie niebezpiecznych. Medycyna często była bezsilna wobec epidemii chorób. W ciągu historii ludzkości, światowe epidemie pochłonęły życie milionów mieszkańców planety. Czasami liczba zgonów z powodu choroby przewyższała liczbę zgonów w czasie wojny. A konflikt zbrojny często doprowadzał do rozpowszechnienia choroby. Każdej wojnie towarzyszyły epidemie, często tyfus, gdyż wiąże się to z siedzeniem w okopach (zaludnieniem okopów), brakiem higieny, pobyt w szpitalach,

na etapach ewakuacji medycznej, z przerzutem wojsk, z migracją zdemobilizowanych żołnierzy do miejsc zamieszkania, a tyfus zwłaszcza z rozpowszechnieniem wszawicy. Wszystko wyżej wymienione doprowadzało do rozwoju epidemii, a wojsko, objętę epidemią, wkraczając na terytorium wroga, było źródłem i szerzycielem choroby. Na przykład, jeśli chodzi o Hiszpankę, to jej pierwsze przypadki zadokumentowane w Stanie Kansas w Stanach Zjednoczonych na początku 1918 r., a do Europy ta niebezpieczna choroba została przywieziona przez wojska amerykańskie, wysłane na front I wojny światowej do Francji.

Pandemiczny koronawirus XXI w. o nieznanym pochodzeniu spowodował nowe wyzwania przed medycyną światową, a w szczególności przed wojskową, oraz zmusił światową medycynę do pracy w napięciu. W okolicznościach wojny ten problem w naszym państwie również jest bardzo aktualny i wymaga aktywizacji i konsolidacji wysiłków ukraińskich naukowców.

Co do strat w personelu wojskowym w czasie wojny to są one nieodwracalne i sanitarne. Do nieodwracalnych należą polegli, jeńcy, osoby zaginione oraz zmarłe w szpitalach. Do strat sanitarnych zaliczamy żołnierzy poranionych i chorych. Straty sanitarne dzielą się na bojowe i niebojowe. Chorzy należą do strat niebojowych. Już w 1915 r. mikrobiolog Lew Aleksandrowicz Tarasewicz przekonywał, że choroby zakaźne w czasie wojny przynoszą więcej strat niż sama wojna. Nieodwracalne straty z powodu epidemii w XVII i XVIII w., i na początku XIX w. dominowały o 2–6 razy nad stratami od jakiegokolwiek broni. Według niemieckiej statystyka Georga Friedricha Kolba w ciągu 133 lat wojen europejskich w latach 1733–1865 zginęło ponad 8 milionów ludzi – 1,5 miliona z powodu ran i 6,5 miliona z powodu chorób, w stosunku 1:4,5 (Беляков, Belakow, 1978, s. 213–230).

W okresie od 1815 do 1914 r. w wojnach kolonialnych nieodwracalne straty z powodu epidemii stanowiły 77 % od wszystkich nieodwracalnych strat. Granica między wojnami o wysokim poziomie śmiertelności z powodu chorób i o niższym poziomie – to koniec XIX i początek XX w. Wtedy rozpoczęto badania bakteriologiczne i wynalezienie szczepionek, w szczególności przeciwko tyfusowi przez lwowskiego naukowca Rudolfa Weigla (Kazan, Hołubowska, 2020 Казан, Голубовська, 2020).

W wyniku pandemii «grypy hiszpańskiej», która rozpoczęła się w ostatnich miesiącach I wojny światowej i trwała około 18 miesięcy w latach 1918–1919, zmarło od 50 do 100 milionów ludzi (znacznie mniej – do 20 milionów zmarło w wyniku działań wojennych) (Ткачук, Ткачук 2012, с. 193).

W czasie II wojny światowej armia niemiecka ciągle cierpiała na ogromną liczbę chorób. Z powodu chorób zmarło 125 000 niemieckich żołnierzy i oficerów. W armii japońskiej statystyka była również bardzo znacząca: liczba chorych żołnierzy – 4,5 mln – była nieco mniejsza, niż liczebność całej armii (5,5 mln) (Mosow, Czubina, Мосов, Чубина, 2021).

Zdażało się kiedy wojnie towarzyszyło odkrycie nowych, nieznanych dotąd chorób. Tak w I wojnie światowej pojawiły się nowe choroby zakaźne – gorączka okopowa (która dotknęła 700 tys. w armiach sojuszników i zniknęła od razu po wojnie), paratyfus-A i epidemiczne letargiczne zapalenie mózgu. Prawdopodobnie było to związane z trwałym siedzeniem w okopach podczas wojny pozycyjnej.

Oczywiście, że ludzkość, która nieustannie toczy wojny, pragnie wykorzystać epidemię, w tym jej patogeny i szczepy patogenów do celów militarnych i niszczenia wroga. Celowe zarażanie wojsk przeciwnika chorobami zakaźnymi podczas wojen początkowo było zrealizowane przez przeżucanie zakażonych zwłoków ludzi albo zwierząt do oblężonych miast. Wiadomo, że Tatarzy w 1346 r. podczas oblężenia Kafy zarazili ludność miasta

dżumą, a kupcy, uciekając statkiem z Kafy do Włoch, sprowadzili dżumą do Europy. Tak więc Żółtą Ordę można uznać jako pierwszą, która użyła broni biologicznej w celu zniszczenia wroga szlakiem zarażenia szczególnie niebezpieczną chorobą, powodującą epidemię.

W 1683 r. Anthony Wan Lewenhuk wynalazł i opisał bakterie, dlatego można to uznać za punkt startu do wynalezienia również i broni bakteriologicznej. Ale pierwsze celowe eksperymenty rozpoczęto dopiero dwieście lat później (Jakymec i in., Якимець та ін., 2022, s. 68).

Do broni biologicznej należy: biologiczny czynnik aktywny (bakterie, riketsje, wirusy, toksyny bakteryjne, grzybicze, roślinne i zwierzęce); pojemnik (zbiorniki czynnika aktywnego); środek przenoszenia i dyspersji (pociski, bomby, rakiety, samoloty rolnicze, pojemniki aerozolowe). Broń biologiczna bardzo łatwa w produkcji (wykorzystanie bazy przemysłu farmaceutycznego, fermentacyjnego, drobnych laboratorium); bardzo tania i niezwykle skuteczna. Jest niewidzialna w czasie ataku, łatwa do ukrycia i przenoszenia. Niezwykle trudne jest szybkie rozpoznanie przyczyny zachorowań i zgonów w skutku użycia broni biologicznej, oraz objawy choroby są często nietypowe i mylące. Patogeny mogą być otrzymane przy pomocy inżynierii genetycznej specjalnie jako narzędzie ataku biologicznego. Ich cechy to: dostępność, łatwość produkcji i rozsiewania, powodowanie wysokiej śmiertelności, katastrofalne skutki dla zdrowia publicznego (Wojskowe).

Ponieważ broń biologiczna jest bronią masowego zniszczenia ludzi, to epidemie w czasach wojny, spowodowane rozpowszechnianiem patogenów oraz ich sztucznie wyprodukowanych szczepów bojowych jako broni biologicznej, uważano za poważny problem.

Podczas I wojny światowej nie odnotowano użycia broni biologicznej przeciwko ludziom. Niemcy dokonywały ataków biologicznych na zwierzętach (głównie konie i bydło), natomiast nie godziły się na wykorzystanie tej broni przeciwko ludziom (choć zainfekowanie nosacizną i wąglikiem zwierząt w 1915 r. przez niemieckiego agenta Antona Diglera spowodowało także kilkadziesiąt zachorowań wśród żołnierzy). Praktyk takich zakazywało piśmo sztabu generalnego z 1902 r. Wówczas stosowano na dużą skalę broń chemiczną, więc użycie broni biologicznej musiało być tylko kwestią czasu (Kopeć, 2014).

Oby wyprodukować broń bakteriologiczną – broń masowego rażenia, której aktywną substancją są bakterie, wojskowi mikrobiolodzy wykorzystują przede wszystkim patogeny, wywołujące szczególnie niebezpieczne infekcje, takie jak wąglik, dżuma, tularemia, nosacizna, melioidoza, cholera, brucelozę. W ostatnich dziesięcioleciach aktywnie zajmują się wykorzystaniem legionelli (legionelloza-choroba legionerów, która ostatnio ukazała się w Rzeszowie) do potrzeb wojskowych.

Czynnikami broni biologicznej są wirusy, bakterie, grzyby, riketsje, przekazane przez zakażonych nosicieli-pchły, wszy, komary, zakażone artykuły gospodarstwa domowego (odzież, obuwie, żywność), zakażone zwierzęta. Broń biologiczna to bomby, pociski, miny, narzędzia bojowe, wypełnione czynnikami biologicznymi i stosowane w celu masowego zniszczenia ludzi. Używano jako broń biologiczną zakażonych nosicieli, umieszczonych w specjalnych pojemnikach i transportowanych stratostatami lub balonami z powietrzem, których nie potrafi zapełnić kontrola graniczna, w celu rozpowszechniania ich na terytorium przeciwnego państwa. Używano również jako broń biologiczną rozpraszające zakażone aerozole, zakażone artykuły, zakażone zwierzęta (Від чуми, 2020).

Jednak najskuteczniejszym sposobem zakażenia ludzi jest sposób aerozolny. Człowiek oddycha patogenem i zaraża się. Niebezpieczeństwo ze strony owadów, pcheł, wszy jest mniejsze. Ponieważ ugryzienie przez skórę nie jest tak niebezpieczne, jak wdychanie zanieczyszczonego powietrza. Proszek lub płyn łatwiej rozpryskać w powietrzu. Natomiast

komary lub wszy szybko spadają, i strefa urażania nie będzie duża. A używanie broni biologicznej wymaga osiągnięcia maksymalnego efektu.

Według WHO (Światowa Organizacja Zdrowia) na liście broni biologicznej znajdują się bakterie, toksyny, grzyby i organizmy modyfikowane genetycznie, a wśród nich szczególnie groźne infekcje: dżuma, wąglik, ospa, cholera, tularemia, tyfus, krztusiec, gorączka Ku, gorączka Eboli, botulizm. Broń biologiczna jest niebezpieczna, ponieważ choroba nie ujawnia się od razu, a po okresie inkubacji, podczas którego choroba przenosi się od zarażonej osoby na zdrowych ludzi, powodując epidemię. A produkcja odtrut lub szczepionek wymaga długotrwałych badań naukowych, rozciągniętych w czasie (Від чуми, 2020).

Wraz z rozwojem inżynierii genetycznej pojawił się inny rodzaj broni biologicznej – biogenetyczna, która polega na zmianie genomu organizmów, ale nad tym zastanowimy się później.

Broń biologiczna uznana jako broń masowego rażenia, bo używana do masowego rażenia żywych organizmów w celu pokonania i wyniszczenia przeciwnika. Broń biologiczna jest niebezpieczną i niekontrolowaną, dlatego jej używanie zostało uregulowane przez Protokół Genewski, od 17 czerwca 1925 r. zakazujący używania na wojnie gazów duszących, trujących lub podobnych oraz środków bakteriologicznych. Nie zabroniono jednak ich produkcji i przechowywania. Protokół Genewski został również podpisany i przez ZSRR.

Pierwsze wspomnienie o początku produkcji broni biologicznej w ZSRR należy do 1926 r. ZSRR jako pierwszy zaangażował się w broń biologiczną. Niemcy nie mieli do tego prawa na podstawie umowy wersalskiej, a Stany Zjednoczone zaczęły prace w tej dziedzinie po 1941 r. Natomiast ZSRR w tym celu założył 15 sierpnia 1925 r. Wojskowy Wydział Chemiczny Armii Czerwonej, na czele którego stanął Jakob Fishman. Już w maju 1926 r. wynaleziono stabilny i bardzo patogenny szczep wąglika, który trwał do 10 minut w stanie wrzenia. Wyprodukowano zarówno płucną i jelitową odmianę. Ponadto wynaleziono suchą toksynę botulinową, która była rozpuszczalna w wodzie i doprowadzała do śmierci. W 1927 r. kontynuowano prace nad szczepem wąglika. A już w lutym 1928 r. J. Fiszman odraportował Komisarzu Obrony K. Woroszyłowu, że wyprodukowane zarodniki wąglika są śmiertelne i mogą być użyte w czasie wojny. Rozpryskane w powietrzu i wdychane przez płuca, powodują śmierć w ciągu 48 godzin (Фьодоров, Fiodorow, 2005).

Rozwój i produkcję broni chemicznej i biologicznej w połowie lat 20-ch ubiegłego wieku uregulował międzynarodowy dokument «Protokół w sprawie zakazu użycia na wojnie gazów duszących, trujących lub innych podobnych gazów i środków bakteriologicznych», podpisany w Genewie w czerwcu 17, roku 1925 przez przedstawicieli 38 państw. Do tego dokumentu ZSRR dołączył 2 grudnia 1927 r. Już przed podpisaniem ZSRR przygotowywał się do wojny biologicznej pod nadzorem radzieckich służb specjalnych. Wszelkie informacje o epidemiach w ZSRR, były tajemnicą państwową, a prawda była nieznana ludności.

Natychmiast po podpisaniu Protokołu Genewskiego przez ZSRR, wspomniany Wydział Chemiczny Armii Czerwonej rozpoczął badania broni biologicznej. Zorganizowano laboratorium z produkcji szczepionek i serum na potrzeby wojska i również wojny biologicznej. Sprawa nie zakończyła się na wągliku. Radzieccy mikrobiolodzy M. Haiskij i W. Elbert zostali laureatami Nagrody Stalina nie tylko za wynalezienie szczepionki przeciwko tularemii, ale także za wynalezienie bojowego szczepu tularemii jako środka broni biologicznej. Tego szczepu użyto w 1942 r. w bitwie pod Stalingradem, przeciwko niemieckim oddziałom Paulusa, przez zakażonych tym szczepem myszy. Był to trudny okres dla Armii Czerwonej. Na korzyść sztucznie wywołanego wybuchu epidemii tularemii w 1942 r. świadczy fakt, że

zachorowało wtedy pod Stalingradem 100 tys. osób, a w 1941 r. i 1943 r. w całym Związku Radzieckim było tylko 10 tys. chorych osób. Ponadto 70 % wojskowych zachorowało na płucną postać tularemii, która mogła powstać w skutku zakażenia sztucznym szczepem tularemii. Pierwszymi ofiarami tularemii były niemieckie oddziały pancerne, które późnym latem 1942 r. zachorowały w tak dużej liczbie, że kampania hitlerowska na południu Rosji czasowo ustała. Dowództwo radzieckie przerzuciło na ten teren dziesięć polowych szpitali wojskowych, co świadczy o niezwykłym wzroście liczby przypadków.

Większość czasopism opisywało tę chorobę jako naturalną epidemię, ale nigdy wcześniej w Rosji nie było takiej rozpowszechnionej epidemii. W 1943 r. liczba zakażonych powróciła do dziesięciu tysięcy. Wydawało się dziwne, że tak wielu mężczyzn na początku zachorowało na tę chorobę tylko ze strony niemieckiej. Przeciwnicy byli tak blisko siebie, że równoczesny wybuch był prawie nieunikniony. Jedynym wyjaśnieniem może być duża ilość tularemii, wypryskana w stronę oddziałów niemieckich. Nagła zmiana kierunku wiatru lub zarażone myszy, przechodzące przez linie frontu, zarażały żołnierzy, i choroba rozprzestrzeniła się po całym froncie (Alibek, Алибек, 1999, c. 30). Jeszcze w 1941 r., przed bitwą pod Stalingradem, w Kirowie w sekretnym laboratorium była wyprodukowana broń biologiczna na podstawie tularemii. Niewątpliwie ta broń została użyta w bitwie pod Stalingradem.

Epidemia pod Stalingradem nie została zapomniana przez radzieckich strategów wojny biologicznej. W latach powojennych radzieckie naczelne dowództwo zwróciło swoją uwagę na zastosowanie broni biologicznej na zapleczu przeciwnika, ponieważ tam nie było niebezpieczeństwa zarażenia własnych wojsk.

Stalingrad był sprawdzianem przetrwania Związku Radzieckiego, jego stracenie oznaczało by stracenie przemysłowego serca na Uralu. Po tej bitwie wojna prawie została przegrana przez Niemców. A to doświadczenie użycia broni biologicznej podczas II wojny światowej nie było jedynym. Na froncie krymskim latem 1943 r. wybuchła epidemia gorączki Ku wśród wojsk niemieckich. Wcześniej w ZSRR tej choroby nie było. Jej zjawisko było związane z odpowiednimi badaniami w Instytucie biologicznym w Kirowie. W Kirowie i regionie działały dwa ważne ośrodki. Instytut Mikrobiologii produkował broń biologiczną na podstawie wąglika, melioidozy, brucelozę, tularemii, tyfusu i gorączki Q. Instytut produkował i zbierał także zarazki dżumy (Napieralska, 2022, p. 64–74).

Co do innych państw, to w latach 30 i 40 XX w. broń biologiczną na dużą skalę używali Japończycy. Prowadzili oni zbrodnicze badania na ludziach w Mandżurii w Jednostce 731 (dowodzonej przez gen. Ishii Shiro). Powołana w 1932 r. jednostka specjalna 731 armii japońskiej stacjonowała na okupowanych obszarach Chin. Wiadomo o podobnych oddziałach 100 i 516. W oddziale 100 natomiast zajmowali się chorobami koni w celu dotarcia do kawalerii wojsk chińskich i radzieckich. Do zakażenia koni ten oddział używał laseczki dżumy i wąglika. Chemiczna i bakteriologiczna broń zabiła około 2 milionów Chińczyków.

W czasie II wojny światowej Niemcy zgromadzili zapasy botuliny i istniała możliwość ich zastosowania podczas lądowania w Normandii.

W latach 70 i 80 XX w. botulina była głównym czynnikiem biologicznym, testowanym w Związku Radzieckim, a w stacji doświadczalnej Aralsk 7 na Wyspie Odrodzenia wyodrębniono m. in. gen, odpowiedzialny za wytwarzanie tej trucizny (Wojskowe).

Jeśli chodzi o Stany Zjednoczone, to prezydent Franklin Ruzvelt zdecydował o badaniach broni biologicznej w 1943 r. Badania te prowadzono w amerykańskim stanie Maryland w Test Centrum Fort Detrick. Znanym badaniem tego ośrodka była operacja Whitecoat, która trwała od 1954 do 1973 r. W tym czasie na terenie Fort Detrick, na grupie

ochotników Armii USA przeprowadzano eksperymenty biologiczne. Grupa ochotników została celowo zakażona patogenami niebezpiecznych chorób. Również sprawdzano na ochotnikach działanie szczepionek i innych odtrutek. Były to szczepionki przeciwko żółtej gorączki, a także leki przeciwko gorączce Ku oraz tularemii. Czynniki sprawcze wymienionych chorób są znane jako broń biologiczna (Від чуми до сибірської виразки, 2020).

Program badań broni biologicznej został zamknięty w 1969 r. Laboratorium w Fort Detrick został Wojskowym Medycznym Instytutem Badań Chorób Zakaźnych Stanów Zjednoczonych, którego głównym zadaniem było zwalczanie zagrożeń biologicznych.

Aby zatrzymać produkcję śmiertelnej broni biologicznej, 10 kwietnia 1972 r. została sporządzona i otwarta do podpisu «Konwencja o Zakazie Prowadzenia Badań, Produkcji i Gromadzenia Zapasów Broni Bakteriologicznej (Biologicznej) i Toksycznej oraz o Ich Zniszczeniu». Był to międzynarodowy dokument, który uzupełnił Protokół Genewski, zakazujący używania na wojnie gazów duszących, trujących lub innych podobnych gazów i środków bakteriologicznych, podpisany 17 czerwca 1925 r. Zadziałała Konwencja 26 marca 1975 r., kiedy 22 państwa złożyły dokumenty ratyfikacyjne Sekretarzowi Generalnemu ONZ. Podpisał Konwencję i ZSRR, ale wkrótce znów rozpoczął na szeroką skalę prace w dziedzinie produkcji broni biologicznej.

Przykładem tego była epidemia wąglika, która wybuchła w Swierdłowsku w kwietniu–maju 1979 r. Oficjalnie uznaną przyczyną epidemii w ZSRR było zakażenie ludzi wąglikiem z powodu spożycia zakażonego mięsa krów. Wojskowe miasteczko Swierdłowsk-19 zrobiło się miejscem śmierci jego mieszkańców. W rzeczywistości przyczyną stał się wyciek zarodników niebezpiecznej bakterii w postaci chmury aerozolu z przewodów wentylacyjnych laboratorium wojskowego produkcji broni biologicznej. Mikrobiolodzy wojskowi miasteczka wojskowego Swierdłowsk-19 wyprodukowali szczep bojowy wąglika, który urażał tylko mężczyzn w wieku 24–45 lat. W 99 % przypadków chorowali tylko mężczyźni. Wśród zmarłych 80 % to mężczyźni. Zdolność tej broni biologicznej do wybiórczego rażenia tylko mężczyzn udowodnia to, że DNA bakterii zostało sztucznie zmienione. Powodem do produkcji takiej broni było pokonać żołnierzy armii zachodnich. Choroba została przeniesiona drogą powietrzną, która nie jest właściwą dla tego rodzaju zakażenia (spożycie zakażonego mięsa) wąglika. Nieznana jest również liczba ofiar, gdyż sowieckie statystyki podawały nieprawdziwe dane – uważano, że z tego wojskowego miasteczka zginęło 500 żołnierzy (Didur, Дідур, 2020).

Patologoanatom Faina Afanasiewna Abramowa stała się znana z tego, że pierwsza na podstawie sekcji zwłok zidentyfikowała wąglika w okresie epidemii w Swierdłowsku w 1979 r. Byli to dwaj pacjenci, zmarli w skutku wylewu krwi do mózgu, ale sekcja zwłok ukazała nietypowy wylew krwi na ogromnym obszarze błon mózgowych. Przeprowadzono badania bakteriologiczne biomateriału obu zwłok, w których znaleziono bakterię wąglika. Faina Abramowa i Lew Grinberg przeprowadzili 42 autopsje i zapisali dokumenty, które zostały opublikowane 12 lat później. Patolog Lew Grinberg w 2001 r. opowiedział hiszpańskiej dziennikarce Pilar Bonet o różnicie pomiędzy objawami zwykłej postaci płucnej wąglika a tą, która zabiła ludzi w Swierdłowsku. Choroba w Swierdłowsku była spowodowana mieszkanką czterech szczepów wąglika, nieznaną dla medycyny i nieistniejącą w naturze (Kanyhin, Книгин, 2018).

W związku z wybuchem epidemii w 1981 r. KPZR i Rada Ministrów ZSRR podjęły decyzję o przeniesieniu produkcji szczepów bojowych wąglika ze Swierdłowska do Stepnogorska, który właśnie w owym czasie był sowieckim sekretnym miastem, ukrytym, nie zaznaczonym na mapach, a w sowieckich dokumentach mianowany Celinogradem – 25.

Pracował tam w latach 1983–1987 znany sowiecki mikrobiolog K. Alibekow, pod kierownictwem którego bojowe szczepy wąglika oraz wirusa Marburg produkowano na masową skalę. Produkcję tej broni biologicznej zawieszono w 1987 r.

Oprócz naukowo-przemysłowego centrum badania i produkcji broni biologicznej w Stepnogorsku, na Morzu Aralskim na Aralskiej wyspie znajdował się sowiecki sekretny poligon, teren którego z samolotu opryskiwano śmiertelnościami szczepami – tularemia, wąglikem, dżumą, gorączką Ku i przeprowadzano eksperymenty na utrzymywanych na wyspie małpach. Wojskowi epidemiolodzy wykorzystywali martwych małp do badań nie przypadkowo, ponieważ ich narządy oddechowe są najbardziej podobne do ludzkich.

O ile w ZSRR wszystkie badania były przeprowadzane w warunkach absolutnej tajemnicy, opinia publiczna dowiedziała się o nich z reguły od naukowców, którzy opuścili kraj. Najdoskonalszy radziecki ekspert od broni biologicznej, który uciekł do Anglii, Włodzimierz Pasiczyk opowiedział o założonym w 1981 r. koncernie «Biopreparat», który zajmował się kwestiami walki biologicznej. Pasiczyk potwierdził, że właśnie przez «Biopreparat» w 1987 r. wyprodukowana była najgroźniejsza odmiana dżumy. Dzięki temu w 1987 r. ZSRR miał wydajność produkcyjną «superdżumy» do 200 kg rocznie. Mogła ona wyniszczyć 500 000 osób (История, 2004).

Wśród sowieckich naukowców, takich jak Władimir Pasiczyk, który znaleźli się na Zachodzie, był i wyżej wymieniony mikrobiolog Stepnogorska Alibekow Kenadżan Bajzakowicz, pułkownik i profesor, który w latach 1988–1992 był pierwszym zastępcą dyrektora koncernu «Biopreparat». Po opracowaniu w 1983 r. broni biologicznej opartej na szczepie tularemii, w 1985 r. obronił sekretną rozprawę doktorską, a w 1989 r. – doktorat z przemysłowej produkcji wąglika. W 1992 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie wydawnictwo Random House opublikowało jego książkę «Biohazard». Alibekow potwierdził, że sowieccy naukowcy próbowali przekształcić wirusa AIDS w broń biologiczną, a stało się to w czasach Gorbaczowa i nawiązywania kontaktów z Zachodem. Pisał, że oprócz tego w Związku Radzieckim zastosowano genetyczną inżynierię do wynalezienia patogenów, odpornych na wpływ środowiska i leków. Sekretnym dekretem Breżniewa z 1973 r. wystartował program, który miał na celu modernizację istniejącej broni biologicznej i opracowanie genetycznie zmienionych patogenów, odpornych na antybiotyki i szczepionki, które mogłyby zostać przekształcone w potężną broń do wykorzystania w wojnach międzykontynentalnych. Program nazywał się «Enzym».

W ogóle, lata 70-e ubiegłego wieku to nowy okres rozwoju biologii, bakteriologii i genetyki mikroorganizmów. Na styku biologii molekularnej i genetyki powstaje nowa eksperymentalna nauka-inżynieria genetyczna. Wystartowała ona w 1972 r., kiedy w laboratorium Poła Berga w USA odzyskano pierwsze zrekombinowane (hybrydne) DNA na podstawie kombinacji materiału genetycznego. W 1972 r. ekipa Poła Berga po raz pierwszy dokonała spląsingu genów (angl.-skleic) i zjednoczyła fragmenty DNA odmiennego pochodzenia. Uzyskano zrekombinowane DNA: obejmowało ono fragmenty genomu wirusa onkogennego SV40 oraz bakteriofaga zawierającego fragment genu E. coli. Inżynieria genetyczna zaczęła być stosowana w świecie roślin. Geny wirusowe zostały wprowadzone do komórek roślinnych, aby uczynić je odpornymi na wirusy i uzyskać rośliny, odporne na różne infekcje wirusowe. W świecie zwierząt nowe rasy psów są wyhodowane dzięki inżynierii genetycznej. Ponadto inżynieria genetyczna umożliwia leczenie chorób genetycznych, takich jak beta-talasemia.

Przełom w dziedzinie biotechnologii dotyczy oczywiście sfery militarnej. W maju 1986 r. Departament Obrony Stanów Zjednoczonych w raporcie dla komisji Izby Reprezentantów Kongresu USA potwierdził że inżynieria genetyczna uczyniła wojnę bakteriologiczną specjalną opcją bojową. Potwierdzono, że postępy w dziedzinie biotechnologii pozwalają na wytwarzanie nieograniczonej liczby odmian «substancji o określonych właściwościach». Nowe, nieznane choroby zakaźne mogą stać się szczególnie niebezpiecznymi w ciągu wojny bakteriologicznej. I w warunkach działań wojennych będą potrzebne środki ochrony przed nimi (Markowicz, Hryniewicz, Markowicz, Маркович, Гриневич, Маркович, 2012).

Po tym, jak genetycy wyrazili opinię, że można zmienić właściwości patogenu za pomocą manipulacji genetycznych i uzyskać substancję biologiczną, bardziej odporną na działanie środowiska zewnętrznego i skuteczniej przenikającą do komórek organizmu, ZSRR rozpoczął pracę nad bronią biologiczną, opartą na biotechnologii genetycznej. Broń biologiczna, pomimo wszystkich swoich wad taktycznych, jest najtańszym rodzajem broni masowego rażenia pod względem produkcji. Zastosowanie biotechnologii zapewnia świetny efekt ekonomiczny przy minimalnych nakładach finansowych. Dlatego ZSRR założył specjalne Ministerstwo Bioprom, które miało zadbać o wykorzystanie biotechnologii do produkcji broni biologicznej. Następnie Ministerstwo Bioprom zmieniono na Ministerstwo Przemysłu Medycznego. Zadanie jego polegało na: zbadaniu technologii, żeby na jej podstawie wygenerować najnowszą broń biologiczną i wprowadzić ją do produkcji seryjnej. Przeszkodą w dalszym rozwoju stał się prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow. Dlatego projekt, w który zainwestowano środki finansowe, nie został wówczas zrealizowany, ale trudno zgodzić się z faktem, że Rosja zrezygnowała z produkcji broni biologicznej (Евстигнеев, Jewstyhniejew 1999, c. 22).

Edycja genów – to zmiana lub całkowite wyłączenie niektórych genów. Proces ten niezwykle złożony i wymaga udziału wysokiej klasy specjalistów oraz drogiego sprzętu medycznego. Naukowcom zajęło wiele lat opracowanie wygodnego i skutecznego narzędzia do edycji genów. Ale istnieje jeszcze skuteczniejsza metoda, znana jako CRISPR. Dzięki tej technice edycja zajmuje zaledwie kilka tygodni, a nie wiele lat ciężkiej pracy. Metoda ta opiera się na systemie odpornościowym bakterii, który pomaga im uodpornić się na wirusy. Naukowcy wykorzystują tę technikę do rearanżacji genomu – włączania, usuwania lub przemieszczania DNA (Kwas dezoksyrybonukleinowy – w dalszej części artykułu – DNA) w genomie organizmu. Dzięki tej technice można pozbyć się chorób takich jak AIDS, zapalenie wątroby.

A wszystko zaczęło się od tego, że w 1987 r. japoński naukowiec Josidzumi Isino odkrył CRISPR w bakterii *Escherichia coli*. On zauważył w genomie tej bakterii powtarzające się elementy, oddzielone unikalnymi sekwencjami (spejserami-przerywnikami). Badania CRISPR kontynuował Francisko Mochika (Hiszpania), który w 1993 r. odkrył powtarzające się elementy w genomie archeonów. Archeony zajmują pośrednicze miejsce pomiędzy bakteriami a eukariotami, czyli nami. Procesy życiowe archeonów przebiegają zgodnie z zasadami eukariotów, a budowa ich ciała jest podobna do bakterii. Najważniejsze procesy przekazywania informacji z DNA do RNA (Kwas rybonukleinowy – w dalszej części artykułu – RNA) a następnie do białka, w komórce archeonów przebiegają według podobnych schematów eukariotów. Naukowiec Francysko Mochika zasugerował, że powtórzenia w genomie zarówno bakterii, jak i archeonów pełnią pewną ważną uniwersalną rolę. Hipoteza ta została potwierdzona. Podobne powtórzenia Mochika znalazł w genomach innych organizmów. Mianował ich CRISPR.

Powtarzający się elementy systemu CRISPR to sekwencja nukleotydów, która odczytuje się jednakowo w obu kierunkach (od lewej do prawej i od prawej do lewej). Natomiast spejsery-przerywniki – to fragmenty DNA wirusów, już znanych komórce, z którymi komórka już miała kontakt. CRISPR to inaczej układ odpornościowy bakterii, który chroni ją przed wirusami i pozwala na natychmiastowe rozpoznanie i zaatakowanie wirusów przy pomocy białek Cas, związanych z CRISPR. Cas-białki zawsze znajdują się w pobliżu sekwencji CRISPR w DNA. Jak tylko wirus zaatakuje bakterję, ona szybko wytwarza kopię RNA z archiwum DNA. RNA niesie informację o wirusie. Białko Cas9 łączy się z tym RNA i porównuje każdy znaleziony nukleotyd wirusowego DNA z kopią z archiwum. Gdy Cas9 znajdzie 100 % dopasowania, on obcina wirusowy DNA, neutralizując go i chroniąc bakterię przed wirusem. Cas9 jest bardzo dokładny jak chirurg DNA (Генетична).

Białko to stało się przedmiotem badań i w 2012 r. naukowcy wywnioskowali, że CRISPR można wykorzystać do ataku biologicznego – edycji genów w genomie człowieka. W laboratorium produkują CRISPR RNA z pożądanym spejserem-przerywnikiem. Ten RNK łączy się z białkiem Cas9, który wycina problematyczny fragment DNK. Technologia CRISPR-Cas9 to technologia molekularnych nożyczek, które potrafią wyciąć cząsteczkę DNA, i zamienić ją na nową sekwencję genów. Tak poprzez edycję genomu można wyciąć wiele chorób genetycznych. Najłatwiej to zrobić na embrionalnej komórce, kiedy ludzkie ciało ma tylko jedną komórkę. Zastosowanie CRISPR-Cas9 w komórkach embrionalnych pozwala takim «zmianom» stać się częścią dziedzicznego kodu genetycznego, przekazywanego następującym pokoleniom.

W kontekście broni biologicznej jasne jest, że z biotechnologią CRISPR w skutku zmian biogenetycznych DNA i RNA, mogą wystąpić nowe odmiany wirusów i bakterii, wywołujące epidemię nieznaną chorobą zakaźną. Broń biogenetyczna wywołuje zmiany w genomie ludzkim, które przekazują się dziedzicznie. Na Międzynarodowej konferencji Genewskiej, związanej z niepopowszechnieniem broni chemicznej i biologicznej w 2019 r. zabrzmiało zaniepokojenie z powodu łatwego sposobu edycji genomu z wykorzystaniem technologii CRISPR. Stosując CRISPR można zniszczyć lub zmienić byle jaki gen w DNA żywego organizmu, również człowieka. U ludzi geny są parne – czyli 2 aleli genów. Jak zginię jedna – pracuje pozostała. Z pomocą CRISPR można zniszczyć od razu 2 aleli. System ten został aprobeowany na komarach malarii, i w ciągu 5–7 pokoleń zginęła cała populacja (Зварич, Зварич, 2020).

Obecnie politycy w krajach autorytarnych już mówią o wykorzystaniu CRISPR do celów militarnych. Szczególnie podczas Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w październiku 2017 r. Władimir Putin opowiedział o pożądanym genetycznym modyfikacjach, takich jak uniwersalni żołnierze bez strachu, bólu, litości i współczucia. A podczas spotkania rządowego na temat rozwoju technologii genetycznej w Rosji, Rosjanie powiedzieli, że opracowali białko CRISPR Cas13a, tańsze i doskonalsze niż Cas9.

Dla tego technologia znana jako CRISPR staje się zagrożeniem dla bezpieczeństwa międzynarodowego. CRISPR umożliwia szybkie i tanie wytwarzanie broni biologicznej, a wkrótce być może nawet superżołnierzy, którzy będą dominować w przyszłych wojnach. Główną kwestią edycji genów jest to, że narzędzia do CRISPR są bardzo łatwe do zdobycia i kosztują tanio.

Chiny wprowadzili technologię CRISPR i pragną zostać światowym liderem w dziedzinie edycji genetycznej dla wojska. Chińska Armia Ludowa zainteresowana poprawą wytrzymałości i doskonałości swoich żołnierzy, a CRISPR może w przyszłości tego dokonać (Генне, 2017).

Rewolucja w biotechnologii spowodowała możliwość ukierunkowanego działania na aparat genetyczny roślin, zwierząt i ludzi. Istnieje zatem zagrożenie światowego bezpieczeństwa biologicznego w przypadku celowego wykorzystania osiągnięć nauki przeciwko ludzkości; istnieją technologie i sprzęt o podwójnym przeznaczeniu; mogą być przypadki «nieuprawnionego» wycieku niebezpiecznych substancji biologicznych poza granice ośrodków badawczych lub innych instytucji z nimi współpracujących. Osiągnięcia inżynierii genetycznej wykorzystywane do broni biologicznej, mogą w niedalekiej przyszłości doprowadzić do wyścigu uzbrojeń.

Wnioski:

1. Analizując konflikty zbrojne różnych okresów, można zauważyć, że wojny i epidemie są zawsze ściśle związane, wojnom często towarzyszą epidemie, zwłaszcza szczególnie groźne.

2. Ludzkość nieustannie toczy wojny i cierpi z powodu epidemii, próbując wykorzystać epidemie do celów militarnych i zniszczenia wroga. Wysiłki te doprowadziły do rozwoju i produkcji broni biologicznej.

3. Broń biologiczna jest zakazana na podstawie międzynarodowych dokumentów, jest bronią masowego rażenia i stosunkowo najtańszym i najniebezpieczniejszym rodzajem broni.

4. ZSRR był potężnym wynalazcą i producentem broni biologicznej oraz pionierem w wykorzystaniu osiągnięć genetyki dla rozwoju broni biologicznej (Świerdłowski, epidemia wąglika), przetestował ją na żywych organizmach.

5. Inżynieria genetyczna doprowadziła do opracowania nowego typu broni-biogenetycznej. Technologia CRISPR, która pozwala na zmianę genomu mikroorganizmów, zwierząt i ludzi, stała się dostępna i tania oraz pozwala na produkcję broni biologicznej z selektywnym pokonaniem wroga, występu nowych, sztucznych szczepów mikroorganizmów, zmianę ludzkiego genomu w celu poprawy cech fizycznych żołnierzy.

6. Postępy w inżynierii genetycznej są wykorzystywane do ulepszenia broni biologicznej, co może w niedalekiej przyszłości doprowadzić do wyścigu uzbrojeń.

ŹRÓDŁA I LITERATURA

Alibek, K., Handelman, S. (1999). *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World – Told From Inside by the Man Who Ran It*. New-York: Random House.

Kopeć, R. (2014). Zastosowanie broni biologicznej w konfliktach zbrojnych i atakach terrorystycznych. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et Educatione Civili IV*, 49–71. https://www.researchgate.net/publication/320624463_Zastosowanie_broni_biologicznej_w_konfliktach_zbrojnych_i_atakach_terrorystycznych

Napieralska, A. H. (2022). Chemical and biological weapons a real threat in the armed conflict of Russia and Ukraine. *Defence science review*, 13, 64–74.

Ewolucja broni biologicznej w świetle dziejów. *Wojskowe Centrum Kształcenia Medycznego w Łodzi im. gen. bryg. dr. med. Stefana Hubickiego*. https://wckmed.wp.mil.pl/u/Ewolucja_broni_biologicznej_w_swietle_dziejow.pdf

Беляков, В. Д., Жук, С. Г. (1978). *Учебное пособие по военной гигиене и эпидемиологии*. Москва: «Медицина».

Від чуми до сибірської виразки: що таке біологічна зброя та де її застосовували. (2020, 12 березня). <https://tsn.ua/svit/vid-chumi-do-sibirskoyi-virazki-scho-take-biologichna-zbroya-ta-de-yiyi-zastosovuvali-1498113.htm>

Генетична інженерія. CRISPR. (2018, 8 червня). *Футуро*. <https://futuro.in.ua/videos/278-henetychna-inzheneriya-crispr.html>

Генне редагування в Китаї: вигідна наука чи нова військова загроза. (2017, 28 липня). *TCH*. <https://tsn.ua/blogi/themes/politics/genne-redaguvannya-v-kitayi-vigid-na-nauka-chi-nova-viyskova-zagroza-968245.html>

Дідур, О. (2020, 9 квітня). Бактеріологічний кулак імперії. *АрміяInform*. <https://armyinform.com.ua/2020/04/09/bakteriologichnyj-kulak-imperiyi/>

Евстигнеев, В. (1999). Штамм еболы в Россию привезли разведчики. *Ядерный контроль*, 46/4.

Зварич, О. (2020, 21 травня). Рукотворність COVID-19, біозброя та українські тести: інтерв'ю з академіком, молекулярним біологом Михайлом Тукалом. *Українська правда*. <https://life.prawda.com.ua/health/2020/05/21/241056/>

История о русском секретном оружии «Красная смерть». Как советская биотехнология стимулировала развитие западной науки. (2004, 23 сентября) http://www.ufg.com.ua/wu/print.php?module=country&func=displaynew&news=342&dates=2004_09

Казан, Е., Голубовська, О. (2020). Роль львівських вчених у подоланні епідемій: Рудольф Вайгль та Генрик Мосінг. *З історії західноукраїнських земель*, 16, 224–235.

Каныгин, П. (2018, 22 травня). Трагедия Свердловска-19 в СССР. «Припугнули меня, и я 40 лет так и молчала». *Україна кримінальна*. <https://cripo.com.ua/stories/?p=247116/>

Маркович, І. Г., Гриневич, О. Й., Маркович, І. Ф. (2012). Аналіз загроз та оцінка ризиків, пов'язаних із використанням біологічних агентів. *Український медичний часопис*, 3/4, 2(88), 41–45.

Мосов, С. П., Чубіна, Т. Д. (2021). Історія епідемічних втрат у воєнних конфліктах. *І Міжнародна наукова конференція «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки» (до 35 роковин аварії на Чорнобильській АЕС)*, 78–80.

Ткачук, А. (2017). Особливості вивчення біологічних небезпек, що пов'язані з масовим поширенням інфекційних захворювань. *Наукові записки. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*, 11/4, 193–197.

Фёдоров, Л. (2005). *Советское биологическое оружие: история, экология, политика*. Москва. <http://www.seu.ru/cci/lib/books/bioweapon/1/04.htm>

Якимець, В. М., Печиборщ, В. П., Огороднійчук, І. В., Якимець, В. В., Печиборщ, О. В. (2022). Медичний захист при застосуванні біологічної зброї. *Український журнал військової медицини*, 3, 66–80.

REFERENCES

Alibek, K., & Handelman, S. (1999). *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World – Told from Inside by the Man Who Ran It*. New-York: Random House (in English).

Копець, Р. (2014). Zastosowanie broni biologicznej w konfliktach zbrojnych i atakach terrorystycznych. *Annales Uniwersitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Securitate et*

Educatione Civili IV, 49–71. https://www.researchgate.net/publication/320624463_Zastosowanie_broni_biologicznej_w_konfliktach_zbrojnych_i_atakach_terrorystycznych (in Polish).

Napieralska, A. H. (2022). Chemical and biological weapons a real threat in the armed conflict of Russia and Ukraine. *Defence science review*, 13, 64–74 (in English).

Ewolucja broni biologicznej w świetle dziejów. *Wojskowe Centrum Kształcenia Medycznego w Łodzi im. gen. bryg. dr. med. Stefana Hubickiego*. https://wckmed.wp.mil.pl/u/Ewolucja_broni_biologicznej_w_swietle_dziejow.pdf (in Polish).

Bieliakov, V. D., & Zhuk, Je. G. (1978). *Uchiebnoie posobiie po voiennoi gigienie i epidemiologii*. Moskva: «Medysyna» (in Russian).

Vid chumy do sybirs'koi vyrazky: shcho take biolohichna zbroia ta de jii zastosovuvaly (2020, Berezen 12) <https://tsn.ua/svit/vid-chumi-do-sibirskoyi-virazki-scho-take-biologichna-zbroia-ta-de-yiyi-zastosovovali-1498113.htm> (in Ukrainian).

Henetychna inzheneriia. CRISPR. (2018, Cherven 8) *Futuro* <https://futuro.in.ua/videos/278-henetychna-inzheneriya-crispr.html> (in Ukrainian).

Henne redahuvannia v Kytai: vyhidna nauka chy nova viiskova zahroza. (2017, Lypen 28). *TSN* <https://tsn.ua/blogi/themes/politics/genne-redaguvannya-v-kitayi-vigidna-nauka-chi-nova-viyskova-zagroza-968245.html> (in Ukrainian).

Didur, O. (2020, Kvitin 9). Bakteriologichnyi kulak imperii. *ArmiiaInform* <https://armyinform.com.ua/2020/04/09/bakteriologichnyj-kulak-imperiyi/> (in Ukrainian).

Jevstiegnieev, V. (1999). Shtamm eboly v Rossiiu privezli razviedchiki. *Jadiernyi kontrol*, 46/4 (in Russian).

Zvarych, O. (2020, Traven 21). Rukotvornist COVID-19, biozbroia ta ukraiński testy: interviu z akademikom, molekuliarnym biolohom Mykhailom Tukulom. *Ukrainska pravda* <https://life.prawda.com.ua/health/2020/05/21/241056/> (in Ukrainian).

Istoria o russkom siekrietnom oruzhii «Krasnaia smiert». Kak sovietskaia biotekhnologiiia stimulirovala razvitie zapadnoi nauki. (2004, Sentiabr 23). http://www.ufg.com.ua/wu/print.php?module=country&func=displaynew&news=342&dates=2004_09 (in Russian).

Kazan, E., & Holubovska, O. (2020). Rol lvivskych vchenykh u podolanni epidemii: Rudolf Vaigl ta Henryk Mosing. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 16, 224–235 (in Ukrainian).

Kanygin, P. (2018, Traven 22). Tragiediiia Svierdlovska-19 v SSSR. «Prignuli mienia, i ja 40 let tak i molchala». *Ukraina kryminalna*. <https://cripo.com.ua/stories/?p=247116/> (in Russian).

Markovych, I. H., Hrynevych, O. J., & Markovych, I. F. (2012). Analiz zahroz ta otsinka ryzykiv, poviazanykh iz vykorystanniam biolohichnykh ahentiv. *Ukrainskyi medychnyi chasopys*, 3/4, 2(88), 41–45 (in Ukrainian).

Mosov, S. P., & Chubina, T. D. (2021). Istoriia epidemichnykh vtrat u voiennykh konfliktakh. *I Mizhnarodna naukova konferentsiia «Voieni konflikti ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykhologichni naslidky» (do 35 rokovyn avarii na Chornobylskii AES)*, 78–80 (in Ukrainian).

Tkachuk, A. (2017). Osoblyvosti vyvchennia biolohichnykh nebezpek, shcho poviazani z masovym poshyrenniam infektsiinykh zakhvoriuvan. *Naukovi zapysky. Seriiia: Problemy metodyky fizyko-matematychnoi i tekhnologichnoi osvity*, 11/4, 193–197 (in Ukrainian).

Fiodorov, L. (2005). *Sovietskoie biologicheskoe oruzhie: istoria, ekologia, politika*. Moskva. <http://www.seu.ru/ccl/lib/books/bioweapon/1/04.htm> (in Russian).

Jakymets V. M., Pechyborshch, V. P., Ohorodniichuk, I. V., Jakymets, V. V., & Pechyborshch, O. V. (2022). Medychnyi zakhyst pry zastosuvanni biolohichnoi zbroi. *Ukrainskyi zhurnal viiskovoi medycyny*, 3, 66–80 (in Ukrainian).

Емілія КАЗАН

кандидат історичних наук

доцент кафедри воєнної історії

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0997-6945>

e-mail: kazan.emilia@gmail.com

Орислава ГОЛУБОВСЬКА

завідувач навчального кабінету

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4635-3445>

e-mail: orusyag@gmail.com

Ігор ЗАБОЛОТНЮК

професор кафедри тактики

Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного

аспірант

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6153-1110>

e-mail: igor171976@ukr.net

БІОЛОГІЧНА ЗБРОЯ ЯК ПОТУЖНА ВІЙСЬКОВА ЗАГРОЗА

Проаналізовано бойові та небойові санітарні втрати під час воєнних дій різних періодів. Зазначено, що армія, як і все людство, більше страждала від епідемій, ніж від зброї. Показано, що біологічну зброю для штучного спричинення епідемій використовували від часів монголо-татар до Першої та Другої світових воєн. Наголошено, що біологічна зброя як засіб масового знищення була заборонена міжнародними документами, але провідні країни світу, зокрема СРСР, протягом усього свого існування виробляли її в умовах підвищеної секретності, всупереч міжнародним угодам.

Зазначено, що у 1970-х роках з'явилася нова біологічна наука – генна інженерія, а наприкінці 1980-х років було відкрито технологію CRISPR як методику редагування геномів мікроорганізмів, рослин, тварин і людини. Вказано, що спроби використання генної інженерії для виробництва нової генетично модифікованої біологічної зброї були ініційовані СРСР.

Констатовано, що у сучасних умовах бурхливого розвитку біотехнологій дешевий і швидкий метод CRISPR викликає появу штучних вірусів, стійких генетично модифікованих штамів і спричиняє спадкові зміни геному людини. Технологія CRISPR може бути використана для виробництва біогенетичної зброї, що впливає на відповідну категорію військовослужбовців за певними ознаками (віком, статтю та ін.). Зазначено, що розробка біологічної зброї провідними країнами світу (США, Китай, Росія) може призвести до нової гонки озброєнь і що її використання як зброї масового знищення створює загрозу існуванню людства.

Ключові слова: біологічна зброя, епідемія, сибірська виразка, CRISPR.

УДК [329.17:355.3(477)]"1918/1920"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-181-188>

Віталій ВИЗДРИК

*доктор історичних наук
професор кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/000-0001-5427-5825>
e-mail: v.vyzdryk05@gmail.com*

Олександра МЕЛЬНИК

*кандидат економічних наук
доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-4148>
e-mail: lmmlviv@gmail.com*

РОЛЬ САМОСТІЙНИКІВ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Досліджено передумови творення та організації української національної армії у період Центральної Ради. Зазначено, що процес творення збройних сил під час Української революції гальмували серйозні протиріччя, які існували між двома політичними угрупованнями: прихильниками негайного проголошення самостійності України, з одного боку, та політиками, які домагалися автономії України у федерації з Росією – з іншого. Вказано, що українські самостійники (Українська народна партія, Братство самостійників, Союз української державності, Партія соціалістів-самостійників) виступали за революційний шлях створення української армії з метою оборони національної революції та українського народу, а українізацію війська вважали головним початковим етапом цього процесу; автономісти ж (Українська соціал-демократична партія, Партія соціал-революціонерів, Союз українських автономістів-федералістів) були проти створення постійної армії, зводили все тільки до українізації і створення всенародного озброєння – міліції.

Висвітлено роль самостійників у формуванні українського війська, що стала сферою гострої політичної боротьби в умовах революційної кризи суспільства, розкрито національно-визвольний рух, який проявив себе в українізації військових формувань. Зауважено, що важливим здобутком самостійників у справі створення національного війська була організація Першого українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрання Українського військового організаційного комітету, до складу якого ввійшли самостійники: начальник резервної бригади у Києві полковник М. Глинський – голова, полковник П. Волошин, поручник М. Міхновський. Доведено, що для досягнення стратегічної мети

Української революції необхідне створення боездатних формувань, спроможних відстояти державну самостійність, дати відсіч будь-яким зовнішнім зазіханням, саме тому організаційні зусилля самостійників у політичній та військовій сферах потребують ґрунтовного системного аналізу й концептуального висвітлення.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, українська армія, Військовий з'їзд, самостійники, військово-політична діяльність, Українська революція, громадська діяльність.

Із перших днів революції було зрозумілим, що майбутнє України залежить від того, чи будуть створені власні збройні сили. В умовах світової війни, коли мільйони українців одержали зброю, створення національної армії, з технічного боку, було нескладним завданням. Проте таке прагнення не було зрозумілим автономістам, керівництву Української Центральної Ради, вони виходили з позиції, що після краху царизму у демократичній Росії немає ворожих сил. Українське ліберальне керівництво Центральної Ради було твердо впевнене, що російські політики будуть щиро допомагати українцям у їх прагненнях до свободи національного життя. За таких умов створення власної української армії вважалося не лише надто дорогим, але і небезпечним заходом, оскільки війська можуть стати «знаряддям реакційних сил».

Мета дослідження – висвітлити позицію самостійників щодо формування української національної армії.

Першою партією з чітко вираженими самостійницькими ідеями була Українська народна партія (УНП), яку на початку 1904 р. організує харківський адвокат Микола Міхновський. До складу УНП здебільшого належали націонал-демократи Революційної української партії (РУП), які прагнули створити: «Одну, єдину, неподільну, самостійну, вільну, демократичну Україну – Республіку робочих людей» (Андрієвський, 1950, с. 14–16).

Важливим завданням своєї пропагандистської роботи УНП вважала: «Організацію всіх українських робітників в одну національну армію з метою вигнання з України всіх зайд, хто б вони не були» (Андрієвський, 1950, с. 16).

У 1914 р. самостійницький рух поширюється серед студентської молоді Києва, створюється Братство самостійників – організація, яка значну увагу приділяла вихованню молоді у дусі державництва та самостійництва, поширювала агітаційну літературу серед військових. Напередодні Лютневої революції у Росії Братство самостійників розширює свою діяльність, засновує низку юнацьких спілок – нелегальних організацій, що об'єднували учнів старших класів та студентську молодь, які займалися популяризуванням самостійницьких ідей.

Після Лютневої революції самостійники стають на революційний шлях творення українських збройних сил, так 6 березня М. Міхновський скликав перше українське підготовче віче Київського гарнізону, у якому взяли участь 211 осіб. Воно ухвалило рішення розпочати створення регулярної національної армії. Для поширення агітації було надруковано 30 000 примірників його резолюції, маючи на меті розповсюдити її серед солдатів-українців на різних фронтах (Мірчук, 1960, с. 59).

Навесні 1917 р. самостійники активно поширюють свої ідеї в армії та першими розпочинають агітаційну роботу щодо створення організаційних основ національного військового будівництва у заплілі. Так, на зборах солдатів-українців Київського гарнізону 9 березня 1917 р., за пропозицією М. Міхновського, було розглянуто такі вимоги:

негайне формування українського полку; делегування зі свого складу представників до Центральної Ради; розгортання пропаганди українського військового руху серед солдатів фронту і тилу; підготовка до скликання Всеукраїнського військового з'їзду, який би визначив основні засади побудови української національної армії (Євтимович, 1937, с. 58).

На початку березня 1917 р. відбулося військове віче, організоване самостійниками, на яке зібралось понад тисячу солдатів і офіцерів із різних військових частин фронту, на ньому було обрано тимчасове Військове бюро з 7 членів. Віче постановило: «... зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї ... зо всіх тилових частин виділити солдатів і офіцерів українців на формування українських полків по звичному військовому статусу». Щодо фронтових частин: «Всіх українських солдатів і офіцерів згуртувати по змозі в окремі національні групи» (Нова Рада, 1917).

У приміщенні Київського комерційного інституту 16 березня 1917 р. за ініціативою поручника М. Міхновського відбулося зібрання військових (офіцерів, солдатів, юнкерів), де обговорювали питання необхідності створення українського війська; делегати представляли понад 5 000 українських озброєних солдатів різних фронтів. Після жвавої дискусії зібрання прийняло одностайну постанову створити Український військовий клуб, що мав займатися ідеологічною частиною організації національного українського руху в російській армії. У статуті клубу, що був згодом складений М. Міхновським, головне завдання визначалося так: «Негайна організація власної національної армії, яко могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна і помислити про здобуття повної волі України» (Савченко, 2001, с. 30–33).

Для створення українських військових частин на цих же зборах обрано Український військовий організаційний комітет (УВОК), до складу якого ввійшли самостійники: начальник резервної бригади у Києві полковник Михайло Глинський – голова, полковник Павло Волошин, поручник Микола Міхновський та хорунжий М. Павелко (ім'я не встановлено) (Вісник, 1917, с. 7).

Першим важливим здобутком самостійників у справі створення національного війська була організація Першого українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького. Його формуванню передувала досить довга планова, агітаційна робота Товариства військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка серед російських військових з'єднань, розкиданих по різних околицях Києва. Оскільки за дозволом Тимчасового уряду в Україні вже створювалися польські військові формації, Організаційний комітет представив у середині березня штабові Київського військового округу проект створення українського полку. Чисельно загін мав становити 5 600 багнетів та поділятися на 32 курені, 2 козацькі кінні полки і 2 кінні батареї у складі 3 саперних рот, 1 телеграфної і 1 понтонної (Голубко, 1997, с. 44).

Найактивнішу участь у формуванні цього полку взяли самостійники – полковники М. Глинський та П. Волошин, які поступово проводили українізацію Київської дружини, тобто резервної частини. Окрім того, Товариство військового клубу звернулося до вищого військового командування російської армії з вимогою створити спеціальну українізовану дивізію на фронті, у яку мав бути висланий полк, та утворити тилові частини для поповнення цієї дивізії (ЦДАВО України, арк. 27).

Формування цього Першого українського національного полку ім. Б. Хмельницького було завершено у середині квітня 1917 р., незважаючи на рішучий опір із боку військової влади, російських демократичних партій та нечітко визначеної позиції автономістів Центральної Ради.

Новостворені самостійницькі організації – Військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка та УВОК – проводили широку пропагандистську та організаторську роботу серед з'єднань російської армії. Завдяки їх заходам стихійний національний військовий рух набирає більш організованих форм. Підтвердженням зростання впливу самостійницьких ідей у війську було також велике віче солдатів та офіцерів у Києві 9–10 квітня 1917 р., яке постановило розпочати «виділення зі всіх запасних частин українців солдатів і офіцерів на формування українських полків, гарматних бригад, інженерних команд, команд флоту та авіації з урядовою українською мовою». Військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка закликав «до негайного формування таких частин не оглядаючись на дозвіл» (Савченко, 2001, с. 33).

Ще більше активізується український військовий рух у квітні 1917 р., заходами Української народної партії створено філії Військового клубу у російських частинах фронту і тилу, організовано військові ради, проведено віча, маніфестації на підтримку українського військового руху. Так, 26 квітня 1917 р. в Одесі Військова рада, заснована військовим лікарем-самостійником Іваном Луценком, створила Одеський Український військовий кіш на зразок Київського військового клубу. Заходами одеських самостійників у червні 1917 р. організовано також гайдамацький полк. У результаті наполегливої політичної роботи Чернігівського Братства самостійників серед українських старшин та солдатів російського війська 20 квітня 1917 р. було створено піший полк ім. гетьмана П. Дорошенка (Дорошенко, 1930, с. 325). У Чернівцях відбулися організаційні збори, які вирішили заснувати єдиний керівний центр для українців 8-ї армії Румунського фронту – Клуб ім. гетьмана П. Полуботка (Кириченко, 1936, с. 65).

У містах, де були невеликі військові гарнізони або слабші самостійницькі організації, також формувалися військові частини, про це свідчить наказ начальника Київського військового гарнізону полковника М. Оберучува, у якому: «Я одержую з різних місць вістки, що збираються юрби солдатів з метою формувати нові полки, що творяться окремі українські ради, що деякі частини військ під українським прапором усувають невігідних їм командирів» (Історія Українського Війська, 1936, с. 327).

Таким чином, усі філії самостійницьких організацій поза Києвом підтримали акцію творення українського війська. Велика агітаційна робота була проведена самостійниками напередодні I Всеукраїнського військового з'їзду, який розпочав свою роботу 5 травня 1917 р. При Військовому клубі ім. гетьмана П. Полуботка було організовано комісію, яка виробила свою програму проведення з'їзду, головною метою програми самостійників визнавалася боротьба за створення власної Української регулярної армії, тоді як програма проведення з'їзду, складена автономістами Центральної Ради, все зводила до: «... боротьби з дезертирством в російській армії, утримання дисципліни в армії, обговорення закликів до українського селянства в справі допомоги армії харчами, проведення в життя ідеї українізації полків і військових частин на Південно-Західному і Румунському фронтах без найменшої шкоди для військової організації російської армії» (Міхновський, 1917, с. 4–5).

На I Всеукраїнському військовому з'їзді самостійники обстоювали свій метод створення української армії – метод «доконаних фактів», який вже себе на практиці виправдав під час організації полку ім. Б. Хмельницького. Також вони виступали за негайне укладання сепаратного миру з країнами Центрального блоку (Голубко, 1997, с. 50). Взагалі самостійники становили 45 % делегатів з'їзду і суттєво впливали на його рішення. Так, спочатку I Всеукраїнський військовий з'їзд вимагав від Тимчасового уряду і Петроградської ради негайного проголошення національно-територіальної

автономії України, а також створення української національної армії. Було вирішено створити керівний орган, що мав координувати й очолити національне військове будівництво – Український генеральний військовий комітет.

Проте самостійникам не вдалося здійснити свої задуми на I Всеукраїнському військовому з'їзді, оскільки до президії з'їзду було включено тільки одного представника від самостійницьких партій та організацій – М. Міхновського, тому Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) і Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) легко нейтралізували його вплив. У підсумковій резолюції з'їзду замість ідеї створення постійної української армії було висунуто ідею тільки поступової українізації складу тих частин імперської армії, що мали українську більшість.

Після поразки на I Всеукраїнському військовому з'їзді самостійники посилюють агітацію у військах, для цього 15 травня 1917 р. засновано нову організацію – Союз української державності, яка одним із своїх головних завдань визначила: пропагування у війську самостійницьких ідей та конечність творення військових одиниць, готових до боротьби за незалежність України (Дорошенко, 1930, с. 330).

У травні процес українізації війська під впливом самостійницьких організацій набрав ознак масовості. У тилових частинах, які були укомплектовані з українців, процеси проходили швидкими темпами, про це свідчать такі дані: у Києві у цей час Товариство ім. гетьмана П. Полуботка на чолі з М. Міхновським провело підготовчу роботу щодо створення Другого полку ім. гетьмана П. Полуботка; водночас у Сімферополі самочинно організовано Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка, у Хмільнику – Курінь ім. Т. Шевченка, в Умані – Український полк ім. І. Гонти, у Житомирі – Український полк ім. П. Сагайдачного, у Ростові-на-Дону – Український полк ім. гетьмана П. Полуботка, у Саратові – Український полк ім. гетьмана І. Мазепи та інші українські частини (Прихода, 1936, с. 8–15).

Так, самостійницькі партії та організації найбільше впливали на розгортання та розвиток українського військового руху навесні 1917 р., вони стали ініціаторами створення українських військових структур, національних армійських інституцій та формування перших українізованих військових частин.

Про підсумки українського військового руху та невирішені питання національного військового будівництва йшлося на II Всеукраїнському військовому з'їзді, він розпочав свою роботу 5 червня 1917 р. у Києві. Напередодні з'їзду Союз української державності організовує зібрання військових, які прибули до Києва, віче відбулося на Софіївській площі. Присутні на ньому делегати з'їзду та вояки Першого українського полку ім. Б. Хмельницького склали присягу боротися за вільну Україну і до закінчення боротьби не повертатися до своїх частин (Голубко, 1997, с. 59).

Влітку 1917 р. під час виборів делегати самостійники не увійшли до складу президії II Всеукраїнського військового з'їзду, хоча мали значний вплив у військових колах, автономістам знову вдалося мати більшість у прийнятті рішень (Дорошенко, 1930, с. 353). Самостійники могли отримати право голосу тільки з місця, тому у результаті двотижневої роботи з'їзду було прийнято такі ухвали: затвердити постанову I Всеукраїнського військового з'їзду щодо українізації війська та доручити Генеральному військовому комітету опрацювати докладний план проведення українізації, однак питання формування нових українських військових частин не розглядалося. II Всеукраїнський військовий з'їзд пожвавив стихійний рух серед українців-військових на всіх фронтах та зміцнив позиції вищих керівних структур: Генерального військового комітету та Всеукраїнської Ради військових депутатів. На цьому з'їзді вперше відкрито заявило

про себе Вільне козацтво – нова військова формація, новостворені загони якої відзначалися дисциплінованістю та самовідданістю, у яких переважали радикальні настрої.

Важливе значення у зміцненні та об'єднанні самостійницьких партій та організацій мав Всеукраїнський з'їзд самостійників, що проходив у грудні 1917 р. У роботі з'їзду взяли участь соціалістичні та несоціалістичні самостійницькі партії, профспілки, вільне козацтво, військові та безпартійні самостійники, підсумком роботи з'їзду було утворення нової Партії соціалістів-самостійників. Новоутворена партія активніше працювала в організаціях Вільного козацтва, поглиблюючи національну свідомість та ідею творення української армії (Юртик, 1922, с. 125–126). Партія соціалістів-самостійників об'єднала українське старшинство та частину інтелігенції, а згодом на її боці виступили такі військові частини, як 5-й, 6-й, 34-й, 21-й українські корпуси та Одеський військовий округ.

Самостійники взяли активну участь у роботі III Всеукраїнського військового з'їзду, який розпочався 20 жовтня 1917 р.; представники Партії соціалістів-самостійників увійшли до президії з'їзду; Олександра Макаренко було обрано товаришем голови з'їзду, а Івана Андрушенка – секретарем. Під впливом самостійників III Всеукраїнський військовий з'їзд домагався від Центральної Ради проголошення самостійності України. З'їзд постановив, щоб Генеральний військовий комітет домагався негайного створення на фронті з українців окремих частин та українізації гарнізонів на території України, призначення Центральною Радою комісарів у всіх українізованих дивізіях (Монкевич, 1927, с. 34). Таким чином, у побудові українських збройних сил лише українські самостійники були до кінця послідовними, вони розуміли неминучість збройної боротьби за визволення України та виступали за створення власної армії революційним шляхом. Проти створення національної армії були автономісти, які мали вплив на керівництво Центральної Ради, на їхню думку, армія мала існувати для потреб російського війська лише доти, поки Росія переможе у війні. Все це призвело до трагічних наслідків боротьби Центральної Ради з більшовицькою агресією у грудні 1917 – січні 1918 р.

Започаткована самостійниками ідея соборності України та побудови національних збройних сил була піднята як естафета героями національно-визвольних змагань 30–40-х років ХХ ст., що у підсумку привело до відновлення самостійності та незалежності України. Вся історія державності України переконливо доводить, що єдиною умовою збереження нації є наявність власної держави та гаранта її існування – збройних сил.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрієвський, В. (1950). *Микола Міхновський: (нарис суспільно-політичної біографії)*. Мюнхен.

Вісник Українського Військового Генерального Комітету. (1917, 11 жовтня), 18, 7.

Євтимович, В. (1937). *Військо йде. Уривок зі споминів про березень 1917 р. в Києві*. Львів.

Мірчук, П. (1960). *Микола Міхновський – апостол української державності*. Філадельфія.

Нова Рада. (1917, 30 березня).

Савченко, Г. (2001). Діяльність Організаційного Українського Військового Комітету по створенню національних військових формувань у 1917 році. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 57, 30–33.

Голубко, В. (1997). *Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу*. Львів.

ЦДАВО-1: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО України), ф. 1078, оп. 2, spr. 1, ark. 27.

Дорошенко, Д. (1930). *Історія України, 1917–1923*: у 2 т., 1. Ужгород.

Кириченко, Ю. (1936). До історії українського військового судівництва. *За державність. Матеріали до історії Війська Українського*. Каліш, 65–76.

Крип'якевич, І. (1936). *Історія Українського Війська*. (Ч. 2: Запорозьке Військо). Львів.

Міхновський, М. (1917). *Відношення до війни. Промова виголошена на першому Українському військовому з'їзді у Києві 6 травня 1917 р.* Київ.

Прихода, В. (1936). *Симон Петлюра. Вождь Українського Війська*. Табор, 28–29.

Юртик, Г. (1922). Звенигородський кіш Вільного козацтва. *Літературно-Науковий Вісник*, 2.

Монкевич, В. (1927). *Піонери українського війська*. Табор, 4.

REFERENCES

Andriievskiy, V. (1950). *Mykola Mikhnovskiy: (narys suspilno-politychnoi biohrafii)*. Miunkhen (in Ukrainian).

Visnyk Ukrainskoho Viiskovoho Heneralnoho Komitetu. (1917, Zhovten 11). 18, 7 (in Ukrainian).

Ievtymovych, V. (1937). *Viisko yde: Uryvok zi spomyniv pro berezen 1917 r. v Kyievi*. Lviv (in Ukrainian).

Mirchuk, P. (1960). *Mykola Mikhnovskiy – apostol ukrainskoi derzhavnosti*. Filadelfia (in English).

Nova Rada. (1917, 30 bereznia) (in Ukrainian).

Savchenko, H. (2001). Diialnist Orhanizatsiinoho Ukrainskoho Viiskovoho Komitetu po stvorenniu natsionalnykh viiskovykh formuvan u 1917 rotsi. *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 57, 30–33 (in Ukrainian).

Holubko, V. (1997). *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1917–1918 rr. Utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. (Ts-DAVO Ukrainy), f. 1078, op. 2, spr. 1, ark. 27 (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1930). *Istoriiia Ukrainy, 1917–1923*: у 2 т., 1. Uzhhorod (in Ukrainian).

Kyrychenko, Yu. (1936). Do istorii ukrainskoho viiskovoho sudivnytstva. *Za derzhavnist. Materialy do istorii Viiska Ukrainskoho*. Kalish (in Polska).

Krypiakevych, I. (1936). *Istoriiia Ukrainskoho Viiska* (Ch. 2: Zaporozke Viisko). Lviv (in Ukrainian).

Mikhnovskiy, M. (1917). *Vidnoshennia do viiny. Promova vyholoshena na pershomu Ukrainskomu viiskovomu zizdi u Kyievi 6 travnia 1917 r.* Kyiv (in Ukrainian).

Prykhoda, V. (1936). *Symon Petliura. Vozhd Ukrainskoho Viiska*. Tabor, 28–29 (in Polish).

Yurtyk, H. (1922). Zvenyhorodskiy kish Vilnoho kozatstva. *Literaturno-Naukovyi Visnyk*, 2 (in Ukrainian).

Monkevych, V. (1927). *Pionery ukrainskoho viiska*. Tabor, 4 (in Polish).

Vitaliy VYZDRYK

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. In History)

Professor

of the Department of Humanities

of the Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/000-0001-5427-5825>

e-mail: v.vyzdryk05@gmail.com

Oleksandra MELNYK

PhD (Economics)

Associate Professor of the Department of Humanities

Hetman P. Sahaidachny National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-4148>

e-mail: lmmlviv@gmail.com

THE ROLE OF THE INDEPENDENT IN THE FORMATION OF THE NATIONAL ARMED FORCES DURING THE PERIOD OF THE CENTRAL COUNCIL

The article examines the prerequisites for the creation and organization of the Ukrainian national army during the Central Rada. The process of creating the Armed Forces during the Ukrainian Revolution was hampered by serious contradictions that existed between two political groups: supporters of the immediate declaration of Ukraine's independence on the one hand, and politicians who sought Ukraine's autonomy in a federation with Russia on the other. The Ukrainian independents (Ukrainian People's Party, Brotherhood of independents, Union of Ukrainian Statehood, Party of Socialists – independents) advocated the revolutionary way of creating a Ukrainian army to defend the national revolution and the Ukrainian people, and considered the Ukrainisation of the army to be the main initial stage of this process. The autonomists (Ukrainian Social Democratic Party, Party of Social Revolutionaries, Union of Ukrainian Autonomists-Federalists) were against the creation of a permanent army, reducing everything to Ukrainisation and the creation of a national army – the militia.

The article highlights the role of the self-determinists in the formation of the Ukrainian army, which became a sphere of acute political struggle in the context of the revolutionary crisis of society, and reveals the national liberation movement that manifested itself in the Ukrainisation of military formations. An important achievement of the independents in the creation of a national army was the organization of the First Ukrainian Regiment named after Hetman B. Khmelnytsky, the election of the Ukrainian Military Organizing Committee, which included independents: Colonel M. Hlynskyi, head of the reserve brigade in Kyiv, Colonel P. Voloshyn, and Lieutenant M. Mikhnovskyi. In order to achieve the strategic goal of the Ukrainian Revolution, it was necessary to create combat-ready formations capable of defending state independence and repelling any external encroachment. That is why the organizational efforts of the independents in the political and military spheres require a thorough systematic analysis and conceptual coverage.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Ukrainian army, Military Congress, independents, military and political activity, Ukrainian revolution, public activity.

УДК 006.04(100):[316.74:069](477)"20"
<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-189-200>

Олександра КИРИЧУК

*кандидат історичних наук, доцент
заступник директора з наукової роботи
КЗ ЛОР «Львівський музей історії релігії»
старший науковий співробітник
відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5013-5371>
e-mail: sof7788@ukr.net*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ОЦИФРУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

Розглянуто питання розвитку нового напрямку в світовій історіографії – «Digital History». Визначено основні принципи та підходи щодо формування електронних образів артефактів, що фіксують історичні події. На основі документів міжнародних організацій ООН (Організації Об'єднаних націй), ЮНЕСКО, Міжнародної ради музеїв, Європейської комісії узагальнено стандарти оцифрування культурної спадщини, а також забезпечення вільного доступу світової громадськості для ознайомлення з їхніми цифровими копіями через глобальну мережу Інтернет. Виявлено загрози втрати цифрової спадщини світу для нащадків через фактори швидкого старіння апаратного та програмного забезпечення, а також невідповідальності методів обслуговування і збереження.

Проаналізовано досвід Європейського Союзу у створенні загальноєвропейського контенту інформаційної інфраструктури і розповсюдження цифрових технологій у сфері культури. Охарактеризовано нові креативні форми популяризації артефактів: музейних онлайн-екскурсій, тематичних онлайн-виставок, поєднання матеріальної та нематеріальної культурної спадщини з практикою нового медіа-мистецтва, особливо у сферах інтерактивного кіно, доповненої реальності та втіленого нарративу.

Досліджено шляхи розширення вітчизняного сегменту у світовому інформаційному просторі. З'ясовано питання оцифрування музейних колекцій в Україні та визначено проблеми, які утруднюють реалізацію завдань: брак технічної апаратури (якісних фотоапаратів, сканерів, комп'ютерів та відповідних спеціалістів цифрової сфери) через неналежне державне фінансування в умовах воєнної агресії Російської Федерації. Зазначено, що оцифровані колекції у мережі Інтернет не мають належного захисту від піратських крадіжок чи навіть знищення сайтів.

Ключові слова: оцифрування, історична спадщина, артефакти, інтернет, музеї, інформаційний простір, міжнародні організації.

У музейних запасниках України знаходиться значна кількість мистецьких творів, археологічних знахідок, важливих документів, які, за визначенням Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. (Convention, 1972) та Загальної декларації ЮНЕСКО 2001 р. (UNESCO. Universal, 2001), а також наступних документів міжнародних організацій ООН та Європейської комісії, належать до світової історичної спадщини, яку слід зберегти для нинішніх і прийдешніх поколінь та забезпечити вільний доступ світової громадськості для ознайомлення з їхніми цифровими копіями через глобальну мережу Інтернет.

Оцифрування музейних колекцій України є актуальною проблемою розширення вітчизняного сегменту світового інформаційного простору та популяризації української історико-культурної спадщини. Про актуальність питання формування та збереження для прийдешніх поколінь світового культурного надбання на основі спадщини різних народів зазначалося ще у спеціальній Конвенції ЮНЕСКО 1972 р. (Convention, 1972) та у Загальній декларації ЮНЕСКО 2001 р. (UNESCO. Universal, 2001). Культурну різноманітність визнано спільним надбанням людства, яку необхідно зберегти. В Україні створення цифрових копій музейних предметів актуалізується в умовах воєнної агресії Російської Федерації у контексті загрози знищення мистецьких оригіналів ракетними ударами.

Міжнародні документи, що окреслюють проблематику оцифрування світової спадщини, аналізують вітчизняні автори у своїх публікаціях Віктор Акуленко, Любов Акуленко, Ольга Баркова, Олена Башун, Людмила Божук, Тетяна Катаргіна, Тетяна Каткова, Ольга Копієвська, Іван Кульчицький, Тетяна Курченко, Олена Литовченко, Юрій Нікітін, Людмила Приходько, Микола Сенченко, Василь Спрінсян, Олег Рибачок, Марія Рогожа, Леся Халецька, Юрій Шемшученко та багато інших. Здебільшого їхні дослідження присвячені теоретико-правовим питанням формування глобального інформаційного суспільства, а практичні напрацювання торкаються оцифрування бібліотечних та архівних фондів. Водночас особливості формування цифрового контенту музейних колекцій залишаються поза увагою українських вчених. Винятком є публікації деяких музейних працівників із досвіду роботи їхніх музейних установ, як наприклад, стаття Наталії Сенченко на матеріалах оцифрування спадщини Києво-Печерської лаври (Сенченко, 2021).

Мета статті – охарактеризувати міжнародні документи, спрямовані на прискорення оцифрування артефактів, та виявити проблеми, які утруднюють їх реалізацію музеями в Україні.

Основні підходи щодо збереження світової спадщини викладені у документах Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) (Каткова, 2007). З огляду на те, що «з часом значна частина документальної спадщини зникла внаслідок природних або антропогенних стихійних лих або виявилась недоступною в результаті швидких технологічних змін», ЮНЕСКО ще у 1992 р. заснувала програму «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme) для підвищення обізнаності громадськості та забезпечення збереження всесвітньої документальної спадщини, а також її загальний доступ на постійній основі (Едмондсон, 2002). Програма передбачала створення Реєстру ЮНЕСКО, до якого на 2023 р. занесено 502 об'єкти світової спадщини (UNESCO. World). Зокрема, серед українських пам'яток: Софійський собор у Києві з прилеглими чернечими будівлями, історичний центр Львова, резиденція митрополитів Буковини і Далмації, дерев'яні церкви Карпатського регіон, геодезична дуга Струве на українсько-білоруському пограниччі. У 2023 р. до Реєстру ЮНЕСКО внесено історичний центр Одеси (UNESCO. Memory).

Термін «цифрова спадщина» вперше введено Генеральною конференцією ЮНЕСКО 15 жовтня 2003 р., він означав не тільки культурні, але й освітні, наукові та адміністративні ресурси, а також технічну, юридичну, медичну та інші види інформації, перетворені у цифрову форму з існуючих аналогових ресурсів. У документі визначено, що «цифрова спадщина» – це «специфічна культура, яка не обмежена часом, географією, культурою чи форматом», але потенційно доступна для кожної людини у світі (Charter, 2003). Водночас згаданий документ ЮНЕСКО під назвою «Хартія» визначав основні принципи формування бази цифрової спадщини:

- збереження цифрової спадщини та забезпечення її доступності у відкритому доступі для громадськості; підвищення обізнаності населення з цифровим контентом;
- необхідність захисту конфіденційної та особистої інформації від будь-яких форм вторгнення;
- загрози втрати цифрової спадщини світу для нащадків через фактори швидкого старіння апаратного та програмного забезпечення, а також невідповідності методів обслуговування і збереження;
- необхідність вироблення національними урядами стратегії та політики збереження цифрової спадщини, беручи до уваги рівень терміновості, місцеві обставини, доступні засоби та майбутні прогнози.

Важливість формування цифрових інформаційних ресурсів обговорювали лідери «сімки» найбільш розвинених держав світу під час Окінавського саміту G-8 2000 р., на якому прийнято Хартію глобального інформаційного суспільства (Окінавська, 2000). В унісон із цим документом тодішній президент України того ж року підписав Указ «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» (Про заходи, 2000). Згодом у розвиток положень Хартії про збереження цифрової спадщини ухвалено 2 важливих документи: Декларацію «Пам'ять світу в цифрову епоху: оцифрування і збереження» («Memory of the World in the Digital Age: Digitization and Preservation»), прийняту у вересні 2012 р. на конференції у канадському м. Ванкувер (Duranti, Shaffer, 2013), і Рекомендацію про забезпечення збереження та доступу до документальної спадщини, зокрема в цифровій формі (Recommendation concerning the Preservation of, and Access to, Documentary Heritage Including in Digital Form), ухвалену на 37-й сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури в Парижі у листопаді 2015 р.

Ванкуверська декларація 2012 р. є стратегічним документом, «дорожньою картою» цифрових трансформацій щодо: просування законів про обов'язковий примірник для цифрових форматів; створення необхідної технологічної інфраструктури (програмного забезпечення, форматів файлів, носіїв інформації, інструментів, відповідних платформ і мережі). Як зауважує Володимир Куліков, положення Декларації орієнтовані на створення електронних копій архівних, музейних, бібліотечних фондів, накопичення досвіду формування національних цифрових ресурсів документальної спадщини, розвиток нового напрямку в світовій історіографії – «Digital History». Завдяки практичній реалізації цього напрямку користувачі отримують можливість побачити у режимі онлайн електронні образи найбільш значимих історичних документів і артефактів, що зафіксували історичні епохи, події, особистостей (Куліков, 2013).

Для музейних установ, для яких оцифрування колекцій є надто складною проблемою через недостатність належного фінансування, особливо в умовах війни, та

відсутність відповідної технічної бази й відповідних фахівців у цій сфері, знаковою є згадана вище Рекомендація, яка наполегливо пропонує державам-членам розглядати свою документальну спадщину як безцінне надбання і відображати такий підхід у своєму законодавстві, політиці у сфері розвитку та програмах дій. Їм також пропонується враховувати довгострокову потребу в нових інвестиціях та належному фінансуванні установ, що займаються питаннями збереження інформації (Рекомендація, 2018, 3.4).

У Рекомендації націлюють роботу пам'яткоохоронних установ на створення актуалізованих точних каталогів і засобів пошуку, випуску інтернет-публікацій і створення вебпорталів, електронного та цифрового контенту (Рекомендація, 2018, 3.2). Ця робота повинна охоплювати передові практики діяльності кураторів, поточні і нові технології, експертні навички і основні компетенції у відповідній галузі гуманітарних та природничих наук, технології і інженерну справу, сприяючи підвищенню інформованості про нагальність своєчасних заходів щодо забезпечення збереження у постійно мінливому навколишньому середовищі (Рекомендація, 2018, 2.4). Для забезпечення широкого доступу громадян до історико-культурної спадщини державам рекомендується заохочувати і підтримувати розвиток інформаційно-просвітницьких програм, лекцій, публікацій у соціальних мережах, презентацій виставок, інших спеціальних заходів, зокрема радіопрограм, інтернет-трансляцій (Рекомендація, 2018, 3.3). Із огляду на необхідність освоєння музейними, бібліотечними й архівними працівниками нових навичок, пропонується розробити навчальні програми зі збереження спадщини у цифровій формі для підготовки відповідних кадрів (Рекомендація, 2018, 1.5; 2.9).

Стрімке поширення цифрового контенту спричинило низку невирішених проблем правового спрямування: у національних законодавствах про авторські та суміжні права музеїв не є суб'єктами інтелектуальної власності на оцифровані колекції артефактів, онлайн-виставок, тематичних презентацій тощо. До того ж оцифровані колекції у мережі Інтернет не мають належного захисту від піратських крадіжок чи навіть знищення сайтів. Універсальна правова концепція для національних урядів розробляється на платформі міжнародного об'єднання музеїв та професійних музейних працівників ICOM, яке виконує частину музейної програми ЮНЕСКО.

Над вирішенням правових питань у сфері доступності й захисту цифрового контенту історико-культурної спадщини працюють відомі знавці музейної справи, фахові юристи і вчені: доктор Янів Бенаму (Dr. Yaniv Benhamou) – адвокат і викладач Женевського університету (Швейцарія); Пітер Келлер (Peter Keller) – знавець музеєлогії та історії мистецтв Відня, Бонна, Кельна, Парижа, екс-директор Зальцбургського кафедрального музею і співробітник Державного музею Берліна; Джастін Ферланд (Justine Ferland) – адвокатка Квебекської адвокатури (Канада); Флоран Тувенен (Florent Thouvenin) – доцент інформаційного та комунікаційного права Цюріхського університету; Люсі Гібо (Lucie Guibault) – співробітниця Інституту права та технологій при Школі права Шуліха Університету Далхаузі у Галіфаксі (Канада), авторка багатьох публікацій із проблем колективного управління правами цифрового контенту; Моргана Фуке-Лапар (Morgane Fouquet-Lapar) – координаторка з юридичних та інституційних питань Міжнародної ради музеїв, яка представляє інтереси музейної спільноти у Всесвітній організації інтелектуальної власності; Катаріна Гарберс-фон Бем (Katharina Grabers-von Boehm) – німецька юристка, що спеціалізується на мистецькому праві; Сандра Сікора (Sandra Sykora) – викладачка мистецького права на юридичному факультеті Базельського університету та Інституту історії мистецтв Цюріхського університету,

юридичний радник Асоціації швейцарських музеїв; Ігнасіо де Кастро (Ignacio de Castro) – директор відділу спорів у сфері інтелектуальної власності та зовнішніх відносин Центру арбітражу та медіації у Женеві, заступник директора відділу досліджень і колекцій у Музеї Лувру; Борис Васт'яу (Boris Wastiau) – музейник із 11-літнім стажем роботи куратором у Королівському музеї відділу Центральної Африки (Бельгія), релігієзнавець, спеціаліст із переорієнтації музеїв із особливим наголосом на деколонізації своїх колекцій і практик; Беатріс Жойе-Прюнель (Beatrice Joyeux-Prunel) – професорка Женевського університету на кафедрі цифрових гуманітарних наук, дослідниця історії авангарду, візуальної глобалізації та цифрової революції у гуманітарних науках, керівника Центру передового досвіду Жана Моне (When, 2020).

У Європейському Союзі системні орієнтири переходу до інформаційного суспільства визначені у Меморандумі зі взаєморозуміння «Мультимедійний доступ до європейської культурної спадщини» (Multi-media Access to Europe's Cultural Heritage. A Memorandum of Understanding and European Charter. European Commission), ухваленому 1996 р. На думку Л. Приходько, цей документ є «своєрідною угодою між музеями, галереями, державними органами влади і приватним сектором стосовно досягнення обопільного порозуміння з мультимедійних проблем» (Приходько, 2019, с. 83–85). Зокрема, державним установам і компаніям, які спеціалізуються у сфері телекомунікаційних та апаратно-програмних комплексів, запропоновано взяти на себе зобов'язання у фінансуванні створення електронних інформаційних ресурсів, не пов'язаних із комерційними інтересами, а також сприяти поширенню інформації про культурну спадщину в навчальних закладах і громадських організаціях (Європейський, 2014; Писаренко та ін., 2015, с. 112–119).

Від початку XXI ст. Європейський Союз започаткував конкретне планування щодо створення європейського контенту інформаційної інфраструктури і розповсюдження цифрових технологій в усіх сферах життєдіяльності європейського соціуму, зокрема і в сфері культури: Програма «Європа – інформаційне суспільство для всіх» (м. Лісабон, Португалія, 2000, оновлена у 2010 р.), «eEurope 2002», «eEurope 2005», Рамкова програма «Горизонт 2020» (2014), «eEurope 2010»; План дій «eEurope 2020», а також ухвалений 30 вересня 2020 р. План дій цифрової освіти (2021–2027), спрямований на підтримку адаптації освіти та навчання до цифрової епохи (Digital).

У січні 2011 р. дослідницька група Європейської комісії високого рівня («Комітет мудреців») опублікувала свою доповідь «Нове відродження» (The new renaissance), у якій йшлося про представлення європейської культурної спадщини у мережі Інтернет. Автори доповіді наголосили на важливості довгострокового збереження оцифрованих і створених у цифровій формі матеріалів, а також підтвердили, що цією діяльністю повинні займатися установи культурної спадщини (Agenda, 2011). Рекомендовано архівувати обов'язковий примірник матеріалів у бібліотеці «Europeana». Для робіт, захищених авторським правом, сайт зберігання буде закритим архівом. Щоб уникнути дублювання копій матеріалів, пропонується надавати їх установам, які мають право на таке отримання, згідно з національним законодавством. Під час обговорення тодішня віце-президент Європейської комісії Нілі Крус (Neelie Kroes) зазначила: «Надання колекцій наших музеїв і бібліотек онлайн є не лише свідченням багатой історії та культури Європи, але також може принести нові переваги освіті та інноваціям, а також створити нові економічні можливості. Високоякісний контент буде доступний в Інтернеті багатьом майбутнім поколінням» (Agenda, 2011).

Пандемія Covid-19 пришвидшила рух оцифрування у музеях і спонукала до нових форм демонстрування музейних колекцій у цифровому форматі. Смітсонівський інститут опублікував приблизно 3 млн зображень високої роздільної здатності зі своїх колекцій на онлайн-платформі відкритого доступу, а на початку 2023 р. міські музеї Парижа запропонували 300 тис. цифрових репродукцій творів мистецтва.

З'явилися нові можливості залучення глядачів сільської місцевості й віддалених районів через соціальні мережі. ЮНЕСКО зауважує, що «жоден музей не може краще продемонструвати можливості, які пропонує Твіттер з точки зору охоплення аудиторії». Так, наприклад, Китайський музей трьох ущелин у Чунціні, Музей природної історії Чунціна та Національний музей у Пекіні продемонстрували майже 100 онлайн-виставок через вебсайт Національного управління культурної спадщини Китаю. Багато музеїв регулярно пропонують онлайн-екскурсії своїми колекціями та виставками у прямому ефірі.

Протягом 2019–2020 рр. у музеях стали запроваджувати нові креативні форми популяризації артефактів; профілі працівників музеїв заповнили темою «Подивіться на цю абсолютну одиницю». На Instagram-каналі Міланського триєнале розпочато нову програму зустрічей і розмов із митцями під назвою «Трієнале Декамерон». Художня керівниця Трієнале Лоренца Барончеллі (Lorenza Baroncelli) зауважила, що «момент кризи» став «можливістю поекспериментувати з експресивними мовами, які за нормального режиму ми б ніколи не мали сміливості експериментувати» (How, 2020).

Світової популярності набула професорка Сара Кендердайн (Sarah Kenderdine) – авторка і кураторка 80 виставок та інсталяцій для музеїв у всьому світі, у яких вона об'єднала матеріальну та нематеріальну культурну спадщину з практикою нового медіа-мистецтва, особливо у сферах інтерактивного кіно, доповненої реальності та втіленого наративу. Вона займається популяризацією для музеїв інтерактивних і захоплюючих вражень для галерей, бібліотек, архівів та музеїв. У 2017 р. С. Кендердайн при Федеральній політехнічній школі Лозанни (Швейцарія) створила Лабораторію експериментальної музеології (eM+), яка поєднує експериментальне кураторство та сучасну естетику з відкритою наукою, цифровим гуманізмом і новими технологіями (When, 2020).

Візьмемо на себе сміливість зауважити, що концепції, декларації, резолюції, плани дій досі залишаються маловідомими широкому музейному співтовариству України, а приклади успішної реалізації креативних цифрових проєктів у європейських країнах сприймаються як недосяжні перспективи далекого майбутнього наступних поколінь.

Вітчизняні музеї успадкували радянську інфраструктуру, яка зберігає, але не показує. Майже 98 % того, що знаходиться у фондосховищах музеїв, недоступно для відвідувачів. В умовах воєнного стану постійно діючі експозиції розібрані, а тематичні виставки, яким передують клопітка й тривала робота музейних співробітників, через недостатність експозиційних площ експонуються короткий період – у середньому протягом двох місяців. Як слушно зауважує Діана Ключко, «є оце відчуття, що візуальний спадок ніби зафіксований у внутрішніх каталогах музеїв, але ми, глядачі, його не бачимо». До того ж експозиційні приміщення у більшості регіональних музеїв потребують ремонту і втратили естетичну привабливість для відвідувачів.

Далеко не усі музеї можуть гордитися умовами зберігання експонатів у фондосховищах через порушення волого-температурного режиму і належного устаткування для зберігання, тому музейні предмети часто пошкоджуються. Інший бік музейної

кризи – нагальна потреба реставрації багатьох предметів, особливо живописних полотен. Незважаючи на те, що музейний фонд постійно передивляються і щось відбирають на реставрацію, обмежений штат реставраторів неспроможний впоратись із великим обсягом роботи. Усі реставраційні майстерні в Україні завантажені на кілька років наперед. До того ж воєнна ескалація рашистів завдала значних збитків об'єктам культури, відновлення яких, за підрахунками ЮНЕСКО, на кінець 2022 р. становить 2,6 млрд доларів. Під час робочої зустрічі з Президентом Володимиром Зеленським Генеральна директорка ЮНЕСКО Одрі Азуле (Audrey Azoulay) зауважила, що для відновлення й виправлення ситуації у культурному секторі України потрібно інвестувати 6,9 млрд доларів протягом наступних 10 років (Ukraine, 2023).

В умовах воєнного стану, коли бюджетні кошти, що виділяються на музеї, дуже обмежені, існує реальна загроза ракетних обстрілів, музейні колекції потребують негайного оцифрування, щоб зберегти національну культурну спадщину бодай у цифровому форматі, а його поширення у мережі Інтернет для широкої аудиторії буде важливою складовою інформаційної війни на культурному фронті у протистоянні з російським агресором. Однак ця робота музеїв розпочинається вкрай повільно через брак технічної апаратури (якісних фотоапаратів, сканерів, комп'ютерів та відповідних спеціалістів цифрової сфери). Для придбання цифрової апаратури можна звертатись за грантовою допомогою до міжнародних та європейських інституцій. Зокрема, організація ЮНЕСКО обіцяла опікуватися цифровою платформою управління національною спадщиною, яка буде збирати, генерувати, зберігати, контролювати дані й інформацію у сфері культурної спадщини, а також записувати взаємодію між користувачами й організаціями. Проект «Рухомо культурна спадщина» передбачає послуги з підключення до Електронного реєстру Музейного фонду України 100 % музейних установ країни; наповнення переліку музейних колекцій; можливість слідкувати за переміщенням колекції у межах країни та закордон; інтероперабельність реєстру з іншими державними реєстрами та міжнародними системами (ЮНЕСКО, 2022). Зрозуміло, що для отримання міжнародного гранту музеям потрібні фахівці з проектного менеджменту зі знанням англійської мови, яких не приваблює низькооплачувана музейна робота. До того ж слід зауважити, що реальна допомога ЮНЕСКО в оцифруванні української культурної спадщини є незначною і фрагментарною. Так, наприклад, ЮНЕСКО підтримало розвиток цифрової платформи для колекцій Одеського художнього музею і забезпечило необхідним обладнанням Державний архів Одеси, де зберігається одна з найцінніших паперових копій космополітичної історії міста, а для Національного заповідника «Киево-Печерська лавра» ЮНЕСКО тільки сприяло транспортуванню спеціалізованого сканера, подарованого урядом Австрії (Supporting, 2023).

Львівському музею історії релігії пощастило, бо над оцифруванням працюють на своєму приватному якісному фотоапараті фахові фотографи Ігор Сальніков і Вікторія Темна, а канадський Благодійний фонд єпископа Української Греко-Католицької Церкви Йосифа Боцяна подарував музею дорогий широкоформатний сканер. Завдяки цим обставинам на кінець 2023 р. оцифровано майже 6 000 експонатів, зокрема всю групу фондів «Живопис» та групу фондів «Метал». Триває робота над скануванням графіки, репродукцій, архівних паперових документів. Однак копіювання музейних предметів у цифровому форматі – це тільки один сегмент оцифрування колекцій.

Найперше, що потрібно музеям, – це формування електронного каталогу музейних предметів, тобто переведення інформації з паперових фондів книг та іншої

фондової документації у вордівський формат. Спочатку це буде електронний каталог для внутрішнього користування. Електронна пошукова система полегшить роботу з експонатами, бо підбір експонатів для виставок не потребуватиме затрат часу на тривале гортання фондів книг, які складені не за тематичним принципом, а за часом надходження дасть змогу будь-кому з музейних працівників отримати детальну інформацію про музейні фонди, довідатися про місцезнаходження предмета, юридично підтвердити власність на музейний предмет, отримати швидкий доступ до інформації про музейні фонди. Також комп'ютерна інвентаризація надає різноманітні можливості для формування тематичних каталогів із різних груп фондів.

Отже, створення електронних копій архівних, музейних, бібліотечних фондів орієнтовані на розвиток нового напрямку в світовій історіографії – «Digital History», завдяки якому користувачі матимуть змогу побачити у режимі онлайн електронні образи артефактів, що зафіксували історичні події. Для України в умовах воєнного стану, коли існує реальна загроза ракетних обстрілів, оцифрована історична спадщина, особливо музейні колекції, та її поширення у мережі Інтернет для широкої аудиторії буде важливою складовою інформаційної війни на культурному фронті у протистоянні з російським агресором. Однак ця робота музеїв розпочинається вкрай повільно через брак технічної апаратури (якісних фотоапаратів, сканерів, комп'ютерів та відповідних спеціалістів цифрової сфери). До того ж оцифровані колекції у мережі Інтернет не мають належного захисту від піратських крадіжок чи навіть знищення сайтів, загрози втрати цифрової спадщини світу для нащадків через фактори швидкого старіння апаратного та програмного забезпечення, а також через невідповідність методів обслуговування та збереження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Эдмондсон, Р. (2002). *Память мира: Общие руководящие принципы сохранения документального наследия*. Париж. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000125637_rus

Європейський досвід нормативно-проектного забезпечення розвитку інформаційного суспільства: висновки для України. (2014). *Аналітична доповідь*. Київ. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/Gnatyuk-59546.pdf>

Каткова, Т. Г. (2007). *Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти*. Харків.

Куліков, В. (2013). «Digital History»: становлення, сучасний стан, перспективи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. праць (Ч. 21: Електронні інформаційні ресурси). Київ, 21–44.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства. (2000). <https://studies.in.ua/inform-pravo-shporu/2201-oknavska-hartya-globalnogo-nformacynogo-susplstva.html>

Писаренко, Т. В., Кваша, Т. К., Березняк, Н. В., Прудка, О. В. (2015). *Інформаційне забезпечення інноваційного розвитку: світовий і вітчизняний досвід*: монографія. Київ.

Приходько, Л. (2019). Збереження цифрової культурної спадщини – імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу). *Архіви України: науково-практичний журнал*, 2, 67–91.

Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31.07.2000 № 928/200. *Верховна Рада України. Законодавство України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text>

Рекомендація про забезпечення збереження та доступу до документальної спадщини, у тому числі в цифровій формі. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Неофіційний переклад. (2015). *Державна архівна служба України*. https://old.archives.gov.ua/International/r_u_2018_ua.pdf

Сенченко, Н. (2021). Проблеми створення і реалізації проекту «Оцифрована спадщина Києво-Печерської лаври». *Вивчення та збереження культурного надбання: до 95-річчя заснування Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»*: зб. наук. праць. Київ, 171–177.

ЮНЕСКО долучиться до оцифрування культурної спадщини України. (13.07.2022). <https://chytomo.com/iunesko-doluchytisia-do-otsyfruvannia-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy>

Agenda cyfrowa: Grupa analityczna apeluje o «nowy renesans», czyli udostępnienie europejskiego dziedzictwa kulturowego w Internecie. IP/11/17. Bruksela, 10 stycznia 2011 r. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_11_17

Charter on the Preservation of Digital Heritage. Paris, France. 15 October 2003. Ar. 1. <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/charter-preservation-digital-heritage>

Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage. The General Conference of UNESCO adopted on 16 November 1972. <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

Digital Education Action Plan (2021–2027). <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan>

Duranti, L., Shaffer, E. (2013). *The Memory of the World in the digital age: digitization and preservation; an international conference on permanent access to digital documentary heritage*. Vancouver, Canada: UNESCO, Université de British Columbia, 1458 p.

How to reach – and engage – your public remotely. (2020, March 12). *ICOM: international council of museums*. https://icom.museum/en/news/how-to-reach-and-engage-your-public-remotely/?fbclid=IwAR09AXwyMvFVEmmhxEOWcm-p4jj5ucX_o4YjyI4qSrDf1t59Fq-irpLZY00

Supporting the digitization of museum collections and documentary heritage in Ukraine. UNESCO. (2023, March 1). <https://www.unesco.org/en/articles/supporting-digitization-museum-collections-and-documentary-heritage-ukraine>

Ukraine: A. Azoulay and V. Zelensky together to rebuild the cultural sector. UNESCO. (2023, April 5). <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-azoulay-and-v-zelensky-together-rebuild-cultural-sector?hub=66116>

UNESCO. Memory of the World Register. *UNESCO*. (2023). <https://www.unesco.org/en/memory-world/register2023>

UNESCO. World Heritage List. <http://www.thesalmons.org/lynn/world.heritage.html>

Universal Declaration on Cultural Diversity: Adopted by the General Conference of UNESCO at its thirty-first session on 2 November 2001. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/diversity.pdf>

When museums go online. The Low & Digital Cultural Heritage DayFriday. (2020, December 11). <https://www.digitizationpolicies.com/when-museums-go-online>

REFERENCES

Edmondson, R. (2002). *Pamięć mira: Obszerny przewodnik do druku i wydawnictwa dokumentalnego nasłuchiwa*. Parizh. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000125637_rus (in Russian).

Jevropeiskiyi dosvid normatyvno-proektnoho zabezpechennia rozvytku informatsiinoho suspilstva: vysnovky dlia Ukrainy. (2014). *Analychna dopovid*. Kyiv. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/Gnatyuk-59546.pdf> (in Ukrainian).

Katkova, T. H. (2007). *Diiialnist UNESCO u sferi zberezhenia kulturnoi spadshchyny: pravovi aspekty*. Kharkiv (in Ukrainian).

Kulikov, V. (2013). «Digital History»: stanovlennia, suchasnyi stan, perspektyvy. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: zbirka naukovykh prats*. (Ch. 21: Elektronni informatsiini resursy). Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, 21–44 (in Ukrainian).

Okinavska khartiia hlobalnoho informatsiinoho suspilstva. (2000). <https://studies.in.ua/inform-pravo-shporu/2201-oknavska-hartya-globalnogo-nformacynogo-susplstva.html> (in Ukrainian).

Pysarenko, T. V., Kvasha, T. K., Berezniak, N. V., & Prudka, O. V. (2015). *Informatsiine zabezpechennia innovatsiinoho rozvytku: svitovi i vitchyzniani dosvid: monohrafiia*. Kyiv (in Ukrainian).

Prykhodko, L. (2019). Zberezhenia tsyfrovoy kulturnoi spadshchyny – imperatyv XXI stolittia (za dokumentamy UNESCO i Jevropeiskoho Soiuzu). *Arkhivy Ukrainy: nauково-praktychnyi zhurnal*, 2, 67–91 (in Ukrainian).

Verkhovna Rada Ukrainy. (2000). Pro zakhody shchodo rozvytku natsionalnoi skladovoi hlobalnoi informatsiinoi merezhi Internet ta zabezpechennia shyrokooho dostupu do tsiei merezhi v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 31.07.2000 № 928/200. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text> (in Ukrainian).

Rekomendatsiia pro zabezpechennia zberezhenia ta dostupu do dokumentalnoi spadshchyny, u tomu chysli v tsyfrovii formi. (2015). Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii z pytan osvity, nauky i kultury. Neofitsiinyi pereklad. *Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy*. https://old.archives.gov.ua/International/r_u_2018_ua.pdf (in Ukrainian).

Senchenko, N. (2021). Problemy stvorennia i realizatsii proiektu «Otsyfrovana spadshchyna Kyievo-Pecherskoi lavry». *Vyvchennia ta zberezhenia kulturnoho nadbannia: do 95-richchia zasnuvannia Natsionalnoho zapovidnyka «Kyievo-Pecherska lavra»*: zb. nauk. prats. Kyiv, 171–177 (in Ukrainian).

UNESCO doluchytsia do otsyfruvannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. (13.07.2022). <https://chytomo.com/iunesko-doluchytsia-do-otsyfruvannia-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy> (in Ukrainian).

Agenda cyfrowa: Grupa analityczna apeluje o «nowy renesans», czyli udostępnienie europejskiego dziedzictwa kulturowego w Internecie. IP/11/17. Bruksela, 10 stycznia 2011 r. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_11_17 (in Polish).

Charter on the Preservation of Digital Heritage. Paris, France. 15 October 2003. Ar. 1. <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/charter-preservation-digital-heritage> (in English).

Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage. The General Conference of UNESCO adopted on 16 November 1972. <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (in English).

Digital Education Action Plan (2021–2027). <https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan> (in English).

Duranti, L., & Shaffer, E. (Ed.). (2013). *The Memory of the World in the digital age: digitization and preservation; an international conference on permanent access to digital documentary heritage*. Vancouver, Canada: UNESCO; Université de British Columbia, 1458 p. (in English).

How to reach – and engage – your public remotely. (2020, March 12). *ICOM: international council of museums*. https://icom.museum/en/news/how-to-reach-and-engage-your-public-remotely/?fbclid=IwAR09AXwyMvFVEmmhxEOWcm-p4jj5ucX_o4YjyI4qSrDf1t59Fq-irpLZY00 (in English).

Supporting the digitization of museum collections and documentary heritage in Ukraine. UNESCO/ (2023, March 1). <https://www.unesco.org/en/articles/supporting-digitization-museum-collections-and-documentary-heritage-ukraine> (in English).

Ukraine: A. Azoulay and V. Zelensky together to rebuild the cultural sector. UNESCO. (2023, April 5). <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-azoulay-and-v-zelensky-together-rebuild-cultural-sector?hub=66116> (in English).

UNESCO. Memory of the World Register. *UNESCO*. (2023). <https://www.unesco.org/en/memory-world/register2023> (in English).

UNESCO. World Heritage List. <http://www.thesalmons.org/lynn/world.heritage.html> (in English).

Universal Declaration on Cultural Diversity: Adopted by the General Conference of UNESCO at its thirty-first session on 2 November 2001. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/diversity.pdf> (in English).

When museums go online. The Low & Digital Cultural Heritage DayFriday. (2020, December 11). <https://www.digitizationpolicies.com/when-museums-go-online> (in English).

Oleksandra KYRYCHUK

PhD (History), Associate Professor

Deputy of Chief of scientific work of

PI LRC Lviv museum of the history of religion

Senior Research Fellow of the department of modern history of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5013-5371>

e-mail: sof7788@ukr.net

INTERNATIONAL STANDARDS OF DIGITIZATION OF CULTURAL HERITAGE: CHALLENGES FOR MUSEUMS OF UKRAINE

Issues of the development of «Digital History» – a new direction in world historiography – are considered. The main principles and approaches to the formation of electronic images of artifacts recording historical events are determined. The main documents of the international organizations of the UN, UNESCO, the International Council of Museums, and the European Commission summarize the standards of digitization of cultural heritage, as well as ensuring free access to the world public for viewing their digital copies via the global Internet. Threats of

the loss of the world's digital heritage for posterity due to the factors of rapid aging of hardware and software, as well as irresponsibility of maintenance and preservation methods are identified.

The experience of the European Union in the creation of pan-European content of information infrastructure and the dissemination of digital technologies in the field of culture is analyzed. New creative forms of popularization of artifacts such as online museum tours, thematic online exhibitions, the combination of tangible and intangible cultural heritage with the practice of new media art, especially in the fields of interactive cinema, augmented reality and embodied narrative are characterized.

Ways of expanding the domestic segment in the global information space are explored. The issue of digitization of museum collections in Ukraine is clarified and the problems that make it difficult to implement the tasks are identified: lack of technical equipment (quality cameras, scanners, computers and relevant specialists in the digital sphere) due to inadequate state funding in the conditions of military aggression by the Russian Federation. In addition, digitized collections on the Internet do not have adequate protection against piracy or even destruction of sites.

Keywords: digitization, historical heritage, artifacts, Internet, museums, information space, international organizations.

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-201-207>

Ольга ГУЛЬ

PhD

науковий співробітник

відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-104X>

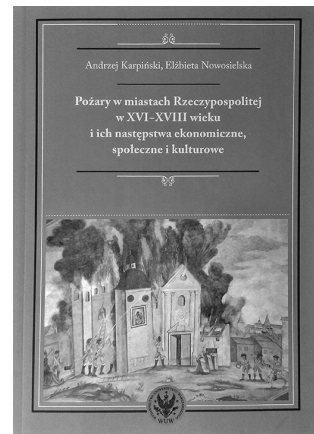
e-mail: olgagul7@gmail.com

[Рец. на кн.:] Andrzej Karpiński, Elżbieta Nowosielska. Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Warszawa, 2021, 534 s.

«Від повітря [епідемії – *О. Г.*], голоду, вогню та війни охорони нас Боже» – ця цитата зі середньовічної молитви показує явища, яких найбільше остерігалися у давнину, адже на їх виникнення пересічні мешканці майже не мали впливу. Хоча пожежі забирали значно менше людських життів, ніж епідемії чи війни, однак вони вщент нищили матеріальну культуру, вмиль залишали тисячі осіб без даху над головою і засобів існування, після них міста кардинально змінювали свій вигляд.

Стихійні лиха, серед яких вагоме значення мали пожежі, віддавна були предметом дослідження істориків. Зокрема, у міжвоєнний період у Львівському університеті їх досліджували представники школи суспільно-економічної історії професора Францішека Буяка (Franciszek Bujak) – Антоній Валавандер (Antoni Walawander) (Walawander, 1931; Walawander, 1932; Walawander, 1935), а також Станіслава Намачиньська (Stanisława Namaczyńska) (Namaczyńska, 1937). Цій тематиці присвятив своє наукове дослідження також варшавський історик Анджей Карпінський (Andrzej Karpiński). Цей титулований польський історик є автором низки досліджень у галузі соціальної історії. У 2000 р. він опублікував працю «У боротьбі з невидимим ворогом. Епідемії в Речі Посполитій в XVI–XVIII ст. і їх демографічні, суспільно-економічні та політичні наслідки» (Karpiński, 2000), а у 2021 р. разом із Ельжбетною Новосельською (Elżbieta Nowosielska) видав монографію та каталог, присвячені обширній тематиці пожеж у польських містах, а також їх економічним, суспільним і культурним наслідкам (Karpiński, Nowosielska, 2021).

Монографія складається з двох частин, перша з яких – це каталог, що представляє інформацію про майже 5 000 пожеж у польських і литовських містах та містечках, які

трапилися у XVI–XVIII ст. Дані з каталогу були використані для створення списків і таблиць, проаналізованих в основній частині монографії.

Метою опрацювання, як зазначив у вступі автор, є спроба синтетичного осмислення значення пожеж у ранньомодерних містах Корони Польської та Великого князівства Литовського. Тому його дослідницькі питання стосуються причин і масштабів окремих катастроф, їхньої частоти, а також їх економічних, соціальних, демографічних та культурно-політичних наслідків. Через великий обсяг матеріалу автор свідомо пропустив пожежі, які знищували тогочасні села, а також обмежив свій аналіз обраним хронологічним періодом, не обговорюючи, наприклад, пожежі, які не дуже добре задокументовані у джерелах. На відміну від міжвоєнного дослідження Антонія Валавандера, праця Анджея Карпінського охоплює як пожежі, що спалахували у мирний час, так і ті, що виникали внаслідок воєнних дій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку XVI ст. до остаточної ліквідації Речі Посполитої у 1795 р. Як зазначив автор, останні 5 років XVIII ст. він свідомо не врахував у праці, бо правові системи імперій, що розділили Польську державу, по-різному трактували пожежі і дотримувалися різних протипожежних заходів. Дослідження охоплює майже всі землі колишньої Речі Посполитої, за винятком залежних Прусії, Імфлянти, Молдавії та тих, що належали до Речі Посполитої упродовж дуже короткого періоду, наприклад Смоленщина та Чернігівщина, а також прикордонні райони Сілезії. Натомість землі, що вийшли зі складу Польсько-Литовської держави після Першого та Другого поділів, проаналізовано аж до 1795 р., хоча тоді вони вже були у підпорядкуванні сусідніх держав.

Науковий апарат монографії складається з бібліографії, англomовного резюме, географічного і предметного покажчиків, ілюстрацій та додатку із значною кількістю списків і таблиць. Останні були побудовані на основі всіх використаних у роботі джерел і літератури. Серед методів, застосованих у дослідженні, переважає описовий, рідше використовувалися методи порівняння та прогресії і регресії, подекуди також залучено досягнення інших наук: археології, кліматології, мистецтвознавства та літературознавства. Через значний обсяг матеріалів про пожежі на території Речі Посполитої автор свідомо упустив інформацію про аналогічні катаклізми в західноєвропейських містах. Проблемою, з якою авторам довелося зіткнутися, було нечітке датування багатьох катастроф, адже про деякі з них ми дізнаємося з джерел, написаних значно пізніше, ніж сталася пожежа, у такій ситуації взагалі неможливо визначити її точний час.

Джерельна база дослідження є надзвичайно різноманітною і територіально розпоширеною. Інформацію про пожежі або їхні наслідки можна знайти в більшості збережених джерел, хоча іноді вони є суперечливими. Автори опрацювали рукописні матеріали, що зберігаються у польських, литовських, білоруських та українських архівах і бібліотеках, зокрема Головному архіві давніх актів у Варшаві, Національному архіві в Кракові, державних архівах Білостока, Любліна, Познані, Перемишля та Ряшева, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Литовському державному архіві у Вільнюсі, Національному історичному архіві Білорусі у Мінську та Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові.

Серед джерел важливе значення для написання дослідження мали ілюстрації 100 спалених міст і містечок Великого князівства Литовського, що були проведені Литовською скарбовою комісією у 1775–1790 рр. У них детально охарактеризовано спалені місцевості та подано списки знищеного майна. На жаль, ідентичні ілюстрації, укладені

Коронною скарбовою комісією, були спалені під час Варшавського повстання. Цінна інформація міститься також в опублікованих королівських люстраціях XVI–XVIII ст., а також у сеймових конституціях та інструкціях. Останніми місцева шляхта надавала податкові пільги окремим мешканцям або й цілим містам, що потерпіли через пожежі. Інформацію про вигорілі центри також надають привілеї, якими король звільняв міста від сплати податків, у них іноді детально обговорено протипожежні норми. Вагомою є інформація із збережених актових книг – протоколів міських рад, старостинських урядів, бурмистрів та війтівсько-лавничих судів. У кримінальних справах і міських актових книгах можна знайти судові процеси над паляями, а в різних кримінальних кодексах – покарання, передбачені за цей вид злочину. Важливим джерелом є різноманітні щоденники та спогади, а також міські та монастирські хроніки, автори яких розповідають про власний досвід, або чутки про найвідоміші пожежі. Важливе значення мала також іконографія, картографія у збереженні пам'яток матеріальної культури.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Автором трьох перших розділів є А. Карпінський, а четвертий розділ написала Е. Новосельська. У першому розділі «Причини пожеж» йдеться про типологію міст у тогочасній Речі Посполитій, динаміку їхнього розвитку та фактори, що спричиняли розвиток чи навпаки занепад міст і міських агломерацій. Автор зосереджує увагу на тих факторах, які сприяли виникненню пожеж, але аж ніяк не були їх причиною. Це спосіб будівництва того часу, конструкція дахів та димоходів, топографія міста, зберігання і використання у межах міста легкозаймистих матеріалів (дерева, сіна, олій, льону чи пороху), щоденне освітлення вулиць за допомогою свічок і каганців, а також поточні кліматичні умови (посухи чи спека). На основі досліджень істориків міжвоєнного періоду Станіслава Гошовського (Stanisław Hozzowski), Антонія Валавандера (Antoni Walawander), Юліана Пельца (Julian Pelc), Яна Шевчука (Jan Szewczuk) (більшість із яких належали до школи проф. Францішека Буяка), автор робить висновок, що більшість пожеж виникали в аномально посушливі роки, зокрема у 1551–1560 рр., 1580–1640 рр., 1660–1670 рр. Найбільше сприяла виникненню пожеж переважно дерев'яна забудова більшості міст, адже дерево було значно дешевшим матеріалом, тому, незважаючи на формальну заборону, міщани всіма способами намагалися отримати дозвіл на відбудову своїх будинків саме з дерева. Так було, наприклад, у Львові в 1571 р., коли місцеві євреї домоглися видання привілею, згідно з яким вони, незважаючи на заборону місцевого магістрату, могли відбудовувати свої будинки у будь-який спосіб і з будь-якого матеріалу. На відміну від «міста в мурах», де заохочувалося кам'яне будівництво, у передмістях досить часто влада рекомендувала будувати сакральні чи оборонні споруди з дерева, адже у разі раптового нападу ворогів або облоги їх можна було б швидко спалити, а потім швидко відбудувати.

Також автор детально розглянув різні причини пожеж, що були наслідком людської діяльності – війни та вторгнення, підпали, пожежі, що виникли внаслідок «удару блискавки» чи необережного поводження з вогнем. У досліджуваний період війни були однією з найстрашніших трагедій. Причиною 68,9 % були власне наслідки воєнних дій. Для міст Руського воєводства цей показник становив аж 87 %, адже саме ці землі найчастіше потерпали від нападів ворожих військ. Зокрема, зазначено, що у 1618–1629 рр. татари спустошили і спалили понад $\frac{3}{4}$ усіх міст і містечок Руського воєводства. Міста інших регіонів Речі Посполитої потерпали від пожеж під час повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр., Шведського потопу 1655–1660 рр., а також шляхетських «рокошів», Третьої північної війни 1700–1721 рр., Війни за польську спадщину

1733–1736 рр., боротьби барських конфедератів із російськими військами 1768–1772 рр. та Коліївщини. Досить часто поляки самі підпалювали свої міста, щоб вони не дісталися противникам. Частими були й умисні підпали міст, за які, згідно з магдебурзьким правом, палівеі загрозувала смертна кара. Умисні підпали були причиною 6 % пожеж. Автор уклав докладні таблиці, де зазначив усі згадки про умисні підпали міст і їх винуватців, про підпали, спричинені «ударом блискавки» та неправильною поведінкою з вогнем. Серед пожеж, що виникали через недотримання пожежної безпеки, особливо багато було тих, що починалися під час проведення релігійних обрядів із використанням вогню, через використання феєрверків і стріляння з гармат під час урочистих заходів, а також на виробництві (у пекарнях чи броварнях) або ж у домашніх умовах, коли люди засинали при непогашених свічках (особливо часто вони відбувалися у будинках євреїв, які цілодобово світили свічки під час святкування Шабату).

Другий розділ «Перебіг катастроф» складається з двох частин. У першій обговорюється кількість пожеж у містах, їх розмір, частота, тривалість та участь населення у боротьбі з вогнем, а у другій представлені найбільш трагічні події у 280 містах (зокрема, у Кракові, Познані, Варшаві, Вільнюсі, Львові, Гнезно, Пйотркові, Каліші, Замості, Перемишлі та Гродно).

У «Каталозі пожеж», що є основою для цього опрацювання, подано інформацію про 4 731 пожежу, що відбулися у міських осередках Речі Посполитої. Це звичайно лише невелика їх частина, про яку збереглися докладні відомості у джерелах. Наприклад, лише у Львові впродовж XVI ст. було 23, у XVII ст. – 26, у XVIII ст. – 30 пожеж. На основі проаналізованих даних у територіальному та хронологічному розрізах автор встановив, що більшість пожеж трапилася у XVII ст., що й не дивно, адже саме тоді було найбільше воєн і ворожих нападів. Із поданих автором таблиць можна побачити, що найбільше пожеж виникло у міських осередках Руського воєводства, у деяких із них, зокрема у Перемишлі і Стрию, було по 37 та 33 пожежі, відповідно. Окрема таблиця, присвячена типології старопольських міських пожеж за розміром, містить інформацію про 2 848 інцидентів. Більшість із них (1 053 (37 %)) були класифіковані як великі, під час яких було знищено щонайменше половину міста або його мешканці щонайменше на 8 років були звільнені від сплати податків. Така кількість великих пожеж не є дивною – саме їх зазвичай описують у віцілих джерелах, середні і малі пожежі зазвичай згадували лише, якщо внаслідок них знищено адміністративні чи сакральні споруди. Динаміка пожеж за місяцями, днями тижня та часом доби наведена в таблицях 7–9, із першої з них видно, що найчастіше спалахи вогню траплялися у квітні, травні, червні та жовтні (34 %). Це могло бути пов'язано з періодичними посухами, частими весняними нападами татар і початком активних воєнних дій. З іншого боку, найнижчі показники припадають на грудень та січень, коли люди, ймовірно, частіше перебували у приміщеннях і були обережнішими з вогнем. Що стосується днів тижня, то пожежі спалахували найчастіше у п'ятниці, суботи і неділі (53 %). Часто ці дні припадали на святкування релігійних обрядів із використанням вогню (запалювання свічок у церквах, святкування шабату у єврейських родин) і проведенням дозвілля у шинках із розпиванням спиртних напоїв. Для випадків, де були доступні детальні джерельні згадки, автор у вигляді таблиці показав, у який час доби найчастіше виникали пожежі та скільки годин вони тривали.

Третій розділ «Наслідки пожеж XVI–XVIII ст. у містах Корони Польської та Литви» присвячений аналізу демографічних, соціально-політичних і економічних наслідків згаданих катастроф. Більшість інформації стосується економічних наслідків як на

національному, так і на місцевому та індивідуальному рівнях. У розділі також розглянуто, які трансформації вони спричинили у містобудуванні, архітектурі й літературі. Наслідки пожеж були різними, однак, на відміну від епідемій, вони призводили до відносно незначних демографічних втрат. Масовими, натомість, були міграції значної кількості постраждалих, які втратили своє майно у вогні. Особливо це стосувалося єврейського населення, яке масово залишало спалені міста і переїжджало в інші місця. Цей процес намагалися сповільнити власники приватних міст, адже він призводив до зменшення їх прибутків.

Значними були також економічні наслідки, бо вартість відбудови зруйнованих адміністративних та релігійних споруд (церкви, монастирі, ратуші, замки), а також спалених будинків, кам'яниць і господарських будівель (ятки, крами, корчми, броварні, сади, зернохочища, стайні, свинарники) обчислювалася десятками і сотнями тисяч злотих. Ці втрати включали знищене рухоме майно, коштовності, цінні папери, облігації, готівку та худобу.

Найбільший наслідок усіх пожеж – зменшення платоспроможності населення, змушеного власними коштами відновлювати втрачене майно. Окрім того, у постраждалому місті різко зменшувалися надходження від сплати податків і збільшувалися видатки на відбудову громадських будівель. Міста також часто втрачали свої документальні надбання. Втрата актових книг чи міських привілеїв могла призвести навіть до позбавлення міста магдебурзького права. Втрати окремих купців і ремісників були величезними, іноді згоріли не лише їх особисті будівлі, товари та рухоме майно, але й інших купців, які зберігалися у них для продажу. Це, своєю чергою, призводило до численних судових позовів.

Після пожеж міста поволі відновлювали свою активність, спостерігалася торгівля згорілим майном, з'являлися нові люди, які бажали купити або орендувати майно постраждалих. Це призводило до значних змін у праві власності та втрат для одних і збагачення – для інших. У Львові, наприклад, після пожежі 1527 р. вірменські купці викупили у поляків декілька кам'яниць на Ринку. Масштабні пожежі спричиняли занепад багатьох ремесел, хоча для інших, наприклад будівельної справи, давали додатковий поштовх для розвитку.

Пожежі також призводили до зменшення прибутків державної казни. Це пов'язувалося з багаторічними податковими пільгами від монарха, сейму чи сеймиків. З одного боку, вони стимулювали сусідів допомогти постраждалим, а з іншого – спричиняли численні конфлікти, особливо у польсько-єврейських відносинах. Євреїв часто звинувачували у необережному поводженні з вогнем, а також у тому, що вони перешкоджали гасінню пожежі у своїх кварталах. Останні, своєю чергою, звинувачували християн у пограбуваннях, які вони нібито здійснювали під приводом боротьби з вогнем. Ці конфлікти призводили до судових суперечок, а іноді й до вигнання євреїв із міста.

Іншим явищем було зростання релігійності, що серед іншого проявлялося у вірі в «боже провидіння». Бог поставав як творець, який карає людей за їхні гріхи, або як спаситель, який захищає їх від вогню. На допомогу приходили численні святі – покровителі вогню. Найвідоміші з них – св. Флоріан, св. Лаврентій, св. Станіслав Костка, св. Агата і св. Блажей.

Пожежі мали величезний вплив на тогочасну архітектуру, містобудування та культуру. Звісно, пожежі спричиняли часткове або повне знищення здобутків попередньої забудови, на зміну яким приходили інші, збудовані відповідно до нових чинних архітектурних чи містобудівних стандартів. Вузькі, щільно забудовані вулиці зникали, а на їхньому місці з'являлися ширші проспекти та значно вищі кам'яні будівлі. Так було, наприклад, після пожежі у Львові 1527 р., у Познані 1536 р. чи Любліні 1575 р. Іншим важливим наслідком пожеж стало тимчасове або довготривале порушення роботи важливих державних установ. Найяскравішим прикладом цього явища стала пожежа 1595 р. у Королівському замку в

Кракові, унаслідок якої Сигізмунд III Ваза та його двір залишили Краків і переїхали до Варшави. Саме тут повстав столичний центр Речі Посполитої XVI–XVIII ст.

У четвертому розділі, «Протипожежна охорона», детально описано протипожежне законодавство та заходи, яких вживали для запобігання пожежам. До них належали: організація відповідних служб, зберігання протипожежного обладнання, стеження за дотриманням правил міського будівництва. Найстарші протипожежні ухвали Кракова 1374 р. є найдавнішими на польських землях. У складі протипожежних служб були як урядники, відповідальні за безпеку у місті, так і представники цехів, що займалися водовідведенням чи будівництвом, зокрема у Гданську у разі пожежі для її погашення мали з'явитися брукарі, будівничі, теслі, мулярі, пивовари, трагачі і візники. Важливу роль відігравали також міські службовці різних категорій, зокрема сторожі, які мали стежити, щоб мешканці обережно поводитися з вогнем, а також сажотруси, які відповідали за часте та ретельне очищення печей і димоходів. Кожне місто мало зібрати й утримувати у належному стані протипожежний інвентар: різні види вогнегасників, пожежні бочки, гаки, драбини та відра. Однак, незважаючи на конкретні рекомендації, під час пожеж зазвичай з'ясовувалося, що його не вистачало або ж він був несправним. Серйозні зміни відбулися лише у XIX ст., після створення організованої пожежної охорони і коли почали відмовлятися від використання легкозаймистих будівельних матеріалів. Із метою протидіяти пожежам, міська влада ухвалювала рішення про безпеку у місті, зокрема у деяких містах створювали товариства коменярів, слідували за постійним доступом до води, усували небезпечні виробничі заклади за межі міста, поширювали вулиці і стежили, щоб міщани не будували занадто близько дерев'яних будинків, щоб вогонь не міг так швидко перекинутися з однієї будівлі до іншої. Більшість наведеного показує ідеальний стан. Лише у кількох випадках можна побачити, як насправді виглядало виконання цих норм. Про труднощі їх дотримання свідчать покарання, які накладалися на міщан. Тому деякі автори, які пишуть про протипожежні правила, наголошують на опорі міщан у їх дотриманні. Напрошується висновок: для забезпечення протипожежної безпеки визначальне значення мало матеріальне становище міста. Зможні міщани відбудовували будинки з безпечніших матеріалів, завдяки чому пожежі не поширювалися так швидко на інші дільниці. Наявність достатніх коштів на протипожежне обладнання також дала змогу у XVIII ст. інвестувати у сучасні вогнегасники та насоси з набагато більшим радіусом дії, ніж ручні розбризкувачі.

Представлене видання значно збагачує не тільки польську, але й українську, білоруську та литовську історіографію. Зважаючи на те, що автори дуже докладно проаналізували значний масив різнопланових джерел із історії міст Центрально-Східної Європи, це значно поширює наші уявлення про правову та економічну ситуацію, а також соціокультурні взаємини міщан XVI–XVIII ст. Високий професіоналізм авторів як у методологічних аспектах, так і у способі викладу матеріалу забезпечує зацікавлення монографією не тільки серед дослідників соціальної історії, але й усіх зацікавлених історією європейських міст. Ситуація, у якій монографію написали два автори, які використовували майже ідентичні джерела, призвела до певних повторів. Щодо цього дослідження, то вони стосуються переважно першого розділу, де проаналізовано фактори, які сприяють виникненню пожеж, і четвертого розділу, де розглянуто протипожежне законодавство. Це аж ніяк не зменшує вартості цього дослідження, яке є важливою віхою у вивченні міського суспільства ранньомодерного часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Karpiński, A., Nowosielska, E. (2021). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa.

Karpiński, A. (2000). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa.

Namaczyńska, S. (1937). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z tablicami)). Lwów.

Walawander, A. (1931). *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*. Lwów.

Walawander, A. (1932). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)). Lwów.

Walawander, A. (1935). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 2: Zniszczenia wojenne i pożary). Lwów.

REFERENCES

Karpiński, A. & Nowosielska, E. (2021). *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Warszawa (in Polish).

Karpiński, A. (2000). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa (in Polish).

Namaczyńska, S. (1937). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z tablicami)). Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1931). *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*. Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1932). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)). Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1935). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 2: Zniszczenia wojenne i pożary). Lwów (in Polish).

Ігор ПИЛИПІВ

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7569-069>
e-mail: ipylypiv@gmail.com*

**[Рец.]: ВИТОКИ ТА НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКИХ
ІДЕОЛОГІЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ І ЗБРОЙНИХ ЕКСПАНСІЙ
ПРОТИ УКРАЇНИ [на кн.]: Росія–Україна: зради, союзи, війни /
НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича;
відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с.**

Нову працю про трагедію російсько-українських міждержавних та міжнаціональних відносин, сучасну агресію проти України підготували провідні історики, політологи, етнолінгвісти, міжнародники НАН України – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса, Інституту української мови, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, військові експерти Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, викладачі закладів вищої освіти Києва, Львова, Івано-Франківська, Рівного, Луцька, Кривого Рогу. Як свідчить зміст книжки, вона стане у нагоді не лише професійним вченим, а й педагогам, управлінцям, політикам, військовим.

Перший розділ праці «Доба Середньовіччя та Ранньомодерного часу: війна історій» відкриває стаття Ольги Щодри, яка реконструює генезу і розвиток Києво-Руської держави, основні контури якої сформувалися до середини VIII ст. Загалом, як стверджує дослідниця, літочислення української державної традиції починається від середини I тисячоліття – від ранньосередньовічних королівств антів і дулібів, від Великої Хорватії. Імперія русів почалася у VII ст. на основі середньодніпровського державного утворення полян-русів. Авторка вважає, що Імперія русів швидко перетворилася у територіально найбільшу державу середньовічної Європи. Вказану статтю вдало доповнює студія Миколи Вітенка, який розкриває етимологію назв «Русь», «Росія». Він вважає, що термін «Росія» справді походить від слова «Русь» і є грецьким його відповідником, однак термін «Русь» до XV ст. не використовувався

для означення території між річками Волга і Ока. Термін «Росія» московські правителі запозичили наприкінці XV ст. для додаткового обґрунтування претензій на «руську спадщину». Наталія Хобзей простежила значення термінів «русин», «руський», «Русь» у пам'ятках української мови, насамперед у діалектних словниках.

Леонтій Войтович розглядає роль та місце Переяславської ради у політиці та свідомості політичних еліт України, Московії, Речі Посполитої у XVII – на початку XVIII ст., детально аналізує реалізацію Московською державою програми анексії України, показує значення Переяславських і Московських «статей». Роман Голик аналізує культурну пам'ять України та Росії, зокрема крізь призму аналізу їхньої книжкової культури, літератури. Автор наводить приклади спроби російського культурного світу поглинути українську/руську культуру прихованими латентними засобами.

Розділ «Модерна доба: під скіпетром Романових» починається статтею Валентини Шандри, у якій показано формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Її роздуми доповнює студія Оксани Карліної, у якій проаналізовано антиукраїнську освітню політику Російської імперії в південно-західних губерніях (1830-ті роки – початок 1860-х років). У цей час посилювалося викладання російської мови, у школах із початкової та жіночої освіти усувалося католицьке духовенство, тобто активно проводилася культурна асиміляція місцевих українців і поляків. Тамара Поліщук аналізує російську ліберальну традицію в українському питанні у другій половині XIX – на початку XX ст., яка у ставленні до української мови і культури активно використовувала ідеї «єдності у множинності» та «спільно російської» культури, фактично поділяючи імперську політику влади. Олексій Сухий наводить документи російських архівів, які демонструють фінансування владними і громадськими структурами Росії москвофільського руху в Галичині на рубежі тисячоліть. Майя Гарбузюк висвітлює образ Росії на польській сцені XIX ст. – від монархічного до антиімперського дискурсу. Павло Гриценко показує роль та місце української мови в етнодержавотворенні на Наддніпрянщині у XIX – на початку XX ст. Автор вважає, що тогочасний російський лінгвоцид і етноцид українців отримав спротив і не зумів розчинити українську мову в російській мові. Автор цілком слушно вважає: останні десятиліття засвідчили, що Росія зберегла й намагається скористатися багатолітніми напрацюваннями фальшивої риторики, зокрема про свою миролюбність, рівність і братерство народів колишнього СРСР. Збереження українцями своєї мови на тлі тривалих зовнішніх викликів забезпечує вітальність нації в умовах нових російських імперських спроб етно- і лінгвоциту, а також утвердження України у сучасній цивілізації.

У розділі «У добу війн і революцій» проаналізовано політику інкорпорації Галичини і Буковини у державну систему Російської імперії у роки Першої світової війни (Іван Патер), реконструйовано збройний та ідейно-політичний спротив легіону Українських січових стрільців російській агресії (Микола Литвин). Чимало уваги приділено аналізу планів і тактики дій більшовицької Росії проти Української Народної Республіки (Владислав Верстюк), боротьби за українські кордони на сході Гетьманом Павла Скоропадського (Ярослав Тинченко), воєнній та гібридно-політичній експансії Кремля у Східну Галичину в 1918–1923 рр. (Микола Литвин, Олег Павлишин).

Розділ «У лещатах російсько-радянського тоталітаризму» розкриває «східний вектор» національно-державних партій Західної України у міжвоєнний період (Ігор Соляр, Ігор Райківський, Андрій Баган), показує відображення західноукраїнською

пресою радянського повсякдення, Голодомору та політичних репресій щодо української інтелігенції (Данило Кравець). Тотальну русифікацію українців Кубані, нищення їх Голодомором описує Дмитро Білий. Інтерпретаційне заперечення Росією Голодомору-геноциду в Україні доводить Василь Марочко.

Наступний розділ «Друга світова війна: російсько-радянський деструктивний чинник» відкриває документальна розвідка Володимира Барана про репресії Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) УРСР влітку 1941 р. в Україні. Костянтин Нікітенко аналізує ставлення населення до сталінського режиму в роки війни, трагедію «червоного» партизанського руху. Оксана Каліщук показує закулісся Волинської трагедії 1943 р., зокрема вплив на українсько-польське протистояння радянського чинника. Олександр Лисенко, Валерій Грицюк, Володимир Кидонь чи не вперше в українській історіографії звертаються до проблеми правопорушень радянських військовослужбовців на території України наприкінці світової війни (вказані матеріали здебільшого знаходяться у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації й нині для науковців залишаються недоступними). Автори цілком слушно вважають, що тоталітарний тип війни, брутальність насильства як вирішального засобу досягнення мети негативно впливали на психологію всіх людей, особливо військовиків. Ореол «армії-переможниці», який глорифікувався у радянську добу, нині Кремль ментально екстраполює на Збройні сили Російської Федерації.

У розділі «“Демократичний” СРСР чи “братське” поневолення?» показано процес примусового виселення населення УРСР у 1930-х – на початку 1950-х років (Олег Бажан), політику радянської «демократії» як інструмент московського імперіалізму (Олександра Стасюк), боротьбу радянської репресивно-каральної системи проти українського визвольного руху в другій половині 1940-х – 1950-ті роки, зокрема із застосуванням агентурно-бойових груп (Василь Ільницький). Далі Олег Малярчук показує російсько-радянську кадрову політику у західних областях УРСР, а Ігор Коляда – життя та творчість Максима Рильського, Павла Тичини і Володимира Сосяри в умовах тоталітаризму. Оригінальною є розвідка Юрія Шаповала про життєві орієнтири адепта українського націонал-комунізму Петра Шелеста. Ігор Любчик описує вплив москвофільських, радянофільських і російських пропагандистських практик на Лемківщину і лемків у новітню добу.

Завершальний розділ книжки «Від пропаганди до війни: легітимація експансіоністських устремлінь Кремля» розкриває трагедію сучасних російсько-українських відносин. Сергій Адамович показує, як Кримська автономія стала плацдармом новітньої російської агресії. Богдан Левик показує стратегічну невизначеність формування (а фактично нищення) військово-оборонного комплексу незалежної України до 2014 р. Василь Гулай, Віра Максимець, Інна Пахолок узагальнили інформаційно-психологічний вплив гібридної війни путінської Росії проти України, актуалізували головні пропагандистські наративи Кремля. Початок Великої війни 2022 р. проаналізували військові експерти Валерій Грицюк, Ростислав Пилявець, Андрій Харук та ін. Закінчують розділ роздуми Ярослава Грицака з оптимістичними прогнозами, у яких він стверджує, що нинішня російсько-українська війна є не лише катастрофою, а нагодою до політичної й економічної модернізації України, її пришвидшеної євроінтеграції.

У передмові книжки «Тягар (не)української історії» (Микола Литвин) і післямові «Путінська Росія: початок краху шовіністичних комплексів та імперських амбіцій» (Микола Литвин, Любомир Хахула) стверджено: Україна нарешті перетворилася з

об'єкта у суб'єкт історії, а світова геополітика є на боці воюючої України, яка стала одним із захисників і лідерів вільного світу, її перемога дасть етнодержавний поступ поневоленим народам новітньої імперії, пришвидшить деокупацію Грузії та Молдови, зміцнить безпеку світової спільноти. Насамкінець зауважу, що авторам статей не завадило би збільшити кількість документальних ілюстрацій. У таких великих фундаментальних книжках бажано було б упорядкувати іменний та географічний показники.

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

УДК 821.161.2.09 І.Франко:[140:2]

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-212-217>

Ігор МЕДВІДЬ

заступник директора з наукової роботи

Львівського національного літературно-меморіального

музею І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5777-8444>

e-mail: igor.medvid@ukr.net

«ПРОРОК ЧИ ЄРЕТИК? РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ІВАНА ФРАНКА ТА ЙОГО ВЗАЄМИНИ З ДУХОВЕНСТВОМ». ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИЖКИ

У Львівському музеї історії релігії 18 жовтня 2023 р. відбувся науковий семінар відділів нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Інститутом релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, який організувала Ірина Орлевич. У межах семінару виступив кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка Ігор Медвідь із презентацією своєї монографії «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством».

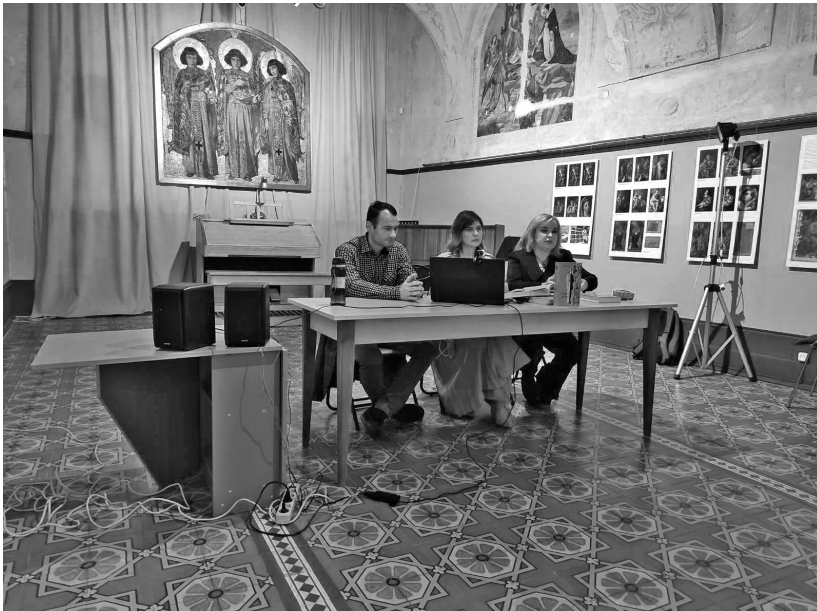
Ця книжка має витоки у дисертації, яку я написав та захистив у Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Робота над нею тривала упродовж 2012–2017 рр. У 2019 р. я отримав річний дослідницький грант від фонду «Повір у себе». Від дисертації у книжці залишився лише кістяк, приблизно зо 30 %. Книжка удвічі більша за дисертацію й суттєво перероблена. Я закінчив роботу над нею наприкінці 2020 р., а до квітня 2021 р. написав вступ. Однак через фінансові проблеми видання відтермінували. Верстання планували розпочати 24 лютого 2022 р. Пригадую, як напередодні разом із директором видавництва Українського католицького університету (УКУ) Володимиром Нетаким, технічним редактором Ростиславом Рибчинським та верстальником Віктором Мартинюком, який був на телефонному зв'язку, обговорювали деталі майбутньої книжки. А тоді наступив ранок 24 лютого, який змінив плани не лише мені, а й усім українцям.

Назва видання зумовлена кількома причинами. По-перше, вона має бути комерційно привабливою та зацікавлювати. Куди більше людей зверне увагу на книжку «Пророк чи єретик?...», аніж якщо її назвати так, як називалася дисертація, – «Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка на прикладі ставлення до Греко-Католицької Церкви». По-друге, я хотів, щоб назва теж апелювала до праці мого наукового керівника професора Ярослава Грицака «Пророк у своїй Вітчизні. Іван Франко і його спільнота», який є, до речі, автором передмови до цієї книжки. По-третє, книжка не тільки про І. Франка, а й про тогочасне суспільство і про

рецепцію поета у цьому суспільстві. Якщо для одних він був пророком, то для інших – еретиком.

Мабуть, чи не кожен пророк приречений бути в очах свого суспільства, у певному сенсі, еретиком. Адже він знає більше, міркує глибше й бачить далі. Він не вписується у звичні межі конкретного соціуму та часу. Ба більше, він порушує усталені канони. У цьому талановитий поет і справжній пророк дуже схожі. Поезія загалом має щось схоже з релігією. Обидві намагаються передати досвід, який складно описати, а можна лише відчувати й переживати. Якщо ж немає цього відчуття й пережиття, то будь-які штучні спроби його передати перетворюються у графоманство – у випадку поезії, та у фарисейство – у випадку релігії. Оскільки це відчуття й пережиття надто інтимне, воно неминуче виходить поза усталені канони й перетворюється на ересь. За спогадами франкознавця Богдана Тихолоза, його викладач, літературознавець та поет Микола Ільницький на одній зі своїх лекцій якось сказав: «Великий поет завжди трохи еретик». А й справді, поет не може писати живу й вартісну поезію, якщо його обмежують певні рамки. Поет мусить або мати власний інтимний зв'язок із Богом, або не мати його взагалі. І природно, що цей зв'язок не буде зрозумілий багатьом, а особливо – тим, хто стоїть на сторожі релігійних традицій та догм. Адже ці вартові мають завдання оберігати й захищати, що є їхнім покликанням. Натомість існує інший тип релігійності, який передбачає відкритість, пошук і примноження. Щоб пуститися у мандрівку, треба не боятися залишити те, що вже є, адже неможливо мандрувати з горою накопичених скарбів. Різні ролі й завдання спричиняють те, що вартові-зберігачі й мандрівники-шукачі можуть не розуміти одні одних.

Питання Франкової релігійності та його взаємин із духовенством було тривалий час дуже заідеологізованим, що перешкоджало об'єктивному дослідженню та появі виваженої, незаангажованої книжки на цю тему. Оскільки радянський режим

Автор книжки – Ігор Медвідь, модератори – Алла Швець та Ірина Орлевич

активно промував атеїзм та боровся зі всякого роду релігійністю, то чому б не вписати І. Франка у радянський історичний наратив, зобразивши революціонером-атеїстом, який поборював клерикально-буржуазно-націоналістичні кола?! За поетом закріпився статус атеїста, матеріаліста й запеклого антиклерикала. І всі як один дослідники були змушені писати більш-менш у межах цього ідеологічного дискурсу. Назви тогочасних праць нагадували пропагандистські штампи: «Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану», «Іван Франко – гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму», «Іван Франко – видатний атеїст-просвітитель», «На захист атеїстичної спадщини геніального сина народу». Характерною рисою праць радянських авторів була адаптація поглядів І. Франка на Церкву та релігію відповідно до офіційної комуністичної доктрини. Якщо певні погляди поета не відповідали цій доктрині, то їх або замовчували, або представляли, як недостатнє розуміння мислителем «справжньої» суті релігії.

Слід зауважити, що для багатьох авторів радянської історіографії було притаманним виривати цитати з історичного контексту та вставляти їх у сучасний авторам ідеологічний контекст. Суттєвим недоліком радянської історіографії було те, що І. Франка досить часто розглядали як статичного. Не було показано ні змін його філософських та ідейно-політичних поглядів, ані зміни акцентів у його художніх творах, ані його життєвих вагань. Автори доводили, що поет протягом усього свого життя був послідовним атеїстом і борцем проти релігії та духовенства.

Контрдискурс до радянського офіційного дискурсу міг існувати лише в українській діаспорі у т. зв. Західному світі. На протипагу радянській історіографії немало представників української діаспори намагалися довести, що І. Франко був віруючим. Тут варто назвати такі праці, як «Віруючий Франко» та «Релігія в житті і творчості

І. Франка» Ярослава Гриневича, «Великий каменярь (життя й заслуги Івана Франка)» Володимира Дорошенка та статтю о. Івана Музички «Іван Франко – українському народові невідомий християнин».

Характерною особливістю діаспорної апологетичної історіографії є її полемічна спрямованість: дослідники намагалися показати хибність радянської історіографії та змінити образ Франка-атеїста, який функціонував у СРСР й подекуди серед української діаспори. Вага Франкової постаті та його творчої спадщини створювала ситуацію, коли автори виступали не з позиції науки, а з позиції ідеології. Наприклад, як доказ релігійності поета розглядали його національну позицію і працю для українського народу. Формула Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder): «Народ є творінням Божим. Отже, служіння народу є служінням Богові». У дослідників-апологетів І. Франко постає патріотом-націоналістом,

Зліва направо: Ірина Орлевич, Ігор Медвідь, Алла Швець

який є уособленням різних чеснот. Вони переконували, що він прихильно ставився до священників, а якщо і критикував їх, то лише заслужено – за їхнє русофільство або за недостатню любов до Батьківщини та народу.

Політика свідомого перекручування та цензурування української історії не могла не залишити свого сліду. Коли після завершення кількадесятилітнього періоду радянської цензури українці отримали можливість вільно говорити про свою історію, деякі дослідники впали в іншу крайність. На прикладі І. Франка це проявлялося у намаганні будь-що зруйнувати міф Франка-атеїста і представити його якомога більш віруючим. І така реакція цілком природна та зрозуміла. Втім, поступово українці зростають у свободі, позбуваються своїх минулих травм, що сприяє більш виваженішому погляду на власне минуле.

У першому розділі книжки я хотів помістити Франкову релігійність у контекст викликів часу, які стояли перед Греко-Католицькою Церквою та українським національним рухом. У деяких середовищах греко-католиків Галичини існує уявлення про те, що Греко-Католицька Церква здавна була фундаментом, на якому базувалася українська національна ідентичність у цьому регіоні. Як і будь-який стереотип, частково це уявлення має правдиве зерно, але водночас є дещо спрощеною версією того, що відбувалося у Галичині, зокрема у період життя І. Франка. Непроста історія поєднання національного та соціального чинників із релігійним, власне, і є одним із ключів, що допомагає нам краще зрозуміти складну еволюцію релігійного світогляду поета.

Греко-Католицька Церква, така, яку ми на сьогодні знаємо, є значною мірою продуктом реформ та діяльності митрополита Андрея Шептицького. Саме він задав вектор розвитку Церкви. У часи І. Франка вона перебувала на роздоріжжі, вагаючись між своєю західною та східною ідентичностями, між національним партикуляризмом та християнським універсалізмом, між традиційністю та модерністю. Для ширшого українського національного проекту релігія була радше проблемою, аніж будівничим матеріалом. Вона розділяла і так розділених кордоном та ментальністю українців. Православ'я ризикувало втягнути українців у ширший російський імперський проєкт. А унія суперечила головному національному міту українців – козацькому міту. Міту уявлення про козаків як про ідеальних лицарів, які захищають народ від національного, релігійного і соціального гніту. Відмова від опори будування нації на релігійному фундаменті посилювалася модою на соціалізм, позитивізм та раціоналізм.

Другий розділ книжки присвячений питанню персональної релігійності І. Франка, яке було й залишається однією з найбільш контроверсійних проблем у франкознавстві. Попри дихотомічну назву, пошук відповідей на питання, чи був поет віруючим, чи атеїстом, спонукають мене давати далеко не дихотомічну відповідь. Я намагаюся розглядати релігійність як спектр. Це є рятунком від пастки, у яку дослідник потрапляє, коли намагається помістити цього поета у крайні полюси «віруючий–безбожник», у які той явно не вписується. З-поміж різноманітних періодизацій світогляду та літературної творчості Івана Франка для вивчення його релігійних поглядів найбільш вартісною мені видається запропонована Євгеном Нахлікком.

Ця періодизація виділяє 4 етапи світоглядної еволюції І. Франка, і саме її я використовую у цій праці. Перший етап – молодечого романтизму, у якому поет традиційно віруючий, а християнська аксіологія відіграє важливу роль як у його літературній творчості, так і у мотивації його вчинків. Він оспівує Святу Русь, у нього багато біблійних мотивів, а главу Греко-Католицької Церкви трактує як

етнарха. Другий етап – це період соціалістичного бунту, де він бунтує проти Бога, Церкви, монархії та традиційного укладу життя. Саме у цей період він заробив собі репутацію атеїста, яка переслідувала його й надалі. Третій період – це період вікової авторевізії, який наступив по смерті Михайла Драгоманова та характеризується пошуком персонального зв'язку з Богом без посередництва духовенства. Свою релігійність та моральність І. Франко в «Моєму Ізмаргді» протиставляє «фарисейській», антигуманістичній релігійності та моральності церковників. І четвертий період – це період Франкової хвороби, яка відкриває для нього світ духів, що не могло не вплинути на зростання його релігійних роздумів та зміцнення віри в існування Абсолюта і життя після смерті.

У третьому розділі книжки я розглянув коло священників, із якими перетинався, дружив, співпрацював, конфліктував поет. Це найбільш фактологічний розділ цього видання. Я намагався помістити цю взаємодію І. Франка з конкретними священниками у ширший контекст бунту покоління та конкуренції за те, хто ж буде лідером українського національного руху в Галичині – духовенство чи світська інтелігенція. Окремі розділи присвячені взаєминам поета з двома знаковими митрополитами – Сильвестром Сембратовичем та Андреем Шептицьким. Цікаво, що, будучи ще студентом, І. Франко дискутував із тодішнім своїм викладачем С. Сембратовичем про те, що важливіше для руського народу – віра чи народність. Очевидно, хто яку позицію обстоював. Ця дискусія стала прологом до ширшого протистояння між «Отцем Русі», як називали митрополита С. Сембратовича, та «Синоном народа», поклик якого «щастя, праця і свобода» (вірш І. Франка «Декадент»). Митрополит С. Сембратович намагався перешкоджати друку І. Франка в часописах, а також не допустити його до викладання у Львівському університеті. Хоча роль митрополита у цьому процесі не була вирішальною. За іншою

Зліва направо: Василь Дорош, Ірина Орлевич, Валентина Прокіп, Ореслава Хомик, Алла Швець, Ігор Медвідь, Емілія Казан, Оксана Вознюк, Олександра Стасюк, Наталія Філоненко, Павло Артимішин

ж траєкторією розвивалися його взаємини з митрополитом А. Шептицьким – від обережного зацікавлення, через дискусію до глибокої взаємоповаги.

Після смерті поета його літературна й інтелектуальна спадщина, а також сама пам'ять про його постать стали символічним капіталом – певним нематеріальним ресурсом як для української нації загалом, так і для певних груп зокрема. Це особливо помітно на прикладі дискусій щодо культу І. Франка, які велися у міжвоєнний період. Різні групи намагалися інструменталізувати питання релігійності поета для власних цілей. Латинники у протистоянні з «восточниками», протестанти у боротьбі з греко-католиками, праві партії у суперечці з лівими партіями. Релігійні погляди у міжвоєнну добу часто були маркерами політичних поглядів. Тому здебільшого представники лівих політичних течій намагалися представити І. Франка матеріалістом, атеїстом та антиклерикалом. Натомість представники правих ідеологічних поглядів намагалися наголосити на тому, що поет був віруючим. В середині правого та лівого крил українського політичного спектру також тривали суперечки щодо того, хто краще розуміє поета та є його спадкоємцями. Доходило навіть до бійок, наприклад під час відкриття пам'ятника І. Франкові на Личаківському цвинтарі у 1933 р. та під час Святочної академії у Нагуєвичах у 1936 р. Ця боротьба за символічний капітал постаті І. Франка описана в останньому розділі цього дослідження.

Отже, попри таку дихотомічну назву та дихотомічну обкладинку, на якій чорнобілий Іван Франко (дизайн обкладинки належить Богдані Мелих, яка використала роботу Теодозія Салія «Ілюстрації до поеми Івана Франка “Страшний суд”»), книжка зовсім не дихотомічна. Навпаки, вона показує еволюцію Франкової релігійності у всій її складності та неординарності. Я намагався не спрощувати контрверзій та прагнув, щоб праця давала більше питань, аніж відповідей, та спонукала до подальших досліджень.

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-218-250>

«о. ВАСИЛЬ ІЛЬНИЦЬКИЙ: ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ»

У Львівському музеї історії релігії 21 листопада 2023 р. відбувся науковий семінар Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії та відділів нової історії України й української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, приурочений до 200-ліття від дня народження священника Василя Ільницького, знакової постаті в історії України XIX ст., яка не отримала достатньо уваги та зацікавлення в українській історіографії. Василь Ільницький реалізував себе як священник, громадський, політичний діяч, історик, літератор і мовознавець. Його творчий спадок є цінним джерелом для вивчення історії західноукраїнських земель XIX ст. Організувала захід канд. іст. наук, завідувач відділу нової історії України, в. о. завідувача Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії Ірина Орлевич. Модератором заходу виступила канд. іст. наук, заступник директора з наукової роботи Львівського музею історії релігії, ст. наук. сп. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Олександра Киричук. Із доповідями виступили: Ірина Орлевич; д-р філол. наук, член-кореспондент НАН України, директор Інституту Франка НАН України Євген Нахлік; канд. іст. наук, ст. наук. сп. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Наталія Мисак.

УДК [929о. В. Ільницький:001-051:323.2](477.83/.86)"1850/1895"

Ірина ОРЛЕВИЧ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

завідувач відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

науковий співробітник

Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>

e-mail: i.orlevych@gmail.com

ВАСИЛЬ ІЛЬНИЦЬКИЙ: СВЯЩЕННИК, НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Отець Василь Ільницький¹ належав до інтелектуалів, які з успіхом реалізували себе у різних галузях науки та в літературі. Його зацікавлення поширювались на іс-

¹ Доповідь виголошена на основі надрукованих статей (Orlewycz, 2014; Орлевич, 2004).

торію, мовознавство, географію, природознавство, прозу, поезію тощо. Свою творчість він поєднував із кар'єрою в освітній сфері та громадською діяльністю.

Народився В. Ільницький 22 квітня 1823 р. у підкарпатському с. Підпечарах Станіславської округи (Івано-Франківська обл.), як і більшість представників української інтелігенції Галичини ХІХ ст., у сім'ї священника. Його батько Стефан Ільницький був парохом у Підпечарах, деканом Тисменицьким, а згодом почесним крилошанином. Василь Ільницький характеризував свого батька як «... чоловіка на свій час світлого і многоповажного». Вихованням дітей здебільшого займалася мати, яку вони дуже любили, хоч і не завжди її слухались. Вона вирізнялася лагідною вдачею, на протигагу мовчазному і строгому батькові. Мати походила з роду Каратницьких, була жінкою людяною, доброю, чесною, богобоязливою, за що і користувалася у всіх повагою і любов'ю². Мати впливала на його моральний розвиток, а батько – на інтелектуальний.

«Отець був мовчаливий, на око грізний и поважний, – мало заходив ся з дітьми, хочь любив їх по своєму, беріг батьківським оком и дбавь про ихь добре поведене и виховане; зате мати голубула їхь около себе, як квочка маленькі, чесала їх, умивала, кормила, оповідала казки, научала молитви, провадила к доброму, и простувала во що нечетне або нечестне. Тожь діти маму дуже любили, хочь часом єї неконче заразь услухали, коли їх карала невинна сваволя або якісь дитинні вибаги» (ЛННБ України, арк. 1).

Становленню своєї особистості В. Ільницький завдячував батькам. Добре виховання у сім'ї, на його думку, впливало на майбутнє дитини. «Щаслива дитина, котра має правих, розумних і образованих родичів». Свою освіту він, як і багато дітей того часу, розпочав із дяківської науки. У дяка Шелестинського він навчався руської (української) мови, а вдома старша сестра вчила його польської мови. Як згадував сам В. Ільницький, польська мова давалась йому легше, ніж українська, головню через методику викладання дяка Шелестинського. Ускладнювала навчання наука читання, яка відбувалася церковнослов'янською мовою, малозрозумілою для дітей. Після року навчання у дяківській школі, В. Ільницький більше не стикався з руською мовою. Навчаючись у народних, середніх, вищих школах, не чув він української мови. Писати українською він навчився вже після закінчення богослов'я у Відні, будучи священником у 1848 р. Розмовною мовою у сім'ї була польська. Українську мову В. Ільницький мав нагоду слухати лише перебуваючи на канікулах у рідному селі і спілкуючись із сільськими хлопцями та слугами – слухав народні пісні, колядки, гаївки, які припали йому до душі на ціле життя. У той час, як він сам писав, «полюбив щиро рідне слово, рідне життя, свій народ, і ані на волос не відходив в життю своїм від народних ідеалів» (ЛННБ України, арк. 1 зв., 9 зв.).

«Писати по рускі научився Денись ажь по укінченю теології, будучи вже священником в р. 1848. Бесіда конверзацийна з родичами була польська, – поміж собою говорили діти по-рускі. Через цілі школи народні, середні, и висші не почув Денис ні словечка руского, хіба прибувши на вакації; мимо того дитинячі впечатління: бесіда з селянськими хлопцями и з (слугами)» (ЛННБ України, арк. 1 зв.).

У дитинстві В. Ільницький був енергійним та бешкетним хлопчиком. Навчаючись у гімназії, він змінив свою вдачу: став пильним та спокійним. Початкову і середню

² Збереглися спогади В. Ільницького про події 1848–1849 рр., у яких він від третьої особи розповідає про своє дитинство та роки навчання до 1846 р. (ЛННБ України).

освіту здобув у Станіславові. Він негативно відгукувався про стан тогочасної початкової освіти. Найбільш неприємні згадки у нього пов'язані з фізичними покараннями, які практикувались у той час у початковій школі. Навчаючись в елементарному класі народної школи у Станіславові, він побачив, як професор карав учня. З цього моменту, писав В. Ільницький, «школа прибрала для мене вид криміналу, ходив до школи з острахом і просив Бога не раз, щоб визволив мене з тої тиранської неволі» (ЛННБ України, арк. 1, 2).

Із повагою і любов'ю згадував гімназійного вчителя Антона Могильницького, письменника, діяча українського національного відродження: «Був то чоловік старший, поважний і лагідний», який не застосовував фізичних покарань, а вдавався до них лише у виняткових випадках і навчав юнаків більше словом. Описує В. Ільницький систему хабарництва, яка існувала у школі. Він за один курс (початкової школи) отримав «відмінно» за те, що батько заплатив вчителю хабаря, якого той вимагав.

«Разу одного передав мені шувальди́ректор запечатаний лист до батька, я побоявся чи не стоить там що недоброго на мене написано. Отже я розпечатав той лист и прочитав. Написано було от що: “Я чув, що у Вас зародила сего року красна бараболя. Пришліть мені зо шість корців, я заплачу по ціні яку назначите”. Я запечатав знов лист як належить и передав батькови ... Небавком прибула з дому добре наладована фіра Я. П. Шувальди́ратора. Була там бараболя, кури, гуси и підсвинок ... П. Шувальди́ратор приняв припаси ласкаво, и казав батькови подякувати, а про ціну и не спитав. Була то звичайна формула під котрою в тоті часи професори до поминали ся кабатів від родичів. – Від того часу не питав мене уже більше шувальди́ректор з своїх предметів, а на кінци курсу дав мені ноту з “отличієм” ... Я тога погадав собі в дусі: “то підсвинок за мене відповідав так гарненько”» (ЛННБ України, арк. 3).

Іншими були враження В. Ільницького про навчання у гімназії, яке, за його спогадами, відрізнялося від шкільного рівнем викладання та цікавим дозвіллям. Гімназійну науку він вважав такою, що «розвивала більше сили духа, як наука шкільна, котра була переважно механічною» (ЛННБ України, арк. 5). У гімназійні роки, за відсутністю польської та української літератури, В. Ільницький захоплювався німецькою. За його висловлюванням, української тоді ніхто не мав і не знав. Він читав твори Вальтера Скотта (Walter Scott), англійського письменника, біографа і романіста, представника європейського романтизму, та Йогана Крістофа Шіллера (Johann Christoph Friedrich von Schiller), німецького поета, драматурга, філософа, історика, представника Просвітництва, які вплинули на формування його естетичних уподобань та філософського мислення. Твори Й. Шіллера спочатку були не зрозумілими для В. Ільницького, але згодом, як він пізніше згадував, настільки захопився його творчістю, що саме «йому завдячував ідеальному напрямку у своєму житті». Перша проба пера В. Ільницького відбулася у четвертому класі гімназії. Він почав писати, і доволі успішно, вірші німецькою мовою, за що отримав похвалу і високу оцінку професора (ЛННБ України, арк. 3 зв.).

У 1840 р. покинув батьківський дім, поїхав до Львова і вступив на філософський факультет Львівського університету. Господиня, у якої винаймав помешкання, розповіла про Маркіяна Шашкевича та Августа Бельовського (August Bielowski), польського історика, письменника, директора Народної бібліотеки ім. Оссолінських, які свого часу проживали неподалік від її квартири. Незважаючи на те, що їхні політичні ідеали різнилися, і один, і другий «мали поетичний настрої духу», через що і стали друзями. Василь Ільницький тоді вперше почув, що є «хтось, хто пише руські поезії» (ЛННБ

України, арк. 4). Наприкінці філософських студій познайомився з творчістю Генріха Гайне (Christian Johann Heinrich Heine), німецького поета і критика романтичної епохи.

Василь Ільницький був доволі обдарованим юнаком і пробував себе у різних сферах. Під час навчання в університеті він захопився професією актора. Брав участь у виставах і за свою акторську майстерність отримав схвальні відгуки директора тогочасного польського театру Камінського. Однак його бажання обрати акторську професію не схвалив батько, зауваживши, що його роль у житті має бути поважнішою (ЛННБ України, арк. 5). Батько хотів, щоб син пішов його слідом, а окрім того, став чесною і порядною людиною, оскільки саме священницький сан дає можливість найбільше працювати над своєю духовністю і моральністю. Думка батька для юнака була найавторитетнішою, тому він погодився на його пропозицію і перестав мріяти про акторську професію. Хоч у прийнятті рішення ним керували цілком банальні бажання – побачити Відень із його «поважними музеями красних штук і наук», тому він сказав батькові: «Буду священником, якщо мене приймуть до Віденської семінарії, інакше ні!». Незважаючи на таку практичну мотивацію і підхід у справі вибору свого майбутнього, В. Ільницький став добрим духівником.

«Однак мені ніяк не приманювало жите питомців в львівській семінарії. Там обходилися з будучими священниками мов з хлопцями, харч був простий, часто недобрий, а навіть нечистий (...). Мені впала на гадку Віденська семінарія. Мені забаглося пізнати Відень з его поважними музеями красних штук і наук, мені забаглося пізнати їх і образувати ся, пізнати висший світогляд і т. п. Моя фантазія розгоріла і я постановив поїхати до Відня. Тож укріплений тою постановою побіг я до батька і сказав: “Буду священником, если мене приймуть до Віденської семінарії, інакше ні!”» (ЛННБ України, арк. 13).

Упродовж 1842–1846 років навчався у «Барбареумі», який у той час називався «Цісарським конвіктом», греко-католицькій духовній семінарії, заснованій Марією Терезією (Maria Theresia Walburga Amalia Christina) у Відні при церкві св. Варвари, напередодні майбутніх революційних подій (1848–1849 рр.). Серед студентів «Барбареуму», за спогадами В. Ільницького, поширювались ідеї про розпад Австрії, а статись це мало зі зростанням національної самосвідомості в усіх народів, які населяли Австрійську державу. Із революційними ідеями він ознайомився задовго до своїх ровесників у Галичині (ЛННБ України, арк. 20).

У студентські роки В. Ільницький під час канікул багато подорожував європейськими країнами, у цьому його підтримував батько і охоче виділяв кошти. У 1845 р. він подався у подорож до Італії, яка, за його висловом, відіграла вагому роль у його освіті та формуванні характеру. Окрім того, отримані враження вплинули на написання істориком науково-популярних творів із географії та природознавства.

Творчість В. Ільницького формувалась під впливом поширюваних у цей час ідей романтизму, які спонукали до дослідження, популяризації наукового і художнього відтворень історичного минулого народу та частково ідей просвітництва. Він, як і інші представники романтизму, особливу увагу звертав на дослідження давніх традицій політичного життя, насамперед часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Козацької держави. Ці переконання визначали його позицію як історика, так і громадського діяча. У період пошуку та формування серед галицьких українців різних суспільно-політичних орієнтацій (русофільства, полонофільства, австрофільства, українофільства) В. Ільницький в 50-х роках ХІХ ст. став на позиції

українофільства – визнання права українців на самостійний культурний та політичний розвиток. Це він послідовно відстоював і популяризував у своїх історичних працях, науково-популярних творах, доводячи окремішність українського народу і його право на самостійне існування та культурний розвиток.

Окрім ідей романтизму, на творчість В. Ільницького впливали ідеї слов'янської взаємності, якими він захопився ще на третьому році теології. Після прочитання творів Павла Шафарика (Pavol Jozef Šafárik) у нього закріпилось усвідомлення того, що галичани є частиною слов'янського племені. Це переповнювало його гордістю і спонукало до студій над історичним минулим свого народу: «... як же радістю забилося серце моє, коли на тій мапі побачив так просторі краї, замешкані слав'янами, собі співрідними, ..., а особливо факт численнішої переваги над німцями». Із дослідження П. Шафарика про розвиток слов'янських мов, у якому П. Шафарик визнавав право української мови на самостійне існування, В. Ільницький отримав наукове обґрунтування окремішності українців як народу, відмінного як від росіян, так і від поляків (ЛННБ України, арк. 10, 20).

На пробудження у Василя Ільницького політичних руських почуттів, вихованого «на чужім хлібі (німецькім)», мала валив творчість Рудольфа Моха, який був одним із перших, хто сповіщав руським словом світу, що має нова ера для галицько-руського народу, – ера народного і політичного життя. Високо оцінював альманах Якова Головацького «Вінок русинам на обжинки», який вийшов у 1846 р.

Наслідуючи традиції романтиків, історик особливу роль в історії народу відводив його мові. Він писав, що народна мова є даром небес, дана народові як душа, як почуття своєї народності від Бога. Відібрати мову народові означає вбити його душу.

Відмінність між малоруською і російською мовами, на думку Василя Ільницького, найкраще доводить те, що мало хто з галичан читав «Історію» Дениса Зубрицького, незважаючи на її неоціненну вартість, доволі живий і ясний виклад і те, що вона захочувала русинів краще пізнавати свою історію (ЛННБ України, арк. 4–5). Автор вважав, що російська мова не має у своїй основі народного діалекту (руського) і є більше мовою державною, ніж народною. Петро I її створив із літературних творів всіх руських і великоруських діалектів та з іншомовних запозичень – із татарської, німецької, французької та інших мов.

Окрім того, Василь Ільницький заперечував мовну концепцію Антонія Петрушевича та Миколи Устияновича, які намагались довести, що у процесі розвитку і вдосконалення тогочасної української мови («малоруського діалекту») вона стане ідентичною (уніфікується) із тогочасною російською літературною мовою³. Василь Ільницький слушно застерігав, що ця теорія у майбутньому «дуже много може наробить!». Автор зазначав, що хоча малороси з-над Дніпра мають одну з росіянами мову в церкві, школі, суді і т. п., все ж під впливом російської мови руська (українська) не зникла. Він вважав, що мову слід розвивати на основі простонародної. Це, на його думку, обов'язок його еліти, що дасть змогу зберегти ідентичність спільноти та не піддати полонізації і русифікації.

³ Русофіли вважали українську (малоросійську), російську, білоруську мови діалектами «руської», а «руську» ототожнювали із сучасною їм російською, оскільки, на їхню думку, вона найбільше збереглася в Росії, яка була незалежною політичною державою (детальніше див.: Орлевич, 2016).

Василь Ільницький, захоплюючись творчістю галицьких істориків Дениса Зубрицького, Євгена Петрушевича, Ізидора Шараневича та ін., високо оцінюючи їхні заслуги у справі поширення історичних знань, відродження історичної пам'яті галичан, заперечував їхні хибні уявлення про український народ та його мову (народ як галузь «руського народу», який об'єднував росіян, українців, а в окремих випадках білорусів, а мову як діалект «руської», яку русофіли ототожнювали з тогочасною російською літературною мовою). До імен, які принесли українському народові славу, зараховує «старенького галицько-руського Нестора Зубрицького, професора Шараневича, та Богдана Дьдицького». Однаково відкидав він і полонофільські впливи, аргументовано визначав українців як один із існуючих східнослов'янських народів із власною мовою, поширеною на східних та західних українських землях, і давньою державницькою традицією, що сягає часів Київської Русі.

Для українського інтелектуального життя і суспільного руху XIX ст. ключовим питанням було утвердження сепаратних тенденцій стосовно «російського» і «польського» чинників та формування образу єдиної території, культури, зокрема єдиного минулого та майбутнього. У своїх наукових творах В. Ільницький доводив відмінність українського народу від російського, дискутуючи у такий спосіб із тогочасними галицькими істориками-русофілами, які переживали в інтелектуальному житті галицьких українців того часу.

Як й історики-русофіли Д. Зубрицький та Є. Петрушевич, В. Ільницький історію Галичини розглядав як продовження давньоруського періоду, а галицьких русинів вважав спадкоємцями давніх русинів. Першою історичною працею В. Ільницького була стаття «Олександр, князь Белзький», опублікована 1860 р. у виданні «Зоря галицькая, яко альбум на год 1860». Історик змалював боротьбу князя Данила за зміцнення Галицько-Волинського князівства і підступну роль у той час Олександра, який княжив від 1195 р., після смерті свого батька Всеволода. Симпатії автора – на боці Данила-державника.

У 1861 р. вийшла у світ монографія «Стародавній Звенигород», видана у друкарні Ставропігійського інституту. Книжка присвячена Григорію Савчинському, пароху Звенигорода. Описуючи славу історію середньовічного Звенигорода, період існування державності українського народу, автор проводить паралель із сучасним йому становищем і ставить риторичне запитання: «Отже, було власне життя на Русі; була свобода, та була своя воля. А нині?». Після цього наводить вірші Антона Могильницького, якими захоплювався ще з гімназійних років (Ільницький, 1861, с. 23). Історію цього міста автор довів до початку XIV ст. На фоні історичних подій у праці показано важливу роль Звенигорода в історії Галицького князівства.

У праці «Вісті про землю і дії русинів» В. Ільницький розглядає питання етнічного розвитку руського народу Київської Русі. Як і більшість українських істориків XIX ст., він виходив із загальноприйнятої парадигми «єдиної руської народності», визнавав київську добу як початкову для українського і російського народів, однак значну перевагу надав українцям.

Він визнає право російського (московського) народу на давньоруську спадщину і пише, що, окрім Києва, були в краях, на яких пізніше утворилася Русь, інші міста – Псков, Вітебськ, Смоленськ, Новгород, але відводить їм другорядну роль, порівняно з українцями (терміни «русин», «українець», «малорос» вживає як синонімічні, а для означення росіян використовує етнонім «москалі»).

Про пріоритетне право українців на «руську» спадщину свідчать судження В. Ільницького про галицько-волинського князя Данила: «...мав він характер чисто руський, він містив у собі всі ті властивості душі і серця, які бачимо у цілого народу мало або південноруського» (Ільницькій, 1861, с. 49).

Автор обстоює концепцію двох структур під однією назвою «Русь»: Північної і Південної з домінуючою роллю останньої. Він писав, що у XIII ст. Русь була поділена на 2 великі політичні тіла: Русь Північну і Русь Південну. Північну Русь співвідносить із Руссю Південною як доньку з матір'ю: Русь Південна була мати, Русь Північна – донька, оскільки Русь Північна була колонією, закладеною Києвом. Однак невдовзі почула в собі сили, що задумала над матір'ю запанувати. Після татарського завоювання Іван Великий зумів об'єднати всі землі Північної Русі, яка назвала себе «Велика Русь», а наша Русь Південна за Юрія II прийняла назву «Мала Русь» (Ільницькій, 1861, с. 4, 6–7).

Відмінності між Північною і Південною Руссю автор доводить, застосовуючи засади історичної географії. Історична географія, використовуючи знання про географічне середовище, пояснює характерні риси та історичні особливості розвитку суспільства і його культури. Про утворення Московського князівства він пише, що воно утворилося зі слов'ян, які змішалися з чудськими племенами. Суворі кліматичні умови вплинули на формування характеру народу [мається на увазі російського – *І. О.*]:

Зліва на право: Наталія Філоненко, Павло Артимішин, Наталія Мисак, Євген Нахлік, Ірина Орлевич, Соломія Сікиринська, Володимир Пашук

«Князівство Московське, котре заодно з суровим кліматом і з характером кочуючих неслов'янських народів змішалось, само прийняло твердіший характер» (Денись, 1877, с. 29). Географічне положення і природне середовище, за В. Ільницьким, вплинули на історію, культуру, сутність Північної і Південної Русі, тому у XIII ст. вони суттєво різнилися.

Південна Русь залишилась на давньому ґрунті і зберегла своє традиційне слов'яно-руське спрямування та мову. Північна Русь мала інше географічне положення, ніж Південна: вона знаходилась на холодній і суворій Півночі Європи, її оточували більшою мірою народи неосвічені, грубі варвари. Русь Південна, за В. Ільницьким, навпаки мала лагідний клімат, межувала з освіченими народами і західною культурою.

Торкається історик і гендерної тематики. За приклад русинкам ставить польок, які вміло використовували слабкі сторони чоловіків-русинів і вмовляли їх перейти у католицьку віру. Василь Ільницький вважає, що цей засіб використовували поляки від часів церковної унії, щоб ополячити русинів. Піддаючись чарам польок, русини зрікались православної віри і переходили у католицизм. У такий спосіб, за словами В. Ільницького, перевівся цілий могутній рід Острозьких, «славних поборників за православною віру» (ЛІННБ України, арк. 3–4). На його думку, галичанкам слід бути активнішими у громадському житті. Цікаво, що завдяки посередництву В. Ільницького 1871 р. членом «Просвіти» вперше стала жінка – пані Остерман (ім'я не встановлено) із Станіславова (Будний, 1999, с. 21).

Василь Ільницький написав низку популярних праць із історії княжої Русі – «Князь Лев», «Русь дістається під Литву і Польщу», «Ярослав Осмомисл», «Король Данило», «Василько, князь Теревельський, і Володар, князь Перемишльський», «Перші напади татар на Русь» та ін. Майже всі вони були надруковані у підручниках, що немало сприяло популяризації історичних знань серед широких мас.

Історика цікавила також козацька тематика. Відомі його праці «Історія України за часів Петра Великого. Павло Полуботок. Петро Кальнишевський» та «Уступи з історії України і козацтва. Україна перед роком 1646. Дві облоги Львова Хмельницьким (1648 і 1655)». Перша праця, яка вийшла у 1886 р., не збереглася, друга – це короткий нарис боротьби українського народу проти завойовників у XVI–XVII ст. Василь Ільницький вважав, що козацтво має вагомі заслуги не лише у справі захисту українського народу, а й інших європейських народів від татарської й турецької агресії. Аналізуючи визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, характеризував її не лише національне, але й соціальне спрямування.

Василію Ільницькому належить низка художніх творів – повісті «Суджена», «Горбатий» (1877), «Я в нього хлібом, а він в мене каменем», «Свати. Образець з галицько-руського життя», «Роман Дуля. Образець із суспільного життя», «Рогніда-Горислава, повість історична з X століття», «Князь Роман Данилович і його жінка австрійська принцеса Гертруда», «Коваль клепле, поки тепле. Оповідання з життя». Автор виявив добре знання української народної мови. Тематику для своїх творів черпав переважно з народного життя.

Любов дослідника до подорожей вплинула на його творчість. З-під його пера вийшла низка науково-популярних творів із географії, природознавства та ін. (Ільницький, 1884). Вивчення життя, історії, природи різних народів, на думку автора, збагачує людський розум, наводить на багато різних та корисних думок. «Стільки науки, стільки щастя, стільки чудних гадок, ясних та високих, подає нам розумний погляд на

землю: читаємо в ній мов в живій книжці, і любуємося, і захоплюємося нею, і умом вносимося до найвищої сутності, до її премудрого Творця!». Не кожен має час, можливість та гроші, щоб подорожувати, тому важливою є інформація про різні країни вчених-дослідників. Василь Ільницький вітав ініціативу редакції газети «Зоря», яка планувала друкувати матеріали про подорожі у різні країни (Ільницькій, 1884, с. 8, 9).

Із цією ж метою автор написав повість «Горбатий». У цьому творі він знайомив читачів із природою і товаришким життям у Південній Америці. Василь Ільницький зазначав, що це перша спроба написання літературного твору такого змісту руською мовою і вибрав події з подорожей Вільгельма Гумбольдта (Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand Freiherr von Humboldt) – німецького філософа-ідеаліста, мовознавця і державного діяча. Окрім пізнавальної функції, книжка мала захопити молоде покоління до літературної діяльності, до писання творів українською мовою (Денись, 1877, с. 3–4).

У книжці «Море і його чудеса», що вийшла друком 1885 р., автор описав властивості, ознаки моря, результати дослідження мореплавців та наукові здобутки вчених у цій царині. На жаль, немає інформації, на основі яких саме праць написано роботу. У 1879 р. дослідник опублікував доповідь, яку читав у «Просвіті» 5 березня 1879 р.: «Геологічний чоловік в Європі». У ній у науково-популярному стилі він пояснив походження первiсної людини.

Василь Ільницький виявляв зацікавлення у різних галузях науки, зокрема психології. У 1874 р. він опублікував польською мовою «Zarys psychologii empirycznej», видану заходами Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Один із примірників він подарував І. Шараневичу (зберігся екземпляр із автографом В. Ільницького у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України).

Сам В. Ільницький критично ставився до своїх праць, визнаючи, що вони не мають літературної вартості. Основна мета автора – розбудити руську думку, а також «розсіяти деяке здорове зерно науки» (Созанський, 1905, с. 49). Писав В. Ільницький під різними псевдонімами: Денис з над Серета, Денис із Покуття, Подолянин. Друкувався у різних часописах: «Слово», «Альбом», «Неділя». Він ставив перед собою завдання не так дослідити окремі етапи української історії, як популяризувати минуле свого народу. Цій меті мав слугувати цікавий і доступний для масового читача виклад історичних фактів.

Загалом, В. Ільницький є автором понад 100 художніх творів, історичних та природознавчих праць, рецензій, заміток. Усі вони становлять бібліографічну рідкість (Кравець, 1964, с. 129–130).

Окрім того, В. Ільницький був доволі активним і у громадському житті. Свою діяльність розпочав у 1848 р., у період громадянських рухів піднесення усіх слов'янських народів та у галицьких українців.

Згадує В. Ільницький і про сполонізованість тогочасної української інтелігенції. Він сам у 1848 р., у день прийняття конституції, коли висвячувався у священники, першу проповідь виголосив польською. За його словами, тоді інтелігенція наша не говорила інакше як польською, а у церкві св. Юра його перша пробна проповідь була, за повелінням керівництва, польською мовою (Кравець, 1964, с. 14).

Василь Ільницький був учасником з'їзду Собору руських вчених, хоч сам визнавав, що на той час не мав жодних заслуг у науковій сфері, навіть руську мову почав вивчати лише після закінчення теології у Відні, що підтверджує слабкість тогочасної української науки у Галичині. Найбільше його вразив виступ Йосифа Левицького,

який критикував гоніння руської мови самою руською Консисторією (Кравець, 1964, с. 20, 21). Василь Ільницький брав участь у роботі філософської секції «Собору» і доволі амбітно оцінював свої знання у цій галузі, вважаючи себе кращим фахівцем за керівника філософської секції Миколи Гарасимовича. Незважаючи на те, що знання В. Ільницького у цій сфері були далеко не професійними, його реферат про слов'янську філософію за Каролем Лібельтом (Karol Libelt) у той час був чимось особливим (Кравець, 1964, с. 7). Він захоплювався поглядами філософа, який говорив про особливу роль слов'янських народів на шляху пізнання істини, а також про існування рівноправності серед представників [станів – *О. І.*] одного народу всіх рівнів.

На переконання В. Ільницького, найдосвідченіше велася робота у лінгвістичній секції, де брали участь автори граматик Яків Головацький, Іван Левицький, Іван Лозинський. Він захоплювався пропозиціями Р. Моха наблизити правопис руської мови до народної і викинути «ы» та «ь». Результатами з'їзду вважав те, що він розбудив народний дух, затвердив малоруський правопис, накреслив шлях літературного напрямку, вказуючи «ціль малоруску, народну», дав почин заснуванню «Галицько-руської матиці», культурно просвітнього товариства, був її членом. Однак згодом він писав, що «Матиця» не виправдала покладених на неї сподівань. Із часом керівництво «Матиці» перейшло на русофільські позиції та видало книжки «язичієм», або мовою, наближеною до російської, як і усі русофільські товариства: Ставропігійський інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського.

У своїх споминах В. Ільницький згадує про заснування Руської Ради в Станіславові з ініціативи священника Григорія Шашкевича, пароха Угринова, про Антона Могильницького, який, на його думку, на догоду полякам, хотів перешкодити утворенню товариства (Кравець, 1964, с. 3). Іван Созанський вважає цей факт неправдоподібним, позаяк, якби він мав місце, то Антона Могильницького не запросили б на з'їзд вчених. Спогади про з'їзд В. Ільницький написав у двох варіантах – одні одразу після з'їзду, а інші через 30 років.

Як людина своєї верстви, В. Ільницький називає священників єдиною інтелігенцією, вірною своєму народові. Висловлює сподівання, що настане час, коли і миряни у народних справах братимуть участь. До важливих заслуг священників зараховує заснування Народного дому і «Галицько-руської матиці», газети «Слово», яка існує на їхні кошти. За цього явно недооцінює існування у той час світського елементу, адже членами вищезгаданих товариств, які згодом перейшли на русофільські позиції, були і світські особи.

У біографії В. Ільницького чимало титулів, звань і посад. Він був почесним крилошанином греко-католицької митрополічої Львівської капітули, радником консисторії, шкільним радником, членом шкільної Краєвої ради, радником Львова, директором гімназій у Тернополі (1861–1868). Від 1849 р. викладав українську мову в Станіславівській та Львівській гімназіях, пропедевтику філософії у Львівській гімназії, 1858 р. очолив другу українську гімназію у Львові (ЦДІАЛ України, арк. 19).

У 1868 р. о. В. Ільницький став директором Львівської академічної гімназії, якою керував до 1892 р. Сучасників В. Ільницького вражала його кипуча енергія. Вони не без підстав вбачали її джерело у його самопожертві інтересам рідного народу. Упродовж 1884–1887 рр. був членом і головою «Руського Товариства Педагогічного», згодом перейменоване у «Рідна школа». За його керівництва гімназія набула національного спрямування. У цьому ж році він став членом-засновником Товариства «Просвіта».

Мав високий авторитет серед народовецького табору, про що свідчить факт його вибору до першого Виділу Товариства. Однак згодом відмовився, мотивуючи це своєю зайнятістю, наголосивши на готовності і бажанні працювати на користь «Просвіти». Причиною відмови була обережність, яку проявив В. Ільницький, потрапивши у нове середовище. За пропозицією В. Ільницького, на засіданні «Просвіти» було прийнято рішення про заснування просвітянської бібліотеки. У 1870 р., за його ініціативи, головою Товариства було обрано Юліана Лаврівського. До Виділу «Просвіти» В. Ільницького обирали 5 разів до 1874 р. Він перебував у Виділі разом із таким лідерами народовецького табору, як Корнило Сушкевич, Наталь Вахнянин, Корнило Устиянович, Юліан Целевич, Омелян Партицький, Юліан Романчук, Омелян Огоновський.

Помер В. Ільницький у 1895 р. і похований у рідному селі. Отець належить до особистостей, формування яких відбувалося у першій половині XIX ст., у період, коли галицькі українці вперше заявили про свої національні права, а очолювало ці процеси духовенство. У цей час розпочалося формування різних суспільно-політичних орієнтацій. Він обстоював право українців на самостійне культурне та політичне існування і розвивав ці ідеї в історичних творах, науково-популярних та художніх. Теоретичні пізнання привели його у народовецький табір українського суспільно-політичного руху. Він залишався патріотом своєї землі і народу, що доводив своєю творчістю та діяльністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Будний, В. (1999). Іван Франко і Українська академічна гімназія. *Академічна гімназія у Львові: історія і сучасність*. Львів, 21.

Денись з Покутиа. (1877). *Горбатый*. Львовь, 29.

Ільницький, В. (1861). *Стародавний Звенигородь*. Львовь, 23.

Ільницький, В. (1884). *Зь ріжнихь країв и народів. Сіям. Туркестан, 1*. Львовь.

Кравець, М. (1964). Зерна науки і добра. *Жовтень, 4*, 129–130.

ЛННБ України: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 155 (Ільницький В.), оп. 13, п. 1.

Орлевич, І. (2004). Галицькі священники у науковому і громадському житті Галичини XIX ст. (на прикладі отця Василя Ільницького). *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник, 23*, 739–759.

Орлевич, І. (2016). Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. В І. В. Орлевич (ред.), *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма)*. Львів: Логос, 188–222.

Созанський, І. (1905). З літературної спадщини Василя Ільницького. *Записки товариства імени Шевченка, 66/4*. Львів, 49.

ЦДІАЛУ: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 178, оп. 3, спр. 447.

Orlewycz, I. (2014). Wasyl Ilnyckyj (1823–1895). В J. Maternicki, P. Sierżęga, L. Zaszkiłniak (red.), *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, 2*. Rzeszów, 59–71.

REFERENCES

- Budnyi, V. (1999). Ivan Franko i Ukrainiska akademichna himnaziia. *Akademichna himnaziia u Lvovi: istoriia i suchasnist*. Lviv, 21 (in Ukrainian).
- Denys z Pokutia. (1877). *Horbatyi*. Lvov, 29 (in Ukrainian).
- Ilnytskyi, V. (1861). *Starodavnyi Zvenyhorod*. Lvov, 23 (in Ukrainian).
- Ilnytskyi, V. (1884). *Z rizhnykh kraiv i narodiv. Siam. Turkestan, I*. Lvov (in Ukrainian).
- Kravets, M. (1964). Zerna nauky i dobra. *Zhovten*, 4, 129–130 (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. Vasylia Stefanyka NAN Ukrainy viddil rukopysiv (LNNB NANU), f. 155 (Ilnytskyi V.), op. 13, p. 1 (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2004). Halytski sviashchennyky u naukovomu i hromadskomu zhytti Halychyny XIX st. (na prykladi ottsia Vasylia Ilnytskoho). *Istoriia religii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*, 23, 739–759 (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2016). Terminolohiia rusofiliv jak indyikator samoidentyfikatsii. In I. V. Orlevych (Ed.), *Natsionalna identyfikatsiia ukraintsiv Halychyny u XIX – na pochatku XX stolittia (evolutsiia etnonima)*. Lviv: Lohos, 188–222 (in Ukrainian).
- Sozanskyi, I. (1905). Z literaturnoi spadshchyny Vasylia Ilnytskoho. *Zapysky tovarystva imeny Shevchenka*, 66/4. Lviv, 49 (in Ukrainian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 178, op. 3, spr. 447 (in Ukrainian).
- Orlewycz, I. (2014). Wasyl Ilnyckyj (1823–1895). In J. Maternicki, P. Sierżęga, L. Zaskilniak (Ed.), *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, 2. Rzeszów, 59–71 (in Polish).

УДК [929о. В. Ільницький:37.014:82-051](477.83/.86)"1850/1895"

Євген НАХЛІК

член-кореспондент НАН України
доктор філологічних наук, професор
директор Інституту Івана Франка НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>
e-mail: yenakhlik@ukr.net

**ВАСИЛЬ ІЛЬНИЦЬКИЙ (1823–1895) –
ГАЛИЦЬКИЙ ПЕДАГОГ І ЛІТЕРАТОР**

Освітнянський і просвітний діяч. Довгі роки – від 1868 р. до 30 вересня 1892 р. – Василь Ільницький працював директором Академічної гімназії у Львові. Його директорство мало вирішальний вплив на поступову й неухильну українізацію гімназії, адже за поглядами й переконаннями він послідовно виступав як народовець (націонал-демократ). «Ільницький є щирим народовцем і служить вірно просвітним інтересам рідної батьківщини», – мав усі підстави наголосити його колега, професор Львівського університету Омелян (Еміліян) Огоновський (Огоновський, 1891, с. 566). Уже 1871 р. В. Ільницький склав петицію до Крайового виділу про надання українській мові статусу викладової у вищих класах гімназії. Завдяки наполегливості В. Ільницького за

його директорства в Академічній гімназії 31 травня 1873 р. запроваджено українську мову викладання. Наступного року всі класи переведено на українську мову навчання. А 1878 р. під його керівництвом відбувся перший український за змістом і формою іспит зрілості. Це була перша й на той час єдина українська гімназія у Галичині.

Як зазначив біограф її першого директора, український, слов'янський і класичний філолог Михайло Тершаковець, на той час «Галичина стояла під знаком московіфільства, яке мало піддержку з боку св. Юра», тож «в цім загрозливім положенню іменування директором Академічної гімназії саме о. В. Ільницького було дуже важливою справою для цілого краю» (Тершаковець, 1978, с. 95). За висновком дослідника, «Як директор гімназії о. Ільницький мав поважні успіхи в своїй діяльності і великі заслуги. Він зробив Академічну гімназію чисто українською середньою школою, цебто українізував її і дбав про її національне, а як священник – і про релігійне виховання української молоді» (Тершаковець, 1978, с. 98; Коцюмбас, 2021). Окрім того, за твердженням М. Тершаківця, «Існування та велетенський розвиток “Просвіти” ... були можливі тільки тому, що в часі її заснування директором Акад[емічної] гімназії став о. В. Ільницький» (Тершаковець, 1978, с. 95).

Василь Ільницький належав до членів-засновників Товариства «Просвіта» у Львові, утвореного 8 грудня 1868 р. на перших Загальних зборах, і зробив добродійний внесок на закладання української бібліотеки при Товаристві. Тоді ж його висували на голову «Просвіти», але він відмовився з огляду на директорські обов'язки. А коли обрано головою учителя його гімназії Анатолія Вахнянина, то Ільницький сприяв йому в поїздках до позальвівських читалень (Тершаковець, 1978, с. 95). Відтак В. Ільницького обирали членом Головного (центрального) відділу (управи) «Просвіти» (Лукич, 1895, с. 159). Як директор гімназії, 1871 р. він надав одну з її кімнат у Народному домі (з дозволу Крайової шкільної ради) для канцелярії та складу книжок «Просвіти».

Василь Ільницький став найвидатнішим українським гімназійним педагогом у Галичині XIX ст.

Писемна спадщина. Багатою і різноманітною є творча та науково-популярна спадщина В. Ільницького. Він автор оповідань, образків і повістей із народного життя, поезій, мандрівних оповідок (тревелогів), мемуарних записок, численних популярно-історичних статей, пізнавальних географічно-природничих та етнографічних нарисів, низки театрознавчих, літературознавчих, мистецтвознавчих, педагогічних і мовознавчих статей, церковних проповідей, підручників для початкової та середньої шкіл, укладач шкільних читанок, перекладач підручників та історичних праць. Друкувався у багатьох львівських часописах: «Слово», «Мета», «Нива», «Неділя», «Русалка», «Русь», «Правда», «Газета Школьна», «Зоря», «Діло», «Рускій Сіон», «Учитель» та ін. (часто під псевдонімами та криптонімами: В. Стефанович, В. Д. Стефанович, В. Д. Р., В. Д. Ст., В. И., Денис, Денис з Покутя, Д. із П., Денис із-над Серета, Денис з-над Серета, Денис з-над Серету, Подолянин, Denis z Pokutia, Denis z-nad Seretu).

За такий подиву гідний багатогранний писемний доробок біограф та літературний портретист В. Ільницького О. Огоновський 1890 р. і підніс його, і водночас скритикував: «Хоча ж Ільницький розвинув таку широку діяльність літературну, якою, крім Куліша, ні один письменник руско-українській не може похвалитись, то, по нашій думці, таким різnorodним змаганем словесним ослабив він свою творчу силу, котра найпаче в писанню повісток могла явитись хосенною» (Огоновський, 1891, с. 560).

Василію Ільницькому належать літературні твори: «Рогніда-Горислава. Повість історическа з X століття (979–986)» (Львів, 1860, підпис: Василій Ільницькій), «Коваль клепле, поки тепле. Оповідане з житя», «Школяр на вандрівці. Казка з житя» (Мета. 1863. Т. 1. Ч. 1–4: Вересень–Грудень), «Дурний Івась. Небилиця» (Неділя. 1865. Ч. 4), «Образки з житя» (Нива. 1865. Ч. 6–8; Правда. 1873. Ч. 1–3;), «Сон як билиця» (Правда. 1868. Ч. 15) – в усіх публікаціях підпис: Денис із-над Серета; «Дарунок руским дівицям на Новий рок 1871. Три повісти» (Львів, 1871, підпис: Денис з Покутя; уміщено: «Я в него хлібом, а він в мене каменем», «Суджена», «Згадка про Язловець»), «Настася. Драма в 5 діях, основана на переданю історії Галицької Руси з другої половини 12 віку» (написана 1865 р., видана у Львові 1872 р., підпис: Денис з-над Серета), «Горбатий. Повість начертана на підставі знайденого пам'ятника» (Львів, 1877, підпис: Денис з Покутя), «Святий спокою, гаразд з тобою. Повістка» (Львів, 1887, підпис: Денис).

На шпальтах львівського журналу «Зоря» оприлюднено його вірш про опришків «Ой де-сь ся поділа, руска свобідонько!...» (1880. Ч. 10, підпис: Денис; написано 1864), прозові твори: «З житя артистки. Оповідане» (1880. Ч. 11–13, підпис: Денис), «Свати. Образ з галицько-руського житя» (1881. Ч. 3–7; окреме видання: «Свати. Образок» (такий підзаголовок у книжці на титульній с. 1, на обкладинці: Образець), Львів, 1881, підпис: Денис), «Роман Дуля. Образок з соспільного житя» (Зоря. 1881. Ч. 11–14, підпис: В. Д. Стефанович)⁴; переклад вірша польського поета-романтика Теофіля Ленартовича «Калина» (1894. Ч. 20), інші тексти.

За характеристикою, яку дав О. Огоновський «повісткам і образкам з житя» В. Ільницького, він створив їх, «бажаючи розбудити в земляках любов до рідного слова й до рідних святощій», і ці безпретензійні твори «можуть ... подобатись найпаче молодшому поколінню, позаяк автор проявив в них легкій стиль і гумор природний» (Огоновський, 1891, с. 562). У його «образках з житя видимо нераз природну правду», й хоча «поодинокі типи ... нарисовані лиш в головних контурах», усе-таки «здорове зерно, яке він всіяв у рідну ниву, не запропастилося навесну просвітного нашого відродження» (Огоновський, 1891, с. 566).

Під час навчання у Відні В. Ільницький на літніх ваканціях 1844 р. самостійно подорожував, часто пішки, Угорщиною, а влітку 1845 р. – Балканами, морем до Венеції, Італією, через Альпи до Австрії, про що згодом опублікував мандрівні нариси (Огоновський, 1891, с. 555–556):

- «Записки руского путешественника. З Альбума» (Слово. 1864. № 86–99; підпис: В. Д. Р.);
- «Виписки з подорожного альбума школяра» (Русалка. 1866. Ч. 10–12; підпис: Денис із-над Серету);
- «Образки з світа альпейского» (Зоря. 1886. Ч. 23, 24; 1887. Ч. 4–6, 9, 17, 18, підпис: Денис);
- «Образки з Угорщини» (Зоря. 1890. Ч. 5–11, підпис: Денис).

⁴ У покажчику «Зорі» В. Д. Стефанович зареєстрований як окремий автор єдиного твору «Роман Дуля. Образок з соспільного житя» (Кізлик, 1988, с. 29). Рукопис твору «Роман Дуля. Подорож послубна» виявив Іван Созанський серед рукописної спадщини Василя Ільницького (Созанський, 1905, с. 2). Раніше псевдонім В. Д. Стефанович у переліку криптонімів і псевдонімів В. Ільницького зазначено у низці видань (Ільницькій, 1871, с. 269; Левицькій, 1895, с. 641).

Перу В. Ільницького належать також 10 мандрівних нарисів «З Карпат Коломийських»: «I. З Красноїли до Буркута», «II. Буркут», «III. Рабинець. Крестини в Черемоши. Гдешо про опришків», «IV. Полонина “Озїрна”. Житє на полонинах», «V. Житє в Буркуті. Згадка про рік 1830», «VI. При жерелі. Пригода з паннами. Кавалькада. Несподівані гості», «VII. Подорож до Шулигури. Немила зустріча. Ратунок в вівчарській колибі. Бакунярі гуцульські», «VIII. Шулигура. Нічліг з перешкодами. Мадярска гостина. Згадка про польських ворохобників», «IX. Опришок. Пращанє ся з Буркутом. Плавба Черемошем до Жабего. Пороги Черемоша», «X. Жабе» (Зоря. 1880. Ч. 1–10, підпис: Денис). Це своєрідні оповіді й описи з подорожі, здійсненої за понад 23 роки до публікації, виклад ведеться від першої особи: «Було то року 1846 в місяци липни, коли я, 23-літній молодець, пустився верхом на гуцульським конику з Красноїли до Буркута» (Зоря, 1880а, с. 8). Автор-наратор описав (мабуть, на основі спогадів і давніх подорожніх нотаток) власну мандрівку Карпатами (основне місце ночівлі мав у с. Буркут, звідки ходив на прогулянки, інколи тривалі, з ночівлею деінде). Тревелог містить колоритні зображення природи, побачених місць, характеристики людей, яких зустрів і з якими потоваришував оповідач, авторські роздуми про мистецтво балету (на гостині в однієї пані в Буркуті), географічні відомості, історичні екскурси, оповіді про життя гуцулів тощо. Змальовано колишнього опришка, якого оповідач, його знайомий священник і провідник-гуцул зустріли дорогою у диких лісах. У розмові з панночками персонаж-наратор розповідає про різні краї: «Я їм став оповідати про плавбу на морі, про чудну Венецію, про Медіолян, про мої подорожні пригоди в високих Альпах і таке інше – і они мене слухали радо та любо» (Зоря, 1880б, с. 84). Тут, очевидно, згадано про попередні мандри автора 1844–1845 рр. на літніх вакаціях під час навчання у Відні.

«Виправа на Нову Землю» (Зоря. 1880. Ч. 13, 14/15; підпис: Денис) – це белетризована (у жанрі оповідання) розповідь про архіпелаг (2 острови) у Північному Льодовитому океані й тамтешній промисел. Розбудувавши простий пригодницький сюжет у формі лінійної хронікальної розповіді з двома основними та двома другорядними персонажами (та ще кількома неназваними моряками), автор зображує мандрівку молодого купця двома кораблями з Архангельської пристані на Нову Землю для полювання на місцеву здобич.

Мандрівними нарисами та цим подорожнім морським оповіданням В. Ільницький зробив певний внесок у становлення в українській літературі метажанру подорожі, а конкретніше – жанру тревелогу (за сучасною термінологією). Його письменницька роль у цьому процесі заслуговує на уважне вивчення і належне поцінування.

Часто вдавався В. Ільницький до написання популярно-історичних та популярних географічно-етнографічних нарисів. Власне, й дебютував у пресі популярно-історичною працею «Александр, Князь Белзській», яку написав на замовлення Богдана Дідицького і яку той умістив в упорядкованому ним альманасі «Зоря Галицкая jako альбум на год 1860» (Львів, 1860) (І. Г., 1895, с. 50). Серед його географічно-етнографічних нарисів – оприлюднені в «Зорі» «Образки з Росії» (1880. Ч. 16–24) та «Образки з Руси» (1882. Ч. 1–5), «Від Казаня до Астрахану» (1883. Ч. 1–3, 6), усі за підписом: Денис. У серії «Бібліотека “Зорі”» видано «З ріжних країв і народів. 1. Сіям. 2. Туркестан. Часть перша» (1884), «Море і его чудеса» (1885 (обкладинка: 1884); обидві також за підписом: Денис).

В «Образках з Росії» («Тундри», «Монастир Соловецк», «Хата і житє семейне московского хлопа», «Сінокоси в Росії», «Москва: [Вид міста]; Кремль; Церкви і

монастирі; Окружене Кремля; Гостинний двір (Базар); Жите в Москві; Женьцини в Москві») та «Образках з Руси» («I. Київ», «II. Чорноморські степи. Нова Россія», «III. Лимани чорноморські», «IV. Міста чорноморські», «V. Поділе, Волинь, Білорусь», «V. Гдешо про Крим»), як і в нарисах «Від Казаня до Астрахану» («I. Клімат», «II. Татаре. Казань», «III. Чуваши і черемиси», «IV. Саратов і Сарепта», «V. Калмуки і киргизи. Астрахань»), немає ознак, що це подорожні нариси. Радше це перекладені й оброблені витяги з якихось друкованих пізнавальних джерел. Опрацювання таких чужих текстів очевидне, натомість жодного епізоду, події зі свого перебування у Москві та інших місцевостях Росії, у Наддніпрянській Україні чи в Криму (якщо таке було) В. Ільницький не подав. Чи відвідав він Південь України і Крим – достеменно невідомо, хоча в одному з некрологів згадано, що він «на ферії літні вибирався над море, щоби і сили підратувати, і щось гарного та незвичайного побачити» (І. Г., 1895, с. 51). Проте ця згадка надто загальна, без географічної та хронологічної конкретизації. Та й не відомо, чи інформацію про морські подорожі В. Ільницького автор некрологу почерпнув із розповідей його самого своїм колегам, чи взяв її з його тревелогів та географічно-етнографічних нарисів. Найдоступнішим для галичан було тоді Адріатичне море, узбережжя якого частково належало до Австро-Угорської імперії.

«Образки з Руси», вміщені, як і нариси «Від Казаня до Астрахану», під рубрикою «Образки географічні і етнографічні», – це пізнавальні нариси з описами земель, природи, архітектури, людності, історичними екскурсами, статистично-економічними відомостями тощо. Виклад загальний, безособовий, а не від першої особи, як у мандрівних нарисах В. Ільницького. Трапляється хіба що риторична візуалізація стосовно третьої особи однини та першої особи множини: «Перше, що нам впаде в око в Києві, єсть колосальна статуя князя Володимира»; «Коли з гори глянемо на Старе місто, на Подол і на Дніпро, тогди мимохить з глибини душі будяться згадки померкшої старини» (Зоря, 1882а, с. 11); «Если хто Україною подорожує на полудне і поступит на степ понизше Єкатеринослава, побачит зараз велику ріжницю межи степом українським а степом чорноморским . . . ; Межи Дніпром а Єлисаветградом подибуємо в степу маленькі домики» (Зоря, 1882b, с. 26); «Буває случайно, що десь-колись побачимо управлене поле, і з того догадуємося, що ту живут люде, але відтак знов не видати нічого, тільки безмежний, сіро-зелений степ»; «На далекім виднокрузі замаячится часом проходяче стадо рогатої худоби або долетит бляєне овець, хоть череди не бачиш. Часто подорожному промкнеся висока могила поперед очи, а на єї вершку велика, грубо з каменя витесана “баба” – помяник єще з монгольских часів» (Зоря, 1882b, с. 27).

Завершальний нарис про Крим, у якому немає нічого особистісного, власних вражень від побаченого, також схожий не на подорожні записи (репортаж чи спогади), а на компіляцію відомостей із друкованих джерел. Тому безпідставним є припущення, наче ця «нотатка Василя Ільницького стала першим краєзнавчим репортажем про Крим в українській пресі» та «відкриває незнану сторінку життєпису автора, який, вочевидь, відвідав півострів на початку 1880-х років» (Божук, 2022).

У 1865–1867 рр., працюючи директором гімназії у Тернополі (1861–1868), В. Ільницький виступав із театрознавчими дописами, виявивши себе як театральний критик. У розміслі «О руськім народнім театрі. Допись із-поза Львова» (Мета. 1865. Ч. 8. 31.V, підпис: В. Д. Р.) висловив побажання, щоб до комісії з обговорення поданих п'єс залучити якомога більше українських професорів (викладачів) літератури, молодих письменників (Ксенофонта Климковича, Костя Горбала, Плятона

Костецького) і якнайменше священників, яким не варто втручатися до драматургії, з огляду на їхню освіту і становище. Зі статті видно, що о. В. Ільницький виступав проти консервативності членів Театрального віділу, за критичне оцінювання п'єс та вистав і за культурний поступ: «Світ іде наперед, а ми заду будемо держатися, бо ми ще мало віку проспали! ... де єсть критика, там життя, а де життя – там є поступ!» (Мета, 1865, с. 239).

Львівський журнал «Нива» оприлюднив рецензію Василя Ільницького на виставу за п'єсою Івана Котляревського «Наталка Полтавка» – «Руський театр (Допись з Тернополя)» під криптонімом В. Д. Р. (1865. Ч. 17. 20.VI; Ч. 18. 30.VI), а інший львівський журнал «Правда» – його «Драматургічні замітки» (1867. Ч. 9–13, підпис: Денис із-над Серета). Театральні рецензії та статті В. Ільницького з'явилися також у львівських газетах «Слово» (1865. Ч. 59. 28.VII/9.VIII; 1867. Ч. 18. 30.V/11.VI) і «Русь» (1867. Ч. 14–18, 22–24, 31).

Певний інтерес становить фольклористично-літературознавчий і мистецтвознавчий цикл В. Ільницького «Листи артистичні», опублікований у «Зорі» 1880 р. (за підписом: В. Д. Ст.). Це стислі узагальнювальні репрезентативні нотатки про українську народну пісню, літературну поезію, драматургію та інші види мистецтва: «I. Поезія» (Ч. 4), «II. Спів і музика» (Ч. 5), «III. Будовництво» (Ч. 6, про церковну архітектуру), «IV. Різьба і малярство» (Ч. 7). У статті «Поезія» Василь Ільницький із пієтетом мовив про Тараса Шевченка: «Зроджений кріпаком в путях гіркої неволі, ... взнісся він летом генія понад мільйони, дотер до світла правди, почувствовав себе вольним чоловіком, на образ Божий сотвореним ... В его піснях високопарних (очевидно, не говоримо ту о его передсмертних поезіях) пробиваєся душа і серце цілого народа. Шевченко болит і терпит недолю-неволю свого люду; жар пекучий, мов з розгорілого вулькана, розливаєся жаріноюю лявою в піснях его із зболілого серця; гадки, надії, ідеї его суть гадками, надіями, ідеями цілого народа, розвинуті вповні до самосвідомости... Тарас один стане нам за сотні інших поетів; він єсть ясним доказом о великій даровитости руского [українського – Є. Н.] поетицкого генія» (Ільницькій, 1880а, с. 62).

Останню статтю циклу «Листи артистичні» В. Ільницький завершив патетичним напутнім закликком до краян: «Не корися, русине, низько перед иншими народами ... Тобі зложив Бог в груди найдорожші дари, якими лиш нарид украсити можна, бо дав тобі генія до всего, що красне, правдиве, честне і велике ... Видобувай з твого духа тоті дорогі дари, образуй їх, працой і об'являй твого генія творами – а честь і слава не минуть тя. За ними прибуде і хліб насущний, і почитане у малих і великих» (Ільницькій, 1880b, с. 99).

Різноманітні тексти Василя Ільницького увійшли до підручників, виданих у Львові 1871 р.: «Руска Читанка для висшої гимназії» Олександра Барвінського (Часть III), «Руска Читанка для низших клас середних шкіл» Омеляна Партицького (Часть II), «Читанка руска для низших клас середних шкіл» Константина Лучаківського і Юліяна Романчука (Часть I), а також до книжки «Зоря. Читаночка для сельских людей», яку уклав Володимир Шашкевич (Львів, 1871. Книжка 5). Твори В. Ільницького вміщено в першому і другому томах другого видання «Рускої читанки для низших клас середних шкіл», яке уклав Ю. Романчук (Львів: Накладом автора, 1879. Часть I).

Василь Ільницький і сам укладав читанки. У його упорядкуванні вийшли у Львові в серії «Бібліотека Руского Педагогічного Товариства», накладом Товариства

(за підписом: Написав В. И.): «Читанка для молодіжи. Звірята, товариші чоловіка. А. В хаті», «Читанка для молодіжи. Звірята, товариші чоловіка. Б. На обістю» (обидві 1886), «Читанка для молодіжи. Звірята, товариші чоловіка. В. В огороді» (1887).

Істотний сегмент писемно-дидактичної спадщини о. В. Ільницького – переробки та переклади шкільних підручників і посібників із географії, історії, логіки, психології, християнської релігії. Бувши головою комісії для укладання українських шкільних підручників, він безустанно дбав про те, щоб учні вже з початкової школи (нижчої гімназії), а відтак у середній школі (вищій гімназії) легше і краще засвоювали знання рідною мовою, опановуючи українську літературну мову.

Ще у Тернополі В. Ільницький опрацював переклад «Начерк географії і історії стародавнього, середнього і нового світа/для шкіл низших гімназійних підля історії Вильгельма Пица переведен Василієм Ільницькім, Директором ц. к. гімназії Тернопільської» (Львів: 3 печатні Ставропігійського Інститута, 1866. Часть I. Старинний світ; Часть II. Середний вік; 1867. Часть III. Новий вік). Згодом перевидав частину першу в «Просвіті»: «Нарис географії і історії старинного, середнього і нового світа/для шкіл низших гімназійних, після історії Вильгельма Пица переложив Василь Ільницькій. Часть I. Світ старинний» (Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1874).

Працюючи директором польської гімназії у Тернополі, В. Ільницький видав перероблений ним польською мовою підручник «Logika/przerobiona podług Jozefa Becka dla użytku szkół gimnazjalnych przez V. J.» ([Bazylego Innickiego]; Tarnopol: Nakładem autora, 1867). За кілька років підручник вийшов другим виданням: «Logika/przerobiona podług Becka dla użytku szkół gimnazjalnych przez V. J.» (Wydanie drugie. Lwów: Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1873)⁵. Відтак з'явився переклад-переробка В. Ільницького «Zarys psychologii empirycznej/napisał V. J.» (Lwów: Z drukarni towarzystwa imienia Szewczenki, 1874). Потому побачив світло денне його український переклад: «Логіка/На язык рускій переведена ведля Бекка до ужитку шкіл середних через В. И.» (Львів: Накладом фонда краєвого, 1880). Ці підручники В. Ільницький опрацював за книжкою німецького філософа Йозефа Бека (Józef Beck, 1803–1883) «Grundriss der empirischen Psychologie und Logik» («Основи емпіричної психології та логіки»; Штутгарт, 1846)⁶.

Поступово й періодично виходили інші його переклади підручників. Із Іоана (Йогана) Крігера удоступнив українською мовою «Начерк психології/до ужитку шкільного і науки приватної переложив Василь Ільницькій» (Львів: Накладом ц. к. Ради шкільної краєвої, 1879).

У Львові «Накладом фонду краєвого» вийшли друком його переклади підручників австрійсько-чеського історика Антона (Антоніна) Гінделі (Antonín Gindely): «Учебник всемірної історії для висших клас середних шкіл. Часть III. Час новий» (1882), «Учебник всемірної історії для низших клас середних шкіл. Часть II. Віки середні» (1883), «Учебник всемірної історії для низших клас середних шкіл. Часть III. Час новий» (1884; на усіх зазначено: З шестого видання переложив на рускій язык В. И.).

⁵ У бібліографічному покажчику Івана Левицького автором цих переробок зазначено Василя Ільницького (Левицькій, 1895, с. 89, № 662; с. 197, № 1234).

⁶ Про нього див.: Brechenmacher, 1984. У книжці зареєстровано два видання (1867, 1873) перекладу-переробки В. Ільницького «Logika» польською мовою: «przez V. I(Innickiego).» (Brechenmacher, 1984, s. XXVII).

Ці всі переклади В. Ільницький зробив із німецької мови. А з польської переклав працю польського історика та педагога, львів'янина Александра Семковича (Aleksander Semkowicz): «Оповідання з історії всесвітньої для нижчих кляс шкіл гімназійних і реальних/Написав Олександр Семкович; На руский язык переложив Василь Ільницький» (Львів: Накладом Сайфарта і Чайковського, 1895. Часть I; 1897. Часть II). Перекласти третю частину не встиг – вона з'явилася 1898 р. у перекладі К. Полянського (ім'я не встановлено) і Михайла Пачовського.

Для навчання Закону Божого о. В. Ільницький переклав українською мовою з німецької «Катихизм малий о християнско-католицкій вірі ведля І. Дегарбе зо взглядом на обряд грецко-католицкій» (Львів: В ціс[арско-]кор[олівскім] накладі шкільних книжок Ставропігійского Інститута, 1874, 72 с.). Іван Левицький зареєстрував, що це переклад Василя Ільницького (Левицький, 1895, с. 213). Наступні українські видання «Катехизму малого о християнско-католицкій вірі» єзуїта о. Йозефа Дегарба (Joseph Deharbe) (1800–1871), які містять, як і видання 1874 р., 72 сторінки, також можна вважати перекладом о. Василя Ільницького, хоча авторства перекладу бібліограф не зазначив (1880. 72 с.; під відредагованою назвою: «Катехизм Малий о християнско-католицкій вірі ведля І. Дегарба зо взглядом на обряд греко-католицкій», 1887, 68 с.; 1890, 72 с.; 1893, 72 с.).

Із німецької Василь Ільницький переклав також релігійні посібники: «Історія Католицкої Церкви. Учебник для шкіл виділових, реальних і гімназій/ведля Кароля Дорфлера, професора науки релігії висшої школи реальної в Відні. На язык руский переложив В. И.» (Львів: Інститут Ставропігійській, 1875); «Історія Біблійна Старого і Нового Завіта для шкіл середних, семінарій учительських і шкіл виділових/Переложив на руский язык В. И. після Антонія Тица. Часть перша: Старий Завіт», «Часть друга: Новий Завіт» (обидві частини: Львів: Накладом ц. к. Ради шкільної краювої, 1877).

Франкова характеристика діяльності й творчості Василя Ільницького.

Педагогічна та громадська діяльність Василя Ільницького, його публікації, якими рясніли львівські видання 1860–1880-х років, потрапляли у поле зору Івана Франка, що засвідчують його непоодинокі висловлювання. Водночас оціночні судження І. Франка про свого попередника й сучасника були різними й неоднозначними – то досить критичними, то з визнанням його певних заслуг.

В остаточній редакції раннього сатиричного вірша «Згідливість» (1876; першодрук у складі сатиричного триптиха «А. Діяльність. Б. Патріотизм. В. Згідливість» у збірці «Із літ моєї молодости», Львів, 1914) І. Франко висміював марні заклики галицьких українських проводирів до згоди і серед них вивів В. Ільницького, згідно з припущенням у коментарі в 50-томному «Зібранні творів» (т. 3, с. 429)⁷, під ім'ям Василька Мудрагеля: «Між ними бачу я щонайзатніших всіх: | Ось ... тут і ... Василько Мудрагель» (т. 3, с. 334). У збереженій первісній редакції вірша не згадано Василька Мудрагеля (т. 3, с. 427–429) (ІЛШ НАНУ). Ідентифікаційний здогад дослідників не аргументовано; певно, він ґрунтується на тотожності імені Василя Ільницького з ім'ям персонажа (Василь – Василько) і Франковому поясненні у листі до Ольги Рошкевич від 2 січня 1879 р.: «... тепер ... виладжую до друку триактову комедію політично-літературну “Жаби”, в котрій будуть висміяні “до крайніх преділ” наші літературні

⁷ Тут і далі твори, праці й листи І. Франка цитуються у тексті із зазначенням томів і сторінок за вид.: Франко, 1976–1986; Франко, 2008.

та професорські поваги – Ільницький, Шараневич, Огоновський [Омелян – *Є. Н.*], Барвінський [Володимир – *Є. Н.*], Партицький і Площанський» (т. 48, с. 138). О 10-й год. вечора І. Франко дописав у листі: «Іно що скінчив “Жаби”, читав християнам – сміялися до розпуку» (т. 48, с. 138).

Комедія «Жаби» не була надрукована, рукопис її невідомий. Названі у листі діячі виведені під вигаданими зневажливими та іронічними іменами у вірші «Згідливість», що його пізній І. Франко, не наважившись (або не мавши де) надрукувати замолоду, оприлюднив уже як поетичну пам’ятку з молодих літ. На час публікації висміяні у вірші «літературні та професорські поваги» вже відійшли у засвіти. Молодий І. Франко, завзятий і амбітний, навмисно, тенденційно й часто несправедливо підважував авторитет багатьох галицьких діячів народовського та москвофільського спрямувань. До висміювального ряду потрапив також плідний письменник і директор української Академічної гімназії у Львові В. Ільницький, але це не може означати якогось остаточного присуду йому в історії українського літературного та освітньо-культурного руху в Галичині. Радше ці висміювання становлять інтерес для збагнення поглядів та психології самого молодого І. Франка – честолюбного, гострого на слово, начитаного в радикальній літературі й упевненого у великих потенціях свого таланту й творчих сил.

А невдовзі трапився інцидент, який додав особистісну тріщину до Франкового сприйняття о. В. Ільницького. У листі до Михайла Павлика приблизно 16 квітня 1879 р. Іван Франко з прикрістю розповідав в окремому абзаці під підкресленою назвою «П о г а н ь г і м н а з і а л ь н а»: «Тими днями о. Ільницький вигнав власною волею і ухвалою конференції студента 8 кл[асу] 4 лок[ації] Кипріяна [в автографі: Кіпріяна – *Є. Н.*] за то, що “сходився з Франком” ... Деякі добромислячі професори, сожальваючи над Кипр[іян]ом [в автографі: Кіпр – *Є. Н.*], повідають студентам у класі: “Видите, що то значить з ним переставати”⁸, – пішов і доніс сам до поліції, та й вигнали бідного чоловіка!” Я думаю обробити гімназію і надрукувати тут, у Львові, як ні, то у “Гром[аді]” [женевське видання Драгоманова – *Є. Н.*], як буде місце» (т. 48, с. 181–182).

Ця історія, однак, мала щасливе завершення – Крайова шкільна рада не затвердила виключення, і Франків ровесник Іван Кипріян (1856–1924), майбутній греко-католицький священник, композитор та музикознавець вчасно здав матуру. Іван Куровець (1863–1931), лікар, редактор і громадсько-політичний діяч, випускник Академічної гімназії 1880 р., пригадав собі «з гімназійних учеників, що були зв’язковими Франка з учениками гімназії» за його (І. Куровця) «гімназійних часів», зокрема, «Івана Кипріяна, опісля священника і народного діяча в Немирівщині» (Куровець, 2011, с. 93). Іван Куровець згадував: «Львівська поліція слідила за кожним кроком Франка, Павлика, доносила до дирекції Академічної гімназії у Львові, що до Франка заходять учні гімназії, й жадала доходжень⁹. Директор тодішньої гімназії Василь Ільницький робив доходження, які ніколи нічого не виказували, а кінчилися наганою й ганьбленням учня. За той час, оскільки я собі пригадую, лише одного ученика – пізнішого пароха

⁸ Полонізм: *przestawać – obcować, zadawać się z kimś* [українською: спілкуватися, знатися з кимось – *Є. Н.*].

⁹ Польський юридичний термін «*dochodzenie*» означає досудове слідство, слідчі дії, що їх проводять уповноважені органи влади, аби з’ясувати, чи скоєно злочин за суттю [кого можна підозрювати і чи є достатня підстава для відкриття судового розгляду – *Є. Н.*].

Немирова о. Івана Кипріяна, а тоді ученика VIII кл. гімназії], виключено з гімназії перед самою матурою на яких 1–1,5 місяця за зносини з Франком. А втім, це виключення не мало поважних наслідків, бо Шкільна краєва рада не затвердила ексклюзії, а Кипріян здав матуру в звичайнім терміні» (Куровець, 2011, с. 95).

Через рік подібний інцидент трапився із майбутнім українським географом та істориком Григорієм Величком (1863–1932), який навчався в Академічній гімназії у Львові у 1876–1883 рр. Згодом, переїхавши в Радянську Україну (1925), він згадував, як гімназійна «молодь ... почала цікавитися новим рухом, витвореним гуртком молодих людей з Франком, Терлецьким і Павликом на чолі»: «... учитель математики в українській гімназії, москвофіл Савицький, завзятий ворог українства, денунціював [звинуватив – Є. Н.] мене 1880 року перед дирекцією, що я соціаліст та ворог державного ладу. Директор Ільницький (священик) – добра, гуманна людина, але поміркованих поглядів, – викликав мене до канцелярії й почав кричати: “Ти знаєш Франка й Павлика, ти соціаліст, я тебе викину із школи”. Я зрікся тоді Франка, казав, що його не знаю – і справді. Я, тоді учень 5-ої класи гімназії, 16-ти років, його не знав особисто, але ім’я його було мені відоме, а ідеї, що він проголошував, не були мені чужі» (Величко, 1926, с. 305).

Видно, нагінка о. В. Ільницького Г. Величку за соціалізм була заслабка й непереконлива, раз той згодом необачно переїхав у соціалістичну Україну, яка потерпала від більшовицького панування, де й був репресований.

Інцидент із І. Кипріяном міг негативно вплинути на подальше ставлення І. Франка до о. В. Ільницького, яке й до того не було прихильним. Та й про свій інцидент із В. Ільницьким міг розповісти І. Франкові Г. Величко, який познайомився з ним особисто 1887 р. (Величко, 1926, с. 305, 306), навчаючись на філософському факультеті Львівського університету (1886–1889). Заради справедливості, варто визнати, що на о. В. Ільницькому як відповідальній особі (директорові державної гімназії) та священникові лежав посадовий обов’язок пильнувати за тим, щоб у довіреному йому навчальному закладі серед молоді не поширювалися революційні, соціалістичні, нігілістичні, матеріалістичні й атеїстичні погляди. Та це й відповідало його переконанням. А І. Франка було засуджено, згідно з вироком Львівського крайового карного суду від 21 січня 1878 р., за участь у «таємному крайовому товаристві з соціалістичними цілями» й спробу «приєднувати членів до цього таємного крайового товариства»,

Ірина Орлевич і Євген Нахлік

а також за поширення без «дозволу від органів безпеки» деяких видань, зокрема брошури Михайла Драгоманова «Турки внутренние и внешние» (Женева, 1876) (Франко, 1966, с. 72–77).

Із творів В. Ільницького І. Франко найчастіше висловлювався про історичну драму в п’яти діях «Настася», яка, за авторським поясненням у підзаголовку, «основана на переданню історії Галицької Русі з другої половини 12 віку» (написана 1865 р., видана у Львові 1872 р., підпис: Денис з-над Серета). П’єса була у репертуарі львівського Руського народного

театру за дирекції режисерів та акторів Івана Біберовича й Івана Гриневецького, які очолили його за дорученням Товариства «Руська Бесіда» 1882 р. Іван Франко у статті польською мовою «Teatru rusińskie w Galicji» («Руські театри в Галичині») (варшавський тижневик: Prawda. 1885. № 29. 18/6.VII, підпис: Murgon) та її власному українському перекладі (із доповненнями й вилученнями деяких місць) під назвою «Руський театр у Галичині» (Зоря. 1885. Ч. 23. 1/13.XII; Ч. 24. 15/27.XII) наголосив: «Театр руський панів Гриневецького і Біберовича в теперішнім стані сміло може рівнятися з найліпшими провінціальними театрами, які коли-небудь у нас були. Режисером єсть п. Гриневецький, чоловік не тільки талановитий, але посадаючий зовсім поважне фахове образання. За його старанням кожна штука появляєсь на сцені добре вистудіювана і старанно виконана» (український автопереклад: т. 26, с. 372).

У статті «Teatru rusińskie w Galicji» І. Франко до цього вельми схвального відгуку додав: «Репертуар того театру, особливо на тлі убогої кількісно і якісно української (галицької) [у надрукованому оригіналі один етнонім: rusińskiej – *С. Н.*] книжкової літератури, можна взагалі назвати багатим. Найвизначніше місце займають у ньому, безперечно, оригінальні історичні драми, а саме: “Олег” і “Ярополк” К. Устияновича, “Федько Острозький” о. Огоновського і “Настася” о. Ільницького» (т. 26, с. 442; у перекладі помилково: О. Огоновського; у першодруку: ks. Ogonowskiego).

Чи ставив Руський народний театр «Настасю» у 1870-х роках – невідомо. Відомо, що театральним життям вона зажила за дирекції Івана Гриневецького – Біберовича (1882–1889, після смерті 12 січня 1889 р. І. Гриневецького Іван Біберович провадив театр до 1892 р.) (Чарнецький, 2014, с. 91, 98). Власне, цей провід реанімував до сценічного дійства найкращі історичні п'єси з драматичного конкурсу 1864–1865 рр. – «Федька Острозького» О. Огоновського і «Настасю» В. Ільницького. Завдяки І. Гриневецькому й І. Біберовичу «Настасю» поставлено 1883 р.: «З історичного репертуару годиться згадати ще про нагороджену на конкурсі драму В. Ільницького “Настя”, до якої гарну музику доробив Мих. Вербицький і яку наш театр виставив р. 1883. Всі ці драми мали тоді велике педагогічне значіння, вони будили в народі любов до минулого й воскрешували істор[ичні] традиції» (Чарнецький, 2014, с. 100, 310).

Згодом в оглядовій замітці «Literatura rusińska» («Руська література») (Prawda. 1887. № 45. 15.XI/24.X) Іван Франко у принагідному порівнянні віддав перевагу трагедії Омеляна Огоновського «Гальшка Острозька» над драмою «Настася» Василя Ільницького і трагедіями Корнила Устияновича: «Попри вбогість дії, попри брак поглиблення психології характерів, трагедія містить багато вдалив моментів, які дають їй змогу довше затриматися на афішах нашого театру, ніж деяким її попередницям, таким, наприклад, як “Настася” о. Ільницького чи трагедіям п. Устияновича з старокнязівських часів» (т. 53, с. 195).

На жаль, у Франкових згадках про «Настасю» немає свідчень, що він її бачив у виставі Руського народного театру або читав за книжковим виданням. Правдоподібніше припустити, що дивився виставу, але бажано знайти цьому підтвердження у вірогідних джерелах.

Висвітлюючи у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910) відомий літописний епізод із Настасею Чагровою, Іван Франко нагадав, що він «в наших новім письменстві дав тему для двох драм: “Анастасія” Тита Блонського і “Настася” Василя Ільницького» (т. 41, с. 221). Мав на увазі історичну трагедію у чотирьох діях «Анастасія» (Львов: Печатня Института Ставропигійского, 1866) Тита

Блонського (1830–1897) – теж греко-католицького священника (пароха у с. Дора, тепер мікрорайон м. Яремча Івано-Франківської обл.), письменника, публіциста, громадсько-го діяча, який, однак, писав язичієм і російською мовою та стояв на москвофільських засадах (Нахлік, Смерек, 2016, с. 172–173). Однак далі І. Франко відгукнувся про історичну драму В. Ільницького критично: «Під псевдонімом “Денис із-над Серета” він видав 1872 р. драму “Настася”, основану на літописнім оповіданні про події Галицької Русі з другої половини XII віку. Хоча сам автор дуже високо цинив сю свою драму, то, проте, її історична й артистична вартість дуже невелика» (т. 41, с. 355).

До своїх галицьких попередників та сучасників І. Франко підходив із максималістськими мірками. Це спонукало його акцентувати на ідейно-художніх недоліках їхніх творів, а не на здобутках. «Настася» була однією з перших проб історичної драми в українській літературі Галичини, водночас пробою успішною, оскільки навіть майже через два десятиліття увійшла до репертуару Руського народного театру. Зрештою, як надрукована п'єса й неодноразова вистава вона виконала свою історико-літературну й історико-театральну роль – стала вдалим і продуктивним тутешнім зачином жанру історичної драми (трагедії), спонукуючи галицьких письменників звертатися до цього жанру й використовувати драматургічний і сценічний досвід «Настасі».

Різнобічну діяльність В. Ільницького – літературну, науково-популярну, перекладацьку, освітню – висвітлено у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». У розділі «70-і роки в Галичині» йому присвячено невеликий вступ-довідку, що засвідчує визнання його значущої ролі в українській літературі та шкільництві Галичини: «Досить визначне місце в галицько-руській суспільності, а навіть і в письменстві 70-х років, займав Василь Ільницький. Ще в 60-х роках він був директором гімназії в Тернополі, а потім став директором т[ак] зв[аної] Академічної гімназії у Львові, що під його проводом у 70-х роках ступнево із польської перемінилася в руську. Ільницький в гімназії викладав звичайно початки логіки і психології в сьомому і восьмому класі і належав, особливо ставши членом ради шкільної крайової, до пильних фабрикантів дешевих шкільних підручників, не лише в руській, але також і в польській мові» (т. 41, с. 354–355).

Слово «дешевих» тут означає низьку собівартість і ціну підручників. Згодом М. Тершаковець пояснював, що «о. Ільницький очолив комісію, зложену з фахових учителів, які устійнили в першій мірі наукову термінологію і зараз після того взяли до готування підручників». Їх видавання «взяла на себе “Просвіта” й видавала циклостильною технікою, а не друком, бо на це не було фондів». Однак «ці перші підручники були першою спробою великого всеукраїнського значення» (Тершаковець, 1978, с. 96).

У тому-таки розділі І. Франко відзначив уміння В. Ільницького цікаво розповідати про подорожні враження: «Як на ті часи, він подорожував досить багато і лишив по собі декілька описів своїх подорожей; знав багато людей і вмів не про одну подію оповісти досить інтересно» (т. 41, с. 355). За своєю суттю, це було визнанням внеску В. Ільницького у розбудову жанру тревелогу в українській літературі.

Попри окремі претензії до педагогічної та громадської діяльності о. В. Ільницького, І. Франко мав його за українського патріота. У статті «Д[октор] Остап Терлецький. Спомини і матеріали» (Записки НТШ. 1902. Т. 50. Кн. 6), згадуючи про знайомство Остапа Терлецького «в часі університетських студій у Львові» з Володиславом Федоровичем, зазначив, що останній «власне тоді під впливом покійних тепер

о. Василя Ільницького, Т. Білоуса, о. Ст. Качали і інших руських патріотів, знайомих його батька [Івана Федоровича – *Є. Н.*], заманіфестував себе русином, звернув на себе увагу широких кругів значнішим грошовим дарунком для “Просвіти” і, ставши в поч[атку] 1872 р. головою того товариства, опинився ... на чолі руського народного руху» (т. 33, с. 320).

Досі мало вивчена писемна спадщина і педагогічна діяльність В. Ільницького заслуговують на спеціальний поглиблений розгляд у монографіях і дисертаціях (із педагогіки, літературознавства, театрознавства, мовознавства, книгознавства тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Божук, А. (2022, 8 червня). Крим очима галицького оглядача 140 років тому. *ZBRUC*. <https://zbruc.eu/node/112131>

Величко, Г. (1926). Спомини про Івана Франка. *Іван Франко. Збірник*. [б. м.].

Зоря. (1880, 1 (13) сьчня), 1.

Зоря. (1880, 15 (27) марця), 6.

Зоря. (1882, 1 (13) сьчня), 1.

Зоря. (1882, 15 (27) сьчня), 2.

Ільницький, В. (1871). *Руска читанка для высшої гимназії*. Львів.

І. Г. (1895). Високопреподобний Отець Василь Ільницький : [Некролог]. *Справозданє дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1894/5*. Львів.

Ільницький, В. (1880, 15 (23) лютого). Листы артистичні. I. Поезія. *Зоря*, 4.

Ільницький, В. (1880, 1 (13) цвѣтня). Листы артистичні. IV. Рѣзьба и малярство. *Зоря*, 7.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛШ НАНУ), ф. 3, спр. 216.

Кізлик, О. Д. (упоряд.). (1988). *«Зоря». 1880–1897: Систематичний покажчик змісту журналу*, Львів.

Коцюмбас, О. Р. (2021). *Академічна гімназія у Львові: організація, структура, діяльність (1849–1939)* [дис. ... канд. іст. наук, Львівський національний університет ім. І. Франка]. Репозитарій. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/dis_kotsiumbas.pdf

Куровець, І. (2011). Іван Франко в моїх згадках. *Спогади про Івана Франка*. 2 вид., допов., перероб. Львів: Каменяр.

Левицький, И. Ем. (1895). *Галицко-русская библиография XIX-го столѣтія дополненная русскими изданиями вышедшими въ Венгріи и Буковинѣ. 1801–1886*, 2. Львів.

Лукич, В. [Левицький, В.]. (1895, 15 (27) цвѣтня). Грудка на сьвіжу могилу Василя Ільницького. *Зоря*, 8, 159.

Мета. (1865, 31 травня), 8.

Нахлік, Є., Смерек, О. (2016). Блонський Тит Кирилович. В *Франківська енциклопедія: у 7 т., 1*. Львів: Світ, 172–173.

Нахлік, Є. (ред.). (2008). *Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах* (Т. 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876–1895). Київ: Наукова думка.

Огоновській, Ом. (1891). *Исторія литературы рускои* (Ч. 3. 1. Вѣддѣль). Львів, 566.

Созанський, І. (1905). З літературної спадщини Василя Ільницького. *Записки НТШ*, 66/4, 2.

Тершаковець, М. О. (1978). Василь Ільницький, перший директор УАГ. *Ювілейна книга української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості: 1878–1978*. Філядельфія; Мюнхен, 95.

Франко, З. Т. (відп. ред.). (1966). *Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965*. Київ: Наукова думка.

Франко, І. (1976–1986). *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка.

Чарнецький, С. (2014). *Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлини*. Львів: Літопис.

Brechenmacher, K. (1984). *Joseph Beck (1803–1883): Ein badischer Spätaufklärer*. Tübingen: Mohr, 29.

REFERENCES

Bozhuk, A. (2022, Cherven 8). Krym ochyma halytskoho ohliadacha 140 rokiv tomu. *ZBRUČ*. <https://zbruc.eu/node/112131> (in Ukrainian).

Velychko, H. (1926). Spomyny pro Ivana Franka. *Ivan Franko. Zbirnyk*. [b. m.] (in Ukrainian).

Zoria. (1880a, Sichen 1 (13)), 1 (in Ukrainian).

Zoria. (1880b, Marc 15 (27)), 6 (in Ukrainian).

Zoria. (1882a, Sichen 1 (13)), 1 (in Ukrainian).

Zoria. (1882b, Sichen 15 (27)), 2 (in Ukrainian).

Ylnytskyi, V. (1871). *Ruska chytanka dla vysshoy gymnaziy*. Lvov (in Ukrainian).

I. H. (1895). Vysokopredobnyi Otets Vasyi Ilnytskyi: [Nekroloh]. *Spravozdanie dyrektzii ts. k. akademichnoi gimnaziyi u Lvovi za rik shkilnyi 1894/5*. Lviv (in Ukrainian).

Ilnytskyi, V. (1880a, Lutyi 15 (23)). Lysty artystychni. I. Poeziia. *Zoria*, 4 (in Ukrainian).

Ilnytskyi, V. (1880b, Tsviten 1 (13)). Lysty artystychni. IV. Rizba y malarstvo. *Zoria*, 7 (in Ukrainian).

Institut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 3, spr. 216 (in Ukrainian).

Kizlyk, O. D. (Comp.). (1988). «*Zoria*». 1880–1897: *Systematychnyi pokazhchyk zmistu zhurnalu*, Lviv (in Ukrainian).

Kotsiumbas, O. R. (2021). *Akademichna himnaziia u Lvovi: orhanizatsiia, struktura, diialnist (1849–1939)* [Candidate thesis, Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka]. Repozytarii. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/dis_kotsiumbas.pdf (in Ukrainian).

Kurovets, I. (2011). Ivan Franko v moikh zhadkakh. *Sphady pro Ivana Franka*. 2 vyd., dopov., pererob. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Levytskyi, Y. Em. (1895). *Halytsko-ruskaia bybliohrafiia XIX-go stolietiiia dopolnennaia ruskymy yzdaniitamy vyshedshymy v Vengrii y Bukovynie. 1801–1886*. 2 t. Lvov (in Russian).

Lukych, V. [Levytskyi, V.]. (1895, Tsviten 15 (27)). Hrudka na svizhu mohyly Vasyia Ilnytskoho. *Zoria*, 8, 158 (in Ukrainian).

Meta. (1865, Traven 31), 8 (in Ukrainian).

Nakhlik, Ye., & Smerek, O. (2016). Blonskyi Tyt Kyrylovych. In *Frankivska entsyklopediia: u 7 t.* (T. 1). Lviv: Svit, 72–173 (in Ukrainian).

Nakhlik, Ye. (Ed.). (2008). Dodatkovi tomy do Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 53 (in Ukrainian).

Ohonovskyi, Om. (1891). *Ystoriia lyteratury ruskoy* (Ch. 3. 1. Viddil). Lviv, 566 (in Ukrainian).

Sozanskiy, I. (1905). Z literaturnoi spadshchyny Vasylia Ilnytskoho/ *Zapysky NTSh*, 66/4, 2 (in Ukrainian).

Tershakovets, M. O. (1978). *Vasyl Ilnytskyi, pershyi dyrektor UAH. Yuvileina knyha ukrainskoi Akademichnoi gimnazii u Lvovi: Na 100-richchia pershoho ukrainskoho ispytu zrilosty: 1878–1978*. Filadelfia; Miunkhen, 95 (in Ukrainian).

Franko, Z. T. (Ed.). (1966). *Ivan Franko: Dokumenty i materialy. 1856–1965*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Franko, I. (1976–1986). *Zibrannia tvoriv: u 50 t*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Charnetskyi, S. (2014). *Istoriia ukrainskoho teatru v Halychyni: Narysy, statti, materialy, svitlyny*. Lviv: Litopys (in Ukrainian).

Brechenmacher, K. (1984). *Joseph Beck (1803–1883): Ein badischer Spätaufklärer*. Tübingen: Mohr, XXX (in German).

УДК [929о. В. Ільницький:371.1(477.83-2)]"1872"

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук, доцент
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>
e-mail: natalia_mysak@ukr.net*

ЕПІЗОД ІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКОГО ШКІЛЬНОГО ІНСПЕКТОРА ВАСИЛЯ ІЛЬНИЦЬКОГО: ДИСЦИПЛІНАРНА СПРАВА 1872 РОКУ У БРОДІВСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ*

Важливою складовою життєпису о. Василя Ільницького була педагогічна діяльність, якій він присвятив своє життя одночасно з душпастирством. Шлях на педагогічній ниві о. В. Ільницький розпочав ще 1849 р. із посади тимчасового вчителя української (руської) мови, а згодом – релігії, у Станіславівській гімназії. Втім шлях до подальшої освітянської кар'єри відкривав обов'язковий в Австрійській імперії кваліфікаційний іспит** на викладання у середніх школах. Успішно склавши у квітні 1851 р. такий іспит із історії, географії та української мови, вже у січні наступного

* Виступ на семінарі частково побудовано на основі публікації: Мисак Н. Бродівська гімназія наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: учителі та учні крізь призму дисциплінарних справ. *Брицци-на – край на межі Галичини й Волині*. Науковий збірник. 2021. Вип. 12. С. 44–52.

** Державний кваліфікаційний іспит у Габсбурзькій імперії був обов'язковою умовою для отримання права викладати у середніх школах, він також дозволяв викладачам отримати статус державного службовця з усіма відповідними виплатами та надбавками. Приймали екзамени спершу 2 кваліфікаційні комісії: одна для вчителів гімназії, інша – реальної школи. У 1884 р. вони були об'єднані в єдину комісію. Як правило, у її складі були університетські викладачі, кожен із яких виконував функції екзаменатора з певного предмета. Кожного претендента екзаменували за однією з груп предметів, яка включала основні й додаткові дисципліни. Для кандидатів у

року о. В. Ільницький обійняв посаду дійсного вчителя у тій же гімназії. У 1856 р., після річного стажування у Відні, отримав титул професора. А вже через 2 роки, у 1858 р., о. В. Ільницького спершу перевели до Львова, а у 1861 р. – у Тернопіль, на посаду директора місцевої гімназії, яку він очолював понад 7 років.

У 1868 р. у рамках освітньої реформи для управління навчальним процесом у Галичині була створена Крайова шкільна рада* (КШР). У січні того ж року о. В. Ільницький спеціальним цісарським розпорядженням був призначений членом цієї інституції. У КШР продовжував працювати навіть після виходу на пенсію у 1892 р.

Одночасно у 1868 р. о. В. Ільницький призначений директором Академічної гімназії у Львові. Він очолив цей навчальний заклад у складний період боротьби українців за мовні права в освіті. Епіцентром боротьби наприкінці 1860-х років була саме Академічна гімназія. У 4 молодших класах цього навчального закладу, згідно з Законом «Про мову викладання у народних і середніх школах Королівства Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським**» від 22 червня 1867 р., була запроваджена українська мова, у всіх інших – польська. Це рішення викликало протести серед учнів старших класів, вони бойкотували заняття і вимагали дозволу закінчити навчання не польською, а німецькою мовою. У відповідь на такі дії молоді шкільна адміністрація краю дозволила гімназістам старших класів на заняттях відповідати німецькою. У навчальному закладі також було запроваджено вивчення польської й української мов в однаковому обсязі годин, до того ж в один і той самий час. За час перебування о. В. Ільницького на посаді директора відбулася остаточна українізація гімназії. Під впливом активізації українського національного життя, численних петицій української громади у справі національного шкільництва, 31 травня 1874 р. цісарською постановою у старших класах Академічної гімназії поетапно запроваджено навчання українською мовою. Так, від 1878 р. цей освітній заклад став єдиною у краї українською середньою школою.

викладачі гімназій і реальних шкіл існували окремі набори груп предметів. Кваліфікаційний іспит відбувався у 3 етапи. Протягом першого кандидат виконував домашнє завдання (своєрідне наукове дослідження), тему якого визначала екзаменаційна комісія. Для написання роботи зазвичай відводилося 3 місяці, хоча на вимогу здобувача термін можна було продовжити до 6 місяців. Під час другого етапу претендент мав виявити рівень своїх знань із предмета без будь-яких допоміжних наукових засобів шляхом виконання письмового завдання під безпосереднім наглядом викладача. На цю частину екзамену відводилося 12 годин. Третій етап передбачав усний іспит із обраної групи дисциплін. Загальну оцінку визначали голосуванням членів комісії. У разі негативного результату приймали рішення, чи дозволити перескладання екзамену через рік, чи позбавити кандидата такого права взагалі. Позитивна оцінка давала змогу отримати свідоцтво на право викладання у середній школі.

* Крайова шкільна рада – вищий орган для контролю й управління школами в Галичині, створений за розпорядженням імператора від 25 червня 1867 р. Офіційно функціонував від 24 січня 1868 р. до 1921 р. і підпорядковувався Міністерству віровизнань і освіти. Функції цього органу полягали в адміністративному управлінні початковими, середніми та фаховими школами, вирішенні кадрових питань, призначенні директорів та педагогічного персоналу, розробці навчальних планів, складанні річного бюджету навчальних закладів тощо. Членами КШР були: намісник як голова, представники крайової влади, місцевого самоуправління, духовенства, освітніх установ.

** Королівство Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським – адміністративно-територіальне утворення у складі Габсбурзької імперії зі столицею у Львові (повна назва від 1846 р. – Королівство Галичини та Лодомерії з Великим князівством Краківським та з князівством Освенцімським і Заторським). У публічному вжитку його синонімом був термін «Галичина».

В. Ільницький очолював Академічну гімназію аж до 1892 р., всіляко сприяючи розвитку її дидактичного і виховного потенціалів. Ініціював створення підручників українською мовою для початкових і середніх шкіл. У 1872 р. за вагомих вклад у розвиток галицької освіти отримав титул шкільного радника.

Одним із завдань о. В. Ільницького як члена КШР було періодичне інспектування шкіл, перевірка дотримання дирекцією чинного законодавства та інших шкільних приписів, а також розв'язання спорів, вирішення конфліктів як між педагогами, так і між педагогами й учнями.

Варто зауважити, що галицька середня школа у другій половині XIX ст., попри важливу роль у суспільно-політичному житті краю, відображала релігійні, культурні, міжетнічні процеси як у локальному, так і у загальнодержавному ракурсах. Шкільне життя було доволі складним, характеризувалося проблемами соціальної інтеріоризації, релігійної, національної ідентичності молоді, що часто супроводжувалися міжпоколіннівими конфліктами, (не)узгодженням особистих інтересів із суспільними нормами та табу. Гімназія – це доволі заплутане соціальне середовище, яке мало на меті сформуванню інтелектуальну еліту, але іноді створювало умови, що ускладнювали становлення молоді, її ціннісних і світоглядних орієнтацій. Звичним явищем у школі були різні порушення приписів як учнями, так і вчителями, зловживання службовим становищем, вияви аморальної поведінки тощо, які ставали предметом для дисциплінарних розслідувань і покарання винних.

Дисциплінарні справи – яскраве свідчення того, який «гордіїв вузол» проблем іноді доводилося розв'язувати шкільним інспекторам, як маневрувати між законодавством і суто людськими якостями.

Одна зі справ, яка характеризує о. В. Ільницького як члена КШР і яку він розслідував – це події 1872 р. у Бродівській гімназії*. Приводом до її початку стали численні скарги батьків, дітей яких необґрунтовано відрахували з гімназії. Директора Яна Фішера (Jan Fischer) і деяких вчителів звинувачували в упередженому ставленні до гімназистів, особливо за фінансовою ознакою («że tylko majątnych protegują»), хабарництві, необ'єктивності в оцінюванні учнів, тероризуванні вихованців школи («że dzieci maltetują»). Також керівництву навчального закладу закидали сприяння «єврейській агітації» щодо подальшої германізації школи. Одночасно до КШР надійшло повідомлення про конфлікт керівника гімназії з професором класичної філології Єжи Юрманом (Jerzy Jurman).

Для вивчення ситуації до школи прибув інспектор о. Василь Ільницький. Після розмов із директором, іншими вчителями, комісаром бродівської поліції Г. Міхалескулом (G. Michaleskul) (ім'я не встановлено), місцевим парохом тощо він виявив у навчальному закладі набагато більше проблем, які погіршували психологічну атмосферу

* Бродівська гімназія (заснована 1815 р. як торгова школа, від 1853 р. – державна реальна школа, 1865 р. – державна реальна гімназія) – один із двох середніх освітніх закладів Галичини з німецькою мовою навчання. Унікальність школи пов'язана з етнодемографічною ситуацією у м. Броди та Бродівському повіті. Упродовж усього періоду правління Габсбургів у повіті домінували українці і греко-католики, а серед містян – єврейське населення, яке, здебільшого, у побуті і професійній діяльності послуговувалося німецькою мовою. Збереження цієї мови у навчальному процесі гімназії було результатом тривалих переговорів, звернень, петицій містян, компромісу між ними та освітньою владою (міська адміністрація фінансувала будівництво школи, а також надавала щорічні дотації на її утримання).

в учнівському та педагогічному колективах, посилювали відтік молоді з гімназії. Василь Ільницький розслідував 3 основні епізоди: інцидент між директором та професором Єжи Юрманом, непедагогічні дії катехита римо-католицького віровизнання Карла Зьоллера (Karl Zöllner), спробу самогубства учня Рудольфа Керна (Rudolf Kern).

Під час слідства інспектор з'ясував, що конфлікт між керівником та одним із викладачів виник 13 липня 1872 р. під час конференції педагогічного колективу. Директор перевищив свої повноваження, вимагаючи від Є. Юмана виконання не передбачених його посадою обов'язків (забрати в учнів книжки, які вони взяли зі шкільної бібліотеки). Професор відмовився виконувати доручення, мотивуючи це тим, що відповідальний за навчальну літературу – суплент* Ян Копровський (Jan Korpowski), тим паче він отримував за це доплату. Також Є. Юрман дуже боявся особистої матеріальної відповідальності за втрачені гімназистами книжки зі шкільної бібліотеки. У відповідь на відмову професора директор повівся нетактовно: кричав, ображав і виганяв учителя з приміщення, до того ж у присутності інших членів педагогічного колективу. А згодом просто вийшов з класу, не закінчивши конференцію. Ця подія дуже обурила вчителів, швидко набула суспільного розголосу, потрапивши на шпальти газет. Побояючись санкцій з боку шкільної влади, катехит Карл Зьоллер та професор Микола Устиянович (Mikolaj Ustyanowicz) переконали Єжи Юмана «перепросити» директора. Однак спроба порозуміння закінчилася черговою словесною перепалкою.

Особливу увагу інспектора викликали непедагогічні дії катехита К. Зьоллера. Попри бездоганну репутацію (належав до ордену Змартвихвстанців**, богословську освіту здобув у Римі, був ревним католиком тощо), він у своїй діяльності відкрито агітував молодь за перехід на католицизм, пропагував священництво як вибір подальшого життєвого шляху. Та найбільше батьки звинувачували катехита у необ'єктивному оцінюванні учнів, формуванні у молодіжному середовищі атмосфери недовіри, наклепництва, підозри. Після перевірки скарги батьків, розмови з ними, а також учнями, директором, В. Ільницький з'ясував, що дії К. Зьоллера набули значного суспільного розголосу у Бродах та його околицях. Несхвальні відгуки про катехита лунали з уст бургомистра К. Ковальського (K. Kowalski) (ім'я не встановлено), комісара поліції Г. Міхалескула (ім'я не встановлено), колишнього душпастиря навчального закладу К. Гумницького (K. Humnicki) (повне ім'я не встановлено) тощо. У ході розслідування В. Ільницький виявив численні порушення К. Зьоллером не лише шкільних приписів, а й освітніх принципів та норм суспільної моралі. По-перше, катехит без відома директора неодноразово запрошував учнів до себе додому, пригощав солодощами, випитував під виглядом таємниці сповіді або в обмін на хороші оцінки інформацію про однокласників, родичів, всілякі чутки і плітки. Очевидно, він збирав компрометуючу інформацію, щоб згодом використати її для компрометації тих чи інших осіб. Наприклад, відомо, що К. Зьоллер випитував у свого учня Фейхмана (Feichman) (ім'я

* Суплент – заступник вчителя. Супленти поділялися на «іспитованих» (ті, що мали кваліфікаційне свідоцтво) і «неіспитованих» (випускники закладів вищої освіти, які не здали екзамену на вчителя середньої школи).

** Змартвихвстанці (Воскресенці), Згромадження Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа (лат. Congregatio a Resurrectione D. N. J. Christi) – католицький орден, заснований 1836 р. у Парижі з метою підготовки духовенства на теренах Східної Європи, які поляки вважали своїми етнічними територіями. Від 1879 р. орден функціонував на території Галичини, об'єднував у своїх лавах греко- та римо-католиків.

не встановлено), сина секретаря повітового відділу, про заняття і дозвілля батька: чи вживає алкогольні напої, в якій мірі, коли ввечері приходиться додому тощо. По-друге, катехит необгрунтовано оцінював вихованців гімназії, його судження про успішність/неуспішність учня базувались на особистій системі цінностей. По-третє, активно пропагував серед молоді римо-католицизм, спонукав до зміни віровизнання, обрання духовного сану. Зокрема, агітував сина комісара місцевої поліції Г. Міхалескула перейти з греко- на римо-католицизм. Про такий самий випадок у митрополичу консисторію повідомив бродівський декан о. А. Лотоцький (A. Lotocki) (ім'я не встановлено). Він засвідчив, що К. Зьоллер схилив до переходу на римський обряд учня Літинського (Litynski) (ім'я не встановлено), який був греко-католиком.

Третій епізод слідства о. В. Ільницького був пов'язаний із спробою самогубства 14-річного учня гімназії Рудольфа Керна, сина лісничого у маєтку князя Євстахія Станіслава Сангушка (Eustachy Stanisław Sanguszko). Напередодні іспитів, у червні 1872 р., серед гімназистів поширилися плітки про те, що Р. Керна бачили уночі наодинці з панною. Острах звинувачення в аморальних діях, а відтак загроза поганой оцінки з поведінки, відрахування зі школи, покарання суворого батька спонукали юнака до нерозсудливих дій. Купивши пістолет, Р. Керн прийшов до школи і перед учнями погрожував, що пустить собі кулю у голову. Трагедії запобіг катехит К. Зьоллер, вчасно вирвавши з рук юнака зброю. Після цього Р. Керн вибіг із гімназії і зник. Згодом виявилось, що він пішки пішов аж до Підкаменя з наміром вступити до монастиря. Однак останньої миті передумав і повернувся у Броди. Директор, турбуючись про психічне здоров'я вихованця, залишив його у себе до кінця навчального року (на 11 днів). Такі дії керівника Бродівської гімназії викликали незадоволення і скарги батьків інших учнів. Адже директорам навчальних закладів, щоб уникнути звинувачень у корупції та необ'єктивності щодо вихованців, було заборонено брати до себе на квартиру гімназистів. Та ще більше обурення викликало те, що жодного розслідування у справі Р. Керна у школі так і не було проведено. Директор, замість того, щоб з'ясувати причини спроби самогубства, вирішив «залагодити» справу, змусивши вчителів безпідставно виставити Р. Керну відмінні оцінки і з навчальних предметів, і з поведінки. Батьки, які звернулися із скаргою до КШР, звинувачували Я. Фішера у хабарництві – нібито він отримав від батька хлопця м'ясо і тушу вбитої косулі.

Вивчаючи обставини цього епізоду, аналізуючи наявну інформацію, спілкуючись із свідками, о. В. Ільницький заперечив безвинність Р. Керна. Деякі докази підтверджували його контакти з дівчатами (вечірні прогулянки без відома дорослих), що не завжди відповідали нормам суспільної моралі. Водночас інспектор не виявив жодних фактів про фізичні (статеві) відносини гімназиста. Однак поведінку Р. Керна (легковажність, купівлю зброї, появу з нею у приміщенні школи, відсутність на заняттях упродовж двох днів) вважав неприпустимою, такою, що заслуговує певного покарання. Оцінка о. В. Ільницьким дій директора у цій ситуації була толерантнішою. Він цілковито повірив твердженню керівника школи, що головним мотивом його дій була винятково турбота про психічне здоров'я учня, а не власна корисливість. Ян Фішер рішуче відкинув звинувачення громади у непедагогічних діях. Під час розмови з інспектором директор заперечив факт хабарництва, зауваживши, що м'ясо він купив у батька Р. Керна, а «жодних» подарунків від нього ніколи не приймав. Відмінні оцінки пояснив небажанням «травмувати» учня, тим паче, що батько запевнив, що більше юнак школу не відвідуватиме.

Ці події виявили набагато більше проблем, які існували у Бродівській гімназії, негативно впливали на освітній процес і міжособистісні відносини.

По-перше, фізичне і психологічне насильство щодо дітей. Чимало свідчень про те, що директор і деякі вчителі (особливо суплент Я. Копровський) жорстоко поводитись з учнями, зафіксував В. Ільницький. Наприклад, колишній катехит К. Гумницький засвідчив інспекторові, що «p. dyrektor jednemu uczniowi miał raz dać w twarz, że młodzież bardzo się boi p. dyrektora, który bardzo ostro z młodzieżą mowi» («п. директор одного разу учня так вдарив в обличчя, що молодь дуже боїться п. директора, який дуже різко з молоддю розмовляє»).

По-друге, шкільний інспектор звернув увагу на факти упередженості до учнів за соціальною і майновою ознаками, хабарництво серед педагогів. Наприклад, службовець залізниці Йозеф Антоній Веворовський (Jozef Antoni Wieworowski) у своїй скарзі на адресу КШР відкрито звинуватив заступника вчителя гімназії Яна Пжихоцького (Jan Przysocki) у вимаганні грошей в обмін на хороші оцінки. Навіть відкрито назвав суму, яка гарантувала учневі протекцію суплента, – 15 зол. рин.

По-третє, о. В. Ільницький зафіксував у гімназії ще одне порушення, – непрозорість системи оцінювання учнів, маніпулювання, небажання співпрацювати з батьками та опікунами дітей.

По-четверте, особливу увагу шкільний інспектор звернув на проблему зловживання деяких вчителів алкоголем, їх «моральну вбогість», формування негативного прикладу для молоді. Особливо цим хибували суплент Ян Копровський і колишній заступник директора Йоган Шмудермаєр (Johann Schmudermajer). Кілька свідчень В. Ільницький занотував про те, що Я. Копровського неодноразово бачили п'яним поза школою, поблизу шинка на вул. Львівській, на залізничному вокзалі та в інших локаціях міста. Іноді він навіть посилав за алкоголем своїх учнів і просив принести «покупку» йому додому. Також Й. Шмудермаєра часто помічали у шинках і навіть простих кнайпах, інколи в компанії Я. Копровського.

По-п'яте, спілкуючись із батьками, учнями, бродівськими посадовцями, В. Ільницький виявив інші факти, які негативно характеризували вчителів і нівелювали їх виховний вплив на молодь. З-поміж прикладів аморальної поведінки педагогів

Наталія Мисак, Євген Нахлік

інспектор звернув увагу на захоплення азартними іграми заступника вчителя Стипковського (Stypkowski) (ім'я не встановлено), фінансові борги суплента Яна Пжихоцького, якому загрожувала кримінальна відповідальність через неповернення позики тощо. Втім, В. Ільницький як добрий знавець людської психології, роблячи висновки, зважав і на соціальний аспект цих негативних явищ, прагнув з'ясувати причини «аморальної» поведінки, щоб об'єктивно оцінити кожен окремий випадок. Так, у своєму звіті він наголосив, що основа азартних захоплень Стипковського – його негарзди у подружньому житті (через брак помешкання дружина проживала в іншому місті, з батьками). Також о. В. Ільницький виправдовував Я. Пжихоцького молодістю та хорошими педагогічними навичками, але зауважив, що якщо вчитель і надалі допустить такі помилки, його слід позбавити права працювати у школі.

За підсумками розслідування о. В. Ільницький підготував багатосторінковий детальний звіт, у якому прагнув максимально об'єктивно проаналізувати дисциплінарні порушення у Бродівській гімназії, з'ясувати їх причини і спрогнозувати негативні наслідки. Водночас для покращення морального клімату у навчальному закладі рекомендував здійснити певні пертурбації. Він зауважив, що попри формальний порядок у гімназії, у педагогічному колективі немає єдності, взаєморозуміння, спорідненої праці на благо освіти, співпраці з батьками й громадою. І хоча В. Ільницький дещо симпатизував директорові, вказував на його енергійність, бажання все упорядкувати відповідно до норм та приписів, все ж наголошував на нерозумінні Я. Фішером специфіки як навчального закладу, так і етнонаціонального обличчя міста та Бродівського повіту загалом. Адже педагогічний і учнівський колективи гімназії поліетнічні (складаються з поляків, українців та євреїв), тому конфлікти на релігійному чи мовному ґрунті були і є невід'ємною частиною шкільного співжиття. Головне завдання директора – уникати і згладжувати їх. Як людина не місцева, Я. Фішер не розумів цих особливостей гімназії. А такі якості директора, як жорсткість, різкість, авторитарність, часто самовільність, на думку інспектора, поглиблювали конфлікти у школі. Саме ці риси характеру налаштували проти нього частину педагогічного персоналу, молодь, громаду. Тому В. Ільницький рекомендував перевести Я. Фішера, «зі службових міркувань», найкраще у Чехію чи Сілезію. Такі ж пропозиції висловив і щодо Є. Юрмана. Інспектор наголосив, що професор – німець за національністю, який до того ж не розуміє польської мови, галицької ментальності. Найкраще виконуватиме свої обов'язки у німецькомовному середовищі, тому просив КШР задовольнити прохання Є. Юрмана про переведення у м. Сучава. Водночас пропонував оголосити йому догану (за неповагу до директора). Щодо Я. Копровського, звинуваченого в алкоголізмі, рекомендував узагалі звільнити його від педагогічної роботи, а суплента Я. Пжихоцького перевести у м. Ясло.

Та найбільший страх як в освітньої адміністрації краю, так і самого о. В. Ільницького викликали порушення статусності у взаєминах між педагогами, неповага до директора як гаранта реалізації австрійської освітньої політики у гімназії, а також політизація шкільного життя, надмірне захоплення вчителів і учнів політичними ідеями, перетворення школи на арену політичної боротьби. Особливо непокоїли інспектора сам факт виступу деяких вчителів проти директора і небезпека москвофільської агітації серед учнів. Головний удар припав на професорів Станіслава Малачинського (Stanisław Małaczyński) та Миколу Устияновича (викладав географію й історію), головно за те, що вони повідомили КШР про інцидент між Яном Фішером

та Єжи Юрманом. Отець В. Ільницький зауважив, що в основі протистояння директора і С. Малачинського – статусні та національні відмінності. Перший – німець, другий – поляк, який активно пропагує розширення сфери застосування польської мови у Галичині та користується значним авторитетом у громаді, а тим паче не бажає підпорядковуватися вказівкам керівництва. Під час перебування у Бродях В. Ільницький також розслідував чутки про москвофільську орієнтацію М. Устияновича. Та вони не підтвердилися. Натомість і директор, і бургомістр, і місцевий парох, і інші педагоги характеризували М. Устияновича винятково позитивно: фахівець, хороший педагог, залюблений у науці. Єдина «хиба», яку виявив інспектор, – те, що в одній із лекцій із історії професор поставив під сумнів святість св. Станіслава. Однак підозра й острах москвофільської пропаганди були настільки великими, що о. В. Ільницький наполегливо «радив» перевести М. Устияновича у Західну Галичину.

А найголовніше те, що К. Зьоллер, який найбільше порушив принципи педагогічної діяльності, взагалі unikнув покарання. Та й о. В. Ільницький у своєму звіті у рекомендаціях щодо переведення, звільнення педагогів за ті чи ті порушення навіть не згадав катехита. Те ж стосувалось і колишнього заступника директора Й. Шмудермеєра.

Варто зауважити, що рекомендації о. В. Ільницького мали дорадче спрямування. Згодом частина з них була схвалена на засіданні КШР і втілена у постановках про переведення вчителів. Зі звітів Бродівської гімназії за наступні роки дізнаємося про переведення директора Я. Фішера, професорів Є. Юрманна, М. Устияновича. Натомість у списках педагогічного персоналу школи і надалі фігурують прізвища професора математики Й. Шмудермеєра та римо-католицького катехита К. Зьоллера.

Дисциплінарна справа 1872 р. – приклад суперечливих міжособистісних відносин у галицькій школі, зумовлених специфічною етнорелігійною та політичною ситуацією у краї. Водночас вона яскраво ілюструє складність роботи шкільного інспектора, покликаною з'ясувати причини конфліктів та запропонувати шляхи їх вирішення. Ця справа характеризує о. В. Ільницького як фахівця з глибоким розумінням людської психології, знанням основних засад педагогічної діяльності, наявністю певних особистісних якостей, необхідних для роботи освітянина.

Наталія МОЧЕРНЮК

*доктор філологічних наук, доцент
старший науковий співробітник відділу
української літератури*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2737-8690>

e-mail: mocher.n@gmail.com

УКРАЇНА І СВІТ У МЕМУАРИСТИЦІ ВІРИ ВОВК

Науковий семінар відділів нової історії України й української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Інститутом релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігії відбувся 2 лютого 2023 р. На ньому присутні мали можливість обговорити творчу особистість української письменниці й перекладачки Віри Вовк, яка постає перед дослідниками й читачами на основі її багатой мемуарної спадщини, обміркувати слушність висновків доповідачки. Модерувала зустріч Ірина Орлевич, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Пропоную вашій увазі текст доповіді, яку підготувала доктор філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Наталія Мочернюк, і запис дискусії.

Наталія Мочернюк: Українська письменниця, перекладачка і літературознавиця Віра Вовк (1926–2022) прожила довге і насичене життя, що відображено у її мемуаристиці. Свого часу вона студювала германістику, музикологію і порівняльне літературознавство у Тюбінгені, закінчила університет у Ріо-де-Жанейро, стажувалася у Колумбійському (Нью-Йорк) та Мюнхенському університетах. Була професором німецької літератури у Державному університеті Ріо-де-Жанейро. Її доля вплетена в історичні катаклізми ХХ ст. та нерозривно пов'язана з Україною, не зважаючи на тривалий досвід еміграції. Кожен етап життя так чи так відображено у спогадах Віри Вовк.

Тему «Україна і світ» неможливо обійти, яку б проблему ми не намагалися дослідити у творчості письменниці. Аналіз її ролі у Нью-Йоркській групі (авторка належала до «великої сімки» групи), проблема новаторства і традиції у її творчості, тема вигнання (як це зробив у своїй монографії про Нью-Йоркську групу Тадей Карабович), поетика екзотики тощо – усі ці питання потребують первинного опрацювання теми, яку обрано для висвітлення. По суті, Віра Вовк постійно у своїй творчості її актуалізує. Богдан Бойчук і Богдан Рубчак в антології «Координати» зазначили, що вже з другої збірки оприявнюється географічний мотив як один із головних, що стануть панівними у наступних творах поетеси: «У збірці зарисовуються два головні мотиви, які стануть панівними в дальших творах поетеси: географічний (враження, збуджені природою, архітектурою

чи традиціями в Україні, в країнах Південної Америки або в Італії, Іспанії та Німеччині) і релігійний, трактований в площині казковості, де все стає простим і можливим» (Вовк, 1969, с. 309). Тетяна Остапчук щодо збірки «Жіночі маски» зауважує більшу важливість просторових векторів письменниці, на відміну від часових, які охоплюють майже всю історію людства від самих її витоків: «Цікавішим виявилися “географічні” орієнтири авторки. Переважна більшість постатей пов’язана з європейською історією, мистецтвом, літературою, релігією. Друга за кількістю група – з минулим України, третя – зі Сходом та Азією, і лише одна героїня – Свята Роза – з американським континентом. У такий спосіб поетеса окреслює свої особистісні орієнтири та накреслює певні геополітичні вказівки. Маючи право вибору, переваги певної дистанції стосовно того, що відбувається в її рідній країні, Віра Вовк прагне самоусвідомлення, локалізації в координатах “минуле–сучасне”, “Україна–світ”» (Остапчук, 2006, с. 29–32). Також тема України та світу актуальна у художніх прозових творах письменниці, написаних на виразній автобіографічній основі з відкритими прототипами (наприклад, повість «Духи і дервіші»). І власне мемуаристика, яка постає у генологічній матриці художньо-документальної прози поряд із епістолярієм, щоденниками, записками (тревелогами), автобіографіями, некрологом, усною оповіддю (інтерв’ю) як жанрами. Актуалізувати теорію літератури факту для доповіді я спробувала за сучасним дослідженням Олега Рарицького «Партитури тексту і духу. Художньо-документальна проза українських шістдесятників» (Смолюк, 2016).

Мемуаристика Віри Вовк могла б стати плідним матеріалом для теоретичної роботи. Жанрова система її творчості надзвичайно складна й розгалужена. На конкретному матеріалі творів письменниці втілюються принципи дифузії, сполучних посудин, коли художнє поєднується з документальним, переходить у публіцистичне тощо. Виразне особистісне начало, історичність, концептуальність, ретроспективність, фактографізм, хронотопічність – усі ці ознаки, які вирізняє О. Рарицький (Рарицький, 2016, с. 385), атрибутовуються у цій нефікційній літературі. Прикметно, що навіть коли Віра Вовк узагальнює свій твір назвою «Спогади», це все ж синтетичні утворення, формат метажанрової конструкції, притаманний художньо-документальній прозі. Спостерігається домінанта нефікційних творів – міжжанровий синкретизм, який обумовлює здатність цих текстів абсорбувати різномірні художні/нехудожні вставки. Необхідно відзначити й інтертекстуальність її спогадової літератури, а також монтажний принцип komponування.

Віра Вовк як перекладачка будувала мости для української культури зі світом. Про активну перекладацьку діяльність вона теж залишила і згадки, і міркування, і численні звіти. Вірі Вовк належать переклади з німецької, португальської, французької, італійської, румунської, македонської та інших мов.

Світ оприявнюється у письменниці через культуру. Вона з великим інтересом сприймає не лише літературу, а й образотворче мистецтво, музику інших країн. Такий широкий підхід Віра Вовк практикувала й у викладацькій діяльності, заохочуючи студентів до пізнання чужоземної культури у різних мистецьких виявах.

Показовою й промовистою у такому контексті є її невіголошена доповідь на посвяченні нової бібліотеки в Києво-Могилянській академії «Мої бібліотеки». «Бібліотеки – то гніздо культури кожної нації, її гордість і окраса. В моїм житті закарбувалися спогади про деякі бібліотеки, і з вдячністю згадую їх тут сьогодні», – пише Віра Вовк і описує враження від бібліотеки Тюбінгенського університету, бібліотек

Ріо-де-Жанейро, «де зібрані духовні цінності світу, між ними перше видання Біблії Гуттенберга й перше видання “Люзіадів” Люїса Камойнша, які привіз із собою імператор Жоан VI», Мехіко («Під час моїх подорожей по світу я відвідала славу бібліотеку міста Мехіко, оздоблену ззовні прекрасними мозаїками, що здалека притягають відвідувачів, і тоді подумала, що слід поєднувати духовну й конкретну красу також у кожній книзі, себто дбати не тільки про її зміст, але також про її зовнішній вигляд, щоб книжка поєднувала в собі різні виміри естетики»), «бібліотеки найбільшого університету Африки, Аль-Хасару, у Кайро, де знаходиться велика колекція арабських мініатюр», конгресової бібліотеки у Вашингтоні, звідки привезла професорові Андрієві Білецькому граматику індіанського племені н’єнгату, та інших (Вовк, 2011а, с. 98–100).

У спогадах Віри Вовк є багато цікавих розповідей про різні країни світу, у яких вона побувала. Письменниця любила подорожі, була великою мірою людиною дороги, і навіть у старшому віці мала сміливість пускатися у далекі мандри. Подорожній нарис є одним із її улюблених жанрів у системі літератури факту. Описи мандрів доповнено великою кількістю світлин, опублікованих у спогадах, де письменниця зафіксована на тлі екзотичної природи, пам’ятників тощо. У стратегіях тревелогу теж помітний поетичний хист авторки (як приклад, можна навести її відгук про Швейцарію: «З Женев, крім мешкання з її картинами й різномірними Олеговими колекціями, залишиться в мені старе місто, музей з музичними інструментами, що його я відвідала з Терезією, міст над Роною й *marché aux pus* – блошиний базар, де ми з Зоєю – постійні відвідувачки. З Люзани заберу собі старі секвої з Бельгійського музею, з Фрібурга – переказ Рену й собор з короною, з Вевей, Монтре – їзду хребтом верхів між винницями, з видом на озеро, з Ромонт – дві романські вежі, а ще скелю в Сен Моріс і старовинний Сіон, і могилу Райнера Марії Рільке біля порожньої церковці в Ренан, де Зоя співала, тільки для Богородиці й нас самих. “Ave Maria” ... Усе це – мої клейноди, бо Швайцарія для мене завжди є порогом до України») (Вовк, 2011, с. 39). Таким чином, її мемуаристика справді постає на документальному й художньому первнях.

Отож, Україна завжди є у світоглядному епіцентрі письменниці, що розкривається як у художній творчості, так і в нон-фікшн. Тадей Кабович акцентує модус

Наталія Мочернюк

пригадування у поезії авторки: «Спогад рідних сторін – це найчастіший спосіб висловлювань Віри Вовк в еміграційній реальності південноамериканської метрополії Ріо-де-Жанейро. Але не ностальгія була сферою творчості поетеси, а скоріше утвердження спогадів, ритуальна і сакральна відвага життя» (Карабович, 2017, с. 227). Можна виокремити в художньо-документальній прозі Віри Вовк спогади про її дитинство, подорожні нотатки про поїздки в Україну у кінці 60-х років ХХ ст. та записи про незалежну Україну. Варто згадати, що 2003 р. спогади Віри Вовк різних років вийшли у видавництві «Родовід».

Прикметно, що спогади про дитинство є і в основі художніх творів, у яких поетизовано минуле. Щасливі роки, неймовірна природа, огорнута любов'ю дитина – все це закарбувалося у пам'яті й постало в прозі й віршах.

Подорожні нотатки стали своєрідними репортажами про поїздки в Україну, як називає їх Т. Карабович, та водночас сповіддю про зустріч із втраченою Україною та про зближення з шістдесятниками. Наприкінці 60-х років ХХ ст. Віра Вовк 4 рази відвідала Україну. Вона зустрічалася з багатьма важливими культурними діячами України, з Василем Стусом, Михайлиною Коцюбинською, Іваном Світличним, а також налагодила контакти зі скульпторкою Галиною Севрук і художницею Аллою Горською. Зрештою, коли б укласти іменний покажчик до цих подорожніх нотаток, а також покажчик місць, які відвідала письменниця, то вийшов би величезний список. Це були надзвичайно насичені дні, коли вона максимально намагалася все охопити. Відзначу її високу культуру, такт, із якими вона про всіх відгукується. Усім, хто так чи так допоміг їй у подорожах мешканням, у дорозі тощо, вона обов'язково висловила вдячність.

Мандрівні нариси про Україну Віри Вовк надруковані в «Сучасності» («Зустріч з Україною» (№ 11, 1965); «Етюд “Україна” – опус другий» (№ 12, 1967); «Україна, моя любов» (№ 3, 1970). У 9-му номері «Сучасності» за 1989 р. опубліковано її спогад «Київ шістдесятих років». «Отже, та Україна, яку я залишила в дитинстві і яка скидалася на освячену спогадами понадземну легенду, справді існувала, але треба було доторкнутися її як Тома до Христових ран. Такі були психічні передумови моїх відвідин України в шістдесятих роках. Відвідувала я її чотири рази у вакаційний час, і так постав один із перших нормальних взаємин і творчих контактів між еміграцією і її материком. З них вирости обопільні плодючі наслідки, яких уже не викреслити з історії української культури. Ми листувалися, обмінювалися книжками, полемізували на літературно-мистецькі теми, спільно перекладали чужі твори на українську мову», – так описує Віра Вовк значення своїх поїздок в Україну (Вовк, 1989, с. 26).

Ці публікації спричинили гострі дискусії в еміграційному середовищі, зокрема в колі Нью-Йоркської групи, і Вірі Вовк доводилось «відгризатися» на різні закиди (на статтю Богдана Бойчука статтею «Про технологічний і метафізичний кшталт мислення» («Сучасність», 1970, № 12) й у відповідь Василю Нагірному публікацією «До однієї людини з політичною культурою» («Сучасність», 1971, № 9). Наприклад, у статті «До однієї людини з політичною культурою» вона акцентує на тому, що не мала наміру висвітлювати політичні питання: «Писала, зрештою, подорожні нотатки, не політичний маніфест, і писала Пісню Пісень Україні, не діагнозу її хвороби, що вже робить і сила-силенна більш-менш грамотних емігрантів. Коли кому «нудно» прислухатися до співу солов'їв чи нюхати євшан у волошках і часнику, той хай кине читання там, де починається нудота, замість жувати і пережовувати кожне моє слово» (Вовк, 1971, с. 123). Пізніше Віра Вовк пояснить, що змушена була бути дуже

обережною: «Не розумно було розтринькувати, у тодішньому політичному контексті, деякі інформації голодній на сенсації західній пресі, що могли пошкодити друзям в Україні. Сьогодні всі це розуміють, але тоді – не всі». Однією з причин, чому негативно сприйняли її поїздки друзі з Нью-Йоркської групи, була «зовсім гуманна ревнивість, що я була першою, хто відважився на такий крок, бо ж усім нам хотілось тієї далекої України, як спраглому кухоль свіжої води» (Вовк, 2014, с. 96).

Віра Вовк констатує, що соціальні стандарти життя в Україні на загал видаються задовільними, значно більше її діткнула русифікація. Після відвідин храму в Одесі вона пише про поверховість церкви, яка нічого не дасть молодій людині, і висловлює сподівання на поворот християнства («Уявляю собі, що це буде християнськими засадами поглиблене творче життя» (Вовк, 1965, с. 112)). Та найбільше інформації у спогадах стосується саме мистецького життя України. Тадей Карабович писав: «Репортажі Віри Вовк на перший погляд можуть видаватися сентиментальним описом подій, в яких досвід минулого переплітається з особистими переживаннями, але насправді – це тип дискурсу про епоху. Україна, яку бачить Віра Вовк, існує як багатопланова мозаїка досвіду, де калейдоскопічно співіснує суб'єктивізм і захоплення» (Карабович, 2017, с. 250). Імпонує думка про історичну вартість так званих репортажів, щодо сентиментальності можна не погодитися: радше урочисті, певною мірою пафосні, особливо третій нарис.

Це стосується і пізніх спогадів Віри Вовк. До слова, як епіграф до спогадів «Човен на обрії» (2014) занотовано таку думку: «Відчуваю його близький причал ... Тим часом, хочу записати декілька подій, декілька думок. Це – не літературний твір, це – історія, навіть коли йдеться тільки про моє життя». Отож, спогади Віри Вовк можуть бути джерелом для вивчення української культури, її мистецьких сторінок.

Якщо попередні репортажі позбавлені політичної канви українського суспільного життя (на думку Т. Карабовича, у цьому полягає їхня унікальність), то пізні спогади репрезентують авторку, заангажовану в політику. Тут зафіксовано чимало міркувань про очільників держави, ба більше – звернення до них, слово подяки Віктору Ющенку, протест Віктору Януковичу за ув'язнення Юлії Тимошенко тощо. Віра Вовк пильно стежила за усіма новинами з України, переживала разом із українцями її революції, захоплювалася героїзмом народу, настановляла молодь, кажучи про ті суспільні хвороби, які треба долати. Авторка наводить багато фактів, переплітає минулий досвід України з особистими переживаннями. Відзначає її тонке почуття гумору, іронію й самоіронію, пересипаність спогадів дотепами і кумедними випадками, які вона, маючи хист оповідачки, цікаво доносила.

Окрім «Човна на обрії» (спогади 2010–2013 рр.), до пізньої мемуаристиці належать «Мережа» (2011), «Бабине літо» (2016), «Час рікою пливе...» (2019). Необхідно згадати її останню книжку «Героїка» (2022), яка вийшла друком вже після смерті авторки. По суті, кожна з цих книжок складається із записів подій, снів, думок, вражень, монологів і діалогів (за авторським означенням структури книжки «Човен на обрії»).

Так, у спогади ввійшли щоденникові фіксації смерті близьких, приїзди, зустрічі, побачене у подорожі, події, міркування для конкретних адресатів (наприклад, Тарасові Прохаську, Оксані Забужко), листування з Богданом Бойчуком і Богданом Рубчаком, рецензії («Поезія Ліди Палій»), спогад про Григорія Кочура та Михайлину Коцюбинську, стаття «Сестри на все життя» і виступи на різних заходах. Це величезний фактаж, що свідчить про глибоку зануреність у культурні процеси письменниці, а також про її

активне внутрішнє життя. Читач відкриває для себе вдумливу й толерантну постать, відкриту до діалогу. Привернув увагу її відгук на наукову роботу на тему «Міфологічні образи в прозі Віри Вовк» учениці 11-го класу середньої загальноосвітньої школи № 163 у Києві.

Прикметно, що Віра Вовк сама узагальнила свою життєву місію: «Підсумовуючи спогади свого довгого життя, бачу, що воно завжди було спрямоване на Україну, що, перебуваючи найбільше років поза її кордоном, я жила нею так інтенсивно, наче б ніколи з нею не розлучалася, і все найглибше добро, як і найважче горе приходило мені від неї, з її кров'ю в моїх жилах. Слід тепер, коли ще ясний ум і світлі очі, подякувати всім рідним, що збагатили мене своєю добротою, поміччю й прикладом» (Вовк, 2011b, с. 63).

Отже, мемуаристика та інші жанри художньо-документальної прози Віри Вовк розкривають природу її творчої екзистенції в Україні й еміграції та мають великий інтерпретаційний потенціал для дослідників.

Доповідь Н. Мочернюк викликала жвавий інтерес і низку запитань.

Наталія Колб: Дякую за доповідь. Ви цитували міркування Віри Вовк про роль християнства в сучасному світі. Мене зацікавило питання про релігійність Віри Вовк.

Наталія Мочернюк: Так, Віра Вовк була глибоко релігійною людиною, і це виразно відображено у її творчості, стало магістральною тематикою. Вона була воцерковленою, належала до вірних Української Греко-Католицької Церкви. Її хрестив митрополит Андрей Шептицький. Батько Віри Вовк, Остап Селянський, був лікарем митрополита.

Тарас Пастух: Як відомо, Віра Вовк належала до Нью-Йоркської групи. Про її участь у групі є чимало матеріалів. Ви говорили про її взаємини з учасниками групи після поїздок в Україну. Час показав, що вона мала слухність щодо різних питань і була далекогляднішою за інших. Яка Ваша думка?

Наталія Мочернюк: Так, відома дискусія у колі учасників групи щодо перекладів Миколи Лукаша та інші суперечки. Віра Вовк завжди була активною дискусанткою і публічно висловлювала свою незгоду. Думаю, що такі дискусії були на користь Нью-Йоркській групі, а також пожвавлювали літературний процес, привертаючи до нього більшу увагу. В одних із останніх спогадів вона пише, що Б. Бойчук визнав, що писав щодо неї дурниці і перепросив її за це. Із мемуаристики, а зрештою, і з усієї творчості постать Віри Вовк бачиться дуже цілісною й гармонійною. Її слово завжди виважене й обґрунтоване. Вона не раз акцентувала, що її творчий шлях особливий, однак ніколи не робила різких заяв щодо непричетності до групи, як Емма Андіївська.

Ірина Роздольська: Маю великий інтерес до творчості шістдесятників, тому цікавлюся саме таким контекстом. Цікавий і джерелознавчий аспект. Чи могли б Ви дати ширшу анотацію виданню О. Рарицького?

Наталія Мочернюк: Монографія О. Рарицького «Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза

Доповідач – Наталія Мочернюк,
модератор – Ірина Орлевич

українських шістдесятників)», опублікована у видавництві «Смолоскип» 2016 р., справді варта уваги. Автор тривалий час підтримував творчі контакти з родинами шістдесятників та зібрав великий архів матеріалів про письменників. Окрім величезного історико-літературного фактажу, зокрема й фотоматеріалів, ця поважна монографія вирізняється належним теоретичним підґрунтям, маючи на меті системне вивчення метажанру художньо-документальної прози. У бібліографії до книжки включені і спогади Віри Вовк різних років. На схилі літ у них вона зізналася, що найглибшу любов залишає супутникам 60-х років ХХ ст., які стали «перевалом її життя».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вовк, В. (Селянська). 1926. (1969). *Координати: антологія сучасної української поезії на Заході*, 2. Нью-Йорк, 307–321.

Вовк, В. (1965). Зустріч з Україною. *Сучасність*, 11.

Вовк, В. (1971). До однієї людини з політичною культурою. *Сучасність*, 9.

Вовк, В. (1989). Київ шістдесятих років. *Сучасність*, 9.

Вовк, В. (2011а). Мої бібліотеки. *Мережа*. Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів.

Вовк, В. (2011б). Подяка. *Мережа*. Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів.

Вовк, В. (2011с). Швейцарські картини. *Мережа*. Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів.

Вовк, В. (2014). Контакти України з діаспорою в шістдесятих роках. *Човен на обрії (Спогади 2010–2013)*. Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів.

Карабович, Т. (2017). *Міфопоетика Нью-Йоркської групи*. Київ: Талком.

Остапчук, Т. (2006). Просторово-часові орієнтири в збірці поезій Віри Вовк «Жіночі маски». *Наукові праці: науково-методичний журнал*, 55, 29–32. <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/economy/2006/40-27-25.pdf>

Рарицький, О. (2016). *Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників)*. Київ: Смолоскип.

REFERENCES

Vovk, V. (Selianska). (1969). *Koordynaty: antropolohiia suchasnoi ukrainskoi poezii na Zakhodi*, 2. Niu-Jork, 307–321 (in Ukrainian).

Vovk, V. (1965). Zustrich z Ukrainoiu. *Suchasnist*, 11 (in Ukrainian).

Vovk, V. (1971). Do odniiei liudyny z politychnoiu kulturoiu. *Suchasnist*, 9 (in Ukrainian).

Vovk, V. (1989). Kyiv shistdesiatykh rokiv. *Suchasnist*, 9 (in Ukrainian).

Vovk, V. (2011a). Moi biblioteky. *Merezha*. Rio-de-Rhaneiro; Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Vovk, V. (2011b). Podiaka. *Merezha*. Rio-de-Rhaneiro; Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Vovk, V. (2011c). Shvaitarski kartyny. *Merezha*. Rio-de-Zhaneiro; Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Vovk, V. (2014). Kontakty Ukrainy z diiasporoiu v shistdesiatykh rokakh. *Choven na obriiu (Spohady 2010–2013)*. Rio-de-Zhaneiro; Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Karabowych, T. (2017). *Mifopoetyka Niu-Jorkskoi hrupy*. Kyiv: Talkom (in Ukrainian).

Ostapchuk, T. (2006). Prostorovo-chasovi oriientyry v zbirtsi poezij Viry Vovk «Zhi-nochi masky». *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*, 55, 29–32. <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/economy/2006/40-27-25.pdf> (in Ukrainian).

Rarytskyi, O. (2016). *Partytury tekstu i dukhu (Khudozhnio-dokumentalna proza ukrains'kykh shistdesiatnykiv)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

ЗМІСТ

<i>Христина БАЗЮК. АНГЛІЙСЬКА Й ШОТЛАНДСЬКА ТОРГІВЛІ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ЗА «ATLAS MARITIMUS & COMMERCIALIS...», 1728) . . . . .</i>	3
<i>Назарій ЛОШТИН. АРХІВ СВЯЩЕННИЧОЇ РОДИНИ МАЛЬЧИНСЬКИХ У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. СТЕФАНИКА . . . . .</i>	17
<i>Володимир ЧЕМЕРИС, Роман ГОЛИК. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ГАЛИЧНИНИ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ: «ІСТОРІЯ ЛЬВОВА» ІГНАЦІЯ ХОДИНЦЬКОГО . . . . .</i>	26
<i>Ostap SEREDA. PRZEGLĄD POLSKI AND THE «RUTHENIAN QUESTION» IN GALICIA IN 1866–1867. . . . .</i>	49
<i>Діана МІШКЕВИЧ. ВОЛИНСЬКА ПРЕСА У 1920-х РОКАХ І ТЕМА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ. . . . .</i>	57
<i>Іванна ПАЛІЙЧУК. ОЛЬГА ІЛЬКІВ – ЗВ'ЯЗКОВА РОМАНА ШУХЕВИЧА . . . . .</i>	70
<i>Іван ПЕНДЗЕЙ. ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ У СРСР . . . . .</i>	89
<i>Олександр ЛУЦЬКИЙ. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР У 70-х РОКАХ– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД . . . . .</i>	117
<i>Емілія КАЗАН, Орислава ГОЛУБОВСЬКА, Ігор ЗАБОЛОТНЮК. BROŃ BIOLOGICZNA JAKO POTEŻNE ZAGROŻENIE MILITARNE . . . . .</i>	167
<i>Віталій ВИЗДРИК, Олександра МЕЛЬНИК. РОЛЬ САМОСТІЙНИКІВ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ ПЕРІОДУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ . . . . .</i>	181
<i>Олександра КИРИЧУК. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ОЦИФРУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ . . . . .</i>	189

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ольга ГУЛЬ. [Rec.:] Andrzej Karpiński, Elżbieta Nowosielska. Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Warszawa, 2021. 534 s. . . . .</i>	201
<i>Ігор ПИЛИПІВ. [Rec.]: ВИТОКИ ТА НАСЛІДКИ РОСІЙСЬКИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ, КУЛЬТУРНИХ І ЗБРОЙНИХ ЕКСПАНСІЙ ПРОТИ УКРАЇНИ [на кн.]: Росія–Україна: зради, союзи, війни / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. 798 с. . . . .</i>	208

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

<i>Ігор МЕДВІДЬ. «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством». Презентація книжки. . . . .</i>	212
<i>Ірина ОРЛЕВИЧ, Євген НАХЛІК, Наталія МИСАК. «о. Василь Ільницький: до 200-річчя від дня народження». . . . .</i>	218
<i>Наталія МОЧЕРНЮК. УКРАЇНА І СВІТ У МЕМУАРИСТИЦІ ВІРИ ВОВК . . . . .</i>	251

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич;
НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023.
Вип. 19. 262 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Редактор анотацій англійською мовою
Роман Кушпета

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Христина Меренюк, Юлія Артимішин

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: +38(032)270-70-22

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ КВ 19969–9769Р від 17.05.2013 р.
Підписано до друку 23.12.2023. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 21,71. Друк офсетний